مهراڻ

ABC
CERTIFIED

3/2011ع

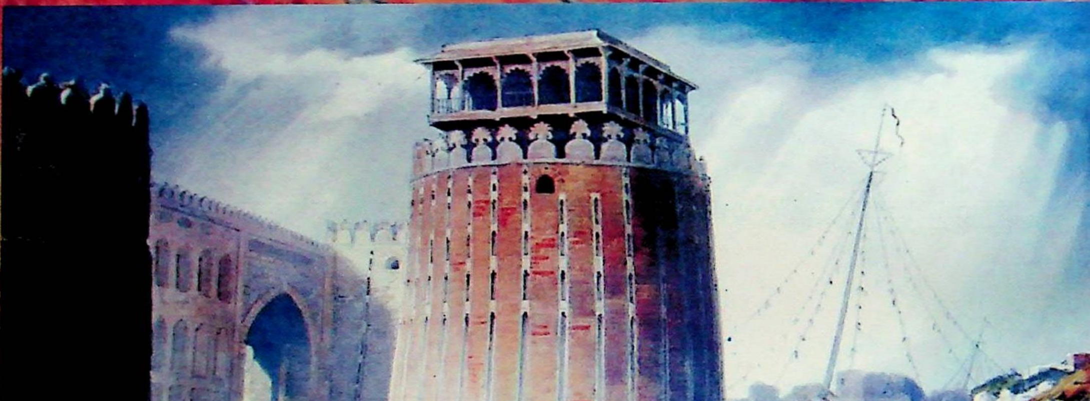

سنڌي ادبي بورڊ

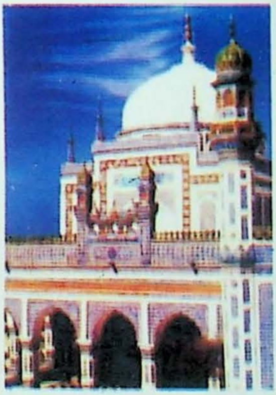

هيءَ جا لاات لطيف جي

اکر پڙهي اياڳيا، قاضي ٿئين ڪئاءُ،
جئن پيرئين ۽ پائيين، ايڏنهن ايئن نہ آءُ،
ان سرڪيءَ سندو ساءُ، پڇج عزازيل ڪي.

هن بيت ۾ شاھ لطيفؒ انهيءَ انسان کي نياڳو قرار ڏئي ٿو، جيڪو ٿورو پڙهي، پاڻ کي عقلِ ڪل يعني فيصلي ڪرڻ واري حيثيت ڏئي ٿو يا قاضي سمجهي ٿو. هو هدايت ڪري ٿو تہ پاڻ کي هر وقت صحيح سمجهڻ ۽ ان تي غرور ڪرڻ واري عادت جي ويجهو نہ وڃڻ ڪپي. آخري سٽ ۾ واضح ڪري ٿو تہ انهيءَ پاڻ کي صحيح ڀانئڻ واري سزا جو مزو عزازيل چکيو. تڏهن تہ ابليس ۽ شيطان جو لقب مليس، تو ڪي بہ ان مان سبق سکڻ ڪپي.

هاڻي ظاهر آهي تہ هن بيت ۾ عزازيل يعني شيطان جي عمل جي سخت مذمت ڪيل آهي ۽ ٻين کي ان کان بچڻ جي هدايت ڪئي وئي آهي. عام رسالن ۾ هيءُ بيت، مٿي ڄاڻايل عاشق عزازيل واري بيت سان گڏ رکيل آهي. ڏسو گربخشاڻي، شاهواڻي، آڏواڻي ۽ انصاريءَ وارا رسالا. هينئر واضح ٿي ويو تہ ٻنهي بيتن جي معنيٰ ۾ سڌوسنئون تضاد آهي. ائين ٿي نٿو سگهي تہ هڪ بيت ۾ شاھ صاحب جهڙو اعليٰ شعور رکندڙ شاعر، شيطان جي عمل جي مذمت ڪري ۽ ٻئي بيت ۾ وري ان کي اصل عاشق قرار ڏئي.

- ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو

تعارف- شاھ جو رسالو، از: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ،ص- س
ڇپائيندڙ: ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ 2009ع

سائين سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار،
دوست تون دلدار عالم سڀ آباد ڪرين.

پير صاحب ڪنھن بہ يونيورسٽيءَ ۾ باقاعده تعليم حاصل نہ ڪئي هئي، پر سنڌي، اُردو ۽ فارسيءَ کان سواءِ انگريزي ۽ عربيءَ ۾ سندس غيرمعمولي قابليت ’قدرت جو عطيو هئي. انھيءَ ۾ هو پنھنجيءَ محنت ۽ پورهئي سان واڌارو ڪندو ويو. سندس أصلي وطن پھرين ضلع لاڙڪاڻو سنڌ ۾ هو. سال 1911ع ۾ اتي ئي پيدا ٿيو، پر ڪراچيءَ ۾ گھر ڪري اچي ويٺو ۽ رات ڏينھن علم ۽ فن جي خدمت ڪرڻ ۾ فڪرمند ڏسڻ ۾ آيو. هو ڳالهيون ڪندو هو تہ سندس حجت ۾ سنجيدگي ۽ سنجيدگيءَ ۾ حجت هوندي هئي.

هڪڙي ڏينھن راشدي صاحب مون کي ڊاڪٽر ضياءالدين احمد ڊيسائي ۽ پاڪستان جي آثار قديمہ جي سپرنٽينڊنٽ جناب خورشيد حسن سان گڏ نئي وٺي ويو، جيڪو ڪنھن زماني ۾ مشھور شھر هو ۽ جتي ڪنھن وقت چار سؤ علمي مڪتب هئا، پر هاڻي ماٺھو گھڻو ڪري اتي مڪليءَ جي شاهي قبرستان جي زيارت لاءِ ويندا آهن، جيڪو ڇھن ميلن ۾ پکڙيل آهي. هتي جي عمارتن تي جناب راشدي صاحب جو هڪ ڪتاب ”مڪلي نامو“ سنڌي زبان ۾ ڇپيو، جنھن ۾ تمام گھڻي تحقيق ڪيل آهي. انھن عمارتن جي باري ۾ راشدي صاحب کي تمام گھري ڄاڻ هئي. راشدي صاحب اسان کي ٻڌائيندو رهيو، جنھن مان خبر پئي تہ پاڻ آثار قديمہ جو هڪ وڏو ماهر آهي.

ـ سيد صباح الدين عبدالرحمان

مهراڻ ”راشدي نمبر“ تان ورتل اقتباس،

1983/1ع، ص 135، 127

سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو

سيئي جوين ڏينهن....!

(س.ا.ب جي هڪ يادگار تصوير)

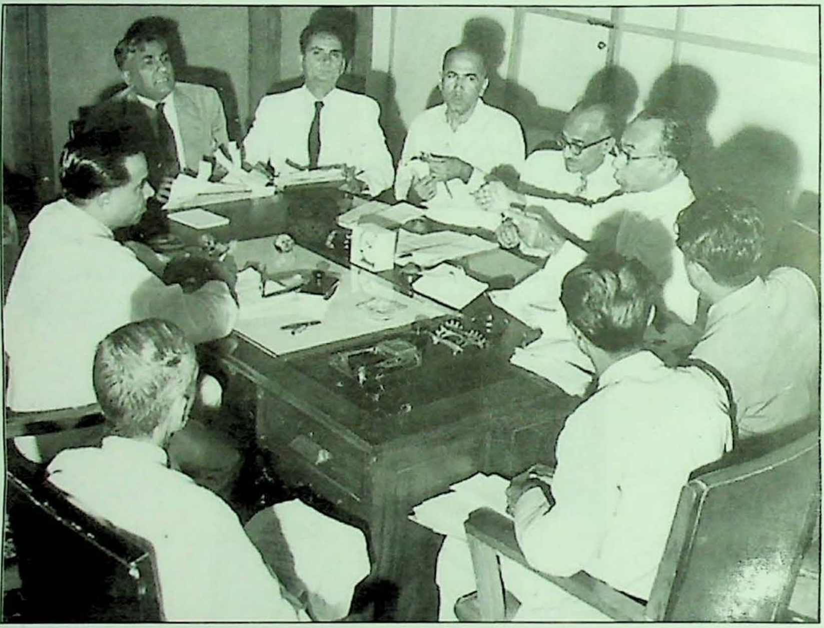

جناب جي. ايم. سيد، پنهنجي 1940ع واري تعليمي وزارت دوران سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي ترويج لاءِ جيڪو ادارو "سنڌي ادب لاءِ مرڪزي صلاحڪار بورڊ" قائم ڪيوهو، اڳتي هلي ورهاڱي سبب اهو سرگرم نہ رهيو. آزاديءَ کان پوءِ سنڌي ادب جي هڏ ڏوکي ۽ ناماياري عالم جناب جي. ايم. سيد ان ساڳئي اداري کي 1951ع ۾ "سنڌي ادبي بورڊ" جي نالي سان نروار ڪيو ۽ ان جو چيئرمن سنڌ جو وزير تعليم مقرر ٿيو. پهريون چيئرمن آغا غلام نبي پٺاڻ هو. هيءَ تصوير 54- 1953ع واري زماني جي آهي، جڏهن قاضي محمد اڪبر وزير تعليم هو. هن تصوير ۾ قاضي محمد اڪبر وزير تعليم جي حيثيت ۾ بورڊ جي هڪ اجلاس جي صدارت ڪري رهيو آهي. سندس کاٻي پاسي غلام مصطفيٰ قاضي (سيڪريٽري تعليم سنڌ)، اي. جي. اين قاضي(سيڪريٽري ماليات سنڌ)، شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو، سيد ميران محمد شاهہ جناب جي.ايم.سيد (ڪنهن نُڪتي کي بيان ڪندي)، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، محمد ابراهيم جويو(سيڪريٽري س. ا. ب) ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌي ويٺل آهن.

B.O.G جي اجلاس (مؤرخ 19- آگسٽ 2011ع)
جون تصويري جھلڪيون

جناب مخدوم جميل الزمان صاحب چيئرمن س. ا ب اجلاس جي صدارت ڪري رهيا آهن. جناب عنايت بلوچ، جناب سرفراز راڄڙ، جناب الهڏتو وگهيو(سيڪريٽري س. ا ب) نظر اچي رهيا آهن. ٻي تصوير ۾ اجلاس جي اختتام تي دعا گهري پئي وڃي. اجلاس ۾ جناب مخدوم جميل الزمان صاحب، جناب الهڏتو وگهيو، جناب عنايت بلوچ، جناب سرفراز راڄڙ، محترمه سحر امداد صاحبه، جناب ڊاڪٽر محمد لائق زرداري، جناب شيخ عزيز، جناب آغا سليم، جناب نظر محمد ڳاهو ۽ جناب نصير مرزا موجود آهن.

جناب چيئرمن صاحب جن صحافين کي پريس بريفنگ ڏئي رهيا آهن. محترم الهڏتو وگهيو (سيڪريٽري) ۽ مسٽر گل حسن درس(جنرل سپروائيزر) ساڻن گڏ آهن.

محترمه آفتاب عنايت (ايڊيشنل سيڪريٽري تعليم کاتو، سنڌ) جناب انور احمد خان مهر(ميمبر بورڊ آف گورنرس) جناب نصير مرزا ۽ محترمه ڊاڪٽر سحر امداد بيٺل آهن. ٻي تصوير ۾ جناب نظر محمد ڳاهو، جناب ڊاڪٽر محمد لائق زرداري، جناب سرفراز راڄڙ ۽ جنرل سپروائيزر مسٽر گل حسن درس بيٺل آهن.

ABC CERTIFIED

ٽماهي

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي، ادبي ۽ ثقافتي دستاويز]

جلد 61 | جولاءِ- سيپٽمبر 2011ع | نمبر 3

سرپرست

مخدوم جميل الزمان

وزير بين الصوبائي تعاون، سنڌ

چيئرمن، سنڌي ادبي بورڊ

نگران

الهڏتو وگهيو

سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ

انچارج ايڊيٽر

دين محمد ڪلهوڙو

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو، سنڌ

ٽماهي مهراڻ

(Regd No. NS-20) سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سنڌ.

The "Mehran", Quarterly
Vol: 61, No 3/2011
(Established in 1955)

* An ageold leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan and abroad.
* Contemporary creative writings, history, civilization, education, music, folklore, archaeology, lexicography, General culture of Sindh and translations from world literature are the main topics of material usually published in this periodical.
* Published by <u>*SINDHI ADABI BOARD*</u> for the promotion of Sindhi literature with the financial assistance of <u>*PAKISTAN ACADEMY OF LETTERS*</u> Islamabad.

• Publication contact:
Editor, Mehran Quarterly
Sindhi Adabi Board,
Jamshoro
Sindh, Pakistan
Tele: 022-2907074
022-9213425
Fax: 022-9213422
(E.mail: sindhiab@yahoo.com)
Website: www.sindhiab.com
www.sindhiadabiboard.org

Subscription contact:
Manager
Sindhi Adabi Board's Kitab Ghar
Tilak Incline
Hyderabad, Sindh, Pakistan
Telephone: (022) 2633679

خريداريءَ لاءِ رابطو:
مئنيجر، سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ
سالياني چندو: ٽي سو رپيا — فون نمبر: 022-2633679 — في پرچو: پنجهتر رپيا

Printed and Published by Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, near Sindh University New Campus, Jamshoro, Sindh Pakistan.

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

گذارش

پير حسام الدين راشدي صد ساله جشنِ ولادت تقريبون

سنڌ جي برک اسڪالر ۽ مؤرخ پير حسام الدين راشدي جي نالي کان هر سُڄاڻ ماڻهو واقف آهي. سنڌ جي تاريخ نئين سر ۽ سائنسي انداز ۾ ترتيب ڏيڻ ۽ لکڻ جو سهرو سندس سر تي آهي. پير صاحب پيدا نه ٿئي ها ته شايد سنڌ اڃا تاريخ جي جديد علم ۽ فن کان ناآشنا هجي ها. پاڻ سنڌ ۾ تاريخ جي علم ۽ فن جي حوالي سان چٽڪ هڪ روشنيءَ جو ڪرڻو ۽ نعمت بڻجي آيو. هن پنهنجي خداداد صلاحيتن سان سنڌ ۾ هڪ نئين شعور ۽ آگهيءَ جي ابتدا ڪئي جو اڄ اسين تاريخ جهڙي خشڪ ۽ تضادن ڀريل مضمون تي ڪمال مهارت سان نه رڳو ڳالهائي سگهون ٿا، ۾ پنهنجي گهر ٿيل تاريخ جا پيرا به ڳولي سگهون ٿا. اهو سڀڪجهه پير صاحب جو فڪري تاثير آهي جيڪو هن پنهنجي همعصر علمي ۽ ادبي حلقي ۾ پيوست ڪيو. سنڌي ادبي بورڊ لهڙي مهان شخصيت جو شروع کان وٺي قرضي رهيو آهي. جو ته هن بورڊ جي قيام ۾ جن شخصيتن جو وڏو ڪردار آهي، انهن ۾ پير صاحب به شامل هو. هو جيستائين حيات هو تيستائين بورڊ سان سندس رشتو قائم رهيو. هو گهڻو عرصو بورڊ جو ميمبر ۽ ڪجهه عرصو ٽماهي "مهراڻ" جو ايڊيٽر به رهيو. هن پنهنجي عرصي دوران بورڊ لاءِ مختلف علمي ۽ ادبي رسالن تي تحقيقي ڪم ڪيو، خاص طور 'تاريخ' جي مضمون سان ته سندس روح جون ڳنڍيون اچي ويون هو آخر تائين سنڌ جي تاريخ ۽ ان جي ماخذن تي تحقيقي ۽ تنقيدي انداز ۾ ڪم ڪندو رهيو ۽ پنهنجي همعصر اسڪالرن، عالمن، اديبن، استادن ۽ شاگردن جي رهنمائي ڪندو رهيو. سنڌ جي اهڙي ڪوهه نور صفت اسڪالر ۽ نقاد جي ڪيل اهڙين علمي خدمتن تي ڪم نه ڪرڻ سراسر بيواجبي ۽ زيادتي ٿيندي.

ان پس منظر ۾ سنڌ جي صدائتي هالا جي مخدوم سروري گهراڻي جي چشم و چراغ جناب قبله مخدوم جميل الزمان صاحب جن جڏهن بورڊ جي چيئرمن شپ جو منصب سنڀاليو تڏهن پين رسالن سان گڏ پير صاحب جي ڪيل علمي خدمتن کي به ياد ڪيو ۽ بورڊ انتظاميه کي خصوصي هدايتون ڏيڻ فرمايون. ان ڏس ۾ ڊاڪٽر نواز علي شوق، ڊاڪٽر غلام محمد لاکي ۽ آزاد قاضيءَ سان ميٽنگ ڪئي وئي. هنن سڄاڻ اسڪالرن پيپر ورڪ ڪري اهڙي رپورٽ بورڊ انتظاميه جي حوالي ڪئي جا چيئرمن صاحب جن کي پيش ڪئي وئي. فيصلو ٿيو ته موجوده سال کي پير صاحب جي جشن ولادت جي مناسبت سان 'صد ساله جشن تقريبات' ڪري ملهائجي ۽ اهو به فيصلو ٿيو ته 20- سيپٽمبر 2011ع تي مڪليءَ ۾ 'پير حسام الدين راشدي بين الاقوامي ڪانفرنس' به ڪوٺائي وڃي. ان فيصلي مطابق 1- اپريل 2011ع تي پير صاحب جي مزار مڪليءَ تي حاضري ڀري وئي. سنڌي ادبي بورڊ جي ميزبانيءَ ۾ سنڌ جي نامور ادارن: سنڌالاجي، ڪلچر کاتو، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، شاهه لطيف چيئر، پلاون انسٽيٽيوٽ آف هسٽاريڪل اينڊ ريسرچ نوابشاهه جي سربراهن سميت نامور اديبن، شاعرن ۽ دانشورن جا وفد مڪليءَ تي پهتا، مزار تي گلن جون چادرون چاڙهي فاتحه پڙهي ۽ آخر ۾ هڪ مختصر گڏجاڻي پڻ منعقد ٿي، جنهن ۾ مٿي ڄاڻايل ادارن جي سربراهن شرڪت ڪئي. ان موقعي تي پير صاحب جي سوانح ۽ علمي ڪارنامن تي سيد صباح الدين عبدالرحمان جو ڪتاب "پير حسام الدين راشدي (سوانح ۽ علمي ڪارناما)" سنڌي ادبي بورڊ پاران پڌرو ڪيو ويو. 20- سيپٽمبر 2011ع تي 'پير حسام الدين راشدي بين الاقوامي ڪانفرنس' رٿيل هئي پر ڪن اڻ ٽر سببن ڪري اها ڪانفرنس نه ٿي سگهي، پر ان تاريخ تي 'راشدي برادران ميموريل ڪميٽي ڪراچي' پاران ننڍي ۾ تقريب ٿي، جنهن جو تفصيل هن پرچي ۾ شامل هڪ رپورٽ ۾ ڏسي سگهجي ٿو.

بهرحال سنڌي ادبي بورڊ جي اها وڏ ۾ وڏ ڪوشش رهندي ته پير صاحب تي هڪ بين الاقوامي سطح جي ڪانفرنس ڪوٺائي وڃي ۽ هڪ عالمي سطح جي اسڪالر کي اُن حيثيت ۾ مڃتا ڏيڻ جي ڪوشش ڪجي. سنڌي ادبي بورڊ 'سنڌ جي سڃاڻپ آهي. هڪ قومي ادارو ۽ هڪ بين الاقوامي سڃاڻپ رکندڙ اداري جي ناتي سنڌ جي گهڻ گهرن عالمن، اديبن، اسڪالرن، دانشورن ۽ سماج سڌارڪن تي ڪم ڪرڻ بورڊ پنهنجو اولين فرض سمجهي ٿو.

چوليون

ڏوڪر سو وهاءِ

- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ 10

شاعري

- عنايت بلوچ 13
- يوسف شاهين 14
- حسن درس جي شاعري 15
- حسن درس کي ڀيٽا
- نصير مرزا/اشفاق آذر 16
- شمشير الحيدري 17
- غلام حسين "مشتاق" سچاروي 19
- محبوب سروري 20
- ادل سومرو 21
- غلام حسين رنگريز 22
- ڊاڪٽر بشير احمد شاد 23
- شبنم گل/'بتول' جهان آرا قنبراڻي 24
- سوز هالائي 25
- رخسانه "پريت" 26
- 'ڪوثر' هالائي 27
- عبدالواسع عبد سهنڊڙو/ حميد شهيد هالائي 28
- سرور نواز ٻگهيو 29
- جوهر بروهي 30
- مقصود گل 31
- مهرالنساء لاڙڪ 32
- بشير سيتائي 33
- مخمور بخاري 34
- خليل عارف سومرو 35
- ماڻڪ ملاح 36
- گلبدن جاويد 37
- ستيه 38
- فياض لطيف 39
- عاجز اُڃڻ/"بهادر" فقير رند 40
- سعيد سومرو 41
- حبدار سولنگي 42
- پريم پتافي 43
- نور راهوجو 44
- علي محمد سولنگي 45
- اياز عمراڻي/ڪمار وشوَ ٻنڌو ولي رام ولڀ 46
- تصور ابڙو 47
- وفا سولنگي 48

تحقيق

- مخدوم محمد زمان 'طالب المولىٰ' ۽ سنڌ گهراڻي جي علمي ادبي خدمتن تي هڪ نظر - نوشاد پروين گل 51
- اڃي ٻڳ مَ پُس..... ديوان بيدل جا مؤلف (عبدالحسين شاهه موسوي ۽ گدومل هرجاڻي جي محنتن جو تنقيدي جائزو) - ڊاڪٽر نواز علي شوق 60
- سنڌ جي ثقافت: قديم آثار ۽ طرزِ تعمير - ميرزا منظور علي بيگ 73
- مولانا جلال الدين رومي" جي سوانح عمري - مولانا شبلي نعماني سنڌيڪار: رخسانه حيدر 88

دلبر هن دنيا ۾، وڃي رهندو واس:

سنڌي ٻولي ۽ ادب جو نامور اسڪالر ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو 12- جولاءِ 2011ع تي اڳاري جي ڏينهن 76 ورهين جي ڄمار ۾ ڪراچيءَ جي لياقت نيشنل اسپتال ۾ لاڏاڻو ڪري ويو. ڊاڪٽر جوڻيجو صاحب ڳڙدن جي بيماريءَ ۾ مبتلا هو. سندس مڙهه کي بدين جي شاهه قادري قبرستان ۾ وڏي عزت ۽ احترام سان دفنايو ويو.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ولد ڊاڪٽر سلطان احمد جوڻيجو 26- نومبر 1935ع تي ضلعي بدين جي ڳوٺ فتح محمد شاهه ۾ پيدا ٿيو. جوڻيجي صاحب بدين، ٽنڊي باگي، نوابشاهه ۽ حيدرآباد ۾ تعليم حاصل ڪئي. 1962ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ مان ايم.اي جو امتحان پهرين نمبر ۾ پاس ڪري سونو ميڊل حاصل ڪيو. ساڳئي سال ۾ هو سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي ۾ استاد مقرر ٿيو. 1966ع ۾ چين جي بيجنگ شهر مان چيني زبان ۾ ڊپلوما جو امتحان پاس ڪيائين، اُتي بہ جوڻيجي صاحب پهريون نمبر حاصل ڪيو. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ 1974ع ۾ ”سنڌي شاعريءَ تي فارسي شاعريءَ جو اثر“ جي عنوان تي پي ايڇ ڊي مقالو لکيائين، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي سندس گائيڊ هو. ڊاڪٽر جوڻيجو صاحب سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ نوڪريءَ دوران 9- مئي 1993ع کان 31- آڪٽوبر 1994ع تائين، سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمن بہ رهيو. ساڳئي وقت هو سنڌي شعبي جو سربراهہ ۽ پوءِ فيڪلٽي ڊين بہ ٿيو، جتان هن 1995ع تي رٽائرمينٽ ورتي.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي شاگرديءَ واري زماني ۾ لکڻ جي ابتدا ڪئي. هن لکڻ جي شروعات شعر سان ڪئي، ”شام“ سندس تخلص هو، پر پوءِ هو تحقيق، تنقيد، لسانيات ۽ لطيفيات جي موضوعن ڏانهن لڙي ويو. هن ادب ۾ ڪهاڻيون بہ لکيون، ناول ۽ سفرناما بہ لکيا، سنڌي ادب جي تاريخ تي بہ ڪم ڪيو، شاهہ جي بيتن جي ڏسٽي ۽ بہ تيار ڪئي، مختلف علمي ۽ ادبي شخصيتن تي تذڪرا بہ لکيا. 70 کان وڌيڪ مختلف موضوعن تي ڪتاب لکيا. ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب ’سنڌي ادب جي تاريخ‘ جي عنوان تي ٽن جلدن تي مشتمل ادبي تاريخ لکي، اهو ڪم جوڻيجي صاحب جو وڏو علمي ڪارنامو آهي. ان کان سواءِ 1988ع ۾ سنڌي شعبي طرفان ’بين الاقوامي ادبي سيمينار‘ منعقد ڪرائڻ ۾ پڻ وڏو ڪردار ادا ڪيائين.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو انهن ترقي پسند اديبن ۾ شامل هو جن ادب ۾ روشن خيال رجحان پيدا ڪرڻ ۾ هر وقت پاڻ پتوڙيو. انهن سڀني خوبين جي هئڻ کان اڳ ۾ جوڻيجو صاحب هڪ سٺو انسان هو. هن جو تہ ”مهراڻ“ رسالي سان گهرو سٻنڌ هو، ڇو تہ هن جي ”مهراڻ“ سان هڪ ڪمٽمينٽ هئي، جا مرڻ گهڙيءَ تائين هن قائم رکي. مرحوم کي جڏهن بہ ڪنهن مقالي لاءِ عرض ڪبو هو تہ چوندو هو: ”حاضر!“. پوءِ ڪجهہ ئي ڏينهن ۾ مقالو ڊرائيور جي هٿ يا ڪڏهن پاڻ تڪليف ڪري اچي ڏئي ويندو هو. اهو سندس ”مهراڻ“ سان ڪمٽمينٽ ۽ پنهنجي نهٺائي ۽ علم پروري جو هڪ زنده مثال هو. سنڌي ادبي بورڊ جوڻيجي صاحب جي انهيءَ علمي ۽ ادبي خدمتن جو قدر ڪندي سندس ڪتاب ’زنبيل‘ سال 2010ع ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو. هيءَ ڪتاب سندس سموري حياتيءَ جي علمي، ادبي ۽ تعليمي خدمتن جو احاطو ڪري ٿو. پاڻ جڏهن سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمن هو تہ بہ هن قومي اداري جي ترقي ۽ ناملچاري لاءِ ڏينهن رات پتوڙيو. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي وڇوڙي سان سنڌي ادب جو وڏو نقصان ٿيو آهي، جنهن جي تلافي ڪرڻ مشڪل آهي. سندس ڪيل انهن علمي ۽ ادبي خدمتن کي هميشہ ياد رکيو ويندو.

ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ ۽ طارق عالم ابڙي کي تمغہ امتياز:

صدر اسلامي جمهوريہ پاڪستان جناب آصف علي زرداري صاحب 14- آگسٽ يوم آزادي جي موقعي تي زندگيءَ جي مختلف شعبن سان تعلق رکندڙ ڏيهي توڙي پرڏيهي 185 شخصيتن کي مختلف شعبن ۾ ڪيل خدمتن جي مڃتا ۾ اعزازن سان نوازيو. انهن ۾ ٻين سميت سنڌ جي ٻن سڃاڻ اديبن: ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ ۽ طارق عالم ابڙي جا نالا بہ شامل آهن. جناب صدر پاڪستان جن جي اهڙي ساڪائتي فيصلي تي سنڌي ادبي بورڊ ۽ خاص طور تي ”مهراڻ“ ادارو دليٰ خوشيءَ جو اظهار ڪندي پنهنجي قابلِ احترام اديبن مان ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ کي مبارڪون ڏئي ٿو ۽ گڏوگڏ مرحوم طارق عالم ابڙي جي گهر وارن کي پڻ مبارڪباد پيش ڪري ٿو.

دين محمد ڪلهوڙو

انچارج ايڊيٽر

- سنڌي لغت نويسيءَ جي تاريخ ۽ ببليوگرافي (آخري قسط-3) - ناسف علي شيراز 100
- مخدوم محمد هاشم ٺٽويؒ جي بي مثال فقهي تاليف: 'فاڪهة البستان' - مفتي محمد احمد رضا - ڊاڪٽر عبدالرزاق گهانگهرو 117
- پروفيسر ڊاڪٽر محمد لائق زرداري: سنڌ جو گهڻ گهرو اديب، محقق ۽ تاريخدان - معشوق ڌاريجو 141
- ڪوڙومل چندن مل کلناڻي - غلام زينب ابڙو 146

ڀيٽا

سنڌ جي سداحيات عالمن، اديبن ۽ شاعرن کي ڀيٽا

1- ڊاڪٽر بلوچ صاحب: اعليٰ بصيرت جو مالڪ - استاد لغاري 153
2- پروفيسر ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو: هڪ باوقار علمي ۽ ادبي شخصيت جو وڇوڙو - ڊاڪٽر عبدالرحمان قريشي 157
3- طارق عالم جون 'ٿنبو ٿوڙهو ياترائون' - نصير مرزا 162
4- اوهان مُرڪي آخر هليا ويا.... (حسن درس جي ياد ۾) - عبدالقادر جوڻيجو 169
5- واڪا ڪندي مڪلي، جي اسان توکي وساريو! (نامور اسڪالر ۽ تاريخدان پير حسام الدين راشديءَ جي صد ساله جشن جي حوالي سان) - انور 'ساگر' ڪانڌڙو 172

ڪهاڻيون

- ڪلا جو مرتيو - حفيظ قريشي 179
- خودڪشيءَ جي راهه تان موٽيل ماڻهو - فياض چنڊ ڪليري 185
- خودڪشيءَ جي اکين ۾ پوسٽ ڪيل هڪ خط - جمن احمداڻي 191
- گاهه جو گل - سنڌيا شاهه 193
- ڦٽ پاٽ جيون - ستار هُليو 197
- وقت جو فيصلو - صاعقه علي جيلاني 198

متفرقه

- فيض احمد 'فيض' جي زندگيءَ جو داستان (سؤ ساله جشن ملهائڻ جي حوالي سان لکيل) - ڪامريڊ ڪريم بلوچ 203
- آگم جا امڪان (نثار حسينيءَ کي ڀيٽا) - ڪوثر هالائي 209
- سيد محمد قاسم شاهه بخاري - نياز اي.نائچ 211
- بهار موڪيو جوان رُت ڀِي.... (ڪوڙل قربدار جي شاعريءَ جو مختصر اڀياس) - سرمد چانڊيو 214
- قلندر لعل شهبازؒ تي شايع ٿيل ٽن اشاعتن تي تبصرو - پروفيسر شمشاد احمد سومرو 219
- اندر روح رهيامِ - ميرزا دبيرؔ 224
- انسان اعليٰ نامور، آهن توتي سَوَ سَوَ سلام! (پير حسام الدين راشدي جي صد ساله جشن تقريبات جي سلسلي ۾ ٺٽي ۾ منعقد ڪيل تقريب جو احوال) - دم.ڪ 226
- سنڌي ادبي بورڊ جون سرگرميون - ادارو 228

قافيو الف
(خيال)

ڪِيرَٽ ڪَٽا
ويئي هَٽا،
سورن سَٽا
جملي جَٽا
مردن مَٽا۔
هٻڪن ٽُٽا،
ڪهرا ڳَٽا،
قاتل ڳِٽا۔
مڙسن مَٽا
ڪُڏندي لُٽا.

ـ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

مفيد شاعري

”شاعري“ هر زبان يا ٻوليءَ جي ادب جو بنياد آهي، جو تہ شاعر پنهنجي شعر کي ملڪي زبان جي نهايت پيارن ۽ انوکن محاورن جو جامو پهرائي ٿو. دنيا جي نهايت دلڪش، وسيع ۽ زنده زبان عربيءَ جو سرمايو، درحقيقت عربي شاعرن جو رهين منت آهي. افسوس جو سنڌي زبان جي شاعريءَ جو سرمايو يا تہ ڪُهنن ۽ قلمي ڪتابن ۾ قابو ٿيو پيو آهي، يا تہ وري سگهڙن جي دلين ۾ سانڍيل آهي. ويچارا وڃن ٿا تہ اهي صدري خزانا بہ پاڻ سان کڻيو وڃن ٿا.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
مهراڻ ”شاعر نمبر“ 2-1969/1ع

اکِنِ کي آئون، روڪيان جيئن رُئڻ ڪان،
تئن تئن تنهنجي تات ۾، رهي رُنائون،
مُنِّن ماٺ نہ اچٹي، جو پهرين پُڇيائون،
طالب مولا! طلب ۾، سهڻو سوجهيائون،
هنجهون هاريائون، سڄڻ سارِيندي گهڻو.

- مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ

انتخاب- ”ڇپر ۾ ڇڙيون“
ڇاپو ٽيون (2004ع)
سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو

شاعري

شاعريءَ ۾ الهام ۽ روح

عنايت بلوچ جي شاعريءَ ۾ الهام ۽ روح، شاهه لطيف سائينءَ مان ورتل آهن، ليڪن هن قديم ۽ جديد جو نهايت لطيف امتزاج پيدا ڪري پنهنجي ذهانت ۽ فطري شاعر هجڻ جو ثبوت ڏنو آهي.

عنايت بلوچ جي مزاج ۾ جيڪا ملائمت ۽ فطرت اندر جيڪا سڀاجهائي آهي انهيءَ جو عڪس سندس شعر جي هر سٽ مان ظاهر ٿي رهيو آهي، جنهن کي پڙهندڙ پهرين نظر ۾ ئي ڏسي سگهي ٿو. عنايت کي پنهنجي ملڪ جي ماڻهن سان، ملڪ جي هر هڪ شيءِ سان بيپناهه محبت آهي. استعارا، تشبيهون ۽ تلميحون هن پنهنجي اوسي پاسي جون استعمال ڪري پنهنجي شعر کي مقامي ۽ ملڪي رنگ ۾ رڇي ڇڏيو آهي، جيڪو هڪ تہ فرضي ۽ غيرفطري معلوم نٿو ٿئي، ٻيو تہ انهيءَ سرمايي سندس شعر کي ملڪ جي لازوال ملڪيت بڻائي ڇڏيو آهي.

عنايت جو سمورو ڪلام ڪنهن نہ ڪنهن تاثر جو نتيجو آهي. اهو "شعر براءِ شعر" نہ پر ڪن حقيقتن، ڪن قلبي جذبن ۽ ڪن اڪين ڏٺي ۽ فڪري محسوسات جو مظهر آهي. اهوئي مکيہ سبب آهي جو سندس شاعري 'لا'يعني لفظن جو انبار ۽ بي مقصد جملن جو ڍير نہ بلڪ هڪ حقيقت ۽ زندگيءَ سان مطابقت رکندڙ ادبي گفت و شنيد آهي.

حُسن ۽ عشق انسان جي فطرت جو هڪ اڻ ڇڄندڙ انگ آهي. جڏهن انهيءَ جو اظهار عنايت بلوچ ڪري ٿو تہ ان ۾ بہ سنڌ جي تهذيب، معاشري جي قاعدن ۽ انهن خاص لفظن ۽ جملن کي آڻي ٿو، جيڪي اسان جي پنهنجي ملڪيت آهن. سنڌ سندس وطن آهي جنهن سان محبت سندس ايمان جو جزو آهي.

عنايت جي شاعري- زندگي، واقعن ۽ سفر کان متاثر آهي. هيءُ حساس شاعر جتي جتي ويو آهي ۽ جن واقعن سندس احساسن کي جهنجهوڙيو آهي، انهن جو هن بي اختيار نظم ۾ اظهار ڪيو آهي. جيئن هڪ مصور ڪو منظر چٽي، اهڙيءَ طرح هن انهيءَ احساس کي نظم ۾ مجسم ڪيو آهي.

حسام الدين راشدي

ڪتاب "تند ڪٽارو ڪنڌ" (1981ع)

از: عنايت بلوچ

جي مهاڳ تان ورتل ٽڪرو

عنايت بلوچ

غزل

هن ڪٽي نيڻ نهاريو، تہ مري ويندا سين،
هن ستل درد اُٿاريو، تہ مري ويندا سين.
آسَ جيئڻ جي الائي، چو پئي آ جاڳي،
سينڌ ڪي هُنَ جي سنواريو، تہ مري ويندا سين.
ڏينهن ڏونگر ٿي سهي، نيٺ تہ گذري ويندا،
ساھ سڄڻ ڪي سنڀاريو، تہ مري ويندا سين.
ڪا وفائن جي اُميد، آهي اجائي هاڻي،
دل جي دُلبن جي ڌُتاريو، تہ مري ويندا سين.
نااُميدي جي سهاري، تي جيئرا ٿا هاڻي،
پيار پهرئين جي پڪاريو، تہ مري ويندا سين.
ياد ٿي ناهي ڪوئي، لفظ "محبت" ليڪن،
هن 'عنايت' سان اُچاريو، تہ مري ويندا سين.

غزل

ڳيئي منهنجو اڱڻ اُجرو، ڪري آئين پلي سائين،
مگر پرتي چو بيٺو آن؟ تون هيڏي آ هلي سائين.
ڏمرجڻ جو سبب ڪهڙو؟ مٺا ويساھ مون تي ڪر،
تہ ڳجهڙي ڳالھ اڄ ٽالين نہ، مون ڪنهن سان سلي سائين.
وسارڻ سان نٿو وسرين، سمايو ساھ ۾ آهين،
ڪيم ڪوشش گهڻي ليڪن، نہ دل، توکان پلي سائين.
فقط هڪڙي نظر سان دل، ڪري بيچين وئين بيحد،
ڪري سينگار بيهہ تو، وري ڇا هي ٽلي سائين.
ڏسي وچ هجر جا هليا، لڳي جند جان ۾ جهوري،
وهايا نِيرَ نيڻن، دل جدائيءَ ۾ جلي سائين.
تصور ۾ جو آئين، موڪلائي ويئي خود داري،
اڳيان تنهنجي 'عنايت' جي، نہ هرگز ڪا هلي سائين.

غزل

سونهن جو تو وٽہ، سدائين ساز باز،
منهنجي دنيا ۾ سراسر، سوز و ساز.
روئي ڪو راهن تي، تُنهنجي تون مگر،
ناز ۽ انداز سان، گَڏ بي نياز.
تنهنجي اکڙين ۾، رکيل جادوگري،
يا تہ تن ۾ آهي، مومل جو مجاز.
ڪجھ نہ مون وٽہ سرد آهُن کان سوا،
تون سدائين، سُرخرو ۽ سرفراز.
منهنجي منزل تون، ۽ تولئي ڪجھ نہ مان،
مون ۾ تو ۾، آ نہ ڪيڏو امتياز.

▣

غزل

پرين پساڻ، آيو پاڻ،
آهي هاڻ نہ، ڪنهن جي ڪاڻ.
ٿر ٻَر باغ، بهار لڳي،
سهڻو مون سان، آهي ساڻ.
ڪيڏا قرب، ڪري آيو ۾،
ٿيا اڄ برڪت، وارا ڀاڻ.
پرينءَ اڱڻ تي، پاتو پير،
واس اچي ويو، منجھ وٿاڻ.
نظرون ٽڪريون، آهي ياد،
پيوءِ نہ پيئي، ڪا ٿي ڄاڻ.
آهن دلبر، جا ديدار،
عين 'عنايت'، جا اُهڃاڻ.

▣

يوسف شاهين

ٻيلي، مون بس ڪئي!

مون چيو مينهنُ وساءِ، تو ڪئي ٻوڙان ٻوڙ
آهِ صاحبَ توسين، هئين جوڙان جوڙ
لاهَ ڳڙ ڳڙ هي گوڙ، ٻيلي، مون بس ڪئي.
0
مون چيو مينهنُ وساءِ، تو ڪئي ٻوڙ ٻوڙان
هاڻ تہ صاحب آهِ منهنجي، تو در ٻوڙ ٻوڙان
ڪا ڪجي ڪَنَ مروڙان، تان هي بادل بس ڪن.

سنڌ جا سور

ڏاهن ڏندين آگريون، پرِ ۾ پڇائين پورَ
نيٺ، سنڌ جا سور، سامائجي سيلاب ٿيا.
0
توٽين هئين خالي، توءِ هنڌُ توهجو هيءَ
اُٿي آڏو ٿيءَ، سٺ ڏي سورن کي.

ڏُکي هن گهڙيءَ ۾

ڏڏندڙ ڌرتي، ترِيءَ تي ڪٽڻ جو وقت آهي
تقدير کي تدبير جي، تابع ڪرڻ جو وقت آهي.
ڪين گهرجن مون دوست دلاسا
سموري سنڌ، نئين سر اڏڻ جو وقت آهي
سپوئي حق وسيلا، حاصل ڪرڻ جو وقت آهي.
چون ٿا سنڌو تهذيب جا وارث
هڪ نئين تهذيب، پيدا ڪرڻ جو وقت آهي
هاڻ سُتل قوم جي اُٿڻ جو وَقت آهي.
فقط ڳالهين سين نہ پنپلايو
دردوندن لاءِ دارون ٺيڻ جو وقت آهي
ٻُڏل ٻيڙا ڪنارن سين لڳائڻ جو وقت آهي
سُهڻيءَ کي وچ سير مان، ڪڍڻ جو وقت آهي
ويا جي وچڙي، ٽنين وارڻ جو وقت آهي
ڏُکي هن گهڙيءَ ۾، ڪانڌي ٿيڻ جو وقت آهي.
اجايو اُپامڻ مان ڪي نہ ورندو
سمورا ڪوٽ قلعا، پورڻ جو وقت آهي
يوسفَ، هاڻ سَڌَ سين سڌ ڏيڻ جو وقت آهي.

معاف ڪر خطائون!

منهنجي امڙ، منهنجي جيجل
جا ڪڏهن نہ ٻاهر نڪتي
سا روڊن تي
ماني ڳيي ڪاڻ
بکايل ٻچا ڪٺي ساڻ
اڄ غيرن آڏو هٿ ٽنگيري ٿي
چڻ تہ سُڄي سنڌ جو
احوال اوري ٿي

منهنجي امڙ، منهنجي جيجل
جنهن ڪڏهِ نہ مون کي
لڳڻ ڏنو ڪوسو واءُ
سدا ڪيائين صدقي ساهُ
سا وِلهہ ۾ هاڻ، ٽڙ ٽڙ ٽڙڪي ٿي
پيرن هينان پاٽي، مٿان برسات
ڏنگيندڙ ڏينهن، ڪاري رات
ڪيئن گذاري، لڇيو پڇي ٿي

منهنجي امڙ، منهنجي جيجل
معاف ڪر خطائون
سپوئي حق، وسيلا ويا وٺائون
اقرار ڪيان ٿو
ڪين لڌي مون سارَ
پنهنجي وطن جي
توٽي ڏنا مون ڌڪارَ
هاڻ وَر وَر واهڙ ڪن، وڏا اِي ويچار
جا هيءَ ڌرتي، هي ساٿيهہ
ڏارين جو ديس آهي
هِت ڏيهي سڀ ڏُکن ۾
پـرڏيـهي ٿيا پـالڻهار
وَرَ وَرَ واهڙ ڪن
وڏا اِي ويچارَ.

’اسان جي ڳالهہ جي ڳل تان، اجا ڳوڙهو ڳڙي تو پيو‘

- حسن درس

حسن درس جي شاعري

قطعو

درد هڪ ڏينهن پيڙ ڏئي ڪِرندو مون تي،
تنهنجي محبوب منّيءَ منجهہ، مثل هوندس مان،
سموري شهر جي گمنامي، سودي ايندس مان،
تنهنجو ڪين ڏٺل، سُڻل هوندس مان.

نظم

ڪانڌيري نالي هُو هاري،
ڪالهہ مري ويو سيءَ تپ ۾،
ڪانڌيري جو ڏاندن جوڙو،
پر سياري ۾ چورن ڪاهيو،
جنهن تي ڪُتي ڪيڏو باهيو،
ها پر رات بہ ڪاري آهي،
جنهن کان توبهہ زاري آهي،
ڇا ڇا ٿي تاريخ ڦلهوري،
چورن ڇا ٿي پيرا ڊاهي،
هن جي زال تہ رلهيون ناهي،
ڪيڏيون پياريون پليون ناهي،
جنهن ۾ هن هئي ننڊ بہ ٿانڪي،
پنهنجو سارو نُور بہ ٽوپيو،
جڏهن هن سارو ديس سبيو هو،
سي بہ وڏيرن کي تہ وٺي ويون،
جيڪي آخر مفت ڪٺي ويون،
هن کي رئيس وڏي وٺ وهندي،
پورو سال هي نائون ٿيو هو،
هيل فصل بہ تہ ڊلو ٿيو هو،
هن کي ڪڏهن خط نہ آيو،
هن کي ڪڏهن تار نہ آيو،
هن کي ڪا ايڊريس نہ هئي،
هن جو گهر آ وڻ ڪپ ۾،
ڪالهہ مري ويو، سيءَ تپ ۾،
ڪانڌيري نالي هڪڙو هاري.

وائي

آسمان تي چنڊ آهي،
۽ زمين تي گاهہ آهي،
تون ڪٿي آهين.

پرپرو هڪ ڳوڙهو،
اورتي واريءَ دڙا،
۽ وچ ۾ هڪ واهہ،
تون ڪٿي آهين.

تو بنا خالي پٽو، مان،
ٻاڻ کي ڳوليان ڪٿي،
تو ۾ منهنجو ساهہ،
تون ڪٿي آهين.

دور تائين دلبري آ،
چوطرف چمڪاٽ جهڙو،
تو سندو ئي چاهہ آهي،
تون ڪٿي آهين.

در دريون ڌڙڪن پيا،
مان سمورو چرڪ آهيان،
۽ گهٽين ۾ ٿاهہ آهي،
تون ڪٿي آهين.

حسن درس کي پيتا

نصير مرزا

حَسن جي ڳوٺ جا رستا
وٺي ويا انت ڏي هن کي
قبر ۾ چنڊ ستارو هو
ستو جو ننڊ گهري ۾
ڪناري سان لڳي ٻيڙي
مري ويو هاءِ وڻجارو
رني جهمپير جي تاڙي
جُهڪيا ناريل جا وڻ ٻي
ٿهر ٿي ويو اڙي بابا
حسن ٻي هليو ويو، زاري!!
"مشائخ" ۾ جو پهتاسين
هٿي بس ڏوڙ چوڌاري
حَسن جو گهر ڪٿي آهي؟
ڏنو ڏس ٻار هو هڪڙي
پکيئڙن پئي جتي ٻوليو
حَسن جو گهر اُتي ئي هو
گهٽيءَ ۾ روح راڙو هو
سڄو غمگين پاڙو هو
ڪٿي پئي لاڙ ٻاڪاريو
ڪٿي اتر پئي اوساريو
حَسن نڪتو حويليءَ مان
پڙهيا مولود مولودين
اهي سڀ درس لاڪا ها
وڏا تن جا ته واڪا ها
لحد ۾ لٿو جيئڻ سهڻو
لڙيو پئي سج اولهه ۾
ائين هيءَ موڪلاڻي ٿي.

(حَسن درس جي ڳوٺ مشائخ هوتيءَ ۾ سندس
تڏي تي سرجيل بي ترتيب سٽون)

اشفاق آذر

روح مان ڪا رڙ اُٿي ٿي
ڪائناتن جا ڪنارا ڪير ڳولي
ڪير ان وهندڙ نديءَ ۾
عشق جا اسرار کولي
هوءَ جا الهڙ ورهيءَ جي نار آهي
... چنڊ تکي تلوار آهي.
ڪير هن جي سونهن جا سرما پري
ڪير آهي جيڪو راتين کي اٿي
ننڊ جي اونهي سمنڊ مان
جاڳ جا ٻيڙا ڪٽي
هر ڪوي ناهي رهيو!
سمنڊ ۾ ۽ ساحل ۾
ساهه هن جو، چاهه هن جو
۽ چپن جو ساءُ هن جو
ڪيئن وساري ٿي سگهي
هوءَ چڪي جا آخري رهجي وئي
اڌ سڙيل سگريٽ وانگر
ديس هي ڏکندو رهي ٿو
۽ فقط ڏسندو رهي ٿو
آ خلائن ۾ ڪٿي هن جي جواني
ڪو پتو ۽ ڪا نشاني
ڪجهه ته هوندو، ڪجهه به ناهي.

شمشيرالحيدري

هجرت

ربين سالن کان هي سورج منڊل آهي قائم پنهنجي توازن سان،
ايامن کان ڌرتي پنهنجي محور تي هردم گردش ۾ آهي،
ايامن کان چنڊ ۽ تارا ڪَتيون اُڀ ۾ پيا ٿا چلڪن چمڪن،
سمنڊ ۽ دريا، جهنگ، جبل، هي وڻ ٽڻ ٻوٽا چوڌاري،
پکين، جيتن، حيوانن جون ذاتيون لک هزاري،
ڌرتيءَ هيٺان ڌن جون کاڻيون، پاڻيءَ منجهه حياتي،
ککرن مان برسات وسي ۽ مٽي سونهن اُپائي،
هي سڀ ڇاجي لاءِ؟
نهيل نڪيل ماڻهن هي سارو،
آخر ڪنهن جي لاءِ؟

ڪنهن کي آڇي فطرت پنهنجو ايڏو عظيم الشان هي تحفو،
جيڪر هن ماڻهن جي مقصد ماڻڻ لئہ تخليق اندر تخليق جو نئون ماڻهو اڏي،
ڌرتيءَ تي نت نوان نرالا منظر ڪي ايجاد ڪري؟
سو تہ فقط انسان ئي هو،
ساريءَ مخلوقات ۾ اشرف.

فطرت جو شاگرد هو انسان وڏو وهنواري هو،
ڌرتيءَ کي سينگارڻ لئہ سهڪاري هو؛
پاڻي، مٽيءَ، باهہ، هوا ۾ هن هزارين...
گُهپ انڌيرن، انت اُجالن جي طلسم سان،
حسن ۽ حيرت جي سنگم تي،
سوين هزارين ڪاڪ محل تخليق ڪيا،
فطرت جي ڇنڊڇاڻ اندر،
فنڪاريءَ جي بيحد خوب ڪماليت سان،
تبديليءَ جا رنگ رچايا.

فطرت جي همراز انهيءَ انسان، گهڻيون آسيسون ماڻي،
ڌرتيءَ تي ڏاهپ جي مثالي تهذيبن جا جهنڊا کوڙيا،
پولارن ۾ پيهي هن زمان مڪان جا ڀيد پروڙيا،
اشرف مخلوقات انهيءَ اُڙبنگ، وَڙوليا ڍنگ سورا.

ٺهڪ ڏنا شيطان اِنهيءَ دانائيءَ جي ناداني تي،
عقل جي آڪڙخانيءَ تي،
پوءِ اُمالڪ،
هڪڙي اٽڪ مرڪ شرارت جي چڻنگ سان ٻريل، هن جي جهنم زلر ڇپن تي پڙڪي پيئي،
پوءِ يڪايڪ،
صدين تائين بارودن، بم گولن جا ازغيبي ڪئين پڙلاءَ فضا ۾ گونجي ويا.

بارودن، بم گولن جي ازغيبي پڙلائن تي موهت، مست مگن ٿي،
اشرف مخلوقات تڪبر جي گهوڙي تي، سنج رکي نافرمانيءَ جا،
فطرت کان تخليق جي هرڪا گوءِ کٽڻ لئہ،
هن جي سڀ ماڻهن کي چڪنا چور ڪرڻ لئہ،
مٽيءَ، پاڻيءَ، باهہ، هوا ۾ پري ڇڏيا انبار سراسر بارودن جا.

ڌرتيءَ کان آڪاس، سڄو ماحول ويو ٿي زهريلو،
سج، چنڊ، تارن، ڪَتين جو سنسار ڏکي ويو،
سمنڊ ۽ درياء، صحرا ۽ ڪُهسار ڪنبي ويا،
پکين، جيتن، حيوانن جا ساهہ سُڪي ويا،
فطرت جو سارونئي سهڻو باغ لڳو انسان اُجاڙڻ جي ٻويان تنهين غيض غضب سان ٻرجي،
فطرت پنهنجي اصولن، قانونن، اختيارن جي طاقت سان،
پنهنجو ردعمل ڏيکاريو، بيحد سختيءَ، بيرحميءَ سان.

سج سوا نيزي تي اچڻ لاءِ تپش کي تيز ڪيو؛
سمنڊ مچرجي پيا ۽ هوا سان طوفانن جا بند ٻجڻ جي ست ستيءَ؛
جبلن پنهنجا آدجڳادي، اٽڪ، اٽلهہ، برف ذخيرا ڳاري،
دريائن ۾ اُڇلڻ شروع ڪيا؛
دريائن برقاني دنيا جو سڀ پاڻي خالي ڪرڻ لئہ، سمنبن سان گَنجوڙ ڪيو؛

بلڪ قيامت بڻجي جبلن جي چوٽين کي ٽماڪن سان ڏاري
ڦاڙي؛
پٿرن کي پاڻيءَ جئين پگهاري، ڦوهلرن جي صورت ۾،
ڇپين، اُلن، ٽانڊن جي برسات وسائي؛
ڌرتيءَ پيداوار جي قوت پوئتي ڪئي؛
مٽيءَ پاڻيءَ نين نرالين بيمارين کي جنم ڏنو؛
ٻوڏن، سوڪهڙن، بيمارين، ڌرت ڌڪارن، طوفانن، ڀونچالن
جو هڪ ڪيل عجائب جاري ٿي ويو؛

ڌرتيءَ تي انسان جو آئيندو هاڻي نامڪن ٿي پيو،
ڪڏهن اڳتي، سج جا ڪرڻا چنگون بڻجي،
سڀ جيوت کي ساڙي ڳاري رک ڪندا
ڪڏهن اڳتي، ڌرتيءَ جو هيءُ گولو،
سج سا ايئن ٽڪرجي وڪري ويندو، جيئن ڪو واريءَ ڪوٽ
هوا ۾ ڪڻو ڪڻو ٿي وڃي اڏامي.

اشرف مخلوقات جو اهڙو انت ڏسي،
خوشيءَ وچان شيطان هنبوڇيون هڻي، تڪبر سان اهڙا
زهريلا ٽانڊن سان ڀريل ٽهڪ ڏنا،
جن جنت جي ديوارن کي گرمائي ڇڏيو،
۽ چرڪ ڀري رضوان ڪنن تي هٿ رکيا.

فطرت، جيڪا پنهنجي پياري ٻالڪ يعني اشرف مخلوقات
جي رهبر آهي،
۽ جا ارڏاين تي، هن کي سيڪت ڏيندي آئي آهي
تنهن کي آخر ترس اچي ويو.

ٻيءَ گهڙيءَ ۾، هن جي مٽيادار چپن تي هڪ آفاقي ميڪ
ڪنوڻ جيان تجلا ڏيندي ترندي آئي،
جنهن سان يڪايڪ پولارن جون راهون جڳ مڳ چمڪي
ويون،
فطرت جي منشا جي اشاري سان انسان ڏسي ورتو آئيندي
جو خواب
نئين ڪنواري ڌرتيءَ ڏانهن هجرت جو خواب.

ڌرتيءَ جو فرزند ڪَري پيو نئين نويلي ڌرتيءَ ڏانهن
هجرت جي تياري،
جنهن جي ڪنواري مٽيءَ اندر سانڍيل هونديون ڪئين
ڪروڙين سالن جون سوغاتون،
جنهن جي زرخيزيءَ جي سگهه، پراڻي ڌرتيءَ جي پهرئين
ٿي ڏينهن برابر هوندي،
جنهن جي هوا ۽ پاڻي، ڪاڌو ميوا، ڊگهو جياپو آڇيندا.

جنت جهڙي، جنت هوندي نئين ڪنواري ڌرتي،
فطرت جو فرزند ڪري پيو جنت ڏانهن هجرت جي تياري.

غزل

وڻي دل کي وئي، تنهنجي اک جي اڻي،
ڪٿي نيڻ وري، تون نهار ڪڻي.

سئو نياپن ۾، دل اُلجهي پئي،
هڪ گهُورَ ڪري، وئي ڳالهه گهٽي.

تنهنجي زلفن ۾، اک اٽڪي پئي،
ڪبي اهڙي ٻہ، آهي سيند ڦٽي؟

نٽي تنهنجي، ڪِلڻ جو مثال مليو،
جڏهن ڪنوڻ ڪِلي، تڏهن بات بڻي.

تون قيامت ڪان، اڳ ۾ ملنديئن،
وه واه، اِها تنهنجي ڳالهه وڻي.

روبند منجهان، جَلوَن جو گذر،
ڇا سونهن اچي، پئي ڇڻي ڇڻي.

شمشير هليو ويو، شهر ڇڏي،
هڪڙوئي تہ هو، اوطاق ڌڻي.

غلام حسين "مشتاق" سڄاروي

غزل

محبت جو سفر مشڪل، نه تو سمجهيو نه مون سمجهيو،
اڙائي ويناسون ٻئي دل، نه تو سمجهيو نه مون سمجهيو.

هتي جنهن پير پاتو سو، نٿو نڪري سگهي سهڻا،
هي دلدل آهي يا منزل، نه تو سمجهيو نه مون سمجهيو.

اوهان جو حسن، منهنجو عشق، آهن بحر بي پايان،
ٻنهيءَ جو ناهه ڪو ساحل، نه تو سمجهيو نه مون سمجهيو.

نڪا تلوار هٿ ۾ هُئي، نه نڪتو تير ترڪش مان،
ڪيا هڪ ٻئي کي گهائل، نه تو سمجهيو نه مون سمجهيو.

اڏائي عشق ٿو فهم و، فراست عقل وارن جي،
هتي عاقل به ٿين جاهل، نه تو سمجهيو نه مون سمجهيو.

عدالت عشق جي ۾ فيصلا، هر وقت هڪ طرفا،
ڪجي فرياد ڪٿ داخل، نه تو سمجهيو نه مون سمجهيو.

نه ميخانو نه ميڪش، ۽ نڪي موجود مَئي آهي،
رهي مدهوش ٿي محفل، نه تو سمجهيو نه مون سمجهيو.

هزارن ۾ اچن ٿا، مرڪندا "مشتاق" مقتل ڏي،
مگر مقتول يا قاتل، نه تو سمجهيو نه مون سمجهيو.

غزل

محبت مرڻ سان، مرڻ واري ناهي،
جڏي جيءُ سان، گڏ جهُرڻ واري ناهي.

هي مضبوط ڪان، آهه مضبوط رشتو،
ڪچي تند وانگر، ڇڄڻ واري ناهي.

وڃي هر طرف هن جي، خوشبوء پکڙجي،
هي لوڪان لڪائي، لڪڻ واري ناهي.

دلين منجهه ديرا، ڄمائي ٿي ويهي،
اچڻ بعد هرگز، وڃڻ واري ناهي.

دوائن سان هي دور، ٿيندي نه هرگز،
هي بيماري برحق، ڇٽڻ واري ناهي.

هي "مشتاق" آهي، ڏنل ذات رب جي،
هي نعمت خدا جي، گھٽڻ واري ناهي.

محبوب سروري

غزل

راند ۾ جئڻ نہ، بال هوندو آ
عشق ۾ اهڙو، حال هوندو آ!

جنهن کي حد- ڪمال هوندو آ،
ان کي ويجهو، زوال هوندو آ

عاشقن جون دليون، ائين ٿا لُٽين،
ڄڻ يتيمن جو، مال هوندو آ!

ڪٽ مصيبت، اڪيلي ڪانہ ڏنم،
اُن جي پٺيان، عيال هوندو آ.

عشق ۽ جنگ ۾، سڀئي جائز،
هر طريقو، حلال هوندو آ.

دوستي دم گهڙي جو، کيل نہ آ،
زندگي جو، سوال هوندو آ

پنهنجي پنهنجي، پسند هوندي آ،
پنهنجو پنهنجو، خيال هوندو آ

يار سان غير، گل سان خار ڏٺم،
شير پٺيان، شغال هوندو آ.

هُن جو هڪڙو، پروگرام نہ آ،
بادشاهي، خيال هوندو آ!

پنهنجي هلنديءَ هلاءِ، مون کي خدا،
بس، اهوئي سوال هوندو آ.

جنهن جي وائيءَ ۾، وَرَ گهڻا محبوب!
يار ڪوڙو، ڪلال هوندو آ.

عيد تي (نظم)

سڀئي ماڻهو، خوش ٿا ٿين عيد تي،
مبارڪ مبارڪ، ڏين عيد تي.
ڪلي خوش ٿي، سينگار ڪن عيد تي،
خوشي سان ٿا، خوشبو هڻن عيد تي.
نمازون ٿا گڏجي، پڙهن عيد تي،
دعا عيدگاهہ ۾، گهُرن عيد تي.
ٿين گڏ ٿا اهلِ سخن عيد تي،
سنا شعر، پنهنجا پڙهن عيد تي.
ڇڏي فرق، اميري غريبي سندا،
ملي مرڪي، ڀاڪر وجهن عيد تي.
خوشي سان سڄا، ڪاڏا ڪائون ٿا سڀ،
سَيون پهيون، ڏاڍيون وٺن عيد تي.
پرين جيڪي، پرديس ۾ ٿا رهن،
مبارڪ جا، خط ٿا لکن عيد تي.
وطن جا سڀئي، باغ بستان خوش،
وجي دوست گڏجي، گهمن عيد تي
پراوا ۽ پنهنجا، امير ۽ غريب،
خدا جو ٿا سڀ، شڪر ڪن عيد تي.
مگر ڪي وڇوڙيل، غريب الوطن،
پيارن پرين، لئہ رئن عيد تي.
رهن جيڪي پيارا، ٿا پرديس ۾،
الٰهي! اهي شل، اچن عيد تي.
سڄي قوم منهنجي، ڪي اي سروري!
حقيقي خوشيون، شل ملن عيد تي.

ادل سومرو

تو بن کهڙي شاعري
(بيت)

کهڙا آهن ڏينهن ۽ کهڙيون تاريخون،
رُسي وئينءَ تون، سڀڪجهه رُڪجي آ، ويو.
جُمعا، ڇنڇر ڪيترا، تو بن ويا گذري،
ويو پر وسري، توڪان شاعر هڪڙو.
توڪان سِوا زندگي، جڻ ڪاوَن تي پنڌ،
ڌرتيءَ جو سوڳنڌ، وکَ نہ کڃي هڪڙي.
توڪان سِوا عاشقي، اڻ ڪُٺ اوجاڳو،
دل مٿان ڏاڳو، وڇوڙي ويڙهي ڇڏيو.
توڪان سِوا شاعري، لفظن جو آ ڍيرُ،
ڳولي وڃي ڪيرُ، اُن مان تُنهنجون ڳالهڙيون.
توڪان سِوا بندگي، جڻ ڪو پاراتو،
آهي مون ڄاتو، هاڻي ڏوهَ ثوابَ کي.
جڏهن منهنجي جيءَ ۾، اچي ويئينءَ تُون،
مُون مان منهنجي "مُون"، موڪلائي وئي هلي.
مون ڏي آهي اُماڻيو، محبوبن ملهارُ،
ڦُڙي ڦُڙي ۾ پيارُ، اوتيل آهي اُنهن جو.
عاشقيءَ جي ديسَ ۾، ناهي ڪوبہ حقيرُ،
هرڪو آهي فقيرُ، محبوبن جي درَ تي.
گذري سارو ڏينهن ٿو، توتي سوچيندي،
اندرِ اوتيندي، ڳالهيون تُنهنجي پيار جون.
بنا ڪنهن اِعلان جي، اچيو اُجاڙين،
مون کي لُتاڙين، فوجُون تنهنجيءَ ياد جون.
پويان پَلَ هي زندگي، رَهُ تون مون سان گڏُ،
متان منهنجو سَڏُ، وڃي اُجهامي اوچتو.

وائي

ملياسين موجَ مستي هئي،
ورياسين گهر تہ، تنهائي.
گهڙيءَ جي راندي هئي ڪائي.

اکين جي ديسَ ۾ بارش،
ڳلن تي ساڳي ڪتڪائي.
گهڙيءَ جي راندي هئي ڪائي.

هُئي جا سمجهہ کان ٻاهر،
اُهائي عشق سمجهائي.
گهڙيءَ جي راندي هئي ڪائي.

ڪيون سي چارئي ڳالهيون،
جُدائي اوچتي آئي.
گهڙيءَ جي راندي هئي ڪائي

ڪپي ٿو رُوحَ کي سُرندو،
وڍي ٿي درد جي وائي
گهڙيءَ جي راندي هئي ڪائي.

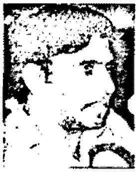

غلام حسين رنگريز

ٽه سٽا

رُت ساوڻ جي
وسريئہ ڪيئن ڏوليا
ويل آوڻ جي.

چاندوڪي، آه
ويڙهي ويون مون کي
چنبيليءَ ٻانهون.

تارا سارا نيڻ
ڪِٽ مِلون، ٻِلون پاڻ
چارا سارا ويڻ.

ٻُوهہ رات، چَنڊُ
هِنيانءَ ڪاڄي پيو ٿو
ايڏو ماٺ مَنڊُ.

سج جو لهڻ
هَر شام سِيڙجي وڃجي
ڪينجهر تي ڏسڻ.

شام جو ٽاٽو
پنهور، ٻچ ٻچ پاٽي
سج ڪوماٽو.

ماٺ ماندا ڻ
ٻُري پوندو پٽ جيئن
هڪ لهر ساڻ.

ڪارون ٺي ڪارون
هينئڙو هيرڻ پن جيئن
ڦٽي ٿيون ڦارون.

پَٽ ڪُونٽرا پيرَ
ڏر نہ ڏرتتيءَ تي تون
نيڻ وچايم هير.

آنڊي آنڊائون
ڪِڪ ڪِڪ ٿي ويو ڪنهن جو
گهر ڪکائون.

گُوٺ، گجهہ لامارا
هِت هُت ڪکوريل ڪنڊ
ورديءَ وارا.

هَر هنڌ هوڪا
سُونهن سڄڻ جي جا
مور ٺهوڪا

ڊاڪٽر بشير احمد شاد

غزل

ڏاريا پنهنجا، سڏبا ناهن،
ڪوڙا سڪا، مڃبا ناهن.

جن سان جيءُ، جڙي ويندو آ،
تن سان ويچا، رکبا ناهن.

دل جا ٺيا، دستور نرالا،
ڪاغذ تي سي، لکبا ناهن.

ٿورا هر دم، ٿورا رهندا،
ٿورا لاهي، سگهبا ناهن.

سياڻا ماڻهو، ساڳيءَ ڏر تان،
هر هر ويڻا، ڏنگبا ناهن.

هر دم حق، جني ونبا هن،
سڻن هٽي سي، ونبا ناهن.

نازڪ ناتا، ڏرتيءَ وارا،
اهڙا ناتا، ڇنبا ناهن.

پنهنجا آخر، پنهنجا آهن،
پنهنجا عضوا، وڍبا ناهن.

شاد سرير ۾، سانڍي رکجانءِ،
سور سپن سان، سلبا ناهن.

وائي

بُکَ وِگهي ڪو ٻڳڙن مُٺِ لڪ،

ڪالهه رنو ٿي پار-
مَنُ ٺڙپي پيو.

ڏاڙيلن اڄ پُٽڪَ جي عيوض،

ڪُونڊر تي ڪيو وار-
مَنُ ٺڙپي پيو.

اُپ ڏريو ٿي، لرزي ڌرتي،

بيوه جو هو پار-
مَنُ ٺڙپي پيو.

گندَ پيتي ۾، آدم زادو،
جنهن جو آرُ نہ پار-
مَنُ ٺڙپي پيو.

هاريءَ جي نياڻي ساماڻي،
رئيس وڇايو ڄار-
مَنُ ٺڙپي پيو.

ڇوواڻي تي، رت جي الٽي،
ٽي بي جو بيمار-
مَنُ ٺڙپي پيو.

سوچيم پنهنجو، سنڌي اڄ ڇو،
ٿي پيو پنهنجن مار-
مَنُ ٺڙپي پيو.

شبنم گل

وائي

وقت رقص ڪري ٿو، ساز ڇلي ٿو لهرن تي،
سج ٿو ڏيئا ٻاري، ٿڪ ٻرن ٿا ٻيڙين ۾،
ڪينجهر تنهنجي لهرن ۾

سانت جي سوز ۾، گَر ٻيني پوڄارڻ آهي،
ٿر جي منتر ۾، خواب سرجي ٿو نيڻن ۾،
ڪينجهر تنهنجي لهرن ۾
ساهن ۾ سُرهاڻ، سوچن ۾ مدهوشي آ،
خوشبوءِ ۾ جادو، سنگيت آ پکين جي ٻولين ۾،
ڪينجهر تنهنجي لهرن ۾.

جهمپير، سونهري ءِ ترن، لاڙ جي سونهن جو سنگر آهين،
فطرت جا هن رنگ نرالا، مرڪي ٿي تنهنجي جرين ۾،
ڪينجهر تنهنجي لهرن ۾.
هيم ڪوٽ شِو جو منتر، ملڇيرن جي ماڙي،
تاريخ سمهي ٿي، تنهنجي پرسان مڪليءَ جي قبرن ۾،
ڪينجهر تنهنجي لهرن ۾.
نوري ڄام جي پريت، جو محور آهي تنهنجو تن،
نوري اڄ به جيئري آهي، مهاڻين جي اکڙين ۾،
ڪينجهر تنهنجي لهرن ۾.

”بتول“ جهان آرا قنبراڻي

غزل

دل درياءَ ٿي، پئين جيڪر،
تون منهنجو ٿي، پئين جيڪر.

وقت واپس ٿي، پئي سائين!
درد جي مرهم ٿي، پئين جيڪر.

سج لٿي جو، منظر ته ناهين،
صبح سورج ٿي، پئين جيڪر.

ذات جا ڏيئا، ٻاريا تو لئه،
راهه ۾ روشن ٿي، پئين جيڪر

ڪيڏا وڏ، وڇوڙي جا هِن،
پهر وصل جو ٿي، پئين جيڪر.

باغي ناهي، هيءَ ”بتول“،
نور اکين جو، ٿي پئين جيڪر.

سوز هالائي

غزل

رات اڃا به، انڌاري آهي،
ڪيڏي پونءِ تي، ڀاري آهي.
ڏيورين جا، ڏيئا اجهائي،
آئي وري، ڏياري آهي.
شعلا شعلا، ساري ڌرتي،
چئوڏس ڪاري، واري آهي.
منهنجو وطن، لبنان لڳي ٿو،
توبهن توبهن، زاري آهي.
شهر شهر ۾، ڳوٺ ڳوٺ تي،
دهشت وحشت، طاري آ ي.
راوڻ ساڻ، اصول جو جهيڙو،
جاري جاري، جاري آهي.
"سوز" نه نڪتو، آهي سورج،
رات اڃا به ته، ڪاري آهي.

غزل

مُرڪي توکي ملڻ، اچي ويو آ،
دل ڏئي دل وٺڻ، اچي ويو آ.
آ چپن تي، چڙهي غزل آيو،
منهنجو محبوب چڻ، اچي ويو آ.
چنڊ چُهنڊي چڳون، صنوبر جون،
حسن هن جو ڏسڻ، اچي ويو آ.
دل دريءَ جي وٽين، ۾ ڳڙڪن مان،
عڪس ليئو وجهڻ، اچي ويو آ.
ڇا سبب آهه، ميري پاڻيءَ تي،
ڦول کي پڻ ٽڙڻ، اچي ويو آ.
دور آڪاش جي، ستارن جان،
دور توکي رهڻ، اچي ويو آ.
"سوز" کي ڏانءُ، ڪو هجي نه هجي،
شعر شايد لکڻ، اچي ويو آ.

گيت

ساجن! صبح ويل، توکان پڻ سويل، خوشبو اچي ٿي،
تُنهنجو پڇي ٿي.

من اندر جي لام تي، لاتيون لنوي ٿي،
تُنهنجو پڇي ٿي.

مون کي پنهنجي پرينءَ جو، نالو ڏسي ٿي،
تُنهنجو پڇي ٿي.

مٺيون مصريءَ جهڙيون، ڳالهيون ڪري ٿي،
تُنهنجو پڇي ٿي.

سمجهي وڃي "سوز" ٿو، جيڪي چوي ٿي،
تُنهنجو پڇي ٿي،
خوشبو اچي ٿي،
خوشبو اچي ٿي.

رخسانہ ”پريت“

غزل

رکن سڀ اَگهيون اکڙيون،
چون ٿا ڇا ڪنديون الڙيون.
پلي هٿ پير تون ڪڙجان،
ڪڏهن توکان ڪڙيون اکڙيون!؟
بي الڪيون ٻوٽجن پُل پر،
سي هونديون ها ٻيون اکڙيون!
بچي هردام مان نڪرن،
ڪڏهن خود ڦاسديون اکڙيون.
نظر جن جي رهي نيچي،
اتي ڇڻ ٻانهڙيون اکڙيون.
نہ سوليون سمجھ ۾ اينديئي،
اٿئي ڏاڍيون ڏکيون اکڙيون.
جي چڪ، ڪا آس، اوسيڙو،
نہ سمهنديون جاڳنديون اکڙيون.
ڪڏهن شرمائجي جُهڪنديون،
ڪڏهن هي ”ها“ ڪنديون اکڙيون.

غزل

سڀ عروج و زوال ڏسنداسين،
هجر سارا وصال ڏسنداسين.
پاڻ ساڙي سراپا خاڪ ڪري،
عشق تنهن جا ڪمال ڏسنداسين.
پنهنجون اوچائيون بہ ڏسنداسين،
موت تنهن جا بہ چال ڏسنداسين.
نيٺ اظهار پيار جو ٿيندو،
ڏينهن مهينا ۽ سال ڏسنداسين.
ڪنهن کي ائين پي آ چاهيو هن ڪان،
پڇي هيءُ پي سوال ڏسنداسين.
ڇڏيو جيون کي الوداع، پويان،
پيدا ڪهڙا ٿيا خال ڏسنداسين.
هيءَ حياتي آ رهہ گهي تنهن کي،
پريت پنهنجا پو حال ڏسنداسين.

غزل

پنين ڪا سار ڪوليندي،
رُني پٺي وار ڪوليندي.
ڪڏهوڪي آس، دروازا،
اسان لئہ پيار ڪوليندي؟
”پسن پُوريون پرين“ ڇا لئہ،
اکيون تون يار ڪوليندي؟
ڇوي دل ٿي تہ اڄ پايان،
تون ٻانهن هار ڪوليندي؟
زمين ڪان اُپ ڏي هلجي،
سپئي اسرار ڪوليندي.
گهڻو انڪار تي بيهندي،
آ پڪ اقرار ڪوليندي.
جي چئين مهڪار کي مائيان،
تہ پهرين خار ڪوليندي؟
شهر جو شهر ٿئي باغي،
گهڻا تون دارَ ڪوليندي؟

وائي

ٻانيان ٿي هلندي ڪٿي،
آئا پلي آهيان،
مون کي ڳولي لهہ پرين!
راهڻ وستيون پيچرا،
پٺي تہ رُلي آهيان،
مون کي ڳولي لهہ پرين!
ڇڻ تہ سراپا راز هان،
ڪونہ سلي آهيان،
مون کي ڳولي لهہ پرين!
انگ انگ اگنيءَ آ ورتو،
هينئن جلي آهيان!
مون کي ڳولي لهہ پرين!
ڏيهہ سمورو سيبتو،
مان ٻگلي آهيان،
مون کي ڳولي لهہ پرين!
زخمي زخمي ذات آ،
پو بہ هلي آهيان،
مون کي ڳولي لهہ پرين!

’ڪوثر‘ هالائي

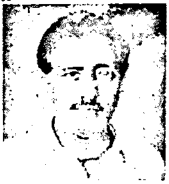

ڪراچي ٻري ٿي!!!

(نظم)

دهشت هتي روز،
ڦيرا ڪري ٿي،
ڪراچي ٻري ٿي.

ڪُليا گس گولين،
۽ دستي بمن جا،
آثار ڳوليون،
پيا هتِ امن جا،
اجهامي نٿي ۽
نہ ڪوئي ٺري ٿي،
ڪراچي ٻري ٿي.

پنن جيئن ڪراچي،
ڇڻي ٿي پئي،
۽ وک وک تي لاشا،
ڪٽي ٿي پئي،
نہ ٿو ڪو ڏٺي ٿئي،
نہ واهر وري ٿي،
ڪراچي ٻري ٿي.

اڙي سمنڊ جاڳي،
گهٽين ۾ گهڙي پڻ،
سجو شهر آڳي،
گهٽين ۾ گهڙي پڻ،
خلق خدا روز،
ناحق مري ٿي،
ڪراچي ٻري ٿي.

قتل گاهہ جنهن جو،
حوالو ٿي پيو آ،
نالوئي جنهن جو،
ڪشالو ٿي پيو آ،
انياءُ ايڏو،
ڏسي دل ڏري ٿي،
ڪراچي ٻري ٿي.

هتي چنڊ بہ هاڻ،
چمڪڻ ڇڏيو آ،
ڪراچيءَ مان لفظن،
۽ لمحن لڏيو آ،
نہ خوشبوءِ هتي،
پير پنهنجا ڌري ٿي،
ڪراچي ٻري ٿي.
ڪراچي ٻري ٿي.

عبدالواسع عبد سمندڙو

سنڌ لاءِ دعا

اي منهنجا خدا، ٻڌ هيءَ صدا،
هن سنڌ جو، اعليٰ شان ڏسان.
هن ديس مٿان، هن ويس مٿان،
هي خاص خدا، احسان ڏسان.

هت علم هجي، عرفان هجي،
هت درس هجي، تدريس هجي،
هت ادب هجي، هت بزم هجي،
تعليم سندي، ڪا ريس هجي،
هت قلم هجي، قرطاس هجي،
استاد سندو، شل مانُ ڏسان.

هت ڏاڍو نہ ٿي، ڌهڪاءُ نہ ٿي،
هت کِل سندو، ٽهڪاءُ هجي،
هت پيار هجي، ۽ پريم هجي،
هت صلح صفا، سرچاءُ هجي،
هت زور نہ ٿي، هت شور نہ ٿي،
احساس اڳيان، ارمان ڏسان.

هت ٻک وجي، افلاس وجي،
هت ڏک وجي، هت سور وجي،
هت سچ هجي، سهڪار هجي،
هت ڪوڙ ڪمائي، دور وجي،
هت چين هجي، آرام هجي،
هت سک سندو، سامان ڏسان.

هوشو بہ هجي، هيمون بہ هجي،
سر ساهہ ڏئي، جو سنڌ مٿان،
دريا بہ هجي، دودو بہ هجي،
جند جان ڏئي، جو ننگ مٿان،
جو سنڌ امڙ، جو نعرو هڻي،
شهزور علي الاعلان ڏسان.

ٽوپي بہ هجي، اجرڪ بہ هجي،
هي سونهن سڀن، سان ساٿ هجي،
هت پٽ ڏٽي، جي لاڄ هجي،
راڻي سڀ ڪي، وات هجي،
هي عبد هجي، هي قلم هجي،
هن سنڌ سندو، عنوان ڏسان.

حميد شهيد هالائي

غزل

در تي سوالي، بيٺا آهن،
خالي موالي، بيٺا آهن.
تنهنجي حڪم جي، اوسيئڙي ۾،
شهر جا والي، بيٺا آهن.
ڳوٺ ۾ بجليءَ، جا هي ٿنڀا،
خالي خالي، بيٺا آهن!
بندوقون هڪبئي، ڏي تاڻي،
ڪوسا جمالي، بيٺا آهن.
آفيسر ڇا، شهر ۾ ايندو؟
ڀنگي پخالي، بيٺا آهن.
وک وک ڪي، گلزار ڪرڻ لئہ،
ڏيهہ جا والي، بيٺا آهن.

غزل

پيار ٿيڻ ۾، دير نہ ٿي ٿِئي،
دل جي وڃڻ ۾، دير نہ ٿي ٿِئي.
ڪنهن تي مرندي، سال لنگهي ويا!
ڪنهنجي مرڻ ۾، دير نہ ٿي ٿئي.
سوچيان ڪيڏو، سچ چوڻ لئہ،
ڪوڙ گهڙڻ ۾، دير نہ ٿي ٿئي.
پرڇائڻ ۾، پهر لڳن ٿا،
جن ڪي رُسڻ ۾، دير نہ ٿي ٿئي.
پير ڪٽڻ جي، دير فقط آ،
ماڳ ملڻ ۾، دير نہ ٿي ٿئي.
شعر شهيد، الهام اگر آ،
شعر چوڻ ۾، دير نہ ٿي ٿئي.

سرور نواز ڀگهيو

شهنشاهہ قلندرؒ جي حضور ۾
عقيدت جا گُل

تنهنجي سيوهڻ جي روضي جون تيلون وسن.
ٿيون ڪَلنگيون چون، يا علي يا علي!

ڇا تہ وِرد و وظائف اوهان جا هُئا!
جن جو ظاهر ۽ باطن، علي يا علي!

آ طريقو قلندر جو، نرتئون نئون،
ويهي ويو منجهہ رڳن، يا علي يا علي.

تون تہ حَسنين جي، بابا جو سُخنوَر،
گُونجي ٿو تنهنجي شعرن، علي يا علي.

تنهنجي فِڪر و فهم تي، ٿي حَسرت ٿئي!
نيڻ خوش ٿيو ڏِسن، يا علي يا علي!

منهنجا آقا ٻلي، پنهنجي پيارن طُفيل،
سڀ جون آسون پڄن، يا علي يا علي!

هڪڙو حُبدار حيدر جو، ۽ ٻيو حُسين ع،
ٻيئي گَڏجي ٿا ٻولِن: يا علي يا علي!

اي نُصيري هي انداز، نئون پي تہ ڏِس!
ٿي وئي دل جي ڌڙڪن، يا علي يا علي!

تون چوين مان چوان، هر ڪو مومِن چوي،
بَر بَحر ٿا چون، يا علي يا علي!

رَسَ پريو مُنهنجي، شعرن ۾ يا سيدا!
۽ پڙاڏا هجن، يا علي يا علي!

تنهنجي اسلامي، تعليم "سرور" ڪنئي،
فقراءِ پي ٿا مچن، يا علي يا علي!

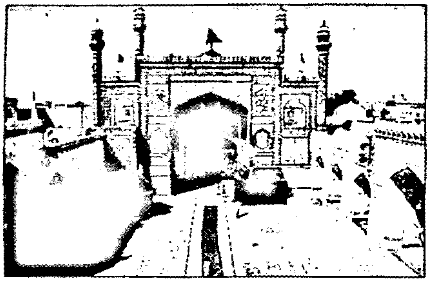

شهنشاهہ قلندر جي حضور نذرانهءِ عقيدت

غزل

تُنهنجي در تي ٿيون ڌمالون، تُون قلندر ڪبريا!
گَهُنجن پيون گُونئين گُالهيون، تُون قلندر ڪبريا!

تنهنجي در تي ماٿهو ٿا، هر جاءِ کان پهچي جُهڪن،
ٿيون ڪِجن تنهنجون ئي ميڙيون، تُون قلندر ڪبريا!

آسون پوريون ٿيون وڃن، جيڪي پُڇن تنهنجي ٿا دَر،
ٿا مڃن مرد ۽ ٻيون مايون، تُون قلندر ڪبريا!

نفس سان جنگ تنهنجي جاري، تو مچايو تنهن ڪي پي،
توتي آيون آزمائشون، تُون قلندر ڪبريا!

تون نبيءَ جي آلِ پي، ۽ تون عليءَ جو لعلُ پي،
تو اگهڙ ڪَئي خانقاهيون، تُون قلندر ڪبريا!

مُرشدا! پنهنجي مُريدن جي، ٻُڌو "سَرورَ" صدا،
نينهن توسان نئون ٿا لايون، تُون قلندر ڪبريا!

جوهر بروهي

غزل

سوچ تہ تنهنجو مَنُ اُجرو آ، يا اصلي هو ميرو آ،
دنيا کان مُنهن موڙي ڏس، تہ دل ۾ ڪنهن جو ديرو آ.

پَلُ جا مسافر ماڻهو! وساري، ويٺو آهين منزل تون،
پنهنجي وجود ڪونہ ٿو سوچين! ڪنهن سان آڏيرو آ.

هڪ هو آهي، هڪ تون آهين! جڳُ تہ سمورو هُوئي آ،
گلشن جو ڪل واسُ بہ هُو آ، تنهنجو وجود ڪانڊيرو آ.

ياڪَ ڦٽي ۽ جڳُ جاڳيو، پوءِ چوڌاري آ تنوار هلي،
تنهنجي هستي ائين آهي، شهباز چنبي ۾ گيرو آ.

جلاڏي ڪلاڏي خوشبو آهي، دل ڪولي ڪر واسُ وٺي چلہ
قرب پريو سو نالو آهي، ان سان نينهن نبيرو آ.

سَهسين سِجن آڏو بي شڪ، ذات آ هيري ”جوهر“ جي،
پاڻُ سُڃاڻ تہ جاڻ پوَئي، ڏِس جڳ ڪي نور جو گهيرو آ.

غزل

نور ڏياٽيون، پاري شاعر،
گيت، گلاب، ستواري شاعر.

سندر، سندر، احساسن سان،
اوندهہ، انڌ، اُجاري شاعر.

قومن جا پڻ، ٻڏندڙ پيڙا،
جذبن ساڻ، اُڪاري شاعر.

پنهنجن پاڄهارن، ٻولن سان،
سيهو، سون، پگهاري شاعر.

ٿر ۾ مور، اُجاري وانگر،
ڪاڇي تتر، تنواري شاعر.

ڪيڏارو، ڪنپات، ۽ ديپڪ،
ڪيئي نسل، اُپاري شاعر.

پنهنجي سچي، سوچ سموهي،
ڏاڍِ ڏنگي ڪي، ڏاري شاعر.

قوم جو سرمايو آ، ليڪن!
گوندرَ گهڙيون، گهاري شاعر.

ڪالهہ پڇيو ڪنهن، جوهر صاحب!
جڳ ۾ ڪيئن، گذاري شاعر.

مقصود گل

غزل

اسان جي زندگي، توساڻ ٿي آ زندگي جانان...!
سوا تنهنجي اسان وٽ، ڪونہ آئي ڪا خوشي جانان!

جيئن صبح جي سهاري، چنڊ مُرڪي ٿو گگن ۾ پيو،
تئين محتاج تنهنجي آ، اسان جي هر خوشي جانان!

اسان جي دل جي ڌڙڪن جو، سڄو دارو مدار آهين،
ڏِسن ٿا نيڻ جنهن ۾، تون اُها آن روشني جانان.

سوا تنهنجي، اسان بي آبہ سنڌوءَ وانگيان آهيون،
اچين ٿو تون تہ ڀهڪي، ٿي پوي پٽي هر گهڙي جانان!

اسان جي ذات، تنهنجي ذات، مان اُتساهہ ماڻي ٿي،
ڏسي تنهنجو غزل اڪريون، نچي ٿي شاعري جانان.

وڃا سڀ عڪس، اڻ مِٽ، نقش ٿي تنهنجي ادائن جا،
اچي ڏس تون اسان جي، دل سنڌي او درسني جانان.

گلن جا واس پائي پاند، ۾ تو وٽ ڪٽي آئي،
هوا تنهنجي ڪري ٿي چاهہ، مان پئي چاڪري جانان.

اسان پيئندا تہ آهيون پر، نظر دل جي پيالن مان،
مِلي جي چار ٿيون اکڙيون، اسان جي عيد ٿي جانان!

برابر آهي سهٽو پر، برابر تنهنجو ڪائي آ...!
گهري گُل تنهنجي چپڙن، ڪان وتي آ تازگي جانان!

غزل

اڪيون ڪنهن جي آڏو، مان هاريان نٿو،
متان چئيس تہ توکي، سنڀاريان نٿو.

اکين جي چراغن ۾، ويٺو آن تون،
ڏيئو ٻاجهہ لئہ، ٻيو ڪو ٻاريان نٿو.

ٻہ چپ ٿا چُرن، هڪ زبان ٿي هلي،
اکر "تون هي تون"، ريءَ اچاريان نٿو.

هٿن سان تہ هر، هاج ٿو مان ڪيان،
مگر ڏيان تو، ريءَ ڏُتاريان نٿو.

پڇي ڏس تون تارن، ڪان يا رات ڪان،
طلب تانگهہ، تنهنجي وساريان نٿو.

لُڇي جيئن مَڪيءَ سنگُ، ٽانڊن مَٿي،
تئين مان سُڪ، سان گذاريان نٿو.

اکيون ننڊ ۾ يي، نٿيون ٻوٽجن!
اڃا راهہ تُنهنجي، نهاريان نٿو...!؟

گُلن سان نہ جنهن، جي هجي دوستي،
اهو آدمين ۾، شماريان نٿو.

چُمي ٿو چمان، گل اکين تي رکي،
گهڙي هڪ ٻہ، توکي وساريان نٿو.

مهرالنساءِ لاڙڪ

غزل

جوڳي لٽا، ڪي ٻرَ ۾،
ٻمڪيو ڏيئو ڏهَرَ ۾.

تنهنجي، محبتن سان،
سنجوڳ ٿيو، سفر ۾.

لاشن ڏِٺو، ٿي بيٺي،
هڪ لاش، جو ڳتر ۾.

منهن ۾، ملوڪ ڪيڏا،
ڪارنهن پَريل، اندرَ ۾

ماٺهو وِڙهيا، ڳِريا پئي،
بيٺا ڪُتا، هٺا پَرَ ۾

ڪنهن جي ڪٺا، نظر جيئن،
ڪو ٿهڪ، ڏيئي نٿرَ ۾

اَنُ جي قبرَ، تي ڏِيٺا؟
اوندهَ هُئي، جَنهن جي گهرَ ۾.

غزل

مُرڪ مُرڪون سکي، رُت آ رابيل جي،
دِل ڪيون چو ڏکي، رُت آ رابيل جي.

سُور سپ هِڪڙي ڳري، ڪا ڏِيون،
زندگيءَ ڪي خوشي، رُت آ رابيل جي.

مُونجهه ٿي ويئي ختم، مهڪي ماحول پيو،
تازگي ٿي تازگي، رُت آ رابيل جي.

ڳالهيون ڳوٺ ۾، پئي هُليون پيار جون،
رنگ ويڙا سپ رَچي، رُت آ رابيل جي.

ڪنهن ڪي محفل ۾، سپني مڙي ٿي ڏِٺو،
ڪير ويو آ اچي، رُت آ رابيل جي.

چنڊ جيئن چمڪندڙ، ڪير جهڙي اچي،
سُونهن جهڙي سچي، رُت آ رابيل جي.

لوڏ وَڻ ۾ ٻڌي، دِل چوي ٿي لُڏون،
مهر جهومي نچي، رت آ رابيل جي.

بشير سيتائي

غزل

ايتري سُونهن ۽ سُرهاڻ، مِنيٰ! تو ۾ آ،
۽ گُلن جي سَڄي لالاڻ، مِنيٰ! تو ۾ آ.

مُنهنجي اندر جي فضا، ٿي وڃي اُجري اُجري،
چاهتن جي سَڄي چانڊاڻ، مِنيٰ! تو ۾ آ.

تنهنجي نيڻن ۾، سڄي دنيا سَمايل آهي،
منهنجي هي سنڌ، هي مهراڻ، مِنيٰ! تو ۾ آ.

رنگ ۽ شام، شفق، صُبح، اُجالو مَنظر،
هي هَوا، شبنمي آلاڻ، مِنيٰ! تو ۾ آ.

تُنهنجي ڳالهين مان، لڳي ٿو تہ جڙين ٿي هيرا،
ڇا تہ هيرن جي سَڄي کاڻ، مِنيٰ! تو ۾ آ.

هي ”بشير“ آهي اگر جسم، تہ رُوح آهين تون،
۽ هي هر ساهہ جي چِڪتاڻ، مِنيٰ! تو ۾ آ.

غزل

مون ڏي مُنجين ٿي، پيارَ پرِيون هِي نِشانيون،
محبوبا! تنهنجا ٿورا، ڪَرَم، مِهربانيون.

هي ڏيهہ ڏمريل آ، وَڃي ڪا ڏي پنهنجو پيارُ
پوڙها ٿياسين پنهنجون لِڪائي جوانيون.

هيڙي فضا ۾ ڪيئن، ڪَجن دِلِ جا ڪاروبارَ،
ٻُهراهي پنهنجي سوچ تي، هي پاسبانيون

ساوڻ رُتون بہ رُئنديون، وڃن ٿيون اسان مٿان،
هِتِ پنهنجي عُمر تي، بہ رَهن بَدگمانيون.

مَطلب جي آهي دُنيا، محبت جو مُلهہ بہ ڇا،
خطرن سان روز، پنهنجون ٿي ڪيڏن هي جانيون.

آهي ”بشير“ چيز، لاحاصل هي عشق بَس،
اُشڪن جرز هجر رُتِ ۾، رهن ٿيون روانيون.

مخمور بخاري

سارا!

او سارا!
مون ڏانهن نہ ايندي ڪر تون
مان هن کي وسارڻ ٿو چاهيان!
هن جي ياد جا پيرا بہ عجيب آهن
جڏهن ٿا ڪڇي اچن مون ڏانهن
تہ هن جي بدن جي خوشبو
منهنجي ذهن ۾ جاڳي ٿي اٿي
۽ مون کي
هن لاءِ بي چين ٿي ڪري
پر هو ڪٿي!
ڏور آ ڪٿي!
خوابن ۾ ٿي ملي
ها!

هن جي چپن جي سرخي
اڃان بہ ڳاڙهي آ
۽ هن جا ڪارا وار
هن کي حسين ٿا بڻائين
۽ هن جي بخملي بدن
جواني جو شراب ٿو آڇي
ها!
پر هو ڪٿي!
منهنجي خوابن ۾!
منهنجي خيالن ۾!
هو آهي ڪٿي!
او سارا!
مون ڏانهن نہ ايندي ڪر تون
مان هن کي وسارڻ ٿو چاهيان!
مان هن کي وسارڻ ٿو چاهيان!!

جيون

ماڻهو جو من بہ ڄڻ شيشو آهي،
لفظ جي پٿر سان
ٽٽي پوندو آ!
ان من جي اندر هڪ سمنڊ هوندو آ
جو اکين مان پوءِ اٿلي پوندو آ!

هي پيار بہ عجب آ
جنهن وٽ اڄ چيو مهمان ٿئي ٿو
ان کي عجب رنگ ڏيکاري ٿو
۽ ان جو سک چين کٽي ٿو
۽ ماڻهو کي
ماڻهو سان
پيار ڪرڻ سيکاري ٿو.

جيوڻ ڄڻ پرولي آهي!
موت جي آڏو
جيون جي هڪ معنيٰ آهي
ان معنيٰ کي بہ معنيٰ آهي
بس جيون اهائي پرولي آهي!
بس جيون اهائي پرولي آهي!!

لڪندو رهيس (نظم)

لُڙڪ جيڪو لڙيو،
لفظ ٻڄجي ويو،
سُور ڪان سڪندو رهيس
لڪندو رهيس.
وقت جي چيچ ۾،
سگريٽ ٿي دُکندو رهيس،
لڪندو رهيس.
سنڌ توڙي سچ ۾،
خواب ۾، خيال ۾،
ڏسندو رهيس،
لڪندو رهيس.
سنڌ ۾ پاڻي نہ هو،
ڇاڻي واڻي نہ هو،
نيڻ آ لا هُيا،
ٻڄندو ٻُرندو رهيس،
لڪندو رهيس.
مون اکين ۾ اکيرن،
ظالمن کي وڏيُون،
سچ چوندو رهيس،
لڪندو رهيس.
منهنجي ٻولي هُئي
پنهنجي ڌرتي جي لٺ،
مُون قبولي هُئي،
جيڪا گولي هُئي،
زُلف هن جا هُيا،
ڪين روڪي سگهيا،
اڳتي وڌندو رهيس، لڪندو رهيس.
رنگ پنهنجا ڇڏيم،
خوشبو پنهنجي ڏنم،
روز جيئندو رهيس،
روز مرندو رهيس،
لڪندو رهيس.

◘

خليل عارف سومرو

غزل

خيال وانگي، نہ خواب وانگي،
هُوءِ تہ تازي، گلاب وانگي

هُن جو اسلوب، ٿي الڳ آ،
مُرڪ سان گڏ، حِجاب وانگي.

ڪوبہ ڪورس، نہ ياد رهندو،
نينهن واري، نصاب وانگي.

پيار جو هر، عمل سُٺو آ،
پُوڄا وانگي، ثواب وانگي.

زندگي پاڻ کي، ملي آ،
حل نہ ٿيندڙ، حساب وانگي.

پياري آهي، خليل عارف،
پينُ، ڪاغذ، ڪِتاب وانگي.

◘

ماڻڪ ملاح

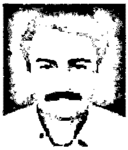

غزل

ڪنڌيءَ نسريا ڪانهَ، پٽائيءَ سڻ ڪي ڳايو
پالوا جي پوري چوريءَ، پٽ پٽ تي ڳايو!
بادلڙو بيراڳي بڻجي، جڏهن به برسيو،
الهڙ چورين هٿڙو رکي، مٽ تي ڳايو.
مورَ ڊيل سان، ياريءَ جو پئي پنڌ پُڄايو،
ڪارونجهر تان لهندي لهندي، ٽِپَ ڪي ڳايو.
هُن جي هڪڙي ٽهڪ، باغيچو ٻوڪيو ٿي،
پوپٽ اُڏري هُن جي، پويان وِک ڪي ڳايو.
پڳهريل ٻٽ ساروڻيون ساريون ۽ سپنا،
ٿر جي پوڙهين سهرو، ويٺي چٽ تي ڳايو.
گهونگهٽڙي ۾، خيال ڪٺوريون ڪولي وينگسَ
سيئي اڳيان سڳيون، چوڙي لِڪ ڪي ڳايو
آسمان ڪان سنڌوءَ جرَ جي، جَرڪ ڏسي پئي،
چانڊوڪيءَ ۾، تاري تاري چِڪَ ڪي ڳايو.
پنهنجيءَ دل تي، نرم ۽ نازڪ نگاهه ڍاري،
ٽِڪَ ٻڌي پئي چوريءَ، پنهنجيءَ ٽِڪ ڪي ڳايو.
ڪينَ نه پنهنجي چير، سنيالي هرڪي چرڪي،
سِڪڻ پارن وانگي، سِڪندي سِڪ ڪي ڳايو.
تنهائيءَ جو شوق، شِڪارڻ ڪي ڏاڍو آ،
چِڪَ ۾ چُپُ آٿي، پئي هر هر چپَ ڪي ڳايو.
وارن جون واسينگون، واهَ ورائي چڙيون،
نو وَرنيءَ جي ٽِرَ، نظارو گِٽ تي ڳايو.
"هريءَ" جهڙو هانءُ، اسان ڪي گهربو ٿي هو،
سنڌوءَ جل ۾ چولين، هانئين رک ڪي ڳايو.
روضي ۾ ڪو رُوح، رُنو ٿي ريجهائڻ لئه،
راڳ رسيلو فقيرن، پئي پٽ تي ڳايو.
چولي چولي سُڏڪو سُڏڪو، سمجهي ڪرٺي
سير پاڳا ٿي، ونجهيريءَ جي چِڪ تي ڳايو
چيلهه تي هٿ جو، زور ڏئي هُن پاڻُ ڪمائيو،
وَچ سنجوڳيءَ مُنهن ۾، جڏهن ڍِڪَ ڪي ڳايو.
منهنجي گيت پَني تي، جيئن ٿي پناهه وَتي،
چوڙيليءَ جي چپ تي، اُڏري نب ڪي ڳايو.
لِڪ لڪوٽيءَ راند رچائي، ته پارن ماڻڪ!
هُن پي چيڙن ۾ پئي، ٻُڪي لڪ چپ ڪي ڳايو.

غزل

لُڙڪن جون لامون، لاڙي چِٽياسين،
اسين ايترو بَس، ڪنهن کي وٽياسين!

نه مُرڪون ٿيون مڪڙيون، نه گُل ٿي جواني،
نه مڪڙيون ٿياسين، نه گلڙا ٽڙياسين.

نه تختي نه ڪتبو، قبر ڪا نشاني،
اسين ڏوپ هاسين، جلياسين اُڏياسين.

ڪڏهن ڪنهن جي، اکڙين جي ڪوسائ لاهي،
اکين مان ٽِمياسين، ڳِلن تي ٽڙياسين.

ڪڏهن سارنگن جا، ڪيا ساٿ اکڙين،
ملڻ جا بهانا، گڏجي گهڙياسين.

انهيءَ ٻاهه وانگي، ڏنا تاوَ ڏاوا،
اسين واءُ بڻجي، جنهن تي ورياسين.

ڪڏهن ديد خاطر، درن کي تڪيوسون،
ڪڏهن ڏينهن آگر، تي ماڻڪ ڳڻياسين.

گلبدن جاويد

غزل

اجا عشقُ آتش، ٻٽيوئي ڪٿي آ،
اجا لڙڪُ بارش، ٻٽيوئي ڪٿي آ.

هي يادون ٻه ناسور، ٻٽجي پيون هِن،
اجا گهاءُ من جو، پريو ئي ڪٿي آ.

اجا مس تہ جلبن جون، مڪڙيون ڪِڙيون هِن،
اجا چاهہ جوڀن، چڙهيوئي ڪٿي آ.

اظهار الفت تہ، ڪرڻ ئي نہ آيو،
جُهڪيو سر اڳيان، تہ ڪجيوئي ڪٿي آ.

تو محبت جو انداز، هڪڙو ڏِٺو آ،
سڄو پيارُ پرتو، پَسيو ئي ڪٿي آ.

غزل

پياسيون اکيون سرابن مان، ڍاپجن ئي نہ ٿيون،
اجا هي منزلون پيِ، گُٿن ئي نہ ٿيون.

وڇوڙي جا واسينگ، ڏينهڙا ڏنگين،
جدائيءَ جون راتيون، گُٿن ئي نہ ٿيون.

وصل جون صديون، سڀ ئي گذري ويون،
اجا چاهتن مان دليون، ڀرجن ئي نہ ٿيون.

ازل کان جڙيل، توسان روحن جا رشتا،
هي فاصلن کي وکون پيِ، ڪٽن ئي نہ ٿيون.

پري وٺ پري وٺ، مُٺيون مٺہ جون مئڪش!
جو سُرخيون اکين مان، لهن ئي نہ ٿيون.

ديپ چاهتن جا ٻاري، تو ٻہ رکيا هِن شايد،
جو شمعون محبتن جون، اُجهن ئي نہ ٿيون.

◘

غزل

پٿر دل تي، رکٿو آهي،
جيون سارو، ڪُٽِو آهي.

هُو جو هاٿي، پاڻ سان ناهي،
هن ٻنا ٻہ تہ، جيئٽو آهي.

ميهار ساڻ، ملڻ جي خاطر،
لهر لهر منجهہ، لڙهٿو آهي.

سچ ۽ سونهن کي، ماڻڻ خاطر،
سر صليب تي، ڏرٽو آهي.

چوڏس خوشبو، ڦهلي آهي،
واءُ وصل جو، ورٺو آهي.

گليون پي گلزار، لڳن ٿيون،
اڄ هُو شايد، اچٿو آهي.

ڪفر سندي، ڪوٺن مان،
نينهن نانگو ٿي، نچٿو آهي.

ميت من جا، ميلا ٿيندا،
چاهت رنگ ٻہ، رچٿو آهي.

آزاديءَ کي، جيون ارپي،
منزل نيٺ تہ، پڄٿو آهي.

چوُسٽو

جڏهن کان پرين توکي، چاهڻ لڳا هون،
نوان گهاءَ دل تي، کائڻ لڳا هون.
وري زهر پيالا، وري سيج سولي،
مزا محبتن جا، چا ماڻڻ لڳا هون.

◘

ستيہ

بي وسيءَ ۾ لکيل هڪ نظم (نثري نظم)

سمهڻ کان اڳ
مان هڪ ڪتاب پڙهان ٿو
جيڪو مون کي خواب ۾ جاڳيل رکي ٿو.

اٿڻ کان پوءِ
مان هڪ ٻيو ڪتاب پڙهان ٿو
جيڪو منهنجي اوجاڳي کي
بي خياليءَ ۾ برقرار رکي ٿو.

ننڊ يا اوجاڳي جي چونڊ جو حق
مون کي ڪونہ ڏنو ويو
پر موت يا ڪوڙ جي چونڊ
مون کي ڪرڻي هئي.
مون ڪوڙ چونڊيو.

ڪُوڙي زندگي کي
ساهن جو زهر پياري
مان بزدلي جيئان ٿو.

بزدل ۽ ڪُوڙي ٿيڻ کان پوءِ
مون تي خدائن جي قربت
ممنوع قرار ڏني وئي
ڇو تہ منهنجي بهتري
منهنجي Eternal اڪيلائپ سان مشروط هئي.

مان اڪيلائپ کان ڀڄي
ماٺهن ڏانهن وڃان ٿو
ماڻهو مون کي وڌيڪ اڪيلائپ ڏني

منهنجا پير ڪٽي تا ڇڏين
۽ واپسي جا سڀ رستا
ڊاهي ٿا ڇڏين.

مان ٿڪجي
ان جڳهہ ٿي وڃي ويهان ٿو
جتي آخرڪار
مون کي قتل ڪيو ويندو.

قتل ڪرڻ کان اڳ
مون کي سمنڊ جي ڇمڙي ۾ سبيو وڃي ٿو
۽ قتل ڪرڻ کان پوءِ
منهنجن ساهن سان ٺاهيل هڪ ڪکر ۾
مون کي دفنايو ويندو.

”مان پنهنجي قاتل کي
ڪڏهن معاف نہ ڪيان ها
جي منهنجي قتل جو انتقام وٺڻ وارو ڪو هجي ها.“

فياض لطيف

غزل

ستارا ستارا ٿي رهيون هن اکيون،
عجب ئي نظارا، ٿي رهيون هن اکيون.
ٻڏاسين ٻکن جي ئي، سحر ۾ سدا،
ڪنارا ڪنارا، ٿي رهيون هن اکيون.
اسان جي عبادت ۽ رياضت عجب،
سيارا سيارا، ٿي رهيون هن اکيون.
ڪٿي ساهه سرمد، ڪٿي جيءُ جوڳي،
ڪٿي ديد دارا، ٿي رهيون هن اکيون.
نه ڪشتي، نه ساحل، عشق جي بحر ۾،
سدائين سهارا، ٿي رهيون هن اکيون.

غزل

نه ٿو جيءُ پرچي، نه ٿا نيڻ ڏاپن،
اجايل سمنڊ، ڪيئن چپ آجهاپن!
ڪٿي چين موسم، ڪو پاتو آ جانان!
رڳو زخم دل آ، اسان جي شباٻن.
وُٺيون بارشون، پر پڳو ئي بدن آ،
هيئڻون مرگهه وانگي، لُٽيو آ سرابن.
ڪيا ڪاغذن ۾، دفن لڙڪ پنهنجا،
هي ”لفظن جو ماتم“، ٽڏو آهي خوابن.
حُسن زندگي ۽، حُسن آ خدائي،
ڪيو سونهن سجدا، نه پيليو گلابن.
اجا چند لمحا، ته ترسو ڪي سرتي!
اجا چند چهرو، چمڻ ڏيو حجابن.

غزل

سراپا سندرتا، سڪيءَ جون اکيون
ڪوي جي ڪويتا، سڪيءَ جون اکيون.
ڳڻائون مٽي، ڪيئن ڪاغذ ڪٽيون؟
نسوريون امرتا، سڪيءَ جون اکيون.
ڪکر، سمنڊ، ساحل، ستارا، ڪٽيون،
نيارا نياپا، سڪيءَ جون اکيون.
سوين گيت سرگم، ڪنول جون ڪليون،
مي، مهڪون، مترتا، سڪيءَ جون اکيون.
هُو آرس، هُو الڪا، اهي مرگهه چالون،
سحر هن سراپا، سڪيءَ جون اکيون.

سرمد روح اسان جو

اسان جي چاهت خدا نگر ۾
مجوسين جانان! آ منڪشي جان
جياپي جڳ ۾ اسان جا سپنا
رودالي روح جي آ جڻ اِجا ڪا!
اکيون اسان جو ازلئون اجايل
پيئڻ پڄاڻان به جڻ ته پياسيون!
پريتي بزم ۾ اداس ٻالڪ
ڪڏهن ته سرمد اسان جو من آ!
ناهي به آهيون، آهي به ناهيون!
ڪڏهن ته جوڳيءَ جيءَ وانگر
ننگي بدن تي لباس گيڙو
زخم زخم جي زبان آهي!
سوال پنهنجو صليب ڳالهيون
قدم قدم تي مسيح مرڪون
نظر نظر آ نماز پنهنجي
سجود پنهنجو وجود سارو!
مٽي جي من ۾ هوا جي خوشبو
تلاش پنهنجي تندور وانگر
چتا جي اک م سُتي ڪٿي آ؟
ادا اوهان جي خدا ٿي جاتي
سمونڊ کهڙي جي سرڪشي آ؟
سدائين مقتل جڏهن به سِر جي
ڪٿي او سانئڻ! صدا ڏني آ
اسان جي آذر هي عاشقي ئي
اتي اتي خود هلي وئي آ!
اتي اتي خود هلي وئي آ!

عاجز اُجڻ

بيت

چريو جي مون چون ٿا، سي آهن پاڻ چريا،
عاجز تن تي عشق جا، پارڻ ڪونہ پريا،
جي ٽانگهو ڪين ترِيا، سي سُڌ نہ ڄاڻن سير جي.

چريو جي مون چون ٿا، سي چريا آهن پاڻ،
عاجز اُجڻ عشق جي، ڄڃن ڪهڙي ڄاڻ،
جي چڙهيا سورَ سِراڻ، سي ويجها ٿيا وصال کي.

چريو جي مون چون ٿا، سي چريا پاڻ آهين،
عاجز اُجڻ جي اهي، نينهن ڪٿي لائين،
تہ واهڙ جيئن واهين، هنجون هزارن وچ ۾.

چريو جي مون چون ٿا، سي چريا آهن پندَ،
عاجز اُجڻ انهن جي، ڦِٽي نہ نيٺن نندَ،
جيڳرَن کي ڇندَ، لڳي ناهي نينهن جي.

چريو جي مون چون ٿا، سي پاڻ چريا رول،
عاجز اُجڻ عشق جا، ٻُڌا نہ ٻوڙن ٻول،
ڏکُ جني جا ڏول، سي سياڻا آهن سين ڪان.

چريو جي مون چون ٿا، سي پاڻ ٿي مت مُٺل،
عاجز اُجڻ عشق جي، تن کي ڪهڙي ڪل،
جي پُورن جا پاليل، سي سياڻا آهن سين ڪان.

چريو جي مون چون ٿا، سي پاڻ چريا پڪَ،
عاجز تن کي عشق جا، لڳا ناهن ڏڪَ،
ڏول جني جا ڏڪَ، سي سياڻا آهن سين ڪان.

"بهادر" فقير رند

غزل

نهوڙي ناز پرين جي، ڪيو مستان من آهي،
سوا سڄڻ ٿو اڄ پانيان، سڄو بستان بن آهي.

جهڄي ٿو جيءُ اندر جهوري، پلي پتڪي پئي پوري،
لڳي لونءُ لونءُ اِها لوري، ڪسو تمغان تن آهي.

لڪي لالڻ ليئا پائي، چنبي ٿو چت ڇُٽي چائي،
هٽي گهوري ويو گهاٽي، پيو پيڪانُ ٻن آهي.

لڳي اک ۾ اٽي اک ۾، لنگهي ٿو ڪانُ تيئن ڪُک ۾،
نہ گذري ٿي گهڙي سُک ۾، ڪُٺو مزگان اِن آهي.

ڪري نخرا تہ نازن سان، ڦري دل ٿو نيازن سان،
"بهادر" بند بازن ٿير، احسان گُن آهي.

سعيد سومرو

غزل

ريل مان لهندي، ڪراڙو ڳوٺ جو،
شام ٽاٽي ڳولي، لاڙو ڳوٺ جو.
هيل بابا جي قبر، سان ويو لڙهي،
ٻوڏ ۾ اوڙو ءِ، پاڙو ڳوٺ جو!
رستي رستي تان، پنا، پاڻا ڪٽي،
جهونڙي ميڙي ٿي، پاڙو ڳوٺ جو!
خواب اجرا، شهر، ميرا جو ڪيا،
روئي وينو گهوٽ، ڳاڙهو ڳوٺ جو!
تنهنجي ڇهري جان، نہ وسريو آ ڪڏهن،
چانڊوڻيءَ ۾ دڳ، اگهاڙو ڳوٺ جو!
شهر پهچي پي نہ، بدلي سوچ ڪا،
اڄ بہ مون سان آ، ڪهاڙو ڳوٺ جو!
عاشقي زنده آ، جيسين روح ۾،
وٽندو هر سانوڻ، ڏهاڙو ڳوٺ جو
ننڊ ورندي ٿي، وري ورندو سعيد،
خواب ۾ هُو لنگهه، جاڙو ڳوٺ جو!

غزل

چانور سوئيندي ڪي مايون، صندل تي،
جهونگارين ٿيون پٽ جون وايون، صندل تي.
تون جو ويجهو آئينءَ، ڪجهہ ڳالهائڻ لئہ،
مينهن ڦڙيون پي سُرڪي آيون، صندل تي.
سانجهيءَ جو سڏ اُڀريو، جڏهن ٿي جيجيءَ جو،
رانديڪا ويا ٻارَ ڀُلايون، صندل تي.
تڪڙي تڪڙي آئي، هئي هوءَ ڪاوڙ ۾،
ميرا ڪپڙا وٺي اُڇلايون، صندل تي.
تارو تارو بحث ڪري ٿو، تو مون تي ءِ،
تون مان چپ چپ وينا آهيون، صندل تي.
تون جي وڏڙن وارا، رنگ نہ ڏيڪارين،
ٻار ٿيون ءِ سهرا ڳايون، صندل تي.
اُن ڪي ڇئجو، 'سعيدؔ'، نہ ايندو هاڻ هتي،
ويٺي آ، جا وار وڇايون، صندل تي.

◙

غزل

'لسّ ٻيلي' تي، باک برڪا جي،
جاڳ آ ڪنهن، سُتل تمنا جي!
پور هاڻي ڇپن، جي درويشي،
اڄ شڪايت ڪيون، ڪا دنيا جي!
ڇوڪريءَ جي نظر، پڙهي مون ايئن،
جڻ حسين سٽ هئي، ڪا گيتا جي.
رات! مريم جي، هيءَ ٻني ٻنبٽي،
يادگيري لڳي ٿي، عيسا جي.
شام، ڪاغذ تي، نظم جا ٽڪرا،
جڻ ڇڳل ٽارَ ـ قول مالها جي.
هوءَ دعا ۾، ٻُڳي شريڪ ٿيڻ،
ماڻ جهومڻ لڳي، آ گرجا جي.
ڪيترا گهاوَ هن، 'سعيدؔ' اُهي،
جن نہ صورت ڏٺي، مسيحا جي.

تون ڪير آهين؟

ويران مَنَ جي مُحراب ۾ جا،
ڪنهن ديپ وانگي ٿي جڳمڳائين.
تون ڪير آهين؟
مون ۾ ڦُلاري سُپنا رُتن جا،
جوڀن جذي ۾ ٿي رقص لاهين.
تون ڪير آهين؟
توهر ٻُهاري، منهنجي اندر جا،
رابيل پوکي ٿي مُسڪرائين.
تون ڪير آهين؟
جا زندگيءَ جي موسم تتيءَ ۾،
ٿڌڙي هوا جو احساس آهين.
تون ڪير آهين؟
سُرٻاٽ ۾ جا مرڪي چوين ٿي،
تون مان تہ رل مل، آهيون سدائين.
تون ڪير آهين؟
مان جو اڃا ٿيو، پنهنجا بہ ناهيان،
منهنجي ٿي آخر، تون ڇا ٿي چاهين؟
تون ڪير آهين؟

◙

حبدار سولنگي

غزل

چڏي ڏين اڪيلو، تہ ڏاڍو سُٺو،
هُجي رڻ يا ٻيلو، تہ ڏاڍو سُٺو.
هُجن چُست، چالاڪُ اڪيون مگر،
هُجي مَنُ ڳهيلو، تہ ڏاڍو سُٺو.
اجاتي سفر تي، اڪيلو صفا،
وڃان مان اويلو، تہ ڏاڍو سُٺو.
اگر يادگيريون پرينءَ جون اچن،
لڳي دل ۾ ميلو، تہ ڏاڍو سُٺو.
نہ گهرجن خوشين جا خزانا خُدا!
مِلي 'ڏک اڪيلو'، ڏاڍو سُٺو.

غزل

انا ۽ اميريءَ ۾، ڪيئي ڍِليون،
سڙيون بي ضميريءَ ۾، ڪيئي دليون.
نہ ماڻي سگهيون، ڪو بقا جو بحرُ،
فنا ٿيون فقيريءَ ۾، ڪيئي ڍِليون.
دنيا جي نشي ۾، ويون مستُ ٿي،
ڳِهڙيون گپ ميريءَ ۾، ڪيئي ڍِليون.
ڪنين کي مِليو ڪين ڪوئي مَقامُ،
رهيون بينظيريءَ ۾، ڪيئي ڍِليون.
ٻَريا نيڻ نرمل، سوين سوچ تي،
رهيون يادگيريءَ ۾، ڪيئي ڍِليون.

وائي

ريشمي ڪو پيارُ آڇي،
نيڻ هُن جا دور ٿي ويا!
موهہ جي مهڪارُ ارپي،
سُونهن جو سنسارُ آڇي،
نيڻ هُن جا دور ٿي ويا!
ساڀيان جي سونهن جهڙو
خواب جو گُلزارُ آڇي
نيڻ هُن جا دور ٿي ويا!
هڪ نظر جي ساحريءَ ۾،
عشق جو اظهارُ آڇي.
نيڻ هُن جا دور ٿي ويا!
هڪڙي گونگي گفتگوءَ ۾،
ساٿ جو سهڪارُ آڇي،
نيڻ هُن جا دور ٿي ويا!

وائي

منهنجي نيڻن تي لهن ٿيون،
خواب جهڙيون يادگيريون.
سُونهن تنهنجيءَ کي سنڀاري،
ساڀيائن کي سڏن ٿيون،
خواب جهڙيون يادگيريون.
ٻن اکين جي آڳرن تي،
ٿي پتيون ڇڻنديون رهن ٿيون،
خواب جهڙيون يادگيريون.
حافظي مان سوجهرو ٿي،
اوچتو نڪري اچن ٿيون،
خواب جهڙيون يادگيريون.
پيار جي خوشبوءِ ٻڌجي،
منهنجو مَنُ واسي وڃن ٿيون،
خواب جهڙيون يادگيريون.
هاڻِ ڪٿ تنهنجون رهائيون،
هاڻِ بس مون سان رهن ٿيون،
خواب جهڙيون يادگيريون.

پريم پتافي

وائي

پاڇو ٿي آهيان،
آلا جڻ اتهاس جو!

لٽڪيل جڻ تہ صليب تي،
لاشو ٿي آهيان،
آلا جڻ اتهاس جو!

ازل کان ٿي ابد جو،
ڪاٺوئي آهيان،
آلا جڻ اتهاس جو!

صدين کان ڪنهن ساٿ جو،
سايو ٿي آهيان،
آلا جڻ اتهاس جو!

وائي

بي ڍنگ، رهيا آهيون،
بي رنگ، رهيا آهيون.
سڀ ساٿ، ڇڏي سُهڻا،
تو سنگ، رهيا آهيون.
ڪنهن سوز، پرٺي چپ تي،
جڻ چنگ، رهيا آهيون.
پنهنجن ني، افعالن تي،
اڄ دنگ، رهيا آهيون.
دُنيا جي، رواجن کان،
بس تنگ، رهيا آهيون.
محبوب جي، وارن جو،
ها، ونگ، رهيا آهيون.
جا هار، ۽ جيت ٻنا،
سا جنگ، رهيا آهيون.
ڪوئي نہ، سگهيو ڳائي،
سو انگ، رهيا آهيون.
فطرت جي، تماشي تي،
بس دنگ، رهيا آهيون.

وائي

ڳولي ڳوناڻي،
شهر ۾ ٿي سادگي!

وک وک تي چالاڪيون،
ڪيڏي ويڳاڻي،
شهر ۾ ٿي سادگي!

جهڙي پنهنجي ڳوٺ ۾،
ڪانئي او راڻي،
شهر ۾ ٿي سادگي!

ڳولي پنهنجي پيار کي،
ٿڪجي آ ساڻي،
شهر ۾ ٿي سادگي!

نور راهوجو

نظم

جو قوم ستل کي جاڳائي، افسوس اهو رهبر نہ مليو،
جو ماڳ هلي کو پهچائي، افسوس اهو رهبر نہ مليو.

کي پنڌ پر پوئتي هٽندا ويا، کي پنڌ پر ٿڪجي ويهندا ويا،
جو اوکا رستا اُکلائي، افسوس اهو رهبر نہ مليو.

هت رات بہ اپري وار کيا، هت کارنهن کاروبار کيا،
هت جوتيون کوئي جلائي، افسوس اهو رهبر نہ مليو.

کا سوچ ڏني کا لوچ ڏني، جنهن سا پنهنجي جند ڇني،
کو سياڻپ سان ئي سمجهائي، افسوس اهو رهبر نہ مليو.

هت ظالم ڪيڏا ظلم ڪيا، ۽ سنڌ بہ ڪيڏا سَڌ ڪيا،
هن ديس جا سڌڙا ورنائي، افسوس اهو رهبر نہ مليو.

هت پاپين جائي پاڇا هٿا، ۽ رج هنيا راتاها ها،
هت روشنيون کو ڦهلائي، افسوس اهو رهبر نہ مليو.

اي”نور“ اهوئي سُور رهيو، هڪ درد پريو منڪور رهيو،
هي گندو سماج کو بدلائي، افسوس اهو رهبر نہ مليو.

نظم

چوين ٿو هي موسم، وڇوڙي جي آهي،
۽ دل جي ڳنڍڻ جون، کي ڳالهيون نہ ڪر.

چوين ٿو تہ، رهيا دائرا دائرن ۾،
تون اڳتي وڌڻ جون، کي ڳالهيون نہ ڪر.

چوين ٿو هي گونگن، ۽ ٻوڙن جي دنيا،
تون ور ور پڇڻ جون، کي ڳالهيون نہ ڪر.

چوين ٿو اسان ئي، آهيون هتڙي سڀ ڪجهہ،
تو جُڳ جُڳ جيئڻ جون، کي ڳالهيون نہ ڪر.

چوين ٿو اٿانگي، ڏکي راهہ آهي،
تون منزل ملڻ جون، کي ڳالهيون نہ ڪر.

چوين ٿو تہ آ، قوم وکريل هي داڻا،
هي گڏ ڪرڻ جون کي ڳالهيون نہ ڪر.

چوين ٿو تہ هت، ”نور“ اجٽو نہ آ،
۽ اوندهہ ٽوڙڻ جون، کي ڳالهيون نہ ڪر.

علي محمد سولنگي

نانگن وارا ويڙ... (نظم)

نانگن وارا ويڙ رکيا ٿئي.
من ۾ سدائين ميڙ.

ٽوري گهٽي تان طعنا مهڻا،
تنهنجا پون ٿا سُهڻا سَهڻا،

عيرن وارا غير رکيا ٿئي،
من ۾ سدائين ميڙ
منهنجو هر هڪ سپنو ساڙي،
محبت وارا مَحل اُجاڙي.

خوشين تي پيڙ رکيا ٿئي.
من ۾ سدائين ميڙ.

اڄڪلهه تنهنجي آهي سَرِسِي،
”جيئڻ وٽني هل تنهنجي مرضي!“

ٿيندا اسين هون کيڙ رکيا ٿئي،
من ۾ سدائين ميڙ.

واهه جي مون کي موٽ ڏني ٿئي،
چاهه جي بدلي چوٽ ڏني ٿئي.

درد ڏنئي تو ڍير رکيا ٿئي،
من ۾ سدائين ميڙ.

غزل

وفا جي خبر آ، جفا کين ڄاڻون،
ڪري پاڻ ڪنهن سان، دغا کين ڄاڻون.

رُسي ٿو وڃي ڪو، مَڃايون ٿا ان کي،
اسين پر رسڻ جي، ادا کين ڄاڻون.

بکيا پيار جا هون، مگر پوءِ به دَر دَر،
هَڻي پيار جي ٿا، صدا کين ڄاڻون.

اکين ۾ اوجاڳا، رهيا عمر ساري،
ملي ڇا جي آهي، سزا کين ڄاڻون.

اسان لاءِ جو ڪجهه، چون ٿا چرن پيا،
مگر پاڻ غيبت، صفا کين ڄاڻون.

اچن ذهن ۾ جي، لکون ٿا سِٽون سي،
وزن ۽ بحر، آهي ڇا؟ کين ڄاڻون.

اسان دشمنن کي، به ڏيون ٿا دُعائون،
اجاڙڻ ڇپر، گهر، چِتا کين ڄاڻون.

ازل کان اوسيئڙا، نصيبن ۾ رهيا،
محبت جا ميلا، متا کين ڄاڻون.

اڙي دردا! تُنهنجا، لکين ٿورا مون تي،
ڪڏهن ڪا خوشي، ڪٿي سخا کين ڄاڻون.

اياز عمراڻي

غزل

برسين ها، اي ڪاش! ڪڪر،
اڪرين هاريو، جيڏو جر

ڪو نہ ڪپي ٿو، مال- متاع،
پيار ڪپي ٿو، جيون- پر.

پنهنجي دنيا، وياڪل آ،
ڪونہ وڃائڻ، دل جو در.

ڪاٿڻ روز، اچي ٿو چڻ،
ماڻهن هوندي، خالي گهر.

تنهنجو مرڪڻ، ڇا معنيٰ؟
مرڪيڻ چو، من ڏي هر هر؟

غزل

ڪارونجهر بہ، وڇوڙي تي،
چنڊ سونهين ٿو، چوٽي تي.

هوءِ پاٽياري، پنڌ ۾،
لوٽي ڇلڪي، لوٽي تي.

چنڊ ٿو چڙرون، روز ڪري،
قسمت پنهنجي، ڪوٽي تي.

نيڻن ۾ رنگ، رون جا،
نينهن اچن نير، وٽي تي.

برهہ تہ بک، بدن جي ڙي،
رنگ رچن، ٿا روٽي تي.

ڪُمار وشوَ بنڌوُ/مترجم: ولي رام ولڀ

سواگتا! (هندي)

سواگتا، وڃي وڃي ڇٽي ڇڏ پنهنجي پيءُ کي
تہ مون کي ملي ويئي آهي نوڪري
تہ تنهنجو پريمي نالائق، جاهل ۽ آوارا ناهي
هاڻي هو نوڪر آهي سرڪاري آفيس ۾
هونئن پگهار تہ ناهي ڪا خاص
پر مٿئين ڪمائي گهڻي آهي!
سواگتا!
وڃي سمجهائينس پنهنجي پيءُ کي
تہ هاڻي فڪر ۽ ڏپ جي ڪا بہ ڳالهہ ناهي
تہ هاڻي اوڙي پاڙي جا ماڻهو نہ ڪندا آڱر
سندس ڌيءُ جي ڪردار تي
نہ ڪندا ڪن جون ڳالهيون پرپٺ اسان جي پريم جون
تہ هاڻي مان نہ لکندو آهيان ڪهاڻيون، ڪويتائون....
نہ ڪندس آدرش ۽ انقلاب جون ڳالهيون
تہ مان هاڻي نہ آهيان واندو!
ٿي ويو آهيان ڪلرڪ، قسم سان
ٿي ويو آهيان پالتو
ڪمائڻ لڳو آهيان پيسا
سواگتا!
چاهين تہ وڃي ٻڌائي ڇڏ پنهنجي پيءُ کي سچ سچ
تہ تون مون سان ڪندي آهين پيار
۽ تيار ٿي نڪرندي آهين مون سان ملڻ
تہ توکي دير ٿي ويندي گهر موٽڻ ۾
ڪين ڊرو بہ اعتراض نہ ٿيندو، سچ ڄاڻ
هاڻي اسان ٻئي ڏينهن جو بہ
ڪنهن بہ وقت، پبلڪ پليس تي
ملي سگهون ٿا بي ڪٽڪي
بنا ڏپ جي ڪري سگهون ٿا پيار
ڇو تہ، اڄ مون وٽ آهي هڪ پڪي نوڪري
تہ سماج ۾ منهنجي بہ هڪ پوزيشن آهي
هاڻي ماڻهو مون کي شاعر نہ
جُهڪي صاحب چون ٿا، تنهنجو قسم
سواگتا!
وڃي ڇٽي ڇڏ پنهنجي پيءُ کي سچ سچ!

تصور ابڙو

غزل

آدمي مان، خدا تنهنجو تصورُ،
دائمي هُو، فنا منهنجو تصور.

جاڻ فتويٰ ملي، منهنجي نالي،
لوڪ ليکي، خطا منهنجو تصورُ.

پارسائي مران، مان چاهيان ٿو،
ڏوهه هَرِڪان، خفا منهنجو تصورُ.

جو بہ هڪڙو ملي، مون سان پيرو،
ساڻ رکندو، سدا منهنجو تصورُ.

نيٺ هرڪو، ويو آهي سمجهي،
روشنيءَ کي، عطا منهنجو تصورُ.

خوبصورت وجي، ٿو ٿيندو هو،
جڻ سڻي ڪا، غذا منهنجو تصورُ.

ڪوبہ ڏاهو نہ، خوش رهيو ڪڏهين،
هاڻ منهنجي، سزا منهنجو تصورُ.

ٻاهہ نفرت، وسائي رکندو آ،
جو تہ ٿڌڙي، هوا منهنجو تصورُ.

موج مستي رهي، ٿي هر دم جو؟
آ فقيري، دعا منهنجو تصورُ.

لالُ قلندر رهي، ٿو مون سان گڏ،
بودلي جي، صدا منهنجو تصورُ.

غزل

وڏو ڪيڏو حشر پوپي، خاموش ٿو گهاري،
خبرناهي شهر جا لڪ؟ خاموش ٿو گهاري.

وڏا هاڃا ٿيا هتڙي، پر ڪو اثر ناهي،
نشي ۾ آ نگرُ سارو، خاموش ٿو گهاري.

ڇڏي سڀ سانگ جيون جا ۽ خود کي ڀُلائي ڪو،
رهي ٿو بس پٿر بڻجي، خاموش ٿو گهاري.

وساري يار ويٺو آ، جو موت پي هن کي،
ڳڻي پل پل پهر ويٺو، خاموش ٿو گهاري.

وڇوڙو هي پرين تنهنجو آ، داغ هن دل تي،
حياتيءَ جو چڪر سمجهي، خاموش ٿو گهاري.

طلب ڪيڏي رکي رب جي، ٿو رات پر جاڳي،
ڪري هُو بس ذڪر دل ۾، خاموش ٿو گهاري.

”تصور“ آدميءَ هوندي، چپ چاپ جو ايڏو؟
لڳي ٿو جڻ بحرُ ڪوئي، خاموش ٿو گهاري.

وفا سولنگي

غزل

هوائن ۾ هر سو، تلاشي پئي،
امن پيار خوشبو، تلاشي پئي.
دوا ڪاڻ ڪوڙو، مسيحا سهي،
وري درد دوڪو، تلاشي پئي.
هتان ڪَڪ ٽينڊين، مٽي ماڳ ڪي،
جيئڻ ڪاڻ لوڪو، تلاشي پئي.
نہ تعبير ٽيندڙ، ڪٿان ڪان ڪٿان،
وري سونهن سپنو، تلاشي پئي.
اکيون اوجاڳن ۾، اوڙاڳيون وفا!
ڪٽي خواب سپنو، تلاشي پئي.

غزل

حياتي جو سورج، لهي ٿو وڃي،
يا پاڻي هٿن مان، وهي ٿو وڃي.
وڏو بدبخت آ، مقدر ميان!
سدا دشمنن سان، ٺهي ٿو وڃي.
وڏيون مشڪلاتون، اڪيلو هي سِرُ،
سوين سور سختيون، سهي ٿو وڃي.
سندس وار واسيل، ۽ مهڪيل ائين،
اچي واءُ خوشبو، ڇُهي ٿو وڃي.
بنا پيار جيون، ۾ هيڪل وفا!
وٺي حيرتون ڪيئن، رهي ٿو وڃي.

غزل

سوچون سپنا، نظامايان ٿو،
آسون اُدما، نظامايان ٿو.
خوف ٿي خوف، ڪلاشن ڪوف،
خوف ۽ خدشا، نظامايان ٿو.
هيءَ آ هاري، هيءَ آ رئيس،
حيثت شعبا، نظامايان ٿو.
وفا سولنگي، ڇا ڇا آشا!
من جي منشا، نظامايان ٿو.

غزل

سپنن ڪي آ، ڏارا پنهنجي،
نيڻن ڪي آ، ڏارا پنهنجي.

توڙي ترار، تہ ناهن،
لفظن ڪي آ، ڏارا پنهنجي.

رستن جا هن، راهي ماٺهو،
پيرن ڪي آ، ڏارا پنهنجي.

وفا سولنگي، عرض ڪري ٿو،
شعرن ڪي آ، ڏارا پنهنجي.

مخدوم محمد زمان
طالب المولىٰ جي
گهرائي جون
علمي ادبي
خدمتون

نوشاد پروين گل

ڊاڪٽر نواز علي شوق

ميرزا منظور علي بيگ

رخسانه حيدر

سنڌي
لغت
نويسيءَ
جي
تاريخ

ناسف علي شيراز

ڊاڪٽر عبدالرزاق گهانگهرو

معشوق ڌاريجو

ڪوڙومل
چندن مل
کلاڻي

غلام زينب ابڙو

تحقيق

محقق کي جڳائي تہ جڏهن هو مقالو لکي پورو ڪري، تڏهن يڪدم ان تي نظرثاني نہ ڪري: بلڪ چند ڏينهن جي وقفي کان پوءِ ائين ڪري جيڪڏهن هن مشوري تي عمل ٿيو تہ هو ڏسندو تہ سندس ئي مقالي ۾ اهڙيون ڪيتريون ڳالهيون آهن جي هن بار بار ڄاڻايون آهن. پڻ ڏسندو تہ منطق جي نقطئہ نظر کان، سندس ڪم ۾ ڪيتريون خاميون رهجي ويون آهن. جنهنڪري پنهنجي ئي مضمون ۾ ڪيس مونجهارو ڏسڻ ۾ ايندو. هو ان جا اسباب معلوم ڪري سگهندو ۽ درستيون بہ ڪري سگهندو. هڪ محقق جا ڳُڻ يا اوصاف ڪهڙا هئڻ گهرجن، سو ڄاڻڻ نهايت ضروري آهي. ماهرن جي راءِ ۾ هڪ محقق لاءِ ضروري آهي تہ هو جيڪي بہ لکي، سچائي ۽ صداقت سان لکي. ڪابہ چالاڪي نہ ڪري، هڪ محقق کي ائين هرگز چوڻ نہ گهرجي تہ "فلاڻي ڳالهہ فلاڻي ڪتاب ۾ آهي پر مون کي ڪتاب جو نالو وسري ويو آهي. ڪنهن لکيو آهي، اهو بہ معلوم نہ اٿم." ائين چوڻ غلط آهي، بلڪ چالاڪي آهي. سچائي يا صداقت کان پوءِ ٻيو ڳُڻ آهي تنظيم: جنهن جي معنيٰ آهي مقالي کي ڪنهن تنظيم يا آرڊر ۾ لکڻ. ڄاڪاڻ تہ مقالو لکڻ هڪ مشڪل ڪم هوندو آهي، جنهن جي تياريءَ ۾ ڪيترين ڳالهين جي ضرورت هوندي آهي.

ـ ڊاڪٽر حبيب الله رحيم بخش مرزا
"تحقيق جو فن ۽ مقصد"
چهہ ماهي "سنڌي ادب"، جلد 8، نمبر 2-1/85-1984ع
سنڌالاجي، ڄامشورو

نوشاد پروين گل

مخدوم محمد زمان ’طالب الموليٰ‘ ۽ سندن گهراڻي جي علمي ادبي خدمتن تي هڪ نظر

اگر خدمت ڪرڻ جي ناهہ طاقت طالب الموليٰ،
تہ پو مخدومي دنيا ۾ وڏو منصب تہ ڪونهي ڪو.

انساني جذبن ۽ اُمنگن سميت زندگيءَ جي مڙني مامرن کي بهتر انداز ۾ اظهارڻ جو وسيلو ’ادب‘ آهي. ادب ۾ وري نثر کان وڌ نظم پُراثر صنف ٿئي ٿي. نظم ۾ شاعري انساني جذبن کي آپارڻ ۽ اظهارڻ ۾ وڏي مدد ڏئي ٿي. شاعري، انساني نفيس جذبن جي منظوم تاريخ ٿئي ٿي. انهيءَ نفيس جذبن جي تاريخ ۾ شاعر نہ رڳو پنهنجي اندر جي ڪائنات جي ڳالهہ نهايت حسين ۽ خوبصورت پيرايي ۾ بيان ڪندو آهي پر ان ۾ ڪائنات جي ڳُجهن اسرارن ۽ لقاوَن تان بہ نهايت ئي نفيس ۽ دلربانہ انداز ۾ پردو هٽائيندو آهي، شاعر لفظن جو وينجهر ۽ لغت نويس بہ ٿئي ٿو. شاعر لفظن جو پندار آهي، لفظ شاعر جا محتاج ٿين ٿا. ادب جيئن تہ زندگيءَ مان ڦُٽي نڪتو آهي، تنهنڪري ادب ئي زندگيءَ کي بهتر ۽ سڦلائتي بنائڻ ۽ آئينده جي امڪاني خطرن ۽ خوشخبرين کان عوام الناس کي آگاهہ ڪرڻ ۾ پنهنجو اڳواٽيءَ وارو ڪردار ادا ڪري ٿو. شاعر ڪائنات جو ترجمان بہ آهي، سندس جذبات، احساسات هر اُن نُڪتي کي اهڙي انداز ۾ واضح ڪرڻ جي قدرت رکن ٿا، جيڪي هوند عام رواجي طرح ماڻهو سمجهي نہ سگهن. فنونِ لطيفہ ۾ شاعريءَ جو مقام ايڏو بلند بالا آهي، جنهن کي جزو پيغمبري ڪوٺيو ويو آهي.

سنڌ ۾ ادبي ميدان تي ڏسبو تہ اسان کي هالا جي مخدوم سروري گهراڻي جون خدمتون سرواٽي ڪندي نظر اينديون. هالا جو مخدوم سروري گهراڻو ادبي لحاظ کان سنڌ هند ۾ هڪ ممتاز ۽ يگاني حيثيت رکي ٿو. هن گهراڻي غوث الحق حضرت مخدوم نوح سرور ؒ کان وٺي قبلہ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ ؒ ۽ مخدوم جميل الزمان ’جميل‘ تائين وڏيون خدمتون سرانجام ڏنيون آهن. هن مضمون جي شروعات هڪ اهڙي ئي ڪافي ۽ غزل جي باڪمال شاعر، ماهرِ لسانيات ۽ لغت نويس جي تذڪري سان ڪجي ٿي، جن کي سنڌ جا ماڻهو ”حضرت قبلہ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ ؒ“ جي نالي سان سڃاڻين ٿا. سندن ڪلام جو چرچو ۽ تعريف سنڌ سميت ولايت تائين رسيل آهي.

”ديوانِ طالب الموليٰ“ قبلہ سائين مخدوم محمد زمان ’طالب المولي‘ جي نالي سان قائم ڪيل ”طالب الموليٰ اڪيڊمي هالا- سنڌ“ ڇاپي پڌرو ڪيو آهي. هن ديوان جو پهريون ڇاپو 1982ع ۾ ”سروري پبليڪيشن هالا سنڌ“ ڇاپي پڌرو ڪيو. قبلہ سائين مخدوم محمد زمان ’طالب الموليٰ ؒ‘ جن جا لکيل غزل اجا بہ اڻڇپيل آهن. هن ديوان جو مهاڳ قبلہ مخدوم محمد زمان ’طالب الموليٰ‘ سائنءَ ؒ پاڻ لکيو آهي. تعارف بعد چيئرمن طالب الموليٰ اڪيڊمي قبلہ سائين مخدوم جميل الزمان صاحب منسٽر بين الصوبائي رابطا حڪومتِ سنڌ جن جو اشاعتي نوٽ آهي، تنهن کان پوءِ ڪلام شروع ٿئي ٿو. هن ديوان ۾ ڪل 366 غزل آهن، ڪلام کان پوءِ

لفظن جي معنيٰ وار لڙهي- "فرهنگ ديوانِ طالب المولىٰ" ڏني وئي آهي، جا الف- بي وار ترتيب ۾ آهي. اهڙي، ريت هيءُ عاليشان ديوان پورو ٿئي ٿو. ڪتاب پڪي بائينڊنگ ۽ ڊيمي سائيز ۾ 448 صفحن تي مشتمل آهي، ٽائيٽل ۽ پنو، ڪتاب جي دلڪشي ۽ خوبصورتيءَ ۾ اضافو ڪندا آهن. هن ڪتاب جو ٽائيٽل ۽ پنو پئي جاذب ۽ خوبصورت آهن ۽ ڏسندڙ کي هڪدم پاڻ ڏانهن متوجه ڪن ٿا. هيءُ ديوان پڙهندڙن لاءِ من موهيندڙ آهي. قبلہ سائين مخدوم محمد زمان طالب المولىٰؒ جن جو هيءُ ديوان سنڌ جي هر ننڍي وڏي بڪ اسٽال تي موجود آهي. هيءُ ديوان، شاعريءَ سان لنئون رکندڙ هر اهلِ دل ماڻهو کي پسند ايندو. سمورا غزل پنهنجي سمورين فني ۽ فڪري خوبين ۽ رعنائين سان ملبوس نظر اچن ٿا. خاص طور تي هر غزل ۾ رديف جو استعمال غزل کي جا هيڪاري سونهن ۽ سوڀيا بخشي آهي، سا ڏسڻ وٽان آهي. قبلہ سائين مخدوم محمد زمان طالب المولىٰؒ جن هوندئن به سنڌي شاعري خاص طور تي ڪافيءَ جا نهايت مڃيل، پختا ۽ باڪمال شاعر ته آهن ئي، پر غزل تي به ڪين پڪو پختو ملڪو حاصل آهي. مصري شاهه کان پوءِ سنڌي ڪافيءَ ۾ جيڪو خال پيدا ٿيو هو، ان خال کي به قبلہ سائينؒ جن ئي بخوبي نموني پُر ڪيو. جديد سنڌي ڪافيءَ کي جنهن باڪمال شاعر عروج ۽ سونهن ڏني آهي، اهي قبلہ سائين مخدوم محمد زمان 'طالب المولىٰؒ' ئي آهن.

هن ديوان ۾ داخل ڪيل غزلن جي پوري اڀياس کان پوءِ بنا ڪنهن وڌاءَ جي، اهو ضرور چئبو ته قبلہ سائينؒ جهڙيءَ ريت ڪافيءَ کي عروج بخشيو آهي، تهڙيءَ ريت هنن غزلن تي به پورو توجهه ڏنو آهي، ۽ پاڻ غزل جا به باڪمال شاعر آهن. قبلہ سائين مخدوم محمد زمان 'طالب المولىٰؒ' جن جي لکڻ جي خاص هڪ خوبي هيءَ به آهي ته پاڻ جڏهن به شاعري يا ٻيو ڪو اسم لکڻ فرمائيندا هئا ته آخر ۾ ڏينهن، تاريخ ۽ ماهه ضرور لکندا هئا. اها خوبي به چند شاعرن ۾ ڏسجي ٿي. هن عمل سان ڪنهن به لکڻي جي تاريخي اهميت، پس منظر، وقت ۽ حالتن جو تعين ڪري سگهجي ٿو. ادب ۾ خاص طور تي سنڌن شاعريءَ ۾ اهو رويو هڪ سمجهداريءَ وارو رويو آهي. جنهن کي قبلہ سائين مخدوم محمد زمان 'طالب المولىٰؒ' جن هر هنڌ استعمال ڪيو آهي. قبلہ سائنؒ هن ديوان ۾ شاعر سان گڏ ماهرِ لسانيات ۽ ماهر لغت نويس به نظر اچن ٿا. پاڻ پنهنجي مهاڳ ۾ لکن ٿا:

> "سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪي اهڙا اکر پختائي وٺي ويا آهن، جن جي عمر اسان جي ڏاڏن، پڙڏاڏن کان به وڌي آهي، انهن اکرن کي ننڍو وڏو، پوڙهو پڪو، پڙهيل اڻپڙهيل، عالم فاضل، پروفيسر ڊاڪٽر، نظم توڙي نثر لکندڙ، گهر ۾ ۽ گهر کان ٻاهر به هر وقت عام جام ڳالهائي ٿو. نه رڳو ايترو پر هر مصنف، مؤلف، ايڊيٽر ۽ مترجم به پنهنجي هر ڪتاب ۽ اخبار جي پروفن پڙهندي انهن اکرن کي قائم رکي ٿو، جيڪڏهن اهي اکر سنڌي ٻوليءَ مان ڪڍي ڇڏجن ته، نه فقط ٻولي بي زيب ٿيندي بلڪ معنيٰ ۽ مطلب به سمجهه ۾ نه ايندو. ان هوندي به انهن اکرن کي الف- بي واري تختيءَ ۾ اڄ تائين شامل نه ڪيو ويو آهي. اهي اکر هي آهن: ڙهه، لهه، مهه، نهه، ٿهه، تنوين ۽ غنه وغيره. انهن اکرن کي مون هن طرح ترتيب ڏني آهي: ڙ کان پوءِ ڙهه، ل کان پوءِ لهه، م کان پوءِ مهه، ن کان پوءِ نهه. ان کان پوءِ تنوين، ان کان پوءِ غنه ۽ ٿ کان پوءِ ٿهه. انهن اکرن جا اُچار منهنجي غزلن جي رديفن پڙهڻ مان معلوم ٿيندا." (ص 10، 9 مهاڳ)

قبلہ سائينؒ جن جي نه فقط پنهنجي مادري ٻولي سنڌيءَ ڏانهن والهانه محبت، عقيدت سميت فڪر ۽ سنجيدگي نمايان طور نظر اچي ٿي پر پاڻ هر حالت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي سوڌ سنوار ۽ صحيح لکاوٽ ۽ استعمال طرف به توجهه ڏيندي نظر اچن ٿا. مهاڳ ۾ قبلہ مخدوم صاحبؒ جن سنڌي ٻوليءَ جي وسرگ، اوسرگ، تنوين ۽ غنائي (گهڻن) آوازن تي علمي بحث ڪيو آهي. سنڌي الف- بي جا اهي مسئلا اڄ به اڻ نبريل

آهن. 'ھ' اکر جي وسرگائي/اوسرگائي حالت واضح نہ ٿي آهي. 'ھ' اکر جي مختلف صورتن کان علاوه 'ن'، 'ج'، 'گ' ۽ 'ڻ' اکرن جي غنائي حالت بہ ساڳي تضبذب ۾ آهي. ازان سواءِ تنوين مونجهاري جو شڪار آهي: مثال طور: ـً ، ـٍ ، ـٌ ، وغيره جو استعمال ڪٿي ۽ ڪهڙي حالت ۾ ڪرڻ جائز آهي.

قبلہ سائين مخدوم محمد زمان 'طالب المولیٰ' جن جي شاعرانہ حيثيت ۾ سندن شخصيت، مطابق مون جيڪي سندن ڪتابن ۾ پڙهيو آهي، تہ ان ۾ بہ مخدوم صاحب جن پنهنجي ذات جي بلندي يا هڪ عظيم اولياء حضرت غوث الحق مخدوم نوح سرورؒ جي سجاده نشين هوندي بہ هڪ بهترين شاعر آهن، احساسات ۽ جذبات کين ان مقام تي پهچائين ٿا، جتي علم و دانش جا درياء وهن ٿا. سندن حسين لفظن جي موتين جون املھ ڪاٿيون آهن. سندن علم و فڪر ۾ فهم ۽ ادراڪ جي جيڪا قوت سمايل آهي، اها هر انسان کي نہ رڳو پاڻ سڃاڻڻ تي آماده ڪري ٿي، پر نيڪ عملن جي تلقين پڻ ڪري ٿي.

قبلہ سائين مخدوم محمد زمان 'طالب المولیٰ' جن جي لکيل غزلن کي انور هالائيءَ چئن دورن ۾ ورهايو آهي، پهريون دور 1930ع کان 1950ع، ٻيون دور 1951ع کان 1965ع، ٽيون دور 1966ع کان 1975ع ۽ چوٿون دور 1976ع کان سندن وفات تائين، جنهن لاءِ انور هالائي لکي ٿو:

> "انهن چئني دورن مان ٻئي دور کي مون ارتقائي دور قرار ڏنو آهي، جنهن کان وٺي طالب المولیٰ جي غزلن جي افاديت روز افروز، ترقي ڪندي رهي ٿي. سندن دور اهو هو، جنهن ۾ ورهاڱي کان پوءِ سنڌي شاعريءَ تي جيڪا مايوسي ڇانيل هئي، ان کي مخدوم صاحبؒ پنهنجي خداداد فن سان ٽوڙي نہ رڳو هڪ نئين راهہ جو تعين ڪيو پر پاڻ شاعريءَ جي اصلوڪي صورت الحال کي بہ من و عن قائم ڪرائڻ ۾ کين وڏي مهارت حاصل هئي. پاڻ انتهائي ڪاميابيءَ سان سنڌي، اردو، سرائڪي ۽ فارسيءَ ۾ شعر لکيا اٿن. پاڻ نثر جا ليکڪ پڻ آهن. قبلہ سائينؒ سنڌي زبان جا لائق ۽ جڳ مشهور شاعر پنهنجي دور جا سڀ کان وڏا قابلِ تحسين شاعر آهن. مخدوم محمد زمان 'طالب المولیٰ' جي سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ ورتل اڻٿڪ ۽ نہ ختم ٿيندڙ ڪوششن تي سنڌ سندن شڪرگذار آهي، پاڻ هر قسم جي شاعري ڪيائون، جن ۾ غزل، نظم، رباعي ۽ ڪافي شامل آهن. پاڻ انتهائي ڪاميابيءَ سان سنڌي، اردو، سرائڪي ۽ فارسيءَ ۾ شعر لکيا اٿن." (ص 34) سندن گاديءَ جو سلسلو حضرت محمد بن ابي بڪرؓ سان وڃي ملي ٿو. اها ڳالهہ پڻ قابلِ ذڪر آهي تہ حضرت مخدوم نوح سرورؒ جن سنڌي ٻوليءَ جا پهريان شاعر ۽ برصغير ۾ قرآن پاڪ جا پهريان فارسي ترجمہ نگار پڻ هئا.

"طالب المولیٰ اڪيڊمي هالا" جي روح روان ۽ چيئرمن قبلہ سائين مخدوم جميل الزمان صاحب جن پنهنجي اشاعتي نوٽ ۾ ديوان جي ڇپائيءَ بابت هن طرح فرمائين ٿا:

"ديوان طالب المولیٰ" جو پهريون ڇاپو حضرت قبلہ مخدوم محمد زمان 'طالب المولیٰ' سائنؒ جي نگرانيءَ هيٺ 1402ھ/1982ع ۾ مرڪزي بزم طالب المولیٰ سنڌ جي سيڪريٽري جنرل محمد شفيع ابڙو المعروف انور هالائي صاحب جي هٿان سروري پبليڪيشن هالا، سنڌ ڇپرائي پڌرو ڪيو." (ص 87)

قبلہ سائين مخدوم جميل الزمان صاحب جن وڌيڪ لکن ٿا:

> "قبلہ سائنؒ جو ارادو هو تہ ديوان طالب المولیٰ' کي ٻيهر ڇپرائجي. اڄ مون کي بيحد خوشي ٿي آهي ۽ آءٌ الله سائين جو شڪرگذار آهيان جو قبلہ سائنؒ جي ارادي جي تڪميل ۾ سندن شاهڪار ڪلام تي مشتمل "ديوان طالب المولیٰ" جو ڇاپو ٻيو پڌرو ٿيو آهي. پاڻ ٻيا بہ ڪئين ڪتاب لکيا آهن، جن جا قلمي نسخا طالب المولیٰ لائبريريءَ ۾ موجود آهن،

جن ۾ مختصر سنڌي لغت کان علاوه ديوان طالب الموليٰ جلد- ٻيون بہ شامل آهي، جنهن کي پڻ جلد شايع ڪرايو ويندو، آءٌ سنڌ جي شاعرن ۽ اديبن کي گذارش ڪندس تہ جڏهن ديوان طالب الموليٰ کي پڙهن تہ ان ۾ قبلہ سائين جو لکيل سنڌي ٻوليءَ متعلق مهاڳ ضرور پڙهن، ۽ پنهنجي راءِ کان آگاهہ ڪن.“ (ص39)

غوث الحق مخدوم نوح سرورؒ جن جي اولاد ۾ قبلہ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ جو گهراڻو سنڌ ۽ هند ۾ علمي ۽ ادبي حوالي سان هڪ مخصوص ۽ گهڻ رخي سڃاڻپ جو حامل آهي. قبلہ سائين مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ جن جا والد مربي ۽ مرشد قبلہ مخدوم غلام محمدؒ عرف گل سائين اعليٰ پايي جا شاعر هئا، ”مغموم“ سندن تخلص هو. سنڌي، اردو، فارسي ۽ عربيءَ ۾ ڪين مهارت حاصل هئي. ”ديوانِ حافظ“ هميشہ پاڻ سان گڏ رکندا هئا. پاڻ صاحبِ دل، فقير، تارڪ الدنيا درويش، سخي مرد، سندن اڌ کان گهڻي عمر، فقيريءَ ۽ گوشہ نشينيءَ ۾ گذري. هي بزرگ سروي گاديءَ جا 16 هون نمبر سجاده نشين هئا.

مخدوم غلام حيدرؒ سنڌ جي سلجهيل سياستدانن ۽ وڏن عالمن ۾ شمار ڪيا وڃن ٿا، سندن ذڪر ڪان سواءِ هالا جي علمي، ادبي، تعليمي، سياسي ۽ سماجي تاريخ اڌوري رهندي. پاڻ نهايت ’بيدار دماغ‘ مدبر، معاملہ شناس، مقبول عام ۽ ذهين شخص هئا. مسجد کان اسيمبليءَ تائين سندن نگاهہ هئي، تسبيح ۽ مصلي کان وٺي سماجي ۽ قومي امور تائين سندن دسترس هئي. مطالعو، وضعداري، خدمتِ خلق، جود و سخا، سياست ۽ رياست جا مسئلا، مريدن جي نگهداشت، پنهنجن پراون جي خبرگيري، هاءِ اسڪول ۽ ڪاليج جو انتظام هلائڻ، ميونسپالٽيءَ جو ڪم سنڀالڻ وغيره اهي سڀ معاملا سندن ذمي هئا. پاڻ قبلہ سائين مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ جن جا سڳا چاچا هئا.

غوث الحق حضرت مخدوم نوح سرورؒ جي اولاد ۾ ’مخدوم محمد زمان‘ جي نالي سان ڇهہ بزرگ ٿيا آهن:

(1) مخدوم محمد زمانؒ [اول] (1645ع- 1705ع)
(2) مخدوم محمد زمانؒ [ثاني] (1707ع- 1770ع)
(3) مخدوم محمد زمانؒ [ثالث] (1772ع- 1807ع)
(4) مخدوم محمد زمانؒ [رابع] (1818ع- 1852ع)
(5) مخدوم محمد زمانؒ [خامس] (1861ع- 1913ع)
(6) مخدوم محمد زمانؒ [طالب الموليٰ] (1919ع- 1993ع)

قبلہ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ جي خاندان جي تبليغ جو طريقو سهروردي رهيو آهي. سمن جي دور ۾ سندن ڪيترائي مبلغ ۽ عالم هالڪنديءَ ۾ رهندا هئا، جن ۾ هالا جا مخدوم مکيہ آهن، خاص ڪري مخدوم اسحاقؒ ۽ سندن فرزند مخدوم احمدؒ ۽ مخدوم محمدؒ ناميارا بزرگ هئا، جام نظام الدين سمي جي دور ۾ دين جي تبليغ ڪندا هئا. مخدوم اسحاقؒ سنڌ جي نامور غوث حضرت مخدوم لطف الله المعروف مخدوم نوح سرورؒ بن مخدوم نعمت اللهؒ جن جو ڏاڏو سائين هو. دراصل سهروردي تصوف جي چئن سلسلن مان هڪ سلسلو آهي، جنهن جو باني مباني حضرت ابوالنجيب ضياءالدين عبدالقاهرؒ هو. هيءُ بزرگ، غوث الحق حضرت نوح مخدوم سرورؒ جي وڏن مان هڪ جليل القدر شخصيت هو. سندن نسبي تعلق 9 پيڙهيءَ کان پوءِ اسلام جي پهرين خليفي سيدنا حضرت ابوبڪر صديقؓ سان وڃي ملي ٿو.

قبلہ مخدوم محمد زمان ’طالب الموليٰؒ‘ پنهنجي طبعيت ۽ مزاج ۾ نہ رڳو پاڻ ادارو هئا، ۾ هنن ڪئين ادارا ناهيا ۽ هلايا. پاڻ بزم لطيف ڪراچي، بزم بسمل ٽنڊومحمد خان، ۽ بزم ادب دادوءَ جا سرپرست بہ رهيا، پاڻ انجمن علم و ادب هالا، جمعيت الشعراء سنڌ ۽ ادارهٔ روح ادب حيدرآباد جا صدر رهيا، گڏوگڏ بزم طالب الموليٰ سنڌ

جا باني پڻ رهيا. پاڻ انهيءَ تنظيم جا تاحيات چيئرمن پڻ رهيا. انهن مصروفيتن کان علاوه پاڻ لطيف ڪلچرل سينٽر ڀٽ شاهه، پاڪستان ڪلچرل سينٽر ڪراچي، ريڊيو پاڪستان، ۽ ٽيليويزن ڪارپوريشن جي بورڊ جا ميمبر پڻ رهيا. سندن سرپرستيءَ ۾ ٻه هفتيوار اخبارون: پاسبان حيدرآباد ۽ الزمان هالا مان ڇپبيون هيون. ازان سواءِ ٽي ماهوار رسالا: 'فردوس' هالا مان، 'طالب المولىٰ' دادومان ۽ 'روح ادب' حيدرآباد مان پڻ ڇپبا هئا. پاڻ سروري اسلاميه ڪاليج هالا جي طالب المولىٰ هاسٽل ۽ طالب المولىٰ هاءِ اسڪول دادوءَ جا باني رهيا. گهڻ رُخي ادبي سرگرمين سبب ڪين مختلف مشاعرن ۽ ادبي ڪانفرنسن جي صدارت جو شرف پڻ حاصل رهيو. پاڻ صوبائي ۽ قومي اسيمبليءَ جا ميمبر پڻ رهيا.

قبلا سائين مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جن جي لاڏاڻي کان پوءِ حضرت غوث الحق مخدوم نوح سرورؒ جي گاديءَ تي سندن وڏا فرزند قبلا سائين مخدوم محمد امين فهيم سرفراز آهن. پاڻ تمام نفيس، صابرين، پاڪستان جا وڏي ۾ وڏا مدبر ۽ سينئر سياستدان آهن. سنڌ ۾ مشهور آهي تہ صبر سکڻو هجي تہ سائين مخدوم محمد امين فهيم کان سکجي. پاڻ اعليٰ پايي جا شاعر بہ آهن، سندن شعري مجموعا بہ ڇپيل اٿن. شاعري ڪين ورثي ۾ ملي اٿن. سندن ڪلام تي مشتمل ڪتاب "پيغام" سنڌي ادبي بورڊ سنہ 1990ع ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو. مشهور عالم مولانا غلام محمد گرامي جي راءِ مطابق: "امين سائين جي فن ۾ ذوق جماليات جي ڀرپور ترجماني آهي. ڪلام ۾ سوز و گداز، محبت ۽ رقت جا اهي سڀ معيار موجود آهن، جي هڪ پرگو پختہ ۽ قادرالڪلام شاعر ۾ ٿين ٿا. سندن تغزل، فني خيال کان رمزيت، معنويت، اشاريت، ايمائيت تي مشتمل آهي ۽ سندن پيرايہ بيان رنگين ۽ دلڪش آهي. ڪافيون دردانگيز ۽ رقت خيز آهن، قومي شاعريءَ ۾ بهترين ڪلام چيو اٿن. سندن ڪلام ۾ ٻولي پختي، رسيلي، سُريلي، مٺي ۽ من موهڻي آهي، جا شاعريءَ جي زبان ۾ اچي وڏيڪ رنگين ۽ دلڪش بڻجي پئي آهي. سندن تخلص "امين" آهي.

قبلا سائين مخدوم محمد امين فهيم جي نالي سان هن خاندان ۾ اڳ ٽي وڏا قادرالڪلام شاعر ٿي گذريا آهن، جن ۾ سائين مخدوم امين محمدؒ (اول) حضرت مخدوم نوح سرور عليہ رحمت جو ڇهريون سجاده نشين هو، سندن وفات 63 ورهين جي ڄمار ۾، 7 شعبان المعظم 1015هه ۾ ٿي. ٻيو بزرگ، سائين مخدوم امين محمد (ثاني) (1837ع- 1795ع) هو ۽ ٽيون سائين مخدوم امين محمد (ثالث) عرف پکن ڌڻيؒ جي نالي سان مشهور هو، 29- جون 1886ع ۾ سندن وفات ٿي. هو بہ پنهنجي دور جو سٺو شاعر هو.

قبلا سائين مخدوم محمد امين فهيم نهايت اصول پرست، نهايت حليم طبع رحمدل، عفو و درگذر ڪندڙ، صابر، شاڪر، قانع، سخي، ساده لباس، خوش خلق، خوش مزاج، سدابهار طبيعت، نيڪ نيت، پاڪ طينت، مساوات جا مجسمہ ۽ انسان نواز شخص آهن. پاڻ انتقام جي برعڪس احسان ۽ عنايت، خيرخواهي جي جذبي سان مخالفن کي مانوس ۽ مطيع ڪندا آهن.

المختصر، قبلا مخدوم محمد امين فهيم سائين جن سروري جماعت جا روحاني پيشوا ۽ گادي نشين آهن. پاڻ سلجهيل ۽ محبِ وطن سياستدان، باوقار، بااصول، سنجيده ۽ سنڌ جا مايہ ناز اديب ۽ شاعر آهن. هڪ باشريعت بزرگ جي گادي نشين هئڻ وارا اهي سڀئي گڻ منجهن موجود آهن. سندن آواز، گفتار، رفتار، حسن خلق، انداز تخاطب پنهنجي والد بزرگوار جي هوبهو ڪاپي آهن. قبلا سائين مخدوم محمد امين فهيم جن جي شخصيت تي جيترو بہ لکجي اوترو گهٽ آهي، ڇاڪاڻ تہ مون ناچيز وٽ اهڙا لفظ نہ آهن جو هتي بيان ڪري سگهان، هو پاڻ ئي پنهنجي ذات ۾ هڪ ادارا آهن.

حضرت مخدوم نوح سرورؒ جن جي گهراڻي جون علم ۽ ادب ۾ وڏيون خدمتون آهن. هن گهراڻي جا ماڻهو هر دور ۾ علم، ادب ۽ شعر و سخن سميت خلق جي خدمت ڪرڻ ۾ هميشہ پنهنجي وڏن جي نقش قدم تي هلندا اچن ٿا.

هن گهراڻي ۾ شاعريءَ جو رجحان تمام گهڻو رهيو آهي، قبلا سائين مخدوم محمد امين فهيم کان پو قبلا سائين مخدوم خليق الزمان سائين جن به سٺا شاعر آهن، سندن شعري مجموعو ڇپيل اٿن. ڊاڪٽر مخدوم رفيق الزمان سائين به سٺا شاعر آهن. مخدوم سائين محمد سعيدالزمان 'عاطف' به بلندپايي جا شاعر آهن، سندن ڪافي شعري مجموعا ڇپيا آهن. مخدوم سائين محمد سعيدالزمان سٺا پڙهيل لکيل، سنجيده، نيڪ، پرهيزگار، رحمدل، حيادار، باشريعت، غريبن جا هڏ ڏوکي، علم پرور ۽ باوقار شخصيت جا مالڪ آهن ۽ پنهنجي وڏن جي ڇڏيل واٽ تي گامزن آهن، خلق جي خدمت ڪرڻ ۾ سندن وڏو ڪردار رهيو آهي. پاڻ صوبائي اسيمبليءَ جا ميمبر به رهيا آهن، پاڻ ديني ڪتابن ڇپائڻ ۾ گهري دلچسپي وٺندا آهن.

"طالب المولىٰ اڪيڊمي هالا" سنڌ جو مايه ناز ۽ هاڪارو علمي ۽ ادبي ادارو آهي. هن اداري مخدوم سروري گهراڻي سان تعلق رکندڙ اهلِ علم، اديبن ۽ ٻين شاعرن جو ڪلام ڇپائڻ جو ڪم بخوبي سرانجام ڏئي رهيو آهي. هن وقت هيءُ ادارو قبلا سائين مخدوم جميل الزمان صاحب جن جي سرپرستيءَ ۾ هلي رهيو آهي.

قبلا سائين مخدوم جميل الزمان صاحب جي هينئر منسٽر بين الصوبائي رابطا حڪومت سنڌ آهن پر پاڻ سنڌ جي نامور علمي ۽ ادبي اداري سنڌي ادبي بورڊ جا لائق چيئرمن به آهن. سنڌي ادبي بورڊ جو ذڪر نڪرندو ته سائين مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ" جن جي بورڊ لاءِ ورتل ڪوشش ۽ محنتن جو به ذڪر خير ضرور نڪرندو. حضرت قبلا سائين مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ" جن جون بورڊ جي ڀلائي ۽ استحڪام لاءِ وڏيون قربانيون آهن. پاڻ بورڊ لاءِ وڏيون رٿائون منظور ڪرايون، بلڊنگون تيار ڪرايائون، ملازمن جي پينشن ۽ گريجوئٽي منظور ڪيائون. مطلب ته بورڊ ۾ اڄڻ سان پاڻ نيون روايتون متعارف ڪرايائون، پاڻ هڪ ڪروڙ رپين جي خصوصي گرانٽ منظور ڪرائي فوتي اديبن ۽ شاعرن، يتيمن، بيواهن، ملازمن کي امداد ڏيارِيائون. "مهراڻ" ۾ لکندڙن لاءِ خصوصي معاوضو منظور پڻ ڪرايائون، سنڌ جي انسائيڪلوپيڊيا تي ڪم شروع ڪيو هئائون. بورڊ جي ملازمن لاءِ ڪوآپريٽو هائوسنگ سوسائٽي رجسٽر ٿي چڪي هئي، پر سندن وڃڻ کان پوءِ ان تي عمل درآمد ٿي نه سگهيو. هاڻي تازو ئي انهيءَ پراجيڪٽ تي موجوده چيئرمن قبلا مخدوم جميل الزمان صاحب جن خصوصي دلچسپي ۽ ڪوشش وٺي چيف منسٽر کان 20 ايڪڙ زمين الاٽ ڪرائي قبلا سائين مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ" جن جي خواب کي پورو ڪيو آهي. شروع ۾ بورڊ کي پنهنجي ڪابه بلڊنگ نه هئي، ان صورتحال کي ڏسندي قبلا مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ" جن گاڏي کاتي وارو پنهنجو بنگلو "امين منزل" ڏنائون، جناب ذوالفقار علي ڀٽي جي دور ۾ بورڊ کي جديد آفسيٽ مشينري وٺي بورڊ اندر نصب ڪرايائون ۽ گڏوگڏ عورتن جي لاءِ "سرتيون" رسالو به جاري ڪيائون.

موجوده وقت ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي لائق چيئرمن قبلا سائين مخدوم جميل الزمان صاحب جن پاڻ اعلىٰ پايي جا اديب، صاحب ديوان شاعر، محقق، تاريخ نويس ۽ نوجوان سياستدان آهن. سندن مقبول ڪتابن ۾ "قافيا ڪوش" کي وڏي پذيرائي حاصل ٿي آهي. "قافيا ڪوش" شاعريءَ جي قافين تي هڪ لغت آهي، هن نوعيت جو ڪم هن ڪتاب کان اڳ ڏسڻ ۾ نه ٿو اچي، ٻيو سندن خاندان تي لکيل ڪتاب "تذڪرهِ مخدومانِ هالا" وڏي مقبوليت ماڻي چڪو آهي. ڪين شاعريءَ سان گهري دلچسپي آهي. شهيد محترمه بينظير ڀٽو جي نالي پٺيان سنڌي ادبي بورڊ مان "بينظير" نالي تحقيقي رسالي جو اجراء ڪيو اٿائون.

"قافيا ڪوش" خالص علمي ڪتاب آهي ۽ خاص طور تي علم شاعري، علم لغت، علم عروض ۽ علم اشتقاق سان دلچسپي رکندڙ حضرات لاءِ انتهائي مفيد ۽ ڪارائتو آهي. "قافيا ڪوش" ۾ آيل قافين جي ترتيب الف- بي مطابق رکيل آهي، جن کي سهوليت خاطر گروپن جو نالو ڏنو ويو آهي. قافيا گهڻو ڪري عربيءَ جي فعل- فاعل- مفعول جي وزنن تي آڌاريل آهن. عربيءَ سميت فارسي، هندي- سنسڪرت ۽ سنڌي ٻوليءَ جا اصول به ڪم آيل آهن.

عربيءَ ۾ علم اشتقاق مطابق، ڪنهن بہ عربي لفظ جو اصل (بنياد) معلوم ڪرڻ جو هڪ قاعدو آهي ان ڪي: ي ت س م ن و ا (يتسمنوا) يا 'ناموسيت' چئبو آهي. هن جدول ذريعي ساڳيا اضافي اکر ڪٽ ڪري باقي 3 اکر ملائبا آهن تہ اصل (بنياد) نڪري ايندو آهي. شاعريءَ يا لغت ۾ قافين/ لفظن جي اصل (Origin) جي معلومات رکڻ شاعر ۽ لغت نويس لاءِ تمام اهم هوندو آهي.

عربيءَ ۾ ڪنهن لفظ جو اصل (Origin) ڳولڻ جو قاعدو، هيٺينءَ جدول ذريعي معلوم ڪبو آهي:

اضافي اکر	ن	ا	م	و	س	ي	ت
لفظ/قافيو	ع	ش	ا	ق	—	—	—
عُشاق							

نوٽ: تيرَ وارا اکر ڪَٽبا تہ باقي ٽي اکر: ع ش ق بچندا، جنهن کي هن طرح ملائبو: 'عشق'. هتي لفظ 'عشق'، عُشاق جو بنياد (Origin) نڪري آيو، ۽ لفظ 'عُشّاق' عربيءَ جي وزن 'مَفعولُ' تي آڌاريل آهي. مف- عو-لُ شِين (ش) تي شدَ آهي، تنهنڪري اهو ٻٽو اکرُ آهي، جنهن مطابق لفظ جي پيچ هن طرح ٿيندي: عش- شا- ق (مف- عو- لُ)

ڪتاب "قافيا ڪوش" ديمي سائيز ۾ 254 صفحن تي مشتمل آهي. ڪتاب 'طالب المولىٰ اڪيڊمي هالا' 2010ع ۾ سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچيءَ وٽان ڇاپي پڌرو ڪيو آهي. قبلہ سائين مخدوم جميل الزمان صاحب جن 'پنهنجي طرفان' ۾ هن ڪتاب بابت لکن ٿا:

"منهنجو هيءُ ڪتاب خاص طور تي شاعرن لاءِ ۽ عام طور تي علم و ادب سان لاڳاپيل سيني طالب علمن جي لاءِ مددگار ثابت ٿي سگهي ٿو."

بورڊ جي ملازمن لاءِ قبلہ سائين مخدوم محمد زمان طالب المولىٰؒ وانگر قبلہ سائين مخدوم جميل الزمان صاحب جن ساڳئي محبت ۽ چير چاتو آهن، اهو تہ سندن گهڻ وُخو عشق آهي جو مسٽر بين الصوبائي رابطا جي قلمدان جي مصروفيت هوندي بہ بورڊ جي نميواري قبول ڪيائون. ان ڪان علاوه سندن ذاتي دلچسپي ۽ تحرڪ وٺڻ سان ايجوڪيشن ڪاتي طرفان لکين رپين جي ڪتابن جي خريداريءَ جو آرڊر ورتو اٿائون. پاڻ هنگامي بنيادن تي نوان ۽ ريپرنٽ ڪتابن ڇپائڻ جو سلسلو پڻ تيز ڪيو اٿائون. پاڻ بورڊ جي 10 ملازمن کي پنهنجي ذاتي خرچ تي پلي پار عمري جي سعادت حاصل ڪرڻ لاءِ موڪلڻ جو بندوبست ڪيو اٿائون. اهي نالا قبلہ مخدوم سائين ملازمن کي حيدرآباد جي انڊس هوٽل ۾ دعوت ڏئي، ڪُڻن ذريعي ڪڍيا.

پاڻ عالمن، اديبن ۽ شاعرن لاءِ مختلف سيمينار ڪرائين ٿا، سنڌي عورت کي سجاڳ ڪرڻ لاءِ "عورت سيمينار" پڻ ڪرايا. ان ڪان علاوه ڪتابن جا مهورتي پروگرام، فنڪشن، تقريبي سلسلا وغيره هلندڙ آهن. منهنجي رب پاڪ جي بارگاه ۾ دعا آهي تہ سندن ڄمار وڌي ٿئي تہ اجا بہ وڌيڪ علم و ادب ذريعي خدا جي مخلوق جي خدمت ڪري سگهن.

مخدوم گهراڻي جي بزرگن ۽ عالمن جي تصنيفن جو تفصيل:

مخدوم نوح سرورؒ

1. قرآن شريف جو فارسي ترجمو ۽ تفسير

مخدوم فتح محمدؒ

1. رسالہ فتحيہ

مخدوم غلام حيدرؒ:

1. سفينة النوح عرف سڪينہ روح
2. مختصر سوانح عمري مخدوم نوح سرورؒ
3. اسوه محمدي ﷺ
4. نبوي اخلاق

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ:

1. بهار طالب
2. رباعيات طالب
3. ڪچڪول
4. مثنوي عقل و عشق
5. خودشناسي
6. امام غزاليؒ جا خط
7. شيطان
8. سنڌ جو شڪار
9. مصريءَ جون ڦڙون
10. مضامين طالب
11. اسلامي تصوف
12. ڪافي
13. يادِ رفتگان
14. شانِ سروري
15. چيڄ ۽ چڙيون
16. ديوان طالب الموليٰ
17. لغات سنڌي مخففات
18. بي پير اڪيون
19. منهنجو نئڊيڻ
20. آبِ حيات
21. بهارستان
22. انتخاب ڪلام

مخدوم محمد امين فهيم:

1. پيغام

مخدوم سعيدالزمان 'عاطف':

1. عشق نہ چرچو ياڻءِ
2. بولي ڪبي نہ پي

مخدوم جميل الزمان 'جميل':

1. صبوحي (تاليف)
2. سچ وڙاءُ (شاهؒ جي بيتن جو انتخاب)
3. ملاقات (شاعري)
4. اُتر لڳا آءُ پرين (شاعري)
5. انت محبوبي (نعتيه ڪلام- تاليف)
6. ابريسون (نعتيه ڪتاب جي شاعريءَ جون)
7. خيري شيرازي (لغت- تاليف)
8. سنڌ جي واقعاتي تاريخ (تاريخ)
9. تذڪره مخدومانِ هالا (تاريخ)
10. سيد فتح محمد شاهه اجناڻي (سوانح ۽ تاريخ)
11. انهن سنڌيون ڳالهڙيون
12. منهنجو نئڊيڻ
13. محبت پائي من ۾ (ديوان)
14. دلربا دلربا (تاليف)

مددي ڪتاب

1. گلستانِ سروري- پروفيسر ڊاڪٽر عبدالرحمان قريشي، ڇپائيندڙ: طالب المولىٰ اڪيڊمي، هالا 2010ع
2. "قافيا ڪوش"- مخدوم جميل الزمان، ڇپائيندڙ: طالب المولىٰ اڪيڊمي هالا، 2010ع
3. يادِ رفتگارن- مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ، ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 1954ع
4. لغات سنڌي مخففات- مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ، ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 1991ع
5. رسالہ فتحيہ- مخدوم فتح محمد صديقي قريشي، ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 2011ع
6. "مهراڻ" شاعر نمبر 1-1969/2ع ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو
7. مهراڻ سوانح نمبر-1957/4-3ع ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو
8. ڇپر ۾ ڇڙيون- مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 1971ع
9. پيغام، مخدوم محمد امين فهيم، ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 1990ع
10. سنڌي ٻولي تحقيقي جرنل جلد ٽيون، شمارو پهريون اپريل- جون 2010ع ايڊيٽر: تاج جويو، ڇپائيندڙ: سنڌي ٻولي اٿارٽي، حيدرآباد سنڌ

ڊاڪٽر نواز علي شوق

اڃي پڳ مَ پَس... ’ديوان بيدل‘ جا مؤلف

(عبدالحسين شاهه موسوي ۽ گِدومل هرجاڻي جي محنتن جو تنقيدي جائزو)

1.ديوان بيدل عرف بيدل جي سوانح عمري ۽ سرود نامه، 41- 1940ع

2 ديوان بيدل ۽ بيڪس عرف بيدل ۽ بيڪس جو رسالو، 1960ع مؤلف هرجاڻي گدومل ڪنڙمل

”منڍ“ عنوان هيٺ مؤلف لکيو آهي ته:

”بندي (گدومل) وڏي سائينءَ بيدل جي سوانح عمري ۽ سمورو ڪلام سن 1940ع ۾ ”ديوان بيدل“ ڪتاب نالي سان ٻن جلدن ۾ ڇپائي ظاهر ڪيو هو ۽ سندس فرزند بيڪس ننڍي سائينءَ جي زندگيءَ جو احوال ۽ ڪلام لکي ٺاهي رکيو هو، فقط ڇپائڻ جي دير هئي، جو ورهاڱو ٿيو ۽ اسين سنڌي هيڏانهن هليا آياسين.“ (ص: 5)

(گدومل) اتي وڃي ”صوفي ساهتيه منڊل“ برپا ڪئي، جنهن جو صدر ڊاڪٽر روچل داس کي بڻايو ويو. هن ان اداري طرفان بيدل ۽ بيڪس ٻنهن جي زندگيءَ جي ڪهاڻي، ٻاڻي ۽ واڻي گڏي هڪ ڪتاب جي صورت ۾ ڇپرائڻ جو ارادو ڪيو (ص:6)

گدومل لکي ٿو ته:

”پر جيئن جو اهڙن درويشن جي ڪلام ڇپائڻ جي منع ٿيل آهي، ان ڪري انيڪ مشڪلاتون پيش آيون.“ (ص: 7)

هو وڌيڪ لکي ٿو ته:

”جڏهن مون مٿي ذڪر آيل ڪتاب ”ديوان بيدل“ ڇپايو هو، تڏهن به انهن جو سامنو ڪرڻو پيو هو. (غلط بولي). ويهين صديءَ جا نوجوان ۽ پڙهندڙ ٻالڪ شايد اها ڳالهه نه به مڃين، پر آءٌ ڪين يقين سان چوان ٿو ته اها حقيقت آهي ته شاهه، سچل، سامي، بيدل ۽ بيڪس جيڪا به پنهنجي واڻي ۽ ڪلام چيو آهي، ان ۾ حقيقي راز ۽ ڳجهه سمايل آهن ۽ هنن نه ٿي چاهيو ته اهي راز، عام ڪم عقل ماڻهو (جن ۾ سمجهه جو مادو گهٽ هجي) جي هٿ چڙهن ۽ ان لحاظ کان ئي انهن درويشن پنهنجو ڪيترو ڪلام جلائي ۽ ساڙي ٿي ڇڏيو يا درياهه ۾ لوڙهايو پئي آهي. (ص: 7)

نڪي ته وري اهڙن درويشن کي اڄڪلهه جي شاعرن وانگر مشهوري يا ’Selfpublicity‘ گهربل هئي ته مشهور ٿين. هو ته واڻي چوندا پئي ويا ۽ لکڻ وارا هئا سندن مريد يا فقير، جن انهن کي سرن تي ٺاهي ٿي ڳاتو ۽ ٻڌايو ۽ جڏهن درويشن کي ٻڌايو پئي ويو ته هيءَ اوهان جو چيل ڪلام آهي ته انهن ارمان پئي ظاهر ڪيو ته اسان ڪيئن ويهي ڪفر ٻوليو آهي ۽ اهي ايشوري راز ظاهر ڪيا آهن. سو انهيءَ لحاظ کان ئي انهن منع پئي ڪئي آهي. (ص: 7)

گدومل هي ٻاراڻيون ڳالهيون لکيون آهن. شاهه، سچل، سامي، بيدل ۽ بيڪس انهن مان ڪنهن به شاعر پنهنجو ڪلام نه ساڙايو ۽ نه وري درياهه ۾ لوڙهايو. فقط هڪ ضعيف روايت شاهه لطيفؒ ڏانهن منسوب آهي ته هن پنهنجو ڪلام ڪراڙ ڍنڍ ۾ اڇلائي ڇڏيو هو.

اهي درويش مذهبي متڀيد کان مٿاهان هئا. هو انسان دوست هئا. هنن جيڪو ڪلام چيو سو انسان ذات جي بهتري ۽ ڀلائي لاءِ چيو. پوءِ هو پنهنجو ڪلام ڪيئن ٿي ضايع ڪري سگهيا. گدومل بنا ڪنهن تصديق جي رڳو ڏکيبازي کان ڪم ورتو آهي.

شاهه لطيفؒ جي ڪلام جا ڪيترائي قلمي نسخا موجود آهن ۽ درجنن جي حساب سان ڇاپي نسخا

موجود آهن. عقيدت مندن ڪلام ڪٺو ڪيو ۽ محققن تحقيق ڪري، "شاهه جو رسالو" ڇپرايو. سچل سرمست جو ڪلام سندن ئي فقير لکندا ويندا هئا. پوءِ ڪين پڙهي ٻڌائيندا هئا ته سائين اوهان هيءُ ڪلام چيو آهي، تنهن تي سچل سائين فرمائيندو هو ته: "بابا مون ڪونه چيو آهي، ڇوڻ واري چيو آهي." مطلب ته اهو الهامي ڪلام آهي. بيدل جو ڪلام سندس محبوب قاضي پير محمد، سندن فرزند بيڪس ۽ ٻين عقيدت مندن قلمبند ڪيو. سامي پنهنجو ڪلام مٽ ۾ محفوظ ڪري ڇڏيو.

جيڪڏهن انهن درويشن جو ڪلام انسان ذات جي گمراهيءَ جو سبب بڻجي ها ته هو اهڙو ڪلام ڇونه ئي نه ها. هو ته انسان دوست شاعر هئا. درويشن جو سمورو ڪلام انسان ذات جي رهنمائي ۽ ڀلائي واسطي چيل آهي. اهو اڄ به انسان ذات جي رهنمائي ڪري رهيو آهي.

ان کان پوءِ گدو مل ڪيترين تڪليفن جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي کيس "ديوان بيدل" ڇپرائڻ دوران پيش آيون. انهن جو تت هن ريت آهي:

(1) ٻن سالن جي محنت کان پوءِ هن مسودو تيار ڪيو ۽ اهو سکر ۾ ويرومل بيگراج جي پريس ۾ ڇپرائڻ لاءِ ڏنو. هن چيو ته مهيني کن ۾ بمبئيءَ مان نئين مشين ايندي، پوءِ ڪتاب ڇپرائيندا سون، ٿورو انتظار ڪريو. مهيني کان پوءِ مشين آئي. جيئن ئي ڪتاب جي ڇپائي شروع ٿي ته مشين هڪ وڏو ٺڪاءُ ڪيو ۽ ڪو پرزو ٽُٽي پيو. آخر به ٽي مهينا ترسڻو پيو، جيستائين انهيءَ مشين جو پرزو بمبئيءَ مان اچي. پرزو آيو، ڪم شروع ٿيو ته سکر ۾ منزل گاهه وارو ممڻ متو، سکر ۾ باهيون ڏنيون ويون، ڪتاب لاءِ خريد ڪيل پنو ۽ مسودو سڙي ويو. وري پيو مسودو تيار ڪيو ويو. گدو مل لکيو آهي ته:

"اهڙي طرح هڪ ڪتاب، جو ٻن ٽن مهينن ۾ ڇپجي سگهيو ٿي سو ٻن ٽن سالن ۾ مشڪل سان ڇپيو." (ص: 10)

ڇپجڻ کان پوءِ به گهڻيون مصيبتون نازل ٿيون، بندي جي نوڪري ويئي ۽ دربدر ٿيڻو پيو.

هو وڌيڪ لکي ٿو ته:

"اها ويتن نه فقط مون سان ٿي، پر جن به بيدل ۽ بيڪس سائينءَ جو ڪلام ڇپائڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي، انهن سان به عقوبتون پئي ٿيون آهن. جهڙوڪ "سنتو" اخبار جو ايڊيٽر راجپال صاحب جو سنڌ ۾ بيدل تي ڪتاب ظاهر نه ڪري سگهيو ۽ آخر هندستان ۾ اچي ظاهر ڪيائين. شايد اهو ئي سبب آهي جو مسٽر مانسنگهه (هندستان اخبار جو جنرل مئنيجر) صوفي دلپت سائين جو ڪلام ڇپرائڻ چاهيو ٿي ته مان کيس سمورو ڪلامِ ڪٺو ڪري تشريح سميت ڳاهي جوڙي ڏنو. ڪتاب جا ڪجهه صفحا ڇپيا به، پر پوءِ جيئن ئي کيس خبر پئي ته صوفي صاحب جي ڪتاب ڇپڻ جي منع آهي ته هن ڪم روڪي ڇڏيو. سو سچ پچ ته اهڙن درويشن جي مرضيءَ خلاف وڃڻ پنهنجي جان جي بازي لڳائڻ آهي." (ص: 10- 11)

منهنجو ايمان آهي ۽ تجربي به اهو ئي ٻڌايو آهي ته مون جڏهن به سنڌ جي صوفي سونهارن: شاهه، سچل، سامي، بيدل ۽ بيڪس جي ڪلام تي تحقيق ڪئي آهي ته منهنجا ڇڻ ڀاڳ کُليا آهن ۽ روحاني سُرور پڻ مليو آهي.

مون صوفي دلپت جو ڪلام وڏي محنت سان گڏ ڪيو آهي. اهو ڇپائيءَ لاءِ تيار آهي. منهنجو ويساهه آهي ته جيڪو به ادارو اهو ڪتاب ڇپرائيندو، ان کي ڪو به نقصان نه ٿيندو. بلڪ اهو فائدي ۾ رهندو ۽ ان جي نيڪ نامي ٿيندي. گدومل جيڪي ڳالهيون لکيون آهن، سي محض اتفاق آهن ۽ هن جا اجايا وهم ۽ وسوسا آهن.

ان کان پوءِ گدو مل سنڌ جي هڪ معزز ۽ مڃيل محقق "ديوان بيدل" ۽ "ديوان بيڪس" جي مؤلف سيد عبدالحسين شاهه موسوي تي چوهه چنڊيندي اجايا الزام لڳايا آهن ۽ ناشائسته زبان استعمال ڪئي آهي. هتي انهن الزام تراشين جو جائزو پيش ڪجي ٿو:

گدومل لکي ٿو ته:

"ٻي ڳالهه جنهن مون کي بيدلءَ بيڪس سائين جي ڪلام کي نئين سر ڇپائي ظاهر ڪرڻ لاءِ

مجبور ڪيو، سا آهي ته هڪ تازو ڇپيل ڪتاب ”ديوان بيدل“ جو سنڌي ادبي بورڊ وارن پاڪستان ۾ ڇپائي ظاهر ڪيو آهي. ان جو مؤلف عبدالحسين شاهه موسوي آهي. هو صاحب منهنجو هم وطن ۽ مربي آهي. اسان ٻئي روهڙيءَ جا رهاڪو آهيون. مون جڏهن پنهنجو ڪتاب ”ديوان بيدل“ 1940ع ۾ ڇپي تيار ڪيو ته هن کي مربي سمجهي ڏسڻ لاءِ ڏنو هيم پر اها خبر ڪانه هئي ته هو ڪو ايتري قدر ڪِريل ٿيندو، جو جڏهن آءٌ هندستان هليو ويندس ته ان جو هوبهو نقل ڪري ساڳي ”ديوان بيدل“ جي نالي سان پنهنجو ڪتاب شايع ڪندو. شايد اها مَنورتي سيني پاڪستانين جي شروع ڪيل ٿي ڏسجي جو تازو دائوديوٽي صاحب پڻ اهڙي ڪوڙي دعويٰ ڪئي آهي ته شاهه جا رسالا ۽ مقدما سمورا ان جا لکيل آهن ۽ نه ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جا. خير ڪجهه به هجي، مٿيون ڪتاب ڏسي، سچ پچ ته مون کي خوشي ٿي، پر ساڳي وقت ارمان پڻ. خوشي ان لاءِ ٿي جو وري به ڪو اهڙو عطائي آيو (پيدا ٿيو) جنهن منهنجي ڇاپي کي منسوخ ڪري، ٻيهر ڇپائڻ جي همت ساري هئي، پر افسوس سان لکڻو ٿو پوي ته جڏهن مون مؤلف صاحب جو ڪتاب ڏٺو ته سنڌي ڪهاوت ياد آئي ته ”اڇي پڳ مَر پس، اندر مڙيوئي اگڙيون.“ (ص: 12- 11)

مذڪوره عبارت تي غور ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته هو موسوي صاحب کي پنهنجو مربي سڏي سنڌس متعلق بازاري زبان استعمال ڪري ٿو ۽ ڪيس پنهنجو مربي سڏي سنڌس متعلق بازاري زبان استعمال ڪري ٿو ۽ ڪيس ماهر سمجهي پنهنجو مسودو ناهر نوهر لاءِ موڪلي ٿو، جيڪو هن اجا مڪمل نه ڪيو هو. جو ته سنڌس لکت ”ڇپي تيار ڪيو،“ مان اهو ئي معلوم ٿئي ٿو. ان کان پوءِ گدومل جو الزام ۽ عبارت ”اها خبر ڪانه هئي ته هو ڪو ايتري قدر ڪِريل ٿيندو“، ڪِريل ذهنيت جو مظهر آهي، هڪ محقق کي اها زبان نه ٿي سونهين ۽ سنڌس هيءَ عبارت به ڪوڙي ثابت ٿئي ٿي ته ”ان جو هوبهو نقل ڪري ساڳئي ’ديوان بيدل‘ جي نالي سان پنهنجو ڪتاب شايع ڪندو.“

پهرين ڳالهه ته سنڌس مسودو اجا مڪمل نه هو، ته پوءِ موسوي صاحب ان جو هوبهو نقل مڪمل ديوان جي صورت ۾ ڪيئن شايع ڪري سگهيو ٿي. هڪ طرف ته موسوي صاحب واري ”ديوان بيدل“ کي هوبهو نقل سڏي ٿو، ان کان پوءِ پاڻ واري اعلي شيءِ يعني هوبهو نقل ٿيل ديوان لاءِ ائين لکڻ ته ”جڏهن مون مؤلف صاحب جو ڪتاب ڏٺو ته سنڌي ڪهاوت ياد آئي ته ’اڇي پڳ مر پس، اندر مڙيوئي اگڙيون . ان جو اهو مطلب ٿيو ته سنڌس تيار ڪيل مسودو، جتان بقول سنڌس موسوي صاحب هوبهو نقل ڪيو، معياري نه هويا موسوي صاحب محنت ڪري جيڪو ”ديوان بيدل“ ڇپرايو، ان کي هرويرو غير معياري سڏڻو هو.

گدو مل لکي ٿو ته: ”ارمان ان ڪري ٿيو، جو منجهس ڪيترين ئي خاميون نظر آيون جي ضروري ڄاڻي پاڻڪن اڳيان رکان ٿو.“ (ص: 12)

گدو مل پنهنجي ڪتاب ۾ عبدالحسين شاهه موسوي جي ترتيب ڏنل ڪتاب ”ديوان بيدل“ ۾ پنهنجي سوچ موجب کي غلطيون ڄاڻايون آهن، جي هن ريت آهن:

ضميمي (2) ۾ عبدالحسين شاهه موسوي ڪن قلمي نسخن مان 6 وڌيڪ ڪافيون شامل ڪيو آهن. هن تي گدو مل کي اعتراض آهي ته جيئن ته اهي قلمي نسخا بيدل جي پنهنجي هٿ اکرين لکيل نه آهن، تنهن ڪري اهي مستند نه آهن.

اهو ضروري نه آهي ته ڪنهن شاعر جو ڪلام سنڌس هٿ اکرين ملي ۽ جيستائين انهن شاعرن جي پنهنجي هٿ اکرين نه ملي، تيستائين ان تي تحقيق نه ڪجي شاهه لطيف“ ۽ سچل سرمست“ جو ڪلام انهن جي هٿ اکرين موجود نه آهي. محققن قلمي نسخن تان مدد وٺي شاهه ۽ سچل جا رسالا مرتب ڪيا. تنهن ڪري گدو مل جو اهو اعتراض اجايو آهي. بيدل يادگار ڪاميٽيءَ پاران اختر درگاهي جو تيار ڪيل ڪتاب ”بيدل، بيڪس ۽ سڪايل“ 2005ع ۾ شايع ٿي چڪو آهي. ان ڪتاب ۾ اختر درگاهي ٻن قلمي نسخن جي مدد سان بيڪس جو اڻ ڇپيل ڪلام هٿ ڪري پنهنجي ڪتاب ۾ شايع ڪيو آهي.(ڏسو اهو

ڪتاب ص: 53 کان 61) ان قسم جو تحقيقي ڪم ٿيندو رهيو آهي ۽ اهو عالم قبول ڪندا رهيا آهن.

گدو مل هڪ خامي هيءَ ٻڌائي آهي ته: ”متفرق بيت ٻنهي ڀيءُ پڻ بيدل ۽ بيڪس جا گڏي ڇيل آهن ۽ صرف بيدل سائينءَ جا نه آهن..... (ص: 14)

گدو مل اها دعويٰ ڪهڙي بنياد تي ڪئي آهي. ڇا ڪيس غيب مان اشارو ٿيو يا هو بيدل ۽ بيڪس جي ان محفل ۾ موجود هو، جتي ٻنهي درويشن واري واري سان ڏوهيڙا ٿي ڏنا؟ حقيقت ۾ گدو مل اها ڪِل جهڙي ڳالهه ڪئي آهي. اڄ ڏينهن تائين ڪنهن به محقق اهڙي ٻاراڻي ڳالهه نه ڪئي آهي.

گدو مل هڪ خامي اها به ڄاڻائي آهي ته ساڳي سُر جون ڪافيون ساڳي سُر ۽ سري هيٺ ڏنل گهرجن. ڪافين کي رديف وار ناهڻ ۽ ان ڪري ڪين الڳ الڳ رکڻ ۽ سنڌي ۽ سرائڪي کي جدا جدا هڪ جا ڇپائي ديوان بيدل، سنڌي ۽ سرائڪي ناهڻ منهنجي سمجهه ۾ ڪو نه ٿو اچي ته موسوي صاحب ائين ڇو ڪيو آهي. (ص: 15)

موسوي صاحب ”ديوان بيدل“ جي پيش لفظ ۾ وضاحت ڪندي لکيو آهي ته:

”هن وقت تائين جيڪو ’بيدل‘ جو ڇپيل ڪلام منهنجي نظر مان گذريو آهي، سو آهي ”وحدت نامو“ مسٽر هرجاڻي، ’ديوان بيدل‘ حصہ اول، مسٽر هرجاڻي ۽ ”بيدل جو سنڌي ڪلام“ مسٽر راڄپال. مسٽر هرجاڻيءَ واري نسخي ۾ ڪجهه ڪافيون راڳڻين موجب ڏنيون ويون آهن ۽ هر هڪ راڳڻيءَ جون سنڌي ۽ سرائڪي ڪافيون گڏ ڏنل آهن. پر، مسٽر راڄپال واري نسخي ۾ ڪا رٿا ڪانهي. مون سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام علحده علحده ڏنو آهي. ازان سواءِ ڪافين جي رديف وار ترتيب ڏني ويئي آهي، ته جيئن ڪافي ڳولڻ ۾ سولائي ٿئي. (ص: 45)

جيڪڏهن ڪو سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام ڌار ڪري ٿو، ته اهو ڪو ڏوهه ڪونهي. ساڳي ريت ڪافي ڳولڻ ۾ آسانيءَ خاطر ڪافين کي رديف وار ترتيب ڏيڻ به ڏوهه نه آهي.

هينئر اچو ته گدو مل جي لڳايل الزامن جو تفصيلي جائزو وٺون ته جيئن پتو پوي ته ڪنهن ڪيتري محنت ڪئي:

گدومل جيتوڻيڪ پنهنجي پهرين بيان (هوبهو نقل) تان هٽ ڪئي وڃڻ ۾ عافيت سمجهي، تنهن هوندي به چاڪاڻ ته سنڌس بيان رڪارڊ تي اچي ويو آهي، تنهن ڪري ان جي چند چاڻ لازمي ٿي پئي آهي. گدومل جي مذڪوره الزام جو تحقيقي جائزو وٺڻ لاءِ اسان پهريون هتي به نهايت سادا تقابلي چارٽ پيش ڪريون ٿا جن مان پهرين چارٽ ۾ تاليفن جي ترتيب جي پيٽ ڏني وئي آهي.

مولف	گدومل ڪٽڻ مل هرجاڻي	عبدالحسين شاهه موسوي
تاليف	ديوان بيدل عرف بيدل جي سوانح عمري ۽ سرود نامو	ديوان بيدل
ايڊيشن	41 — 1940ع	1954ع
ترتيب		
	جلد اول 1940ع	1. پيش لفظ
	مناجات	2. مقدمو
	شجرو فقير بيدل سائينءَ جو	1. بيدل جي وڏن جو احوال ۽ اولاد
	مقدمو	2. بيدل جي تعليم ۽ سندس اوائلي عمر ۽ شعر
	فصل 1. بيدل جي سوانح عمري	
	فصل 2 بيدل جو مذهب	3. حسن پرستي
	فصل 3 بيدل سان روح رهاڻ	4. فنائي المعشوق
	فصل 4. بيدل جي تاليف ۽ تصنيفات	5. فقير غلام محمد

فصل ۵ بيدل جو شعر ۽ شاعري	
سرود نامو	6. قاضي پير محمد
(سنڌي ۽ سرائڪي ڪافيون)	7. بيدل جي گرهستي زندگي
جلد 2، 1941ع	8. فقير صاحب جو منصب
	9. بيدل جي شخصيت
متو	10. بيدل جو شعر ۽ شاعري
سرود نامو	
(ڪافيون، سي حرفي، ڏوهيڙا)	11. بيدل جي ڪلام تي متقدمين جو اثر
	12. تصنيف ۽ تاليف
	ماخذ
	اظهار تشڪر
	تخفيفون
	3. سنڌي ڪلام
	1. وحدت نامو
	2. فرائض صوفيه
	3. سنڌي ابيات
	4. متفرق ابيات
	5. سنڌي ڪافيون
	6. مناقب
	7. مرثيه
	4.پنجن ٻولين ۾ مخمس
	5. سرائڪي ڪلام
	1. ڪافيون

2. ابيات	
3. سي حرفيون	
6. سلوڪ	
7. اردو ڪلام جو نمونو	
8. فارسي ڪلام جو نمونو	
9. عربي ڪلام جو نمونو	
10. ضميمه نمبر 1	
11. ضميمه نمبر 2	

هيٺ هڪ ٻيو سادو تقابلي چارٽ پيش ڪجي ٿو، جنهن ۾ حضرت بيدل ڪلام جي سهيڙيل مقدار جي پيٽ ڏني وئي آهي.

تاليف وچور	مؤلف		اظهار/ تبصرو
	گنومل هرجاڻي	موسوي صاحب	
	وحدت نامو/ ديوان بيدل 1940ع/41- 1940ع	1954ع	
	ڪلام جو تعداد		
(الف) سنڌي ڪلام			

1. وحدت نامو (بيت)	150 (؟)	151	گنومل، وحدت نامو الڳ شايع ڪرايو هو.
2. فرائض صوفيہ (بيت)		23	گنومل فرائض صوفيہ بابت الڳ رهيو.
3. ابيات		43	گنومل وٽ هي بيت ڪونہ آهن.
4. ڪافيون		79	
5. مناقب	38	1	
6. مرثيو		1	
(ب) سرائڪي ڪلام			
1. ڪافيون	214	238	ساڳي ريت موسوي صاحب 24 سرائڪي ڪافيون وڌيڪ ڏنيون آهن.
2. ڪافيون (ريختہ	4	3	گنومل ريختہ ڪافي کي ريختہ ڪونہ ڄاڻايو آهي.
3.ابيات	25	27	
4. سي حرفيون	1	04	
(ج)سلوڪ	-	04	
(د) پنجن ٻولين ۾ مخمس	-	01	

پڙهندڙ مٿين ٻنهي سادن تقابلي چارٽن ۾ ٻنهي تاليفن جي ترتيب، ڪلام جي مقدار ۽ اصناف سخن جي 'Variety' مان ڪي اندازو لڳائي سگهندا تہ گنومل جي مذڪوره الزام تہ "موسوي عبدالحسين شاهہ، سندس (گنومل جي) تيار ڪيل 'ديوان بيدل' جو "هوبهو نقل ڪري پنهنجي نالي تي شايع ڪيو آهي"، واري "دعوي"جي پٺڀ واڪي ٿي وڃي ٿي.

گنومل لکيو آهي تہ:

"هن 'ديوان بيدل' تيار ڪرڻ مهل 50-55 نسخا اڳيان رکيا".

هتي مؤلفن جي ماخذن جو چارٽ ڏجي ٿو:

حضرت عبدالقادر 'بيدل'" جي ڪلام جا ماخذ

گنومل هرجاڻي	**عبدالحسين شاهہ موسوي**
ديوان بيدل 1940-41ع	ديوان بيدل 1954ع
'سڀ نقل ۽ دستخط لکيل ڪتابہ جي اٽڪل پنجاهہ- پنجونجاهہ (50-55) ٿيندا ۽ خاص ڪري بيدل بادشاهہ جي معشوق قاضيءَ وارو قلمي نسخو ۽ فرزند بيڪس سائين جو دستخط ٿيل نقل—' ڏسو صفحو ٿہ سنواريل سڌاريل ۽ سرڏيل: - قاضيءَ واري قلمي نسخي، - بيڪس جي دستخط لکيل ڪتاب - ڪنعتي جي قلم بند	1. راجپال بولچند وسو مل وارو ڇپيل ڪتاب 2. غلام مهدي قاضيءَ جو قلمي نسخو 3. پاتيا جهامنداس وارو قلمي نخسو 4. نواب علي شاهہ وارو قلمي نسخو 5. هرجاڻي گنو مل ڪنڻ مل وارو قلمي ڇپيل ڪتاب

نسخي ۽ وغيره وغيره ڪتابن تان، ڏسو ص: 142	6. علي گل شاهه وارو قلمي نسخو
	7. فولاد فقير وارو قلمي نسخو
	8. علي بخش 'ڪمتر' وارو قلمي نسخو
	9. سومر فقير جو بياض
	10. محمد رمضان فقير جو بياض
	11. مسٽر ويرومل جو بياض
	12. لکمیچند پلیا جو بياض بحوالہ ص: 98
	13. نواب شاهه رضوي جو ڪتاب (لکيل 20 جون 1901ع/ 2 ربيع الاول 1319هه)
	14. حضرت عبدالقادر بيدل: صراط السالکين بحوالہ ص: 329
	15. فقير رمضان بن چتو: "چمن بينظير" 1340هه)
	16. سلامت راءِ ڪکريجا جو بياض (26 ذي الحج 1271هه) ڏسو صفحو: 358

مٿين 'ماخذاتي تقابلي چارٽ' جي اڀياس مان معلوم ٿيندو تہ گدومل ائندي ئي اها دعويٰ ٿو ڪري تہ هن پنجاهہ- پنجونجاهہ قلمي نسخن تان بيدل سائين جو ڪلام پيٽي مستند ڪلام تيار ڪيو آهي پر ايڏي ساري وڏي تعداد ۾ قلمي نسخن جو نانءُ نشان بہ ڪونہ ٿو ٻڌائي. تنهن ڪري سندس اها دعويٰ 'نِلهي دعويٰ' محض ۾ ايندي. ان ڪان پوءِ هرجاڻي صاحب پير محمد قاضي ۽ محمد محسن بيڪس جي دستخط نسخن جي ڳالهہ ڪري ٿو. اڳتي هلي ڄاڻايل نسخن سان ٽين ڪنعئي جي نسخي جو اضافو ڪري 'وغيره وغيره' جا لفظ آڻي ٿو. حالانڪ تحقيق ۾ 'وغيره' جهڙن مبهم لفظن جي گنجائش نہ هوندي آهي. بهرحال هتي اسان هرجاڻي صاحب جي ڄاڻايل ٻن نسخن پير محمد قاضي ۽ محمد محسن بيڪس جي حوالي سان ڪجهہ ڳالهيون ڪنداسون.

ان ڪان اڳ جو اسان اول ذڪر ٻن ماخذن تي ڪجهہ ويچارن ونڊيون. هتي نهايت اهم ڳالهہ ڏانهن ڌيان ڇڪائجي، تہ شري گدومل دعويٰ تہ ڪري ٿو پنجاهہ- پنجونجاهہ نسخن سان ڪلام پيٽائڻ جي ، پر هو هڪ بہ اختلافي پڙهٽي ڏيڻ ڪان قاصر نظر اچي ٿو.

هوڏانهن جيڪڏهن موسوي صاحب جي تاليف ڪيل "ديوان بيدل" جو اڀياس ڪبو تہ معلوم ٿيندو تہ تحقيق جو باقاعده حق ادا ڪيو ويو آهي. ڄاڻايل جملي سورهن ماخذن جون اختلافي پڙهٽيون حاشين ۾ تفصيل سان ڏنيون ويون آهن.

پير محمد قاضيءَ کي حضرت بيدلؒ جو حضور حاصل هو ۽ هو وڏي سائين جو ڪلام لکندو هو. قاضي صاحب جي لکيل بياض ڪان وڌيڪ ڪنهن جو بہ نسخو/ بياض جامع ۽ مستند نہ ٿو ٿي سگهي. ان ڪان پوءِ فقير محمد محسن 'بيڪس' جو بياض بہ گهڻي قدر جامع ۽ مستند آهي. ليڪن اسان ڏسو ٿا تہ گدومل وٽ بيدل جي ڪلام جو مقدار تمام ٿورو آهي. ان مان محسوس ٿو ٿئي تہ اهي ٻئي نسخا سندس ماخذ نہ رهيا هوندا ۽ گدومل جي اها رڳو سڪٽي دعويٰ آهي. تہ پوءِ سوال اهو ٿو پيدا ٿئي تہ سندس ماخذ ڪهڙو آهي؟

هتي آءٌ پڑهندڙن آڏو ان ڳالهہ جو بہ اظهار ڪندو هلون تہ گدومل جي بيدل سائين جي حوالي سان تاليفات جو بغور مطالعو مان معلوم ٿئي ٿو تہ هرجاڻي صاحب حضرت بيدلؒ جي ڪلام جي سهيڙڻ جي اصل طريقہ ڪار کي بيان ڪرڻ ڪان لنوائيندو آيو آهي ۽ پڑهندڙن اڳيان صحيح حقيقت بيان ڪرڻ بدران اجايون دعوائون پيش ڪندو رهيو آهي. پر غالباً اصل صورتحال هن ريت آهي جنهن جو هرجاڻي

صاحب انڊيا وڃي اڻ ڄاڻائيءَ ۾ اعتراف ڪيو آهي. جنهن مان اصل حقيقت نروار ٿئي ٿي. هوئنئن به ڪوڙ کي پاڙ ڪو نه هوندي آهي. هو لکي ٿو:

"برابر هڪ ٻه سال لڳو ۽ سموري ڪلام جي معنيٰ بندي (مان) ۽ بيدل سائينءَ جي درگاهه جي هڪ مجاور (سبحان بخش) گنومل کي مجاور ۽ خليفي ۾ ڪو فرق نظر نه ٿو اچي) ديوان نرملداس سُجانسنگهاڻيءَ، کان سمجهي.... ۽ اهڙيءَ طرح هڪ دستخط ڪتاب ٻن سالن جي لڳاتار محنت کان پوءِ تيار ٿيو." (ص: 8)

هرجاڻي صاحب وڌيڪ لکي ٿو ته:

"جا خبر شايد پروفيسر ديارام منشارامائيءَ کي ڪانه آهي جو هن چيئي ڏنو ته اهو دستخط ڪتاب هن درگاهه جي مجاور جي صلاح سان ٺاهيو آهي." (ص: 8)

نوجوان عبدالحسين موسوي (ثاني) اسان کي ڊي. ڪي منشارامائيءَ جو هڪ خط، ڏانهس لکيل، ڏنو. ان مان هڪ اقتباس هيٺ ڏجي ٿو:

"درگاهه بيدل جي گادي نشين- سبحان بخش مون (يعني ڊي ڪي منشارامائي) کي ۽ سيد شاهنواز شاهه رضوي کي چيو ته عبدالقادر بيدلؒ جو ڪلام چند مختلف بياضن تان نقل ڪري هڪ جمع ڪري ڏيو، جيڪو اسان پنهي ڄڻن گڏجي هڪ مسودو تيار ڪيو، جيڪو پوءِ سبحان بخش وٽ رهيو."

مٿين سمورين ڳالهين ۽ بيانن مان اسان هن نتيجي تي پهچون ٿا ته:

مرحوم سبحان بخش جي چوڻ تي ڊي. ڪي. منشارامائي ۽ سيد شاهنواز شاهه ڪجهه بياض تان بيدلؒ جو ڪلام نقل ڪري هڪ هنڌ هيڪاندو ڪري هڪ مسودو تيار ڪيو، جيڪو سبحان بخش وٽ رهيو. گنومل کي جڏهن بيدل جو ڪلام گڏ ڪري ڇپائڻ جو شوق جاڳيو يا ڪاڪي پيرومل وغيره جي چوڻ تي/ اتساهه ڏيارڻ تي هن ان ڪم ۾ هٿ وڌو ته ستو آيو سبحان بخش وٽ سبحان بخش ڊي. ڪي. منشارامائي ۽ سيد شاهنواز شاهه جو مسودو ڪڍي گنومل کي ڏنو، ۾ چاڪاڻ ته گنومل ڪو محقق ڪونه هو، ان ڪري پنهي ڄڻن (گنومل ۽ سبحان بخش) گڏجي ان وقت جي وڏي عالم ۽ اديب نرملداس سجانسنگهاڻيءَ کان سمجهڻ شروع ڪيو. ضرور نرملداس صاحب به پنهنجي فرصت جي آڌار هنن کي وقت ڏيندو هوندو. نرملداس ڪلام پڙهندو هوندو ۽ تشريح به ڪندو هوندو ۽ گنومل لکندو ويندو هوندو. ائين سمورو مسودو پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ سمجهائڻ ۾ ٻه يا ٻه سال لڳي ويا هوندا ۽ گنومل به سمجهڻ سان گڏ لکندو به رهيو، جنهن ڪري هڪ الڳ مسودو مسودو تيار ٿي ويو. جنهن کي پوءِ گنومل ڇپرايو ۽ ڄاڻايئين ته هن پنجاهه- پنجونجاهه نسخن پيٽائڻ کان پوءِ بيدل جو ڪلام تيار ڪيو آهي.

گنومل هڪ هنڌ لکي ٿو ته:

"ازان سواءِ جيئن جو بيدل جي سموري ڪلام هن کان اڳ صبح جي روشني ڪا نه ڏٺي آهي ۽ سينه به سينه محفوظ، عاشقن جي دلين تي اڪريل معشوقن جي مام ۾ آيل ۽ راڳيندڙن جي رمز ۾ رتل رهيو آهي، ان ڪري منجهس ڪيترائي اجايا لفظ لا، لاميان، وي، ۽ وو غيره وغيره فقط وزن کي ٺاهڻ ۽ سُر تي پوري آڻڻ لاءِ آندل آهن، جي ڇاپي ۾ آڻڻ جي ضرورت نه سمجهي ڪين خارج ڪيو ويو آهي." (ص: 133)

گنومل جي مٿين عبارت پڙهڻ سان ائين ٿو محسوس ٿئي ته هن حضرت عبدالقادر بيدلؒ جو گهڻو ڪلام فقيرن ۽ راڳيندڙن وٽان حاصل ڪيو. وڌ ۾ وڌ ائين چئي سگهجي ٿو ته ڪيس بيدل سائين جيڪلام جو اهڙو بياض مليو، جيڪو اڌورو هو.

ان وقت اسان جي حيرت جي حد نه رهي جڏهن گنومل پنهنجي بيان ڪيل نامعلوم پنجاهه- پنجونجاهه ماخذن ۽ قاضي پير محمد ۽ محمد محسن بيڪس وارن نسخن تان خاموشيءَ سان دستبردار ٿيندي نظر آيو.

ورهاڱي کان پوءِ گنومل جڏهن هندستان ۾ پنهنجو ڪتاب "ديوان بيدل ۽ بيڪس" 1960ع ڌاري پڌرو ڪيو ته ان ۾ حضرت عبدالقار بيدلؒ ۽ سندس فرزند محمد محسن بيڪسؒ جو ڪلام گڏي شايع

ڪيئين ۽ ٻنهي بزرگن يعني بيدل ۽ بيڪس جي ڪلام جا جيڪي ماخذ ۽ انهن جون تخفيفون ڄاڻايئين اهي هوبهو تخفيفين سميت ساڳيا ماخذ هئا، جيڪي عبدالحسين شاهه موسوي سال 1954ع ۾ پنهنجي تاليف "ديوان بيدل" ۾ استعمال ڪيا هئا.

هتي ٻنهي مؤلفن طرفان تيار ڪيل مسودن جي ماخذن جو چارٽ ڏجي ٿو:

مؤلف	عبدالحسين شاهه موسوي	گنومل هرجاڻي
تاليف	ديوان بيدل	ديوان بيدل ۽بيڪس
ڇاپو	1954ع ڇاپو پهريون	1960
	ڪلام جا ماخذ	
	1. راڄپال بولچند وسومل وارو ڇپيل ڪتاب (ر)	
	2.غلام مهدي قاضيءَ وارو قلمي نسخو (غ)	1.غلام مهدي قاضيءَ وارو قلمي نسخو (غ)
	ٽيلٽيا جهلمنداس وارو قلمي نسخو(پ)	
	4.نواب علي شاهه وارو قلمي نسخو(ن)	2.نواب علي شاهه وارو قلمي نسخو(ن)
	5. هرجاڻي گنومل ڪنڻ مل وارو ڇپيل ڪتاب(هه)	
	6.علي گل شاهه وارو قلمي نسخو (ع)	3.علي گل شاهه وارو قلمي نسخو (ع)
	7.فولاد فقير وارو قلمي نسخو (ف)	4.فولاد فقير وارو قلمي نسخو (ف)
	8. علي بخش 'ڪمتر' وارو قلمي نسخو (ڪ)	5. علي بخش 'ڪمتر' وارو قلمي نسخو (ڪ)
	9.سومر فقير جو بياض (س)	6.سومر فقير جو بياض (س)
	10. محمد رمضان فقير جو بياض(م)	7. محمد رمضان فقير جو بياض(م)
	11. مسٽر ويرومل جو بياض (و)	8. مسٽر ويرومل جو بياض (و)
	12. لکميچند پليا جو بياض (ج)	9. لکميچند پليا جو بياض (ج)
	بحوالا: مذڪوره بالا ڪتاب	بحوالا: مذڪوره بالا ڪتاب ص: 76

هتي سوال ٿو پيدا ٿئي ته گنومل هندستان وڃڻ کان پوءِ پنهنجا اڳ ڄاڻايل ڪلام بيدل جا ماخذ ڇو مٽايا ۽ وري سنڌس نوان ماخذ به هوبهو اهي ساڳيا آهن، جيڪي ڪانئس اڳ عبدالحسين شاهه جي تيار ڪيل "ديوان بيدل" جا ماخذ رهيا. حالانڪ موسوي صاحب کي نه قاضي پير محمد ۽ محمد محسن بيڪس ٻنهي جا مستند ترين دستخط نسخا ميسر ٿي ڪونه ٿيا هئا. گنومل ته اتي وڃي فخر ۽ برتري سان چئي ٿي سگهيو ته منهنجو پيش ڪيل "ديوان بيدل" مستند ترين آهي، ڇاڪاڻ ته مون "ڪلام بيدل" پير محمد قاضي ۽ محمد محسن بيڪس جي دستخطن تان نقل ڪيو آهي. هتي ٻيا به اهم سوال پڻ اڀرن ٿا:

1. گنومل هندستان وڃي اتي شايع ڪيل "ديوان بيدل ۽ بيڪس" 1960ع ۾ "ڪلام بيدل" جون اختلافي پڙهئيون ته حاشين ۾ ڏنيون آهن، پر ان سان گڏ ڪلام بيڪس جون اختلافي پڙهئيون حاشين ۾ ڏيڻ کان قاصر آهي، جڏهن ته منڍ ۾ جتي ماخذ ۽ تخفيفون ڏنيون اٿئين، اتي واضح لکيو اٿس ته:

"بيدل ۽ بيڪس جو هيءُ سمورو ڪلام مٿي ڏنل صاحبن جي قلمي نسخن، بياضن ۽ ٻين ڪتابن سان پڙهي ۽ پيٽي ڪلام بلڪل مڪمل طرح ڇپائي ظاهر ڪيل آهي." (ص: 76)

2. گنومل کي هندستان ۾ اهي ماخذ ڪٿان هٿ آيا؟

حقيقت اها آهي ته مذڪوره جملي قلمي نسخا ۽ بياض، نه ته گدومل ڪتب آندا ۽ نه ئي هن ڪڏهن پڙهيا، پيٽيا ۽ ڏٺا. جيڪڏهن هرجاڻيءَ اهي نسخا پڙهيا ۽ پيٽيا هجن ها ته پوءِ ”ڪلام بيڪس“ جون به اختلافي پڙهيون ڏئي ها دراصل گدومل سرقي ڪرڻ جو مرتڪب ٿيو آهي. هن اهو سمورو مواد عبدالحسين شاهه موسوي صاحب جي تاليف ”ديوان بيدل“ تان ڪنيو آهي، نه صرف ايترو پر هن پنهنجي تاليف جي اڳوڻي ترتيب به ترڪ ڪري موسوي صاحب واري ترتيب اختيار ڪئي.

ذرا هي چارٽ ملاحظه فرمايو:

مؤلف گدومل هرجاڻي	موسوي صاح	گدومل هرجاڻي
تاليف ديوان بيدل	ديوان بيدل	ديوان بيدل ۽ بيڪس 1960ع
ايڊيشن 1940-41ع	1954ع	
ڪافيون	وحدت نامو	فرائض صوفيه
(سرائڪي ۽ سنڌي)	فرائض صوفيه	وحدت نامو
سي حرفي	ابيات سنڌي	ڏوهيڙا
ڏوهيڙا	متفرق ابيات	
	سنڌي ڪافيون	
	مناقب	ڪافيون
		(سرائڪي ۽ سنڌي)
مرثيه		
پنجن ٻولين ۾		
مخمس		
ابيات سرائڪي		
سي حرفيون	سي حرفيون	

اردو ۽ هندو ڪلام جونمونو	اردو ۽ هندي ڪلام	
سلوڪ	سلوڪ	
فارسي ڪلام جو نمونو	فارسي ڪلام	
	مخمس	
	-	
	-	
	-	
	-	
	عربي جو ڪلام نمونو	عربي ڪلام

گدومل ته هڪ هنڌ ته هيءَ ڳالهه ٻڌائي آهي ته:

”ساڳيءَ طرح ’متفرق بيت‘ بنهي پيءُ پٽن يعني بيدل ۽ بيڪس جا گڏي چيل آهن ۽ صرف بيدل سائينءَ جا نه آهن ۽ ان ڪري ئي مون پنهنجي ڪتاب ”ديوان بيدل“ ۾ انهن کي درج نه ڪيو هيو ۽ هاڻي بيدل ۽ بيڪس جي رسالي ۾ جڳهه ڏيان ٿو.“

گدومل هرجاڻيءَ جو اهو چوڻ ته مذڪوره ’متفرق بيت‘ پنهنجي ڪتاب ”ديوان بيدل“ 41-1940ع واري ايڊيشن ۾ نه ڏنا آهن، سچو نه ته به ڪجهه غلط آهي.

گدومل پنهنجي ڪتاب: ”ديوان بيدل ۽ بيڪس“ ۾ ’متفرق بيت‘ عرف ’بيدل ۽ بيڪس جا گڏيل ڏوهيڙا‘ جي عنوان تحت جملي 20 بيت ڏنا آهن، جيڪي مذڪوره ايڊيشن جي صفحي نمبر 110 کان 112 تائين آهن. انهن جملي 20 بيتن مان بيت نمبر16،17، ۽ 20 هو پنهنجي ڪتاب ”ديوان بيدل“ 41 — 1940ع واري ايڊيشن ۾ شامل ڪري

چڪو آهي، جيڪي مذڪوره ايڊيشن جي صفحي نمبر 270 تي بيت نمبر 16، صفحي 268 تي بيت نمبر 8 ۽ صفحي 270 تي بيت نمبر 18 پڙهي سگهجن ٿا. بلڪ هن جهڙيءَ ريت پنهنجي مقصد ماڻڻ خاطر بيدل سائينءَ جي ڪلام سان هٿ چراند ڪئي آهي، اها نهايت افسوس ناڪ آهي. اسان ان جو مثال ڏيون ٿا:

ديوان بيدل عرف بيدل جي سوانح عمري ۽ سرودنامه، 1941ع، ج: 2،ص: 270، بيت نمبر 18.

ٽين سپاهي سر سرواهي مغلان وانگر مريندي،
بيڪس شهدا نون بيرحمان، هس هس قتل ڪريندي،
گهر ڦرمار اجاڙ ڪرڻ، جيهي طرف چڙهيندي.

گدومل ورهاڱي ڪان اڳ واري پنهنجي ديوان بيدل جي ايڊيشن لاءِ دعويدار آهي ته هن جا ماخذ قاضي پير محمد ۽ بيڪس ٻنهي صاحبن جا دستخط نسخا آهن. ظاهر آهي ته هرجاڻي صاحب مذڪوره مٿيون بيت جنهن ۾ مغلن جي بربريت جي تاريخ سمايل آهي، جاٺايل مستند نسخن تان نقل ڪيو هوندو، پر گدومل ورهاڱي ڪان پوءِ هندستان ۾ جڏهن "ديوان بيدل ۽ بيڪس" نالي ڪتاب تاليف ڪري 1960ع ۾ ڇپرايو، ته ڪن ٻين بيتن سميت هن بيت لاءِ به چيائين ته هي بيت ٻنهي پيءُ پٽ يعني بيدل ۽ بيڪس جو آهي. هرجاڻي صاحب هن بيت ۾ نه صرف تحريف ڪرڻ جو مرتڪب ٿيو آهي، پر آخري سٽ جي پڙهڻي مهمل بڻائي ڇڏي اٿس.

ٽين سپاهي سر سرواهي، مغلان ونگ مريندي،
بيڪس، بيدل شردان نون، بيرحمان هس هس قتل ڪريندي،
گر قر مران جا رنپاون، جيهي طرف چڙهيندي
(بيت نمبر 20، ص: 112)

بهرحال ننڍي سائين فقير محمد محسن 'بيڪس' جو تاليف ڪيل "ديوان بيدل" جو اصل دستخط نسخو اسان جي سامهون آهي. موسوي صاحب پنهنجي تاليف "ديوان بيدل" ۾ 'متفرقه بيت' جي عنوان تحت جيڪي يارنهن (11) بيت ڏنا آهن، انهن مان سواءِ بيت نمبر 8 جي، ٻيا سمورا بيت، بيڪس سائينءَ جي مذڪوره نسخي ۾ موجوده آهن، بيت نمبر 8 (۽ ٻيا سمورا متفرقه ابيات) منشي سلامت راءِ ڪڪريجي جي دستخط بياض ۾ موجود آهن. هيءُ بياض بيڪس سائين جي ولادت کان ڪجهه ورهيه اڳ جوڙيو ويو.

گدومل جو سي حرفين بابت اعتراض به اجايو آهي ۽ حقيقت اها آهي ته ورهاڱي کان اڳ جڏهن هن حضرت عبدالقادر بيدلؒ جو ڪلام ڇپائي سهيڙيو ته ان وقت کيس صرف هڪ سي حرفي دستياب ٿي.

الف: احد بيچون وچڱو نه سڀ سرنيارا.

وڌيڪ ٻن سي حرفين جي کيس خبر به ڪانه هئي هئي، جاڪاڻ ته سندس پيش نظر ڪو به معتبر ۽ مستند نسخو هو ئي ڪين ۽ غالباً نه وري هن ان ڏس ۾ ڪا جوڳي جاکوڙ ڪئي ٿي ڏسجي.

ٻي سي حرفي:
الف: آ سهڻا سڄڻ حال ميڏا.
تيڏي باجهه ٻهون درمانديان مين.

جنهن کي هرجاڻي صاحب بيدل جي ڪري مڃيو آهي، اها هن موسوي صاحب جي "ديوان بيدل 1954ع تان بغير حوالي جي ڪٽي پنهنجي "ديوان بيدل ۽ عڪس" 1960ع ۾ شايع ڪئي آهي. ڏسو ته گدومل جيڪو ٻي جاالزام موسوي صاحب تي ڌري رهيو آهي، ان جو مرتڪب پاڻ ٿيو آهي.

ٽين سي حرفي:
الف: آکڻ دعا ڪائي ڳل نهين جو تون،
جٽ ڪٽ آپ وڪاوندا هين.

جنهن کي هرجاڻي بيدل جي سي حرفي مڃڻ لاءِ تيار ناهي ۽ دعويدار آهي ته اها بيڪس جي رچيل آهي جيڪا هن پاڻ بيڪس جي قلمي نسخي ۾ ڏٺي هئي! ۽ چوٿين سي حرفي جيڪا اڌوري آهي ان لاءِ سندس چوڻ آهي ته خبر نه ٿي پوي ته ڪنهن جي آهي. اسان هرجاڻي صاحب متعلق ڪا راءِ زني ڪرڻ بدران هت صرف ايترو چونداسون ته مذڪور چارئي سي حرفيون محمد محسن بيڪس جي تاليف "ديوان بيدل" قلمي 1294هه ۾ موجود آهن.

آ: آکڻ دي ڪائي ڳل نهين جوتون
جٽ ڪٽ آپ وڪاوندا هين.
ي: يار جنهان دي نال مليا 'بيڪس'

انهان بڙي درجات هووي

(ص 239)

مٿين سي حرفي گدومل بيڪس جي تخلص سان نقل ڪئي آهي، پر بيڪس سائين پنهنجي دسخط تاليف "ديوان بيدل" (قلمي 1294هه) ۾ 'بيدل' تخلص سان تحرير ڪئي آهي:

ي يار جناندي نال مليا 'بيدل'
اونها بڙي درجات هوئي.

جا ان مان اهو ظاهر نہ ٿو ٿئي تہ گدومل هرجاڻي صاحب حضرت عبدالقادر بيدل" جي ڪلام ۾ تحريف ڪرڻ جو مرتڪب ٿيو آهي ۽ لڳايل الزامن جو سزا وار بہ پاڻ آهي.

گدومل پنهنجي ڪتاب ۾ بيدل سائين" جون ڪي ڪرامتون لکيون آهن. الله جي پيارن جون ڪرامتون برحق، پر هن ڪي عجيب ڪرامتون بيان ڪيون آهن. مثلاً صفحي 40 تي ڏيڪاريو اٿس تہ بيدل سائين سر چارلس نيپيئر سان انگريزيءَ ۾ گفتگو ڪئي. نيپيئر کين انگريزي ٻوليءَ جي پرچار لاءِ چيو، پر بيدل انڪار ڪيو.

گدومل ٻيو هڪ واقعو لکيو آهي تہ:

"هڪ دفعي جڏهن بيدل سائين فقير محمد صديق جهوڪ شريف واري سان ملڻ ويا تہ فقير محمد صديق، بيدل سائينءَ کي ڏسي چيو تہ "هندو فقير اوري اچي ويهو" جو تہ پاڻ ساداتن جي ادب کان پري پئي ويٺا. جڏهن فقير بيدل سائين ٻاهر آيو تہ ڪن ماڻهن عرض ڪيو تہ سائين فقير محمد صديق اوهان کي هندو ڇو سڏيو. پاڻ جواب ڏنائون تہ "اسان جي خيال جي فنا هاڻ ڪرمچند هندو ۾ آهي، ان ڪري هندو سڏيائون." (ص: 43 — 44)

اهو واقعو ائين نہ آهي، جيئن گدومل لکيو آهي. اهو واقعو عبدالحسين شاهہ تحقيق ڪري صحيح نموني لکيو آهي. (ڏسو ديوان بيدل، ص: 18-19)

گدومل لکيو آهي تہ:

"(بيدل جي) شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ وانگر مڪمل يا نج سنڌي نہ آهي، پر لاڙيچڪي نوع، سرائڪي سوع، اردو اسٽائيل ۽ پارسي طرز تي ٻڌل آهي." (ص: 15)

بيدل جو ڪلام نج سنڌي آهي. ان ۾ لاڙي ٻولي نہ، پر اترادي ٻولي استعمال ڪيل آهي. عربي، فارسي ۽ اردو زبانن ۾ سنڌس ڏار ڪلام آهي. سنڌ سنڌي ڪلاڪ ۾ ڪٿي ڪٿي عربي، فارسي ۽ هنديءَ جا الفاظ نظر اچن ٿا.

ان مان ظاهر ٿئي ٿو تہ گدومل، بيدل سائين جي ڪلام جو گهرو مطالعو ڪونہ ڪيو آهي. هو عربي ۽ فارسي جو ڄاڻو نہ هو ۽ نہ وري هو ٻوليءَ جو ماهر هو، نہ تہ هو اهڙي اڻا تري راءِ هرگز نہ ڏئي ها.

گدومل جي "ديوان بيدل" تي لکيل مقدمي جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ هو ٻن الڳ الڳ ٻولين 'سنڌي' ۽ 'سرائڪي' جي فرق کان اڻ واقف آهي. هتي اسان بہ مثال ڏيون ٿا:

"... هڪ هندستاني آدمي فقير صاحب جن جي ملاقات لاءِ آيو. گفتگوءَ کان پوءِ ان ماڻهوءَ جي خدمت ۾ عرض ڪيو تہ مهرباني فرمائي پنهنجي چيل شعرن مان هڪ شعر ٻڌايو. پوءِ پاڻ سنڌي ٻولي کان سواءِ هر هڪ ٻوليءَ مان هرهڪ چيل غزل انهيءَ کي ٻڌايائون. انهن جي ٻڌڻ کان پوءِ انهيءَ کي سنڌي شعر ٻڌڻ جي چاهنا اندر ۾ اٿڻ ٿي. جنهن تي پاڻ هندستانيءَ ۾ ڪجهہ فرمايائون، جنهن جو مطلب هو تہ سنڌي ٻولي وسري ويئي آهي. انهيءَ تي انهيءَ ماڻهو وري عرض ڪيو تہ توهان ٻي ڏڙڪ شعر شروع ڪيو ۽ ڪلام اٽڪ کين ٿيندي. پوءِ پاڻ شعر چوڻ جو خيال ڪيائون تہ سنڌي ڳالهائڻ آسان ٿي پين ۽ يڪدم ڪلام چوڻ شروع ڪيائون. ڀريون سنڌي ڪلام جو چيائون سو هيءُ آهي:

ٽل:

نهين حاجت پڑهڻ پڑهاوڻ دي- سڀ رمزوجود وچا وڻ دي.
نال دليل نہ لڀسي دلبر- عقل نہ اوڏنهن ٿيسي رهبر.
سمجهي ملم کو صوفي بيسر- شاهي طبل وڄاوڻ دي.
(ڪلام پورو ڏنل آهي)...

هيءُ ڪلام پوري ٿيڻ بعد انهيءَ هندستانيءَ موڪلايو ۽ وڃڻ وقت فرمايائين ته: ”آئنده سنڌي ڳالهائيندا رهو ۽ ڪوبه اٽڪاءُ نه ٿيندو.“ (ص: 30، 31، 32 ڇاپو: 1940ع)

گدومل مٿي ڏنل جنهن ڪلام کي سنڌي ڄاڻايو آهي اهو سنڌي نه بلڪ سرائڪي آهي. هڪ ٻيو مثال ڏسندا:

”... بيدل جون نحوي بناوتون به سندس سنڌي ٻولي وانگر عجيب و غريب آهن. حالتي پڇاڙين جون نسانيون ’دي‘ يا ’دا‘ آهن. مثلاً: عشقدا = عشق جو، عشاقاندي = عشاقن جي.“ (ص: 138)

هڪ ٻئي هنڌ لکي ٿو:

”بيدل کان گهڻي رياضت جي ڪري سنڌي صفا وسري ويئي هئي، ان ڪري ڪيس سليس سنڌي ڳالهائڻ ۾ اٽڪ ٿيندي هئي... بيدل جي سنڌي مڪمل يا نج سنڌي نه آهي.“ (ص: 137).

گدومل بيدل جي سنڌيءَ جا جيڪي لفظ مثال طور ڏنا آهن، اُهي هي آهن:

ميڏا، تيڏڙا اسان ڏي، اپني، ڪريندائين، ويکهين، ست، گهن، ويکه، وغيره. (ص: 138)

افسوس جي ڳالھ آهي جو عبدالحسين شاھ موسوي جي هيڏي محنت لاءِ گدومل فقط هيئن لکيو آهي:

”... ڪتاب جو Get up سهڻو آهي، باقي ٻي حالت ۾ هن جي کوجنا يا محنت مون کان وڌيڪ ڪيل ڪانه ٿي نظر اچي ۽ هو صاحب پاڪستان ۾ رهندي به اتي ئي ويٺو آهي، جتي اڄ 20 سال اڳ ويٺو هوس ۽ کوجنا ڪئي هئي.“ ص. 16

گدومل جي ان عبارت مان مَ سهائپ، تنگ نظري ۽ پاڻ پڏائڻ جي بوءِ اچي ٿي، نه ته هونئن سائين عبدالحسين شاھ ۽ گدومل ٻنهي جي تحقيق ۾ رات ڏينهن جو فرق آهي. گدومل جي ڪتاب جي صفحي 10 ۽ 11 تي ڏنل ۽ صفحي 193 کان 196 تائين شامل عربي فارسي ڪلام گهڻي ڀاڱي غلط ڏنل آهي. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪيس شعر جي ڄاڻ نه هئي ۽ سندس شعري ذوق انتهائي نبل ۽ هيٺو هو. ٻين هنڌن تي به اهڙو حال آهي.

بورڊ جو نئون ڪتاب

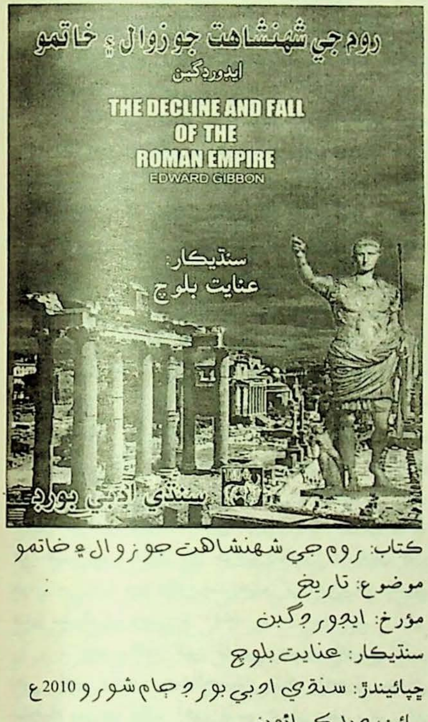

ڪتاب: روم جي شهنشاهت جو زوال ۽ خاتمو
موضوع: تاريخ
مؤرخ: ايڊورڊ گبن
سنڌيڪار: عنايت بلوچ
ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 2010ع
سائيز: ڊبل ڪرائون
صفحا: 683
قيمت: 532/- رپيا

ميرزا منظور علي بيگ

سنڌ جي ثقافت: قديم آثار ۽ طرزِ تعمير

سنڌ جي ڌرتيءَ کي خدا تعاليٰ هن نعمت سان نوازيو آهي جو هتي ڪيئي ديني ۽ دنيوي شخصيتون دفن آهن. هن سر زمين کي اهو به اعزاز حاصل آهي ته هتي قديم انسان به رهندا هئا. جن جا آثار روهڙيءَ واري جابلو علائقي ۾ به ڏٺا ويا آهن.

روهڙيءَ جي پرپاسي وارين چن- پٿر جي ٽڪرين جي جوءِ ۾ اڳاٽي سمي پاٿري اوزارن ٺاهڻ جا ڪارخانا هوندا هئا جتي انهيءَ قسم جا هٿيار ۽ اوزار وسيع پيماني تي ٺهندا هئا. پاٿري اوزار ٺاهڻ جي هن صنعت جو دؤر- قديم پاٿري دؤر، وچولي پاٿري دؤر، پوئين پاٿري دؤر ۽ قبل از تاريخ دؤر سان تعلق رکي ٿو. انهن ٽڪرين جي چوٽين تي چمڪدار پٿر جا ڏوڳ مگريون (Croes) پاسارا (Flakes) رکيل هئا. جيڪي پهريون پيرو 1880ع ۾ ڏٺا ويا هئا. ان کان پوءِ ڊي ٽيرا ۽ پيٽرسن به انهيءَ جابلو علائقي کي گهمي ڏٺو هو جن کي پٿر جي قديم ۽ سنڌو سڀيتا واري دور سان لاڳاپيل ڪي پاٿري اوزار هٿ آيا هئا. پٿر جي قديم دؤر ۽ سنڌو. سڀيتا واري زماني جي پاٿري اوزارن ۾ گهڻي هڪ جهڙائي هئي جيڪا هڪ اچرج جهڙي ڳالهه هئي. 1975-76ع ۾ برجيٽ ۽ رئمنڊ آلچن روهڙي واري علائقي جي تحقيقي جاچ پڙتال ڪئي هئي جنهن دوران کين وچين ۽ پوئين پاٿري دؤر جا نهيل پاٿري اوزار مليا هئا. ان کوجنا دوران کين اهڙا ماڳ به ڏسڻ ۾ آيا جتي اهڙن اوزارن ٺاهڻ جا ڪارگاهه قائم هئا جتان جو تيار ٿيندڙ مال سنڌو- سڀيتا جي ٻين شهرن ڏانهن موڪليو ويندو هو. ويجهڙ واري دؤر ۾ اٽلي جي قديم آثارن جي ماهرن ۽ شاهه عبداللطيف يونيورسٽي جي قديم آثارن واري شعبي جي مدد سان کوجنا ڪري اهڙين ڳالهين جي تصديق ڪئي هئي ۽ کوجنا جي ڪم کي اڳتي به وڌايو هو. هتان قديم پٿر دور، وچولي پاٿري دؤر، ۽ سنڌ سڀيتا جي زماني سان لاڳاپيل پاٿري اوزار ۽ پاٿري اوزارن ٺاهڻ وارن ڪارخانن جون ثابتيون به مليون آهن. جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ ۾ پاٿري اوزارن ٺاهڻ وارو زمانو تمام ڊگهو رهيو آهي. ٽنهنڪري هن ڳالهه جي ضرورت محسوس ڪئي پئي وڃي ته هتي پٿر جي قديم دؤر کان وٺي سنڌو سڀيتا واري زماني تائين پاٿري اوزارن جي ٽيڪنالاجي جي اوسر جو نئين سري سان جائزو ورتو وڃي.

ڪوٽڏجي:

ڊگهي عرصي کان پوءِ هڪ مڪمل سڀيتا جي موجودگيءَ جو پتو پيو جنهن جون پاڙون ڪوٽڏجي ۽

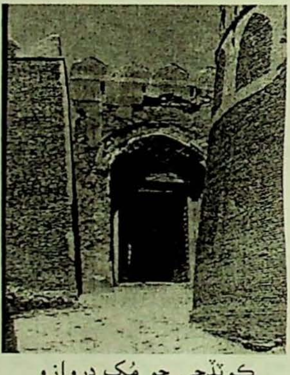

ڪوٽڏجي جو مُک دروازو

آمري ۾ کُتل هيون. اهو انهي ڪري نه ٿيو ته ڪي هتي ماڻهو موجود ڪونه هئا پر سائنسي طريقي سان کوجنا ڪرڻ واري ڄاڻ ڪانه هئي. ڪوٽڏجي وارو ڦٽوڙو خيرپور کان اٽڪل 20 ڪلوميٽر ڏکڻ طرف آهي. هن قديم ماڳ جي کوٽائي ۽ کوجنا کان پوءِ پهريون اسان کي ڪيترن سوالن جا جواب ملي ويا جن کان اسان هن وقت تائين اڻ واقف هئاسون. جڳ مشهور سنڌو سڀيتا جي اوسر جا قديم مرحلا کهڙا

هئا. هن ماڳ جي کوٽائي ڀن موسمن دوران 1955ع ۽ 1956ع ۾ ايف. اي خان جي نگرانيءَ ۾ ٿي. کوٽائيءَ کان پوءِ 3000 ق.م جي هڪ انساني وسندي جو پتو پيو، جنهن جي اوزار قلعي جيان هئي. ان کان سواءِ هتان کي اهڙيون ثقافتي شيون هٿ آيون جن جو 2500ق.م کان 1750 ق.م جي دؤر سان تعلق هو. اهڙي ريت ڪوٽڏجي جو تاريخي ماڳ هن مشهور سيتا جي ابتدائي مرحلن جي نمائندگي ڪري ٿو. هن سنڌ ۽ پنجاب جي ٻين ماڳن جي لاڳاپيل شاهدين هن خيالن کي رد ڪري ڇڏيو آهي ته هي سيتا ڪٿان ٻاهران هلي هتي پهتي آهي.

ڪوٽڏجي وارو ماڳ ٻئل قلعي جو دڙو آهي. جنهن جي هيٺان هڪ انساني وسندي آهي. دڙي جو سارو مٿاڇرو سائنٽيفڪ طريقي سان کوٽيو ويو جنهن وسيلي تعميرات ۽ ان ۾ موجود ثقافتي شين جي مختلف دورن ۽ وسندين جي مختلف تهن جو هڪ سلسلو مليو. قلعي واري ايراضي ۾ قلعي جي پٽين تائين کاهيون کوٽيون ويون جنهن وسيلي اٺيهن تهن واري ماڳ جي مختلف دورن جي اوزارن جو پتو پئجي ويو. صفا مٿيون ته سنڌو سيتا جي عروج واري زماني جي نمائندگي ڪري رهيو هو. جڏهن ته 17 فوٽ هيٺ واري ته تي ڪوٽڏجي جي دؤر جي قديم انساني وسندي هئي جتان قديم دؤر جا ٺڪر جا ٿانوَ پڻ هٿ آيا. صفا مٿيون ته سنڌو سيتا جي عروج واري زماني سان لاڳاپيل هو جتي موجود جڳهن جا بنياد، پٿر جا باقي تعمير ڪچين سرن جي هئي. ڪوٽائيءَ کان پوءِ ڪمرن جي ماپ جو پتو پيو ۽ جڳهن جي نقشي جي به ڄاڻ ملي وئي، جيڪي مختلف گهٽين ڪري هڪ ٻي کان جدا هئا.

ڪوٽڏجي جا سڀ ٺيڪري ٿانوَ چڪ وسيلي ٺاهيل ڏسجن ٿا ۽ سوجهرا انهي ڪري آهن جو سندن گهاڙ سنهو آهي ۽ ڪٽا ٿورا وريل، ڳچي چوڏاري ڳاڙهي، ڀوري ۽ مٽن ڪلري رنگ جا ويڪرا پٽا آهن جيڪي ڀوري يا هلڪي ڳاڙهي رنگ جي ڌاءَ (Slip) تي چٽيل آهن. هتان جي سڀني ٺيڪري ٿانوَن ۾ چٽسالي، گهاڙ ۽ شڪل صورت ۾ درجي بدرجي اوسر جو هڪ سلسلو موجود آهي. ابتدائي دور جي ٿانوَن جو گهاڙ سنهون ۽ چٽ گهٽ ڪري ڳچين وٽ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. پوئين دؤر جي ٿانوَن جون ڳچيون ڪجهه ڊگهيون ۽ ڪنا ڪجهه وڏيڪ اوچا ڏسجن ٿا. چٽن ۾ به ڪجهه تبديلي نظر اچي ٿي، جنهن ۾ ليٽيل سنوت واريون لهريدار ليڪون، اڪيلا ڇلا، گول دائرا ۽ ساوا ٽڪنڊا آهن. جيڪي مڇيءَ جي ڇلرن ۽ هڪٻئي کي ڪپيندڙ گول دائرن جيان نظر ايندا. ان کان علاوه جاميٽري طرز تي پٽا به اُڪريل آهن.

قلعي کان ٻاهران انساني وسندي واري ايراضي جي کوٽائيءَ مان ڪي ثقافتي شيون هٿ لڳيون آهن جن جي شڪل صورت قلعي واري مٿين ته تان مليل شين جهڙي آهي. هن مشاهدي مان هيءَ حقيقت معلوم ٿي وڃي ٿي ته پوئين دور ۾ هتان جا ماڻهو قلعي واري ايراضي ڇڏي اوپر پاسي جڳهيون جوڙي اچي آباد ٿيا هئا.

هن ماڳ تان ڪيتريون قديم ۽ سنڌو سيتا جي عروج واري دور سان لاڳاپيل ثقافتي شيون به مليون آهن. جيڪي ٺڪر جون مخروطي شيون، ٺڪر جي ڳاڏين جا ڦيٿا، فريم، ٽڪنڊيون ۽ گول مٽيءَ جون مانيون، ٽامي جون ٺهيل شيون، ڏاند جون مورتيون وغيره شامل آهن. اهڙيون شيون وچين دؤر جي تهن تان هلنديون سنڌو سيتا جي عروج واري زماني جي مٿين ته تائين پهچي وڃن ٿيون. پٿر جون چريون، پاساڙ، مخروطي سامان، ٺڪر جون ڳاڙهي ۽ ڀوري رنگ جون چوڙيون، پٿر ۽ ٺڪر جا مڻيا، سنکن ۽ هڏن جون جوڙيل شيون وغيره ڪوٽڏجي دؤر ۽ سنڌو سيتا جي عروج سان لاڳاپيل ته مان مليون آهن. جڏهن ته عورتن جون مورتيون ۽ پوڏل پٿر جون مهرون فقط مٿين ته مان هٿ لڳيون آهن جيڪي ڪوٽڏجي دؤر واري ته تان ڪونه مليون هيون.

آمري:

ٻيو اهم ماڳ آمري آهي جيڪو ڪوٽڏجي جو سهيوڳي ۽ هن کان گهٽو پري به واقع ڪونه آهي. هيءُ قديم ماڳ دادو ضلعي ۾ سنڌوءَ جي ساڄي ڪناري 'آمري' نالي هڪ ڳوٺ پرسان ۽ سيوهڻ کان

ڏکڻ پاسي واقع آهي. هي ٽرڙ ٻن دڙن تي مشتمل آهي، جن مان دڙي "A" جي ايراضي 70x135 ميٽر ۽ اوچائي 12 ميٽر آهي ۽ دڙي "B" جي ايراضي 60x1595 ميٽر ۽ اوچائي 6 ميٽر کن ٿيندي. ٻنهي دڙن جي گڏيل ايراضي

آمري جو دڙو

پنج سؤ کان ڇهه سؤ گز اولهه کان اوڀر ۽ ڏيڍ سؤ گز اُتر کان ڏکڻ ٿيندي. امڪان آهي ته رهيل دڙو اجا به وڌيڪ ويڪرو هوندو جن جي وچ تي آباد زمين هڪ ٻئي کان الڳ ڪري ڇڏيو آهي. "B" نالي واري ننڍي دڙي تي مسلمانن جون قبرون آهن جيڪو "A" دڙي کان وڌيڪ قديم لڳي ٿو. دڙي "A" جي صفا مٿين تهه تان اسلامي دور جون ڪي شيون هٿ لڳيون آهن.

هن دڙي ڏانهن ڌيان اين.جي.مجمدار ڇڪايو هو جيڪو 1929ع واري سروي دوران هتي آيو هو ۽ هن ماڳ جي مختلف جاين جي کوٽائي به ڪرائي هئائين. هتان ڪيس مختلف نمونن جا ٿانوَ هٿ آيا هئا جن تي الڳ الڳ نمونن جا چٽ هئا. مجمدار هنن ٿانوَن کي "آمري ڪلچر" جو نالو ڏنو هو. هنن ٻنهي دڙن جي مختلف تهن جي انساني آبادي جي شاهدي جي آڌار تي چئي سگهجي ٿو ته آمري جي ثقافت جو سلسلو قديم دؤر واري تهه کان هلندو. مغل دور جي ابتدا تائين ختم ٿي وڃي ٿو. پهرين وڏي ثقافتي مرحلي کي آمري ثقافت ڏانهن منسوب ڪيو ويو آهي. جنهن کي وري مختلف چئن مرحلن جهڙوڪ: آمري A,B,C ۽ D ۾ ورهايو ويو آهي. آمري جي مختلف تهن جي معلومات ريڊيو ڪاربان وسيلي معلوم ڪئي وئي. جن جو دؤر 3400 ق.م کان 3000 ق.م تائين ڪٿيو ويو آهي. هن ماڳ جو وچون دؤر سنڌو سڀيتا واري دؤر سان گڏيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ٽيون ۽ وڏو ثقافتي دؤر سنڌو سڀيتا سان تعلق رکي ٿو، جنهن ۾ هن سڀيتا جا ٿانوَ ۽ ٻيون ثقافتي شيون هٿ لڳيون جن کي دستاويزن ۾ قلمبند ڪيو ويو هو. هيءُ ڊگهو حصو هو جيڪو ماڻهن جي اچڻ ۽ آباد ٿيڻ سان شروع ٿيو. هن دؤر جو واسطو سنڌو سڀيتا جي عروج سان آهي. جيڪو 2500 ق.م کان 2000 ق.م هو. اهڙي انساني آبادي سنڌو سڀيتا جي خاتمي تائين هلندي رهي. جنهن کان پوءِ جهڪا* ثقافت شروع ٿي. جيڪا بنيادي طور جهڪرا ۽ موهن جي دڙي جي صفا مٿين تهه تي نظر اچي ٿي. هي دؤر دڙي "A" تي ڏاڍي ڊانوانڊول شڪل ۾ نظر اچي ٿو جنهن جي نمائندگي جهانگارا ثقافت ڪري ٿي جيڪا چانهون جي دڙي ۾ پڻ موجود آهي. آمري گهڻي وقت جي غير آباد رهڻ کان ابتدائي مغل دور ۾ وري نئين سري سان آباد ٿي آهي.

آمري جي قديم تهن A ۽ B تي ڪنهن به اڏاوت جا باقيات ڪونه آهن. پر، ۽ D وارن تهن ۾ انساني آباديءَ جا اهڃاڻ موجود آهن.

آمري جي مختلف تهن تان ڪيترن ئي قسمن جون ثقافتي شيون جهڙوڪ: پٿر جون ڇريون (Blades) منگريون، ڪنجهي يا ٽامي جا ٽڪرا، ٺڪر جون شيون، سيلکڙي يا ڪريا پٿر (Alabaster) جا ٺهيل پيالا، عاج ۽ پٿر جون شيون وغيره. ٺڪر جا ٿانوَ چڪ ۽ گهاڙ ٻنهي قسمن جا هٿ لڳا آهن. ٿانوَ به مختلف قسمن جا آهن، جن مان ڪي لسا ٻُسا ۽ ڪي چٽيل آهن. ڪن جي چٽ ۾ ٻه رنگ استعمال ٿيل ڏسجن ٿا، جيڪي جاميٽري طرز ۽ جانورن جي شڪل تي مشتمل آهن.

---

* محقق جو اشارو جُهڪر دڙي جي تهذيب ڏانهن آهي، جيڪو تعلقي ۽ ضلعي لاڙڪاڻي ۾ موجود آهي، موئن جي دڙي جو همعصر ٻڌايو وڃي ٿو. (ايڊيٽر)

آمري دور- سنڌو سڀيتا سان تعلق رکي ٿو. جنهن ۾ چڪ تي چاڙهيل ٺڪر جا ٿانوَ ڏسجن ٿا جيڪي پڪل ڳاڙها آهن ۽ مٿن ڪاري رنگ جي چٽسالي ڪيل آهي. هي ٺڪر سنڌو سڀيتا جي چٽسالي سان تعلق رکن ٿا جيڪي ڳاڙهي رنگ سان رڱيل آهن. آخري تهه تائين اهڙي قسم جا ٺيڪري ٿانوَ لڌا ويا آهن. جنهن جو ڍنگ جهڪر جي ٿانوَن جهڙو آهي. اهڙي قسم جا ٿانوَ چانهون جي دڙي ۽ موئن جي دڙي جي صفا مٿئين تهه تان پڻ مليا آهن.

سنڌوماتريءَ جي سڀيتا

موئن جو دڙو:

ڪوٽڏجي ۽ آمري جي ثقافتن، سنڌو- سڀيتا لاءِ راهه هموار ڪئي، جيڪا پوءِ نهايت عروج تي پهچي چڪي هئي. هن تهذيب جو دائرو سنڌ، پنجاب، راجستان، ڪڇ، ڪاٺياواڙ گجرات ۽ بمبئي کان ڏکڻ اوڀر دائم آباد تائين ۽ ٻي پاسي دهلي کان اتر- اوڀر عالمگيرپور تائين ڦهليل هو ۽ ٽئي طرف افغانستان جي منديگاڪ کان ايلم تائين پکڙيل هو. موئن جي

موئن جي دڙي جا ڦٽل آثار

دڙي جي دريافت اسان جي دؤر جو هڪ اتفاقي واقعو آهي. ويهين صدي جي ٻي ڏهاڪي ۾ هڙپا جي کوٽائي ۽ کوجنا گهڻي اڳتي وڌي چڪي هئي جنهن وسيلي تاريخ کان اڳ واري دور سان تعلق رکندڙ تهه لڌا جن تي انساني وسندين جا اهڃاڻ هئا. آر. ڊي. بئنرجي کي موئن جي دڙي واري ماڳ تي ٻي صدي عيسوي جي تعمير ٿيل اسٽوپا واري ماڳ جي کوٽائي ڪندي اتفاقي طور اهڙيون شيون هٿ لڳيون جيڪي هن ماڳ کان 570 ڪلوميٽر پري اُتر پنجاب جي ضلعي منٽگمري (هاڻي ساهيوال) مان هٿ لڳيون هيون. هنن شين جي ملڻ ڪري قديم آثارن جي ماهرن جي دلچسپي وڌي وئي ۽ سرجان مارشل جي نگرانيءَ ۾ باضابط طو رسال 23- 1922ع ۾ هڪ وڏي پيماني تي کوٽائي جي شروعات ڪئي وئي. قديم آثارن جي کاتي طرفان اها کوٽائي 1931ع تائين هلندي رهي.

ننڍي ڪنڊ جي ورهاڱي کان پوءِ هن ماڳ جي کوٽائي قديم آثارن جي انگريز ماهر: سر مورٽيمر ويلر 1950ع ڌاري وري شروع ڪئي، جيڪو ان وقت پاڪستان حڪومت جو قديم آثارن جي کاتي لاءِ صلاحڪار مقرر هو. سندس نگراني ۾ کوٽائيءَ جي مهم فقط هڪ موسم تائين هلي. اهڙي کوٽائي ۽ کوجنا کان پوءِ هن اناج جي ڀانڊن ڳولي لهڻ جي دعويٰ ڪئي، جيڪي SD ايراضي جي اولهه پاسي کيس هٿ لڳا هئا. DS واري ايراضيءَ کي هاڻي W ايراضي جي نالي سان سڏيو ويندو آهي. هن قسم جي کوجنا کان پوءِ هيءُ ماڳ هڙپا جهڙو اهم سمجهيو ويو.

اهڙيءَ ريت هن ماڳ جي گهڻي وقت لاءِ وسيع پيماني تي کوٽائي ٿيندي رهي، جنهن وسيلي اسان کي هن اهم تهذيب بابت ڄاڻ ملي. قديم آثارن جي ماهرن کي ان تڻ لڳل هئي ته اچرج جهڙي هن ڳجهارت جو ابتدائي دؤر معلوم ڪجي پر هن سڀيتا جو شروعاتي دور پاڻي هيٺ ٻڏل هو، تنهنڪري ان جي کوٽائي ڪري ابتدائي معلومات حاصل ڪرڻ مشڪل نه پر ناممڪن هو. هن ماڳ جي اونهي کوٽائي ڪرڻ جي مقصد سان قديم آثارن جي ماهرن جو هڪ جاکوڙي جٿو جارج ايف.ڊيلس جي اڳواڻيءَ ۾ هتي پهتو. جنهن پاڪستان جي آرڪيالاجي ۽ ميوزيم کاتي جي سهڪار سان کوٽائي شروع ڪئي جنهن جو سربراهه احسان ايچ.نديم هو. هن ڳڏيل کوٽائي جي شروعات HR ايراضيءَ واري اولاهين پٽي سان ڪئي وئي، کوٽائي جو اهو پهريون مرحلو سال 65-1964ع تائين هليو. هن کوٽائي وسيلي تعميراتي باقيات جو

وڏو حصو نڪري نروار ٿيو هو. گهري کوٽائي جي نُڪتہ نظر کان جَرَ جي پاڻيءَ کي ٻاهر ڪڍڻ جو بہ نمايان بندوبست ڪيو ويو هو پر پوءِ بہ انهي کوٽائي ڪرڻ ۾ خاطرخواهہ ڪاميابي حاصل نہ ٿي هئي. تنهن ڪري پنهنجي سوچيل مقصد کي حاصل ڪرڻ کان سواءِ هن کوجنا مان هٿ ڪڍيا ويا هئا.

کوجنا ٿيڻ کان پوءِ هن ماڳ جو نالو مختلف نمونن سان اُچاريو ويندو آهي. جن ماڻهن هيءُ ماڳ ڳهريائين ڳولي هٿ ڪيو هو سي سنڌي ٻولي کان واقف نہ هئا. جيڪي هن ماڳ کي اسم خاص سان ملائي موئن جو دڙو سڏڻ لڳا هئا. پوئين دؤر جي محققن هن نالي جي پنيرائي ڪانہ ڪئي هئي. هتي هڪ مڪتبِ فڪر جا ماڻهو هن نالي تي زور ڏئي رهيا هئا. ڇاڪاڻ جو اهو مُهاڻا لفظ جي ويجهو آهي ۽ انهن ماڻهن جي ذات جو نالو آهي جيڪي سنڌوءَ جي ڪنڌين ۽ ڪنارن سان آباد آهن. ان کان پوءِ 1950ع کان 1960ع جي شروعات تائين هن نالي بابت لڳاتار سوچيو ويو ۽ نيٺ هن ڳالهہ تي متفق ٿيا تہ هن ماڳ جو نالو 'موئن جو دڙو' رکيو وڃي ۽ پوءِ سرڪاري طور تي اهو نالو مقرر ڪيو ويو.

هن ماڳ کي بين الاقوامي طور سنڌو سڀيتا جي سڀني شهرن ۾ وڏو شهر سمجهيو ويندو آهي. جيڪو 2500ق.م کان 2000 ق.م تائين عروج تي رهيو هو. سنڌو ۽ ان جي ڀرتي ڪنڌڙ دريائن ۽ انهن کان اڳتي گهگهر جي وهڪري سان بہ ڪيترن پراچين ٿرڙن جا اهڃاڻ مليا آهن، جنهن ڪري اسان کي سنڌو سڀيتا بابت تمام گهڻي ڄاڻ ملي آهي.

هن اهم ۽ عظيم ثقافت بابت معلومات اسان کي انهن کوجنائن وسيلي حاصل ٿي آهي جن مان اسان کي پتو پوي ٿو تہ هڪ پاسي راجستان ۽ اوڀر پنجاب ۽ گجرات تہ ٻي پاسي افغانستان جي بدخشان واري علائقي جي اترين سرحد ڀرسان ايران ۽ ان کان اڳتي عمان جي راس ايل جنياز تائين سندس اثر هو. دنيا جي ڪابہ ثقافت علائقي جي نُڪتہ نظر کان نہ هن جيتري وسيع آهي نہ وري ڪنهن ٻي ثقافت جون ايترين گهڻيون شيون هٿ لڳيون آهن. هن سڀيتا جي اثر جو دائرو هڪ وڏي شهنشاهت جيترو وسيع هو، جيڪو وڏي شهر موئن جي دڙي ڪري هو. هيءُ شهر نہ رڳو پنهنجي سهيوڳي شهرن کان وڏو ۽ اُتم هو، پر پنهنجي دور کان اڳ شهرن کان بہ عظيم ۽ پنهنجي دور کان پوءِ وارن شهرن کان بہ اعليٰ ۽ اُتم هو.

هيءُ ماڳ، ڪيترن دڙن تي مشتمل آهي. اندازو آهي تہ 450،000 ميٽر هر چورس ايراضي تي پکڙيل آهي ۽ دڙن جي سراسري اوچائي 5 کان 7 ميٽر ٿيندي. هن ماڳ جو وڏي ۾ وڏو دڙو 22 ميٽر ٿيندو، جيڪو ٻي صدي عيسويءَ ۾ تعمير ٿيل اسٽوپا وارو آهي. هن ٿرڙ جي الهندي پاسي قلعي وارو دڙو آهي ۽ چوڌاري قلعي واري ڀت جا اهڃاڻ آهن. هن جي اڏاوت مان ڄاڻ ملي ٿي تہ هيءُ شهر جي انتظاميہ جو حصو آهي يا هتي ڪي منهبي جڳهيون تعمير ٿيل هيون. اهو بہ ٿي سگهي ٿو تہ هتي سنان ڪرڻ واريون منهبي رسمون بہ ادا ڪيون وينديون هجن! امڪان آهي تہ اناج جا ڀانڊا، تعليمي ادارا، لوڪ سڀا يا گڏجاڻين جو هال بہ هن حصي ۾ قائم هجي.

هيٺيون شهر قلعي جي اوڀر پاسي آهي جتي مختلف دڙن جي مڪمل کوٽائي ڪري اتان جي اڏاوتن کي ظاهر ڪيو ويو آهي. هاڻي هن کي DK ايراضي سڏجي ٿو. هي عام ماڻهن جي رهڻ واري وسندي آهي جتي هٿ آيل گهرن ۾ روزمره جي استعمال واريون شيون موجود هيون. ان جي ڏکڻ پاسي مزدورن جا گهر آهن جن مان معلوم ٿئي ٿو تہ اهو شهر جو صنعتي حصو هوندو.

هن وقت تائين موئن جو دڙي جي کوٽائي مان جيڪي شاهديون مليون آهن، تن جي آڌار تي پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ هن ماڳ جون جڳهيون آرائشي گهٽ ۽ افاديت پسند وڌيڪ هيون. گهرن جي اڏاوتن جي منصوبہ بندي ۾ گهرو سهوليتن کي اوليت ڏني وئي آهي. جنهن ۾ آب هوا ڏانهن گهڻو ڌيان ڏنو ويو آهي، ان کان سواءِ رهڻ جي سهولتن ۽ صحت صفائي جو پڻ خيال رکيو ويو آهي.

موئن جي دڙي جي جڳهن جون اڏاوتون ساديون آهن. پر انهن جي سادگيءَ ۾ هڪ نمايان

تعميراتي خوبي بہ نظر اچي ٿي. اڏاوتن ۾ ڪم آندل سڀ سامان نهايت معياري آهي. شهر جي تعميراتي منصوبہ بندي بہ نهايت اعليٰ آهي. گندي پاڻي جي نيڪال لاءِ شاندار قسم جون ڪُسيون ٺهيل آهن. جيڪي ايندڙ وقت لاءِ بہ پنهنجو نمونو پاڻ آهن.

موئن جي دڙي جي جڳهن جون نمايان خوبيون اهڙيون آهن جيڪي ان جي سهيوڳي تهذيبن ۾ موجود آهن ئي ڪونہ. موئن جي دڙي جي جڳهن ۾ اهڙيون پڪيون سرون ڪم آنديون ويون آهن. جيڪي ماپ ۾ مستطيل چؤڪنديون ۽ بهترين وڙ جون آهن. ان جي ماپ بہ تعميري اصول جي بلڪل معيار مطابق آهي ۽ ساري شهر جي اڏاوتن ۾ هن قسم جي معيار جون سرون ڪتب آندل ڏسجن ٿيون. سرن جون ونگون بہ سرن جي بار ڪي اڳتي وڌائي تعمير ڪيون ويون آهن. سرن جا اوساريل ٿلهہ يا تہ هم چورس يا چوڪنڊا آهن پر گول ورن جا ڪونہ ڏسبا. هتي ڪاٺ تمام گهٽ ملندو آهي. تنهنڪري ڪاٺ ڪي ٿلهہ (ڪام) طور ڪتب آندو ويندو هوندو.

ڪن اهم جڳهن جي پٽين جا ٻاهريان پاسا سلامي دار (Battered Shape) آهن. تعمير جو نمونو سادو هو. اندرئين ۽ ٻاهرئين پاسي ڪان ڪا بہ سنجٽ ۽ سينگار جهڙي شيءِ ڏسڻ ۾ ڪانہ ايندي. پٽيون ڪليون ڇڏيون وينديون هيون. اهڙا فقط بہ مثال آهن جو اسان کي پٽين تي مٽي جي گاري جي بناوٽ ڏسڻ ۾ اچي ٿي. اڻ لنبيل پٽين ڪري اڏاوتي سونهن ۽ سنجٽ ختم ڪانہ ٿي وڃي ٿي. چاڪاڻ تہ اهي جڳهيون ماڻهن جي ضرورت ۽ سهولت جي مقصد سان جوڙيون وينديون هيون. شاهوڪار ۽ عام ماڻهن جي طرزِ زندگيءَ ۾ گهڻو فرق ڪونہ هو، جيڪو اسان کي تعميراتي ساڳيائپ مان پڻ محسوس ٿئي ٿو.

موئن جو دڙي جي گهرن اندر ٺهيل سنان ۽ پاڻي جي نيڪال لاءِ ڪُسين جي تعمير نهايت اعليٰ ۽ شاندار آهي ۽ اهڙيون ڳالهيون هن ماڳ جون خاص خوبيون آهن. سنان جي فرش مان هيٺ پاڻي ڪونہ سمندو هو. چاڪاڻ تہ سرن کي اهڙي ريت پاڻ ۾ ملائي اوساري ڪئي وئي آهي جو وچ تي درز جو ڪو نشان نظر ڪونہ ٿو اچي. ٻيو تہ هن جاءِ تي استعمال واريون سرون لسيون ۽ چمڪدار آهن. سنان وارين ڪِن جاين تي گچ جو ليپو ڏنو ويو آهي. مٿئين ماڙ تان هيٺ ايندڙ پاڻي پٽين ۾ ٺهيل نالين وسيلي ايندو هو ۽ گهٽين ۾ ٺهيل ڪسين ۾ اچي پوندو هو.

ڪيترن گهرن جي اڱڻن ۾ پاڻيءَ جا کوهہ هوندا هئا پر ڪن ڪليل جڳهن تي پاڻي جو سرڪاري طور بہ بندوبست هوندو هو، جنهن مان هر ڪو شهري فائدو وٺي سگهندو هو. کوهہ پڪين سرن جا ٺهيل ۽ بچاءَ لاءِ کوهن جون پڪ سريون پڳون ٻڌل هيون، اهي پڳون انهي لاءِ ٻڌيون وينديون هيون تہ مٿان ڪو اتفاق سان هيٺ کوهہ ۾ ڪري نہ پوي.

قنّل کوهہ جا آثار

شهر جي جن اڏاوتن جي باقيات کي ظاهر ۽ صاف ڪيو ويو آهي تن مان محسوس ٿئي ٿو تہ اهي شهرين جي بهتري ۽ ڀلائي لاءِ گڏيل ڪوشش جو نتيجو آهن. هن شهر جي اهجاڻن مان ائين لڳي ٿو تہ شهر جي جڳهين جي تعمير ۽ انهن جي بحاليءَ لاءِ گهڻو خرچ پڪو ايندو هوندو ۽ سرندي وارا ماڻهو انهن جڳهين جا مالڪ هوندا. سنڌو سڀيتا جي عروج واري زماني ۾ هن شهر جي آدم شماري اٽڪل 40،000 هزار هوندي. انڪري چئي سگهجي ٿو تہ موئن جي دڙي وارو شهر پنهنجي زماني جو دنيا جو وڏي ۾ وڏو شهر هوندو.

موئن جي دڙي جي کوٽائيءَ مان اسان کي تمام گهڻيون شيون هٿ لڳيون آهن، جنهنڪري اسان کي هڪ ثقافتي اتساهہ ملي ٿو ۽ هن پراچين سڀيتا مان هڪ امڪاني مذهب جو بہ پتو ڪُرو ملي وڃي ٿو. هنن بيشمار شين ۾ سونهن، سنجٽ، افاديت ۽ مذهب سان

لاڳاپيل ۽ وندر سان تعلق رکندڙ ڪيترين شيون به موجود آهن. جيڪي نڪر، عاج، قيمتي پٿرن، ڪوڏن ۽ سنکن جون ٺهيل آهن ۽ اهي هزارن سالن کان پوءِ به محفوظ آهن. ان کان سواءِ ڳري ناس ٿي ويندڙ مادي مان ٺهيل شين جي امڪان کي به رد ڪري ڪونه ٿو سگهجي. جهڙوڪ: ڪاٺ جو سامان، لٽو، ڪپڙو وغيره.

راجا پنڊت

راجا پنڊت (King Priest) جي هڪ مورتيءَ مان پتو پوي ٿو ته ان دؤر جا ماڻهو اعليٰ قسم جي پرت ۽ ڇُرَ وارا ڪپڙا پهريندا هئا. شهر جي اڏاوتن جي باقيات مان ڪن ڪٽين ۽ کهنباٽين (رنگريزن) جي وسنديءَ جي ڄاڻ ملي آهي. تنهنڪري اهڃاڻ ملن ٿا ته هتان جا ماڻهو ڪپڙا رڱائيندا هئا. اهو ڏنتو ماڻهو پسند ڪندا هئا.

هن کان علاوه موئن جي دڙي واري شهر ۾ هڪ ڪلا ۽ هنر جو پڻ گهڻو قدر ڪيو ويندو هو. هتان بتن ۽ مورتين جو گهڻو انگ هٿ آيو آهي. اهڙين شين مان اسان کي هن سڀيتا جي ماڻهو جي مذهب ۽ عقيدن بابت ڄاڻ ملي ٿي.

موئن جي دڙي مان نڪر جون عورتاڻيون مورتيون به ججهيون هٿ لڳيون آهن. هن قسم جي مورتين کي "ماتا ديوي" جو نالو ڏنو ويو آهي. اهڙيون مورتيون پنهنجي بناوٽ ۾ ڏاڍيون ساديون آهن پر ان هوندي به محسوس ائين ٿئي ٿو ته سندن تعلق مافوق الفطرت ۽ پراسرار دنيا سان آهي.

هنن جي بت سازيءَ ۾ جڏا سڏا هٿ ڪتب آندا ويا آهن. سندن اکيون، هار، مٽي جا اوڇڻ، چيلهه جا پٽا والين جهڙا ملن ٿا، جن ۾ جڙاوٽ جو ڪم ڏسجي ٿو. ڳهه ڳنا ۽ مٽي جو اوڇڻ اهڙو آهي جو جيڪڏهن اهي حقيقي هجن ها ته ڏاڍا قيمتي هجن ها. هن ڳالهه مان لڳي ٿو ته ان دور جا ماڻهو پنهنجي عورتن کي تمام گهڻو پائيندا هئا. هنن مان ڪن مورتين جا وار ڏاڍا سنواريل ۽ سينگاريل آهن ۽ سندن مٿن تي پڪي جيان ڪلي بيٺا آهن. سندن لباس ۾ اهڙو اسڪرٽ آهي جنهن جو مٿيون پاسو نهايت مختصر آهي.

هتي نڪر جي رانديڪن جو پڻ گهڻو تعداد هٿ آيو آهي. اهڙا رانديڪا انساني ۽ حيواني مورتين سان تعلق رکن ٿا. هن ماڳ تان لڌل رانديڪن مان ڦيٿن سان جانور، ٻاراڻيون ڏاند گاڏيون ۽ اهڙيون مورتيون آهن جن مان مٿا ۽ عضوا لوڏي سگهجن ٿا. هنن کان سواءِ نڪر جون ڇمڪٽيون، ڪينهون، گوليون: ڳوٽن يا سارين سان راند ڪيڏڻ جون مٽيءَ جون ڀڪل داٻڙيون پڻ لڌيون آهن. نڪر جي رانديڪن کان سواءِ اهڙا به ڪي رانديڪا لڌا ويا آهن، جيڪي سنکن، ڪوڏن، عاج، چيني، ڀوڏل پٿر مان ٺهيل آهن. اهڙن رانديڪن کان سواءِ ڀولي ۽ نوريئڙي جون مورتيون به هٿ لڳيون آهن. هن قسم جون شيون ڏاڍي ڪاريگريءَ سان ٺاهيل آهن، جنهن مان پائنجي ٿو ته هتان جا ڪاريگر اهڙين شين کي پنهنجي پاڻ لاءِ ۽ پنهنجي ٻارن لاءِ نهايت اهم سمجهندا هئا.

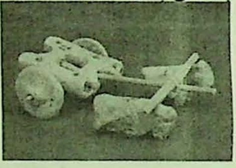

نڪر جا رانديڪا- ناچڻي

موئن جي دڙي جي کوٽائي وسيلي هڪ ٻي اهم لاڌ، مهرون پڻ هٿ آيون آهن جيڪي مختلف شين مان نهايت ڪاريگريءَ سان ٺهيل آهن جن مان ڪن تي جانورن جي تصويرن سان گڏ تصويري لکت به ڏسجي ٿي. اهي ڪنهن ڄاڻ جو نهايت اهم وسيلو آهن، پر اڃا تائين ڪو به ماهر هنن لکتن کي پڙهي ڪو نه سگهيو آهي. تنهنڪري هيءَ تصويري لکت اڃا تائين هڪ راز ئي رهيل آهي. گهڻيون مهرون ابرق جي پٿر مان جوڙيل آهن، پر ڪي اهڙيون مهرون به آهن جيڪي ٽامي، پٿر ۽ ٺڪر جون آهن. اهي گهڻو ڪري هم چورس ۽ چوڪنڊيون آهن ۽ ڪي ايڪڙ ٻيڪڙ گول به آهن جن تي هڪ جانور سان گڏ تصويري نشانين جون هڪ يا ٻه سٽون لکيل ڏسجن ٿيون. هنن کان سواءِ ڪي اهڙيون به آهن جن جي پٺئين پاسي سوراخ نڪتل آهي، جنهن وچان هڪ سڳو گذري سگهي ٿو. هن ڪري مهر کي ڳاڻ سان گڏ ڪٺڻ ۽ ان کي ٺپي طور استعمال ڪرڻ سولو آهي.

مُهرون

مهرون نهايت عمده ۽ پيچيده نموني اڪريل آهن جن تي مختلف قسمن جا جانور اُڪريل آهن جيڪي ڏاڍا خوبصورت نظر اچن ٿا جن ۾ گهٽائي ڏند ڪٽائي هڪ سڱئي جانور، ننڍن سڱن واري ڍڳي، نئين ساماڻل ڍڳي، گينڊي، هاٿي، چيتي، واڳونءَ، برهمڻي ڏاند وارين مهرن جي آهي. ڪي مهرون اهڙيون به آهن جن تي نه ختم ٿيندڙ ڳنڍ (End Lessknot) گهڻن سڱين وارو مانڊاڻي نشان يا جنگلا (grid) جهڙيون علامتي تصويرون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. ڪن مهرن تي دلچسپ منظر جهڙوڪ: قرباني جو ڏيک ۽ مذهبي رسمن جي ادائگي جو منظر وغيره نظر اچي رهيو آهي. هنن منظرن ۾ هڪ تصوير نهايت اهم آهي، جيڪا گهڻين مهرن تي ڏسجي ٿي. معلوم ائين ٿئي ٿو ته ڄڻ اهو ڪو ديوتا آهي. سندس مٿي تي سڱن جهڙو اوچڻ پيل آهي ۽ سندس ڳلي ۾ هار، ٻانهن ۾ چوڙيون ۽ ڪنگڻ پاتل آهن.

مهرون گهڻو ڪري ٻن قسمن جون هٿ لڳيون آهن. هڪ قسم اهو آهي جيڪو تعويذن جي طور ڪم ايندو هوندو. مهرن جو ٻيو قسم انفرادي هو جيڪو هڪ ڪٽنب يا قبيلي جي ملڪيت هوندو. امڪان آهي ته پوئين قسم جون مهرون انفرادي دستخط يا گهراڻي جي نشانيءَ طور ڪم اينديون هيون.

مهرن تي اُڪريل لکت نهايت اهم ۽ دلچسپ آهي. هي لکت تصويري آهي. مختلف آوازن، خيالن، سرگوشين لاءِ اهڙيون علامتي نشانيون ڪم آنديون وينديون هيون، جيڪي ان سماج جا ماڻهو سولائي سان سڃاڻي سگهندا هئا. هيءَ لکت عام طور تي مهرن تي اڪريل ڏسجي ٿي پر هن لکت جو ٺڪر ۽ ٻين شين جو نظر ايندڙ تعداد به گهٽ ڪو نه آهي. هن وقت تائين اهڙيون چار سؤ علامتون قلمبند ڪيون ويون آهن. هن ماڙيءَ مان پراچين لکت ملڻ ڪري پانئجي ٿو ته سنڌو سڀيتا جو ماڻهو شائسته ۽ نفاست پسند هو. علامتن ۽ نشانين جي هن وڏي تعداد کي ڪو به ماهر اڃا تائين ڪو نه پڙهي سگهيو آهي. تنهنڪري هي لکت هن شعبي جي عالمن ۽ شاگردن واسطي هڪ ڳجهارت ۽ للڪار بڻيل آهي. سنڌو ماٿري جي هن لکت جا بار بار ترجما ٿيندا رهيا آهن پر هن وقت تائين اهڙي ڪا به پڙهڻي سامهون نه آئي، جنهن کي ڏسي ماڻهو اطمينان جو اظهار ڪري. اهڙا ترجما هي تاثر قائم ڪري ڪيا ويا آهن ته مُهرن تي نظر ايندڙ ٻولي انبو- يورپين يا ڪا دراوڙي ٻولي هوندي. ويجهڙ ۾ ڊينمارڪ جي ماهرن هن لکت کي پڙهي وٺڻ جي هام هنئين آهي. هتان جي ماهرن جو نُڪتهء نظر آهي ته مهرن تي لکيل ٻولي پروٽو- دراوڙي آهي. هيءُ بحث ۽ نئين قسم جي هيءَ ڄاڻ، اڳي پيش ڪيل ماهرن جي نُڪتهء نظر کان وڌيڪ قابلِ قبول ڏسڻ ۾ اچي ٿي.

موئن جي دڙي مان مختلف قسم جا ٺيڪري ٿانوَ لڌا آهن. جن جي گهڻائي چڪ واري ٿانوَ جي آهي. اهڙا ٿانوَ ننڍي وڏي وڙ جا مختلف قسمن جا آهن، جن تي چٽ به ڌار ڌار قسمن جا ڏسجن ٿا. ٿانوَ به وڏي مٽ کان وٺي ننڍي چل تائين ڏسڻ ۾ ايندا. ان کان پوءِ خوبصورت گلدان، سونهن سينگار جي شين کي رکڻ لاءِ ٿانوَ ۽ ٽري واريون پاٽري ٿالهيون (Dishes- on- stand) به هٿ لڳيون آهن. ڪپڙن ڌوئڻ جي مقصد سان تعلق رکندڙ وڏا ڪونار لڌا آهن جن کي مال جي گاهه چاري لاءِ پڻ ڪتب آندو ويندو هو. ڪي چاٽي جهڙا ٿانوَ به مليا آهن. شايد اهڙا ٿانوَ ڪنهن شيءِ کي چاڻڻ جي مقصد سان ٺاهيا ويا هوندا يا وري ٿي سگهي ٿو ته چلهي جي باهه جي گرميءَ کي وڌائڻ لاءِ انهن کي ڪتب آندو ويندو هوندو.

موئن جي دڙي جي کوٽائيءَ دوران هٿ آيل ٺڪر جي ٿانون جي گهڙت ۽ انهن جي ٽري، گچي ۽ ڪنن ڏانهن اک ڦيرائبي ته پانئبو ته سندن اصليت کوٽڻجي جي دؤر جي ٿانون سان تعلق رکي ٿي. هنن ٿانون جو رنگ ڳاڙهو ڳنڀول آهي. ڏاءُ (Slip) ڳاڙهو يا پوري رنگ جو ڏسجي ٿو. ڪن ٿانون جو مٿاڇرو سادو آهي ۽ ڪن تي جاڦري طرز جا چٽ آهن. سادي رنگ جي ٿانون ۾ ڪوپ ۽ ساسريون بيڪر (Beaker)، پيالا، ٿالهيون (Dishes)، دلا ۽ ان کي سانديي رکڻ وارا مٽ آهن، سادن ۽ پسن ٿانون جو تعداد جيترٽيڪ گهڻو آهي، پر چٽن وارن ٿانون جو انگ به جهجهو آهي. چٽ گهڻو ڪري ڪاري ۽ پوري رنگ جا آهن. جن ۾ مخروطي چٽ، جانورن، پکين ۽ ماڻهن جي چٽن سان گڏ ڏسجن ٿا. ان کان سواءِ انگڙ ونگڙ ليڪون ڪڍي پاٽيءَ جو تاثر پڻ ڏنو ويو آهي. هنن چٽن سان گڏ چٽ ڪمرا ٿانوَ به آهن. ڪن تي وري پکين، مڇين، جانورن جون تصويرون بو اُڪريل آهن، جن مان سولائي سان سمجهي سگهجي ٿو ته هتان جا ڪنير فطرتي نظارن جا عاشق هئا.

هن ماڳ جي کوٽائي مان تور جا وٽ به تمام گهڻا لڌا آهن. هن بي مدن سڀيتا جا وٽ پنهنجي تور ۾ بلڪل پورا آهن. ننڍي قسم جا وٽ ٻيڻ جي بنياد تي ٺهيل آهن. جڏهن ته وڏي تور جي وٽن ۾ ڏهائي سرشتو (Decimal system) رکيل ڏسجي ٿو. هنن وٽن جي سٽريل شڪل صورت ۽ معياري ماپ مان اهين ٿو پائنجي ته هتي تور جو هڪ جهڙو ۽ معياري نظام قائم هو.

موئن جي ـ ـي واري وڏي غنيم شهر جي انتها به سندس ابتدا جيان ڏنڌاتيل آهي. قديم آثارن جا ماهر هن اهم ماڳ جي ابتدائي اوسر واري مرحلي جي ڄاڻ واسطي هيٺ اونهي کوٽائي ڪري نه سگهيا آهن. ڪ؟ ، ظاهر ڪيل نوادرات هن تهذيب جي عروج سان تعلق رکي ٿي. هيءُ اهو دؤر آهي جڏهن هتان جي ماڻهن جي زندگي نهايت منظم طريقي ۽ عيش آرام سان گذري رهي آهي. قديم آثارن جا ماهر وڌيڪ کوٽائي نه ڪرڻ ۽ وڌيڪ معلومات نه ملڻ جو ڪارڻ اهو ٻڌائين ٿا ته جَرَ جي پاڻي جي سطح مٿي چڙهي آئي آهي، تنهنڪري هن قديم ماڳ جي ٽري تائين کوٽائي ڪرڻ ناممڪن آهي پر ان هوندي به هن ٿرڙ جي ڪافي کوٽائي ٿي چڪي آهي. ماهر اهو ٻڌائي ڪون ٿا سگهن ته هن ماڳ جي تباهي جو اصل ڪارڻ ڇا هو. هيءُ هڪ منجهيل ۽ تڪراري مسئلو آهي. ڇاڪاڻ ته موئن جي دڙي جهڙو پريو ترپو ۽ سکيو ستابو شهر سنڌو ماٿري جي هڪ وشال سڀيتا جي نهوڙجي ناس ٿيڻ جا ڪارڻ هڪ نه پر گهڻا ٿي سگهن ٿا. ڪن ماهرن جو نُڪتہ نظر آهي ته ان دؤر جي ڪن الاهي آفتن جهڙوڪ: زمين جي سطح جي خصوصيت ۾ تبديلي اچڻ ڪري سنڌو جي سخت ٻوڏ، جنهن ۾ شهر جو هڪ حصو مڪمل ٻڏي ويو هو. اهو به امڪان آهي ته ڪنهن دشمن حملو ڪيو هجي ۽ وڏي قتل عام کان پوءِ هيءُ شهر ڦٽي ويو هجي. اهڙن نظرين قائم ڪرڻ وارن ماهرن کي هن ماڳ مان ضرور ڪي اهڙيون شاهديون مليون هونديون جن جي آڌار تي هنن پنهنجي

ويچارن کي اهڙيءَ ريت ونديو آهي. اصل حقيقت ظاهر ٿيڻ تائين هن ڳالهه جو پڻ اندازو ڪري سگهجي ٿو ته هن ماڳ جي تباهي جا ڪارڻ اُهي آهن جيڪي مٿي بيان ڪيا ويا آهن.

هندو ۽ ٻڌ ڌرم:

سنڌو سڀيتا جي خاتمي ۽ ايران جي ڇهين صدي قبل مسيح ساساني حڪمرانيءَ جي قيام جي وچ واري دؤر ۾ اسان کي سنڌ ۾ قديم آثارن ۾ تاريخ سان لاڳاپيل ڪي نوادرات ڏسڻ ۾ ڪونه ٿا اچن. سڪندر اعظم، سنڌ کي فتح ڪرڻ کان پوءِ هتي ٿورو عرصو رهيو هو. سندس موٽي وڃڻ کان پوءِ موريا گهراڻي جي حڪمراني شروع ٿي هئي. ٻڌ ڌرم به هن خاندان جي ايماڪاري ۾ سنڌ پهتو هو. چين جو ٻڌ سياح شين شنگ (Hieun Tsiang) به اسان کي ٻڌائي ٿو ته راجا اشوڪ سنڌ ۾ ڪيترين ئي اسٽوپائون اڏايون هيون. هو وڌيڪ ٻڌائي ٿو ته هتان جي ماڻهن جو گوتم ٻڌ جي ڏنل قانون ۾ وڏو ويساهه هو. هنن ساهتيه مڪتب فڪر جي اصولن جو مطالعو ڪيو هو. سندس بيان آهي ته هتان جو حڪمران شودر آهي. جيڪو سُپيتو ۽ سچو ماڻهو آهي جيڪو مهاتما ٻڌ جي ڏنل قانون جو دل سان احترام ڪندو آهي.

ٻڌ ياتري شين شنگ جي ٻڌ ڌرم ۽ هندو ڌرم جي عروج بابت ڏنل بيان جي اٺين صدي ۾ سنڌ جي فتح کان پوءِ هڪ عرب جاگرافيدان پڻ تائيد ڪئي آهي. تاريخ هند و سنڌ، جنهن کي چچ نامہ يا فتح نامہ جي نالي سان پڻ سڏيو ويندو آهي، سا به ساڳيءَ حقيقت جي پنيرائي ڪري ٿي. اچرج جهڙي ڳالهه اها آهي ته ان دؤر جي آڳرين تي ڳڻڻ جيترن يادگارن کانسواءِ اڄ تائين ڪجهه به موجود ڪونه آهي. تعجب جي ڳالهه هيءَ به آهي ته ٻڌ ڌرم سان لاڳاپيل پراچين اڏاوتون هندن جي مندرن کان به وڌيڪ قديم دور جون آهن. نظر ائين اچي ٿو ته ٻڌ ڌرم جي حڪمرانن هندن جون قديم ڌرمي اڏاوتون ڊاهي ناس ڪري ڇڏيون هونديون.

اهڙي ريت ٻڌ ڌرم جي هڪ اڏاوت ڪاهوءَ جي دڙي ۾ به موجود هئي جنهن جي کوٽائي هينري ڪزنس سال 1910ع ۾ ڪرائي هئي.

هن ماڳ جي کوٽائيءَ مان هٿ آيل شين مان لڳي ٿو ته هيءَ اڏاوت ٽين صدي قبل مسيح جي آهي. نظر ائين اچي ٿو ته اهو سندس پويون دور آهي ۽ يادگار جي تعمير ان کان اڳيُ آهي. امڪان آهي ته هن اسٽوپا جي زبون حالي کان پوءِ ٽين صدي قبل مسيح ۾ ٻيهر تعمير ڪئي وئي هجي.

ٻين اسٽوپائن کان سواءِ هڪ برهمڻ آباد پرسان ڏيپر گهانگهڙي پرسان، ٻي اسٽوپا گنجي ٽڪر جي صفا ڏاڪڻي چيڙي سڏيرڻ جي جهول وٽ ۽ ٽين ٻاٻهه ريلوي اسٽيشن ويجهو به موجود آهي. موئن جي دڙي واري اسٽوپا هن ماڳ جي اڏاوتن جي مٿان ٺهيل آهي جيڪا سيني کان وڌيڪ نمايان آهي.

سنڌ ۾ هندو دور جي قديم شاهدي اسان کي پنيور مان ملي آهي جيڪا اتان جي اسلامي دور واري تهه کان هيٺان ان دور جي اڏاوتن جي نوادرات کوٽي ظاهر ڪئي وئي آهي. هن قسم جي تعميراتي نوادرات ۾ شو مندر وڏي اهميت رکي ٿو.

هن کان سواءِ مِٺي ضلعي ويرواهه، پوڏيسر ۽ ننگرپارڪر شهر ۾ جين ڌرم جا پڻ مندر موجود آهن.

اسلامي دؤر:

سنڌ ۾ اسلام جي آمد کان پوءِ هتان جي ثقافت ۾ هڪ نئين تبديلي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. سنڌ ۽ عرب واپاري لاڳاپا ته اڳي ئي قائم هئا، پر محمد بن قاسم جي سنڌ جي فتح کان پوءِ هتان جي سماج ۾ وڏي تبديلي اچي وئي هئي. هن سان گڏ گڏيل هڪ سؤ سالن کان وٺي تاريخ، قديم آثارن ۾ اڏاوتن جي ناتي ڪيترين شاهدين مليون جن جي آڌار تي چئي سگهجي ٿو ته اهو عرب دور نهايت شاندار هو.

اٺين صدي عيسوي جي شروع واري دور کان پوءِ سنڌ جو عربن سان سڌو واسطو رهيو جنهن ڪري سنڌ هڪ اهڙي نظريه سان متعارف ٿي جنهن جي ان کي ضرورت هئي ۽ هن نظريي سنڌ جي زندگيءَ ۽ ثقافت کي گهڻو متاثر به ڪيو. سنڌ کي قديم رسم ۽

رواج جي جاءِ تي جديد سوچ ۽ فڪر کان آگاهه ڪيو ۽ زندگي جي هر شعبي ۾ اڻ مٽ اثر ڇڏيا. ان کان سواءِ هنن سياسي، سماجي، اقتصادي ۽ نظرياتي تبديلين سان گڏ سنڌ اندر هنر، فن ۽ اوزارن ۾ اهم قسم جي تبديلي ڏسجي ٿي. ان کان سواءِ هن ملڪ جي سماجي اقتصادي طرز ۾ هڪ بنيادي تبديلي نظر اچي ٿي ۽ منفرد ۽ طاقتور سماج جو بنياد رکيو، جيڪو هندو ڌرم جهڙي سگهاري قوت کي پنهنجي طاقت سان هضم ڪري رهيو هو.

محمد بن قاسم جي 712ع ۾ سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ سنڌ تي ننڍيون وڏيون فوجي چڙهايون ڪيون ويون هيون، جن مان ڪجهه ڪامياب ۽ ڪجهه ناڪام ثابت ٿيون هيون. سنڌ تي عرب حملن جا تفصيل تمام گهڻا مشهور آهن، تنهنڪري انهن کي هتي ورجائڻ اجايو ٿيندو پر هتي فقط ايترو بيان ڪري سگهجي ٿو ته مسلم قوم وڏي رٿابنديءَ سان سنڌ جي مزاحمتي سگهه کي ڪچلي ارمن ٻيلي ۽ ديبل کي فتح ڪيو هو. نيرون ڪوٽ جو حاڪم مقابلي کان سواءِ محمد بن قاسم آڏو پيش پيو ۽ ان ڪانپوءِ هن ماڻهوءَ محمد بن قاسم جي هڙئون وڙئون مدد ڪئي ۽ سنڌ کي فتح ڪرڻ وقت پنهنجي فوج سندس حوالي ڪئي هئي. راجا ڏاهر جي شڪست ۽ راوڙ جي فتح کان پوءِ باقي رهيل سنڌ جي فتح جي تڪميل بعد هن ملتان ڏانهن پيش قدمي ڪئي هئي. اهڙي ريت هن سنڌ ۽ موجوده ڏکڻ پنجاب جي علائقي تي مستقل قبضو حاصل ڪري ورتو.

قديم آثارن جي کاتي سنڌ جا ڪي اهم قديم ماڳ کوٽائي ڪري ظاهر ڪيا آهن، جن جو مختصر احوال هيٺ ڏجي ٿو:

ڀنڀور:

ڀنڀور جو قديم ماڳ ڪراچيءَ کان چاليهه ميل اوڀر سنتونديءَ جي گهاري نالي هڪ ڦاٽ تي واقع آهي جيڪو سنڌو جي هڪ پراڻي ڇاڙهه، چنبڙ آهي. شهر جي چوڌاري قلعي جي اڏاوت جا منڊ (نشان) موجود آهن. قلعي جي ماپ 1000x2000 فوٽ آهي. قلعي کان ٻاهر بہ انساني وسندي ڏسجي ٿي جنهن لاءِ چيو

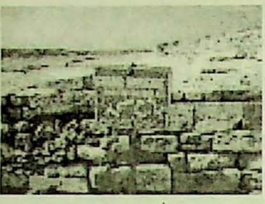

جامع مسجد

وڃي ٿو تہ اهو صنعتي علائقو آهي. هن ماڳ جي اڻن موسمن جي لڳاتار کوٽائي کان پوءِ ڊاڪٽر ايف.اي. خان کي ڪيترين جڳهن جا آثار مليا جن جا بنياد، پٿر ۽ مٽي گاري سان اوساريل هئا. قلعي جي پٽ ويڪري هئي، جنهن ۾ اڌ گول چبوترا ۽ ٿلها تعمير ٿيل هئا ۽ اها ديوار شهر جي چوڌاري ڦري ٿي آئي. قلعي جو ڦاٽڪ ويڪرو ۽ ڪاريگريءَ سان جوڙيل هو. خانگي گهر ۽ سرڪاري جڳهيون ۽ جامع مسجد شهر جي وچ تي تعمير ٿيل هيون. پاڪستان ۾ سڀني کان وڌيڪ قديم مسجد بہ هيءَ آهي. اهو اندازو مسجد ۾ لکيل هڪ عربي عبارت جي آڌار تي لڳايو ويو آهي. کوٽائيءَ مان اسان کي پروسي.جوڳي ثقافتي تسلسل جو پتو پڻ پوي ٿو جيڪو اسلامي دؤر کان بہ اڳتي وڃي قبل از مسيح واري دؤر تي ٻيهي ٿو.

ڀنڀور مان هٿ آيل پٿر جا هٿيار

هتي اسان کي مختلف ٽي ثقافتي دور جهڙوڪ: سٿين- پارٿين، هندو- ٻڌ ۽ مسلم دور موجود نظر اچن ٿا. هنن مان پهريون دؤر هڪ صدي قبل مسيح کان ٻي صدي عيسوي تائين، ٻيو دؤر ٻي عيسوي صدي کان پنجين عيسوي صدي تائين ڏسجي ٿو. ٽيون دؤر ابتدائي اسلامي دؤر سان شروع ٿئي ٿو ۽ ڇهين صدي ۾ پکڙيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو،

جنهن ۾ اُميہ دؤر (750-711ع) ابتدائي عباسي دؤر 892-750ع، پوءِ عباسي دؤر (10 کان 11 صدي) موجود نظر اچي ٿو. سيني کان مٿيون تهہ تيرهين صدي عيسوي تائين هلندو اچي ٿو. عرب دؤر جون اڏاوتون شهر جي سرڪاري ۽ خانگي جڳهن تي مشتمل آهن. جن ۾ جامع مسجد، ان جي پرسان مدرسو، قلعي واري پٽ ۽ قلعي وارو ويڪرو ڦلٽڪ. قلعي جي تعمير اوائلي عرب دؤر سان تعلق رکي ٿي، جيڪا نيم تراشيده پٿر ۽ گاري سان اوساريل آهي. مضبوطيءَ لاءِ وچ اڌ گول شڪل جا چبوترا ۽ ٿلها ٺاهيا ويا آهن. ائين معلوم ٿئي ٿو تہ قلعي واري پٽ ست فوٽ اوچي پُشتي مٿان اوساري وئي، جيڪا ڇهہ فوٽ ويڪري آهي. هن جي ٻنهي پاسن کان پٿر جا بار ڏنل آهن ۽ وچ تي ڪچي پٽ آهي. قلعو پنجي پري ٻڌي پيو آهي، پر ڪٿي اٺويهہ فوٽ اوچي پٽ اڃا بہ مضبوط آهي. ڪٿان ڀِي پوڻ ڪري پٽ جي نئين سر تعمير ٿيل ڏسجي ٿي. ڪيترين جڳهن تي مرمت جا نشان بہ موجود آهن.

منصوره:

ابتدائي عرب دور جي مشهور شهر منصوره جا ڪنڊر ضلع سانگهڙ جي شهر شهدادپور کان ٻارنهن ميل اوڀر- ڏکڻ طرف موجود آهن. جيڪو ائين صدي کان ڏهين عيسوي صدي تائين مسلمانن جي راڄڌاني رهيو آهي. هيءُ ماڳ 4500x9000 فوٽن تي پکڙيل آهي. سندس گهيرو اٽڪل پنج ميل کن ٿيندو. چوڌاري قلعو اٿس جنهن جي ڀتين کي وڌيڪ مضبوط ڪرڻ لاءِ اڌ گول طرز جا چبوترا ٺهيل آهن ۽ تعمير پڪين سرن جي آهي. عرب جاگرافيدانن ۽ تاريخدانن هن شهر بابت تمام گهڻو لکيو آهي. هنن سندس جاءِ وقوع، بنياد، شهر جي تعميراتي نقشي، انتظاميہ ۽ هن شهر جي سنڌ ۽ ان کان ٻاهر مسلم وسندين سان تعلقات تي پڻ تمام وڏي تفصيل سان احوال قلمبند ڪيا آهن. سمجهيو پيو وڃي تہ هن شهر جو بنياد عمرو پٽ محمد بن قاسم رکيو هو. هيءُ شهر بني اُميہ ۽ بنو عباس خلافت تائين مسلمانن جو صدر مقام رهيو. هباري خاندان جي حڪمرانن پڻ منصوره کي ٻن صدين تائين پنهنجي راڄڌاني بنايو هو. هاڻي وري هيءَ حقيقت ثابت ٿي وئي آهي، تہ هن قديم ماڳ جي ڪنڊرن جا مختلف اڏاوتن جي آثار تي مختلف چار تهہ يا چار دور آهن. هن شهر کي ڌرتيءَ جي زلزلي تباهہ ڪري ڇڏيو هو. صفا مٿين تهہ تي رک ۽ ڪوئلن جا ڍير آهن، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ هن مشهور ماڳ کي باهہ ڏئي ساڙي رک ڪيو ويو آهي.

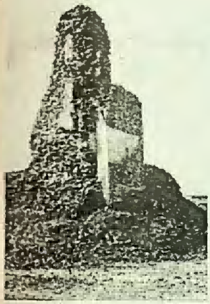
منصوره جو ٽُل

سومرا دؤر:

غزنوي دؤر ۾ سنڌ جو سومرا قبيلو هن ملڪ جو حڪمران ٿيو، جيڪو غزنوي گهراڻي جو ڏن ڀرو هو. سلطان عبدالرزاق غزنويءَ جي زماني (1052ع) ۾ سومرن پنهنجي حڪومت قائم ڪري ورتي هئي. تاريخن مان اهو پڻ معلوم ٿئي ٿو تہ سلطان محمود غزنوي سومنات مندر جي فتح کان پوءِ منصوره وٽان لنگهندي خفيف نالي سومري حڪمران تي حملو ڪيو هو، جيڪو انهي زماني ۾ منصوره جو حاڪم هو. سلطان جي ويجهي اچڻ تي هو منصوره ڇڏي هليو ويو. سلطان محمود غزني ڏانهن روانو ٿيو تہ پوءِ خفيف سومرو سندس لشڪر تي حملا ڪندو ملتان تائين سندس پويان ويو. پر پوءِ بہ هو غزنيءَ جا تابع رهيا. ٻارهين صدي ۾ غوري خاندان جا ۽ تيرهين صديءَ ۾ التتمش جا ڏن ڀرو رهندا آيا. ان کان پوءِ هنن پنهنجي هڪ آزاد حڪومت قائم ڪري ورتي جيڪا علاؤالدين خلجي جي حملي چوڏهين صدي جي منڍ تائين قائم رهي. انهي زماني ۾ دهلي جي فوج سنڌس راڄڌاني مڪمل طور ڦري لُٽي پينگ ڪري ڇڏي هئي.

سومرا حڪومت واري دؤر ۾ سنڌ اندر ڪيترن عشقيه داستانن جنم ورتو، جيڪي اڳتي هلي نظم ۽ نثر جو موضوع بڻيا. هنن رومانوي داستانن سنڌي ادب کي نوان لاڙا ڏنا. سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال، ليلا چنيسر ۽ عمر مارئي سومرا دور جا مکيه لوڪ داستان آهن.

سما دؤر:

سومرن جي زوال کان پوءِ سياسي خال سمن پريو. هيءُ سنڌ جو هڪ راجپوت قبيلو هو، جنهن اُنڙ پٽ بانڀيناه* جي اڳواڻيءَ ۾ پنهنجو راڄ قائم ڪيو. سن 1335ع ۾ سندس حڪمراني جو اعلان ڪيو ويو ۽ ڄام ملڪ فيروز جو لقب اختيار ڪيائين. اڳتي هلي 'ڄام' سندن خانداني لقب بڻجي ويو. هن گهراڻي جا جيڪي حڪمران راڄ گاديءَ تي وهندا هئا سي ڄام لقب اختيار ڪندا هئا. ڄام اُنڙ جي زماني ۾ محمد تغلق سنڌ تي حملو ڪيو هو. پنهي ڌرين جا هڪ ٻئي تي حملا جاري هئا جو ٿٽي پرسان مارچ 1351ع ۾ سلطان محمد تغلق بيماري وگهي وفات ڪري ويو ۽ سلطان فيروز شاهه تغلق دهلي موٽي ويو، جيڪو سندس جانشين ٿيو. هو 1363ع ۾ سنڌ تي ڪاهي آيو ۽ سنڌ کي فتح ڪيائين. سلطان فيروز شاهه جي وفات کان پوءِ سمن سنڌ اندر پنهنجي خودمختيار ۽ آزاد حڪومت قائم ڪري ورتي جيڪا پوڻين ٻه صديون ڪن قائم رهي.

ارغون دؤر:

دريا خان جي شڪست کان پوءِ ڄام فيروز 1520ع ۾ آڇ مڃي. ان کان پوءِ سنڌ ۾ ارغون حڪمراني جو آغاز ٿيو. ارغون حڪمران شاهه بيگ- پنهنجي راڄڌاني کي مضبوط ڪرڻ کان اڳ 1522ع ۾ وفات ڪئي. هن کان پوءِ سندس پٽ شاهه حسن ارغون گادي تي ويٺو، جيڪو پنهنجي وقت جو هڪ مشهور حاڪم ثابت ٿيو. هن پنهنجي حڪمرانيءَ کي مضبوط ڪيو، جيڪا اختلافن ۽ وڳوڙن جي ور چڙهي وئي هئي، ۾ هن پنهنجي راڄ کي ملتان تائين اتر طرف وڌايو هو. هو پنهنجي ڏاهپ سان مغل شهنشاهه بابر ۽ سندس پٽ همايون کان بچندو رهيو.

هن سنڌ کي ٻن انتظامي حصن ۾ ورهايو هو. بکر کان سيوهڻ تائين اتر سنڌ، سلطان محمود ڪوڪلتاش جي حوالي ڪئي هئائين. باقي سيوهڻ کان هيٺ وارو لاڙ، پنهنجي هٿ ۾ رکيو هئائين. شاهه حسن جي وفات کان پوءِ سيني ارغونن ۽ ترخانن مرزا عيسي خان جي اطاعت قبول ڪئي. ترخان قبيلي جي راڄڌاني ٺٽو رهيو.

شهنشاهه اڪبر، سنڌ کي فتح ڪري ملتان صوبي سان ملائي ڇڏيو ۽ ٺٽي ۾ پنهنجي طرفان گورنر مقرر ڪيو. سنه 1614ع تائين ٺٽي جي گورنري ترخان قبيلي وٽ رهي ۽ ڪين سنڌ ڏانهن وڃڻ جي اجازت نه هوندي هئي ۽ هن صوبي جو انتظام سندن نائبن وسيلي پيو هلندو هو.

ڪلهوڙا دؤر:

سترهين صدي جي ٻئي اڌ ۾، ڪلهوڙا اتر سنڌ جي سياسي افق تي نمودار ٿيا. سندن دعويٰ آهي ته هو حضرت عباس رضي الله تعاليٰ عنه جي اولاد مان آهن.* هنن کي پنهنجي مريدن ۽ معتقدن جي وڏي مدد حاصل هئي ۽ ميان نصير محمد خان جي اڳواڻيءَ ۾ هنن سياسي طاقت حاصل ڪري ورتي هئي. ان کان پوءِ ميان يار محمد کي ديره جات جو گورنر مقرر ڪيو ويو هو. هن خدا آباد کي سنڌ جي گادي مقرر ڪيو هو جيڪو سيوهڻ کان 17 ميل اتر- اولهه واقع هو. سنه 1739ع ۾ دهلي جي شهنشاهه محمد شاهه

---

* بانڀيڻو، جنهن کي محققن عرف عام 'بابينو' سڏيو آهي. (ايڊيٽر)

* مؤرخ رچرڊ برٽن جي تحقيق مطابق ڪلهوڙا اصل ڄنازاد آهن. 'تحفة الڪرام' ۾ هن گهراڻي کي حضرت عباسؓ جو اولاد قرار ڏنو ويو آهي، پر موصوف ان بابت ڪي ٺوس ثبوت يا ڪو مستند شجرو پيش ڪري نه سگهيو آهي. (ايڊيٽر)

رنگيلي سنڌ کي ايران/جي نادر شاهه جي حوالي ڪيو هو. هن وري ساري سنڌ جو انتظام ميان نور محمد جي حوالي ڪيو. اهڙيءَ ريت مڪمل سنڌ ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي حڪمراني ۾ داخل ٿي وئي. ٿوري عرصي کان پوءِ ميان نورمحمد ڪلهوڙي نادر شاهه خلاف بغاوت جو اعلان ڪيو. جنهن هڪدم سنڌ مٿان حملو ڪيو ۽ سهڻ کان وڌيڪ سنڌ تي خراج مڙهيو. ان ڪانسواءِ سنڌ جا ڪجهه حصا قلات جي خان ۽ ٻين جي حوالي ڪري ڇڏيا. نور محمد ڪلهوڙي جي وفات کان پوءِ سندس پٽ غلام شاهه گادي تي ويٺو. هيءُ ڪلهوڙا گهراڻي جو نهايت دٻدٻي وارو حاڪم ٿي گذريو آهي. حيدرآباد شهر جو بنياد به هن حاڪم رکيو هو ۽ 1770ع ۾ قلعي جي تعمير جي ابتدا ڪئي هئائين. هن 1772ع ۾ وفات ڪئي. هيءُ ڪلهوڙا گهراڻي جي سياسي طاقت جي آخري نمائنده شخصيت هو، هن کان پوءِ وارن حڪمرانن ۾ اهو خم نه رهيو هو. 1783ع تائين ڪڏهن ڪير ته ڪڏهن ڪير سنڌ سنڀاليندو رهيو. ڪلهوڙن جي حڪومت واري دور ۾ سنڌ جي سياست ۾ استحڪام اچي ويو هو. ان کان سواءِ علمي ترقي ٿي ۽ عوامي ڀلائيءَ لاءِ سوچيو ويچاريو ويندو هو. سنڌ جي اقتصادي ترقيءَ لاءِ هن دور ۾ وڏا واهه کوٽايا ويا هئا، جيئن پوکي راهي جو انگ وڌائي سگهجي. ٺٽو، سيوهڻ ۽ ڀکر علم ۽ دانش جا مرڪز بڻجي ويا هئا.

ٽالپر دور:

ميرن، مير فتح علي خان ٽالپر جي سرداريءَ ۾ 1783ع تي پنهنجي حڪمرانيءَ جي ابتدا ڪئي هئي. ٽالپر قبيلي جو ٻروچ ڦريءَ سان تعلق آهي.* جيڪي 17 صدي ڌاران سنڌ پهتا هئا. ميرن ڪڇ تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ ڪلهوڙن کان خيرپور وارو علائقو به حاصل ڪري ورتو هو جنهن جو صدر مقام عمرڪوٽ هو. ٽالپرن پوءِ عوامي ڀلائي لاءِ تمام گهڻا ڪم ڪيا هئا. سنڌ کي وچايل شان شوڪت موٽائي ڏيڻ لاءِ ويهن ٿي آگرين جو زور لڳايو هو، پر افسوس جو حالتون سندن خلاف هيون. منجهن گهرو ڏڦير ڪاهي پيو ۽ اهڙي ڦيٽاڙي چارلس نيپئر لاءِ راهه هموار ڪئي. جنهن 1843ع ۾ سنڌ فتح ڪري هندستان سان ملائي ڇڏي. ان زماني ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني ايتري ته سياسي طاقت حاصل ڪري ورتي هئي جو ان تاريخي سلسلي کي روڪڻ ناگزير ٿي پيو هو. مياڻي جي جنگ کان پوءِ سنڌ جي هڪ مسلم ملڪ جي ناتي آزاد حيثيت ختم ٿي وئي هئي.

سومرا دور جا يادگار تمام ٿورا آهن ۽ سنڌ ۾ اهي ڪٿي ايڪڙ ٻيڪڙ ڏسڻ ۾ ايندا. عمرڪوٽ قلعو هن دور جو مشهور يادگار آهي پر سندس موجوده شڪل صورت اهڙي آهي جو ڀانئجي پيو ته مختلف دورن ۾ هن قلعي جي ڪيترائي ڀيرا مرمت ٿي آهي ۽ منجهس ڪي نيون تبديليون به آنديون ويون آهن. هيءُ قلعو زمين جي مٿاڇري ۽ ٿر واري رڻ جي ڀرسان واقع آهي جنهن جي هر ڪنڊ سان وڏا چبوترا ۽ ٿلهه تعمير ڪيا ويا آهن. مکيه دروازو اوڀر طرف اٿس. جنهن جي شڪل صورت به هڪ چبوتري/ ٿلهه جهڙي آهي. هن قلعي سان سنڌ جا ڪي ٿي عشقيه لوڪ داستان وابسته آهن جن مان هڪ عمر مارئي به آهي.

سما دور ۾ ڪي ٿي مذهبي اڏاوتون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون، جيڪي ٺٽي ڀرسان مڪلي ٽڪريءَ تي موجود آهن. سما دور (1335ع کان 1520ع) جا ڪي مقبرا اڄ به موجود آهن، جيڪي پٿر. اُڪير جا بيش بها نمونا آهن.

هن قسم جي اڏاوتن اندر اسان کي هندو ڏند ڪٿائي تصور سان تعلق رکندڙ ڪيترين طرزون نظر اينديون. جن کي مقبري جي تعميراتي ضرورتن ۾ ڪم آندو ويو آهي. هن کان اڳ جي تعمير سنڌ ۾ نظر ڪانه ٿي اچي. هن قسم جي فن ۽ ڪلا جي انتها اسان کي ڄام

---

*اڪثر محقق ان ڳالهه تي متفق آهن ته هن خاندان جو نسبي سلسلو 'مري' قبيلي کان شروع ٿئي ٿو. (ايڊيٽر)

نظام الدين (1519ع) جي مقبري جي سونهن ۽ سنجڻ ڏسڻ ۾ اچي ٿي.

مڪليءَ تي اڏاوتي فن جي هڪ بي طرز به موجود آهي، جيڪا ڇنين جي شڪل ۾ نظر اچي ٿي. جنهن جو تعلق 14 صديءَ جي تغلق سلطانن واري دور سان آهي. هن قسم جي تعمير پٿرن جي جارن* کي ٿورو ٿورو اڳتي وڌائي ٺاهين اڏاوت کي مڪمل ڪيو ويو آهي. هن قسم جي فن تعمير اڳئين دور جي ٺبن جي اڏاوتن ۾ به موجود آهي.

اڏاوتن ۾ پڪين سرن ۽ ڪاشيءَ جي سرن جي استعمال سان گڏوگڏ پوري قسم جو پٿر به ڪم آندو ويو آهي جيڪو ڪن عالمن جي خيال مطابق ٻاهران گهرايو ويو هو پر هن خيال جي قديم آثارن جي عالم احمد حسن، دانيءَ مخالفت ڪئي آهي. هن قسم جي پوري پٿر تي مناجري سونهن ۽ سنجڻ سان لاڳاپيل نهايت خوبصور نڪ ڏسڻ ۾ اچي ٿي. پٿر جي نڪ جي هيءَ طرز دهلي فرمانروائي ۾ شامل ٿيڻ کان پوءِ مغل دؤر جي گورنرن سنڌ ۾ متعارف ڪرائي هئي. پٿر جي اڪير جو اهڙو سهڻو مثال مرزا عيسيٰ ترخان جي مقبري تي ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جيڪو 1640ع کان وٺي 1644ع تائين جڙي ، اس ٿيو هو. هن پوري قسم جي پٿر لاءِ چيو ويندو آهي تہ اهو ڪاٺياواڙ مان آندو ويو هو. پر احمد حسن دانيءَ جو خيال آهي تہ هن قسم جو پورو پٿر. ٺٽي جي چوڌاري موجود آهي. هن قسم جي اڏاوتن جي طرز ۾ اسلام کان اڳ وارو سنڌي عنصر به موجود آهي، جيڪو ونگن ۾ پٿر جي اپريل نڪ جي صورت ۾ نظر اچي ٿو. پٿين جي مناجري تي سونهن ۽ سنجڻ واري خوبصورت پٿر جي اڪر آهي. پاڪستان اندر اهڙي سهڻي پٿر- نڪ ڪٿي به ڏسڻ ۾ نہ ايندي. عمارت جو وچون حصو هڪ اوچي ٺلهي تي تعمير ٿيل آهي، جنهن جي چوڌاري وڏا ٺلهہ آهن، جيڪي يڪو بہ ماڙ هليا تا وڃن ۽ انهن ٺلهن جي سهاري تي مٿئين ماڙ جي ورانڊي واري ڇت بيٺي آهي.

---

* روشن دان يا بادبان کي اتر سنڌ ۾ 'جارو' چون. ٺٽي روشن دان کي 'جاري' چون (ايڊيٽر)

مدد ڪتاب

1. چچ نامہ: مترجم: امير احمد مخدوم.
2. تاريخ معصومي: مترجم: امير احمد مخدوم.
3. تحفة الڪرام: حواشيہ: راشدي پير حسام الدين
4. مڪلي نامہ: حواشيہ: راشدي پير حسام الدين
5. تاريخ طاهري: مترجم: همايوني، نياز.
6. ڪوٽڏجي جي ڪوٽائي (P.A.2) ايف. اي خان ص 11
7. تاريخ سندھ: (اول،سوم) از: ندوی،ابوظفر الحق.
8. Alichin, B & R: The Birth of Indian Civilization.
9. Brohi, Ali Ahmed: History of Tombstones.
10. Cousens, Henry: The Antiquities of Sindh Karachi 1975.
11. Dani, Ahmed Hassan: Thatta Islamic Architecture, Islamabad 1982.
12. Khan, F. A.: Excavations at Kotdiji in Pakistan, Archaeology No.2. Karachi1965.
13. Lambric, H. T. History of Sindh Vol:I (A General Introduction) 1989.
14. Majumdar N. G. Exploration in Sindh, Memoires of the Archaeological Survey of India No. 48: Delhi-1934.
15. Nadiem, Ihsan, H: Makli, The Mecropolis at Thatta, Lahore 2000.
16. Panhwar, M. H.: Source Material on Sindh1977.
17. UNESCO: Makli Hill Monuments Report, 1994

مولانا شبلي نعماني
سنڌيڪار: رخسانہ حيدر

مولانا جلال الدين روميؒ جي سوانح عمري

نالو ۽ نسب:

سندن نالو محمد ۽ لقب جلال الدين عُرف مولانا رومُ هو. پاڻ حضرت ابوبڪر صديقؓ جي اولاد مان هئا. "جواهر مضيه" ۾ سندن سلسلهء نسب هن ريت بيان ڪيل آهي:

محمد بن محمد بن محمد بن حسين بن احمد بن قاسم بن سيب بن عبدالله بن عبدالرحمٰن بن ابوبڪر صديقؓ

ولادت ۽ تعليم:

مذڪوره روايت مطابق حسين بلخي مولانا رومؒ جو پڙ ڏاڏو آهي پر 'سپهه سالار' ان کي فقط ڏاڏو لکيو آهي، ۽ اهوئي صحيح آهي. حسينؒ تمام وڏو صوفي ۽ صاحب حال شخص هو. وقت جا بادشاهه سندن ايڏي تہ عزت ڪندا هئا، جو محمد خوارزم شاهه(1) پنهنجي ڌيءُ جي شادي ان سان ڪرائي هئي، بهاؤ الدين ان جي پيٽ مان پيدا ٿيو. انهيءَ لحاظ کان سلطان محمد خوارزم شاهه شيخ بهاؤالدينؒ جو ملمو ۽ مولانا رومؒ جو نانو هو(2).

مولانا رومؒ جي والد جو لقب بهاؤالدينؒ ۽ وطن بلخ هو. علم و فضل ۾ پنهنجي وقت جو وڏو عالم ليکيو ويندو هو. خراسان جي پرانهن علائقن مان ماڻهو وٽس فتوائن لاءِ ايندا هئا، ۽ بيت المال مان هن لاءِ ڪجهه وظيفو مقرر ٿيل هو جنهن تي سندن گذر سفر ٿيندو رهندو هو. وقف جي آمدني مان مستفيد نہ ٿيندا هئا. سندن معمول هو تہ صبح کان منجهند تائين درسي علمن جو درس ڏيندا هئا، ظهر جي نماز کان پوءِ حقيقتون ۽ اسرار بيان ڪندا هئا. سومر ۽ جمعي جا ڏينهن سندن واعظ لاءِ مخصوص هوندا هئا.

اهو خوارزم شاهين جي حڪومت جو دؤر هو. محمد خوارزم شاهه جيڪو انهي سلسلي جي سونهن هو، تخت تي ويٺل هو. هو بهاؤالدينؒ جي فرمانبردارن مان هو ۽ اڪثر سندن خدمت ۾ حاضر ٿيندو رهندو هو. انهي زماني ۾ امام فخرالدين رازيؒ بہ هو ۽ خوارزم شاهه کي ان سان بہ خاص عقيدت هوندي هئي. اڪثر ائين ٿيندو هو جڏهن محمد خوارزم شاهه، بهاؤالدينؒ جي خدمت ۾ حاضر ٿيندو هو تہ امام صاحب ساڻس گڏ هوندو هو. بهاؤالدينؒ پنهنجي واعظ دوران يوناني فلسفي ۽ بين فلسفين جي ماهرن جي مذمت ڪندو هو، فرمائيندو هو تہ جيڪي ماڻهو آسماني ڪتابن کي ڇڏي ۽ فلسفين جي پراڻن جنترين تي جان ڏيندا آهن، سي ڇوٽڪاري جي ڪهڙي اميد ڪري سگهن ٿا. امام صاحب کي اها ڳالهه نہ وڻندي هئي، پر خوارزم شاهه جي لحاظ سبب وڌيڪ ڪجهه چئي نہ سگهندا هئا.

هڪ ڏينهن خوارزم شاهه، مولانا بهاؤالدينؒ وٽ ويو تہ اُتي هزارين ماڻهن جو ميڙ متل هو. شخصي سلطنتن ۾ جن ماڻهن وٽ عقيدت مندن جا ميڙ متل هوندا آهن تن کان وقت جا بادشاهه بہ هميشہ خائف هوندا آهن. مامون رشيد انهي ڪري حضرت علي رضا کي عيدگاهه وڃڻ کان روڪيو هو، جهانگير بہ انهي ڪري مجدد الف ثانيؒ کي قيد ڪيو هو. بهرحال خوارزم شاهه حد کان وڌيڪ ماڻهن جو هجوم ڏسي امام رازيؒ کي چيو تہ "ماڻهن جو ڪيڏو نہ وڏو ميڙ آهي!" امام صاحب ان قسم جي موقعن جو منتظر هوندو هو. فرمايائون "ها پر جيڪڏهن هاڻي کان احتياط نہ ڪندؤ تہ پوءِ مشڪل ۾ پوندو". خوارزم شاهه امام صاحب کي اشاري تي شاهي خزاني ۽ قلعي جون ڪنجيون بهاؤالدينؒ کي موڪلي ڏنيون ۽

چوراڻي موڪليو تہ سلطنت جي سلمان مان موڻ وٺ نقط هي ڪنجيون ٿي رهجي ويون آهن. مولانا بهاؤالدينؒ فرمايو تہ چڱو جمعي تي واعظ ڪرڻ کان پوءِ آءٌ هتان هليو ويندس. جمعي جي ڏينهن شهر کان روانا ٿيا، خاص مريدن مان سائين سؤ بزرگ گڏ هئا، جڏهن خوارزم شاهہ کي خبر پئي تہ هن تمام گهڻو پڇتايو، سندن خدمت ۾ حاضر ٿي ڪين واپس ورڻ لاءِ تمام گهڻيون منٿون ڪيون پر بهاءالدينؒ پنهنجي ارادي تي اٽل رهيا. رستي مان جتان بہ گذرندا ويا تہ اتان جا وڏا رئيس ۽ امير سندن زيارت لاءِ ايندا رهيا. 610هہ نيشاپور پهتا تہ خواجہ فريدالدين عطارؒ سائن ملڻ آيو، ان وقت مولانا رومؒ جي عمر ڇهہ ورهيہ هئي، پر سندن پاڳ ۽ بخت جو ستارو پيشاني تي چمڪي رهيو هو. شيخ بهاؤالدينؒ جن خواجہ فريدالدينؒ کي چيو تہ انهي جوهر قابل کان غافل نہ رهجو، ائين چئي هن پنهنجي مثنوي (اسرارنامہ) شيخ صاحب کي ڏني(3).

مولانا رومؒ جي حالاتِ زندگيءَ ۾ روم جي حڪمرانن مان گهڻن جو مولانا رومؒ سان خاص تعلق رهيو آهي، انهي ڪري مختصر طور تي انهي سلسلي جو ذڪر ضروري آهي. انهي زماني ۾ جيڪي ماڻهو روم جا سلطان سڏيا هئا، اهي سلجوقين جي ٽئين شاخ مان هئا، جيڪا ايشيا، ڪوچڪ سڏبي هئي پر اُن کي عام طور روم چيو ويندو هو. اها سلطنت 220 سالن تائين قائم رهي ۽ ان جا چوڏنهن حڪمران ٿيا. انهي سلسلي جو پهريون حڪمران قتلمش هو جيڪو طغرل بيگ سلجوقيءَ جو سؤٽ هو. قتلمش الپ ارسلان جي مقابلي ۾ باغي ٿيو ۽ 456هہ ۾ قتل ڪيو ويو.

مولانا رومؒ پنهنجي والد سان جڏهن ان طرف آيو، تہ ان وقت علاؤالدين ڪيقباد سلطنت تي براجمان هو. هو وڏي عظمت ۽ جلال وارو بادشاهہ هو. سندس سلطنت جون حدون تمام وسيع هيون، 634هہ ۾ وفات ڪري ويو. سندس وفات کان پوءِ هن جو فرزند غياث الدين خسرو تخت تي ويٺو. ان جي زماني ۾ 641هہ ۾ تاتارين تابجو جي سرداريءَ هيٺ، روم جو رخ ڪيو، غياث الدين هنن کي روڪڻ چاهيو پر ڪامياب ٿي نہ سگهيو ۽ شڪست کاڌائين. آخرڪار مجبور ٿي فرمانبردار ٿي ويو، سندس وفات 656 هجري ۾ ٿي. غياث الدين جا ٽي فرزند هئا: 1. علاؤالدين ڪيقباد 2. عزالدين ڪيڪاؤس ۽ 3. رڪن الدين قليچ ارسلان. علاؤالدين کي خاص قونيہ جي حڪومت ملي. 655هہ ۾ هو هلاڪو خان جي پاءِ منجو خان سان ملڻ لاءِ قونيہ مان روانو ٿيو ۽ انهي سفر دوران مري ويو. منجو خان روم کي پنهنجي ٻن پٽرن ۾ ورهائي ڇڏيو ۽ سندس پٽر منجو خان جا ڏن ڀرو رهيا.

عزالدين ڪيڪاؤس خاص قونيہ جو حاڪم هو. انهيءَ زماني ۾ هلاڪو خان جي سپهہ سالار بيڪو قونيہ تي حملو ڪيو. ڪيڪاؤس ڀڄي ويو، سمورن ماڻهن خطيب جي هٿ تي بيڪو جي بيعت ڪئي. بيڪوءَ خطيب جي وڏي عزت ڪئي ۽ ان جي گهرواري خطيب جي هٿان اسلام قبول ڪيو.

659هہ ۾ ڪيڪاؤس ۽ رڪن الدين پنهي پٽرن جي وچ ۾ جنگ لڳي ۽ هلاڪو جي مدد سان رڪن الدين فتح حاصل ڪئي، پر هو پاڻ بہ قتل ٿي ويو. معين الدين پروانو جنهن جو ذڪر اڪثر مولانا رومؒ جي حالات ۾ ايندو رهندو، رڪن الدين جو نگهبان ۽ حقيقت ۾ اڃي ڪاري جو مالڪ هو(4). رڪن الدين، مولانا رومؒ جو خاص مريد هو، مولانا رومؒ کيس پٽن وانگي پاليندو هو.

مولانا بهاؤالدينؒ نيشاپور کان روانو ٿي بغداد پهتو ۽ ڪافي عرصو اُتي رهيو، روزانو شهر جا امير، رئيس ۽ عالم سندن ملاقات لاءِ ايندا هئا، ۽ ڪانئن علم و فضل جون ڳالهيون ٻڌندا رهندا هئا. اتفاق سان انهن ڏينهن ۾ بادشاهہ روم ڪيقباد جي طرف کان سفارت طور بغداد کان ڪجهہ ماڻهو آيل هئا، اهي ماڻهو مولانا بهاؤالدينؒ جي حلقہءِ درس ۾ شريڪ ٿي مولانا رومؒ جا عقيدت مند ٿي ويا، واپس اچڻ کان پوءِ علاؤالدين کي سڀ ڳالهيون ٻڌايائين تہ هو اڻ ڏٺي سندن مريد ٿي ويو. شيخ بهاؤالدينؒ بغداد کان حجاز ۽ حجاز کان شام ٿيندو اچي زنجان ۾ پهتو ۽ زنجان کان وري آق شهر

جو رخ ڪيائين. اُتي خاتون ملڪ سعيد فخرالدين غياث نهايت خلوص سان سندن مهمان نوازي ڪئي، سڄو سال اتي ترسڻ کان پوءِ لارند پهتو، اُتي ستن سالن تائين رهيو. ان وقت مولانا رومؒ جي عمر 18 سال هئي. بهاؤالدينؒ انهي عمر ۾ مولانا رومؒ جي شادي ڪرائي، مولانا رومؒ جو فرزند رشيد سلطان ولد 623هه ۾ پيدا ٿيو، شيخ بهاؤالدينؒ ڪيقباد جي درخواست تي ملا زنده کان قونيه ڏانهن روانو ٿيو(5)، جڏهن ڪيقباد کي خبر پئي ته هو پنهنجي سلطنت جي معزز ماڻهن سان گڏ سندن استقبال لاءِ روانو ٿيو ۽ وڏي عزت سان کين شهر ۾ وٺي آيو، شهر پناهه جي ويجهو پهچڻ کان پوءِ علاؤالدين گهوڙي تان لهي پيو ۽ پيادو ساڻس گڏ هلندو رهيو. مولانا رومؒ کي هڪ عاليشان گهر ۾ وٺي آيو ۽ هر قسم جون ضروري شيون، آرام ۽ آسائش جو سامان پڻ مهيا ڪيو ۽ اڪثر مولانا رومؒ جي گهر اچي سندن صحبت مان فيض حاصل ڪندو رهندو هو.

شيخ بهاؤالدينؒ جمعي جي ڏينهن 18- ربيع الثاني 628هه ۾ وفات ڪئي. مولانا رومؒ 604هه ۾ بلخ ۾ پيدا ٿيو. ابتدائي تعليم پنهنجي والد شيخ بهاؤالدينؒ کان حاصل ڪيائين. شيخ بهاؤالدينؒ جي مريدن ۾ سيد برهان الدينؒ وڏو محقق ۽ فاضل انسان هو. مولانا رومؒ جي والد پنهنجي پياري پٽ جي تعليم ۽ تربيت لاءِ ان کي ئي بهتر سمجهيو، تنهنڪري ان کي برهان الدينؒ وٽ وٺي ويو. هو مولانا رومؒ جو اتاليق به هو. مولانا رومؒ اڪثر علم ۽ فن پنهنجي والد بزرگوار کان سکيو، جيئن مٿي ذڪر اچي چڪو آهي، 18 يا 19 سالن جي عمر ۾ هو ته پنهنجي والد سان گڏ قونيه ۾ آيو. اُتي سندن والد وفات ڪئي، ان جي ٻئي سال يعني 629هه ۾ جڏهن عمر 25 سال هئي، ته فن جي تڪميل لاءِ شام ملڪ ڏانهن روانو ٿيو. انهي زماني ۾ دمشق ۽ حلب، علم ۽ فن جا وڏا مرڪز هئا. ابن جبير 578هه ۾ جڏهن دمشق جو سفر ڪيو ته شهر ۾ 20 وڏيون درسگاهون موجود هيون(6). حلب ۾ سلطان صلاح الدين جي فرزند الملڪ الظاهر قاضي ابوالمحاسن جي تحريڪ تي 561هه ۾ ڪيترائي ، وڏا وڏا مدرسا قائم ڪيا. تنهنڪري انهي زماني ۾ حلب به دمشق وانگر علمن جو شهر بڻجي ويو(7).

مولانا رومؒ پهريائين حلب وڃڻ جو ارادو ڪيو ۽ مدرسه حلاويه دارالاقامة (بورڊنگ) ۾ قيام ڪيو(8). انهي مدرسي ۾ ڪمال الدين ابن عديم حلبي مدرس هو. ان جو ـ عمر بن احمد بن هبة الله هو. ابن خلڪان لکيو آهي ته، هو محدث حافظ، مؤرخ، فقيهه، ڪاتب، مفتي ۽ اديب هو. حلب جي تاريخ جيڪا هن لکي آهي، انهيءَ جو ڪجهه حصو يورپ ۾ ڇپجي چڪو آهي.

مولانا رومؒ مدرسه حلاويه کان سواءِ حلب جي ٻين مدرسن ۾ به علم حاصل ڪيو. طالب العلميءَ جي زماني ۾ عربي زبان، فقه، حديث، تفسير ۽ معقول ۾ اهڙو ڪمال حاصل ڪيو جو جڏهن به ڪو مسئلو پيش ايندو هو ۽ حل ڪونه ٿيندو هو ته ماڻهو ان کان ئي پڇندا هئا(9). اها خبر نه ٿي پوي ته هن دمشق جي ڪهڙي مدرسي ۾ تعليم حاصل ڪئي.

سپهه سالار هڪ هنڌ لکيو آهي ته:

"وقتيڪ خداوند گارما در دمشق بود مدرسه برانيه در حجره ڪ متمڪن بودند."

پر اسان کي مدرسه برانيه بابت ڪا ڄاڻ نه آهي "مناقب العارفين" ۾ لکيل آهي ته مولانا ستن سالن تائين دمشق ۾ مختلف علم حاصل ڪيا. ان وقت مولانا رومؒ جي عمر 40 سال هئي(10).

هيءَ هڪ حقيقت آهي ته مولانا رومؒ سڀني نصابي علمن ۾ اعليٰ درجي جي مهارت حاصل ڪئي هئي. "جواهر مفيه" ۾ لکيل آهي ته:

"ڪان عالماً بالمذاهب واسع الفقه عالماً باالخلاف وانواع العلوم."

خود سندن مثنوي هڪ وڏي شهادت آهي پر ان ڳالهه کان به انڪار نه ٿو ڪري سگهجي ته هن ڪجهه پڙهيو هو ۽ جن شين ۾ کين ڪمال حاصل هو، اهي اشاعره جا علم هئا. مثنويءَ ۾ هن جيڪي تفسري روايتون نقل ڪيون آهن سي اشاعره يا ظاهرين جون روايتون آهن. انبياء جا به اهي ئي قصا نقل ڪيا آهن.

جيڪي عوام ۾ مشهور هئا. معتزلہ کان ڪين اها ئي نفرت آهي جيڪا اشاعره کي آهي.

هست اين تاويل اهل اعتزال   واے آن کس کو ندارد نور حال

جڏهن مولانا رومؒ جي والد جي وفات ٿي تہ سيد برهان الدينؒ پنهنجي وطن ترمذ ۾ هو. اها خبر ٻڌي ترمذ کان روانو ٿيو ۽ اچي قونيہ پهتو. مولانا رومؒ ان وقت لارند ۾ هو. سيد برهان الدينؒ مولانا رومؒ کي خط لکيو ۽ پنهنجي اچڻ جو اطلاع ڏنو، مولانا رومؒ ان وقت ئي روانو ٿيو. قونيہ ۾ شاگرد ۽ استاد جي پاڻ ۾ ملاقات ٿي. ٻنهي هڪٻئي کي ڀاڪر پاتو ۽ دير تائين ٻنهي تي بي خودي طاري رهي. جڏهن اها ڪيفيت ختم ٿي تہ هن مولانا رومؒ جو امتحان ورتو، جڏهن ڪين سمورن علمن ۾ ڪامل ڏٺائين تہ پوءِ ڪين چيائين تہ فقط باطني علم رهجي ويو آهي ۽ اهو تنهنجي والد پاران مون وٽ امانت آهي جيڪو توکي ڏيان ٿو. پوءِ ڪين 9 سالن تائين طريقت ۽ سلوڪ جي تعليم ڏنائون. ڪن جو چوڻ آهي تہ انهي زماني ۾ مولانا رومؒ سندن مريد ٿي ويو. 'مناقب العارفين' ۾ انهن سڀني واقعن کي تفصيل سان لکيو ويو آهي. مولانا رومؒ پنهنجي مثنوي ۾ جاءِ بجاءِ سيد موصوف جو اهڙيءَ ريت نالو ورتو آهي جهڙي ريت ڪو مخلص مريد پنهنجي پيرو مرشد جو نالو وٺندو آهي.

اهو سڀڪجهہ هجڻ جي باوجود مولانا رومؒ تي فقط ظاهري علمن جو رنگ غالب هو. هو ديني علمن جو درس ڏيندو هو ۽ واعظ ڪندو ۽ فتوائون ڏيندو هو. سماع وغيره کي پسند نہ ڪندو هو. سندن زندگيءَ جو ٻيو دؤر در حقيقت شمس تبريزؒ جي ملاقات سان شروع ٿئي ٿو. جنهن کي هتي بيان ڪيو وڃي ٿو.

هيءَ هڪ عجيب ڳالهہ آهي تہ شمس تبريزؒ جي ملاقات وارو واقعو جيڪو مولانا رومؒ جي زندگيءَ جو سڀ کان وڏو واقعو آهي، مختلف تذڪرن ۽ تاريخن ۾ ايترقدر متضاد طريقن سان بيان ڪيو ويو آهي جو اصل واقعو معلوم ڪرڻ نهايت مشڪل ٿي پيو آهي.

'جواهر مفيہ' نالي ڪتاب جيڪو حنفي عالمن جي حالات متعلق ٻڌريون ۽ سڀ کان وڌيڪ مستند ڪتاب آهي، ان ۾ لکيل آهي تہ هڪ ڏينهن مولانا صاحب پنهنجي گهر ۾ ويٺو هو ۽ سندس شاگرد پر ۾ ويٺل هئا. چئني طرفن کان ڪتابن جا ڍڳ لڳا پيا هئا، اوچتو شمس تبريزؒ اچي اتي نڪتو، مولانا رومؒ ۽ سندن شاگردن کي سلام ڪري سندن پر ۾ ويهي رهيو. مولانا صاحب سان مخاطب ٿي پڇيائين تہ هي (ڪتابن جي طرف اشارو ڪري) ڇا آهي؟ مولانا رومؒ فرمايو تہ "هي اهي شيون آهن جن بابت اوهان نہ ٿا ڄاڻو." هن جي ائين چوڻ شرط ڪتابن کي باهہ لڳي وئي. مولانا صاحب چيو تہ "هي ڇا آهي؟" شمس تبريزؒ چيس تہ "هي اها شيءِ آهي جنهن جي توهان کي خبر نہ آهي." اهو چئي هو اتان هليو ويو. ان کان پوءِ مولانا صاحب ملڪان ملڪ هن کي ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي پر ڪٿان بہ ان جو ڪو پتو ڪونہ پيو. هڪ روايت مطابق تہ مولانا رومؒ جي مريدن مان ڪنهن شمس تبريزؒ کي قتل ڪري ڇڏيو هو. زين العابدين شرواني مثنوي جي ديباچي ۾ لکيو آهي تہ: شمس تبريزؒ کي سندس پير بابا ڪمال الدين حڪم ڏنو هو تہ روم وڃ، اتي هڪ دل جليو انسان آهي، ان کي سوز ڏيئي اچ. شمس تبريزؒ گهمندو ڦرندو اچي قونيہ پهتو، اتي کنڊ وڪڻڻ وارن جي سراءِ ۾ اچي رهيو. هڪ ڏينهن مولانا رومؒ جي سواري وڏي شان و شوڪت سان اتان گذري، شمس ويجهو وڃي ٽوڪ ڪري ڪانئس پڇيو تہ: "مجاهد ۽ رياضت جو مطلب ڇا آهي"؟ "شريعت جي پيروي ڪرڻ" شمس جواب ڏنو. "اها تہ سڀني کي خبر آهي." مولانا رومؒ چيو تہ: "ان کان وڌيڪ ٻي ڪهڙي سٺي ڳالهہ ٿي سگهي ٿي؟" شمس فرمايو تہ علم جي معنيٰ آهي. طالب کي منزل تي پهچائي، پوءِ حڪيم سنائي جو هيءُ شعر پڙهيائين:

علم کز تو ترا نہ بستاند   جهل ازان علم بہ بود بسيار

مولانا رومؒ تي انهن جملن تمام گهرو اثر ڪيو، تنهن ڪري شمس تبريزؒ جي هٿ تي بيعت ڪيائين.

هڪ ٻئي روايت مطابق مولانا رومؒ هڪ حوض جي ڪناري تي ويٺو هو. سامهون ڪجھ ڪتاب رکيل هئا. شمس تبريزؒ پڇيو تہ ”هي ڪهڙا ڪتاب آهن؟“ تنهن تي مولانا رومؒ جواب ڏنو: ”هي علم ۽ دانائي آهي، ان بابت توکي ڪهڙي خبر؟“ شمس تبريزؒ اهي سڀ ڪتاب کڻي حوض ۾ اڇلائي ڇڏيا. مولانا رومؒ کي تمام گهڻو ڏک ٿيو، کيس چيائين تہ: ”اي درويش! تون اهڙيون شيون ضايع ڪري ڇڏيون جيڪي هاڻي واپس نہ ٿيون ملي سگهن.“

”انهن ڪتابن ۾ ناياب نُڪتا هئا جن جو ملڻ مشڪل آهي.“ شمس تبريزؒ حوض ۾ اندر هٿ وجهي سمورا ڪتاب ڪڍي ڪناري تي رکيا. حيرت جهڙي ڳالھ اها هئي تہ سمورا ڪتاب بلڪل ساڳئي حالت ۾ موجود هئا يعني خشڪ هئا. اهو ڏسي مولانا رومؒ حيران ٿي ويو. شمس تبريزؒ چيس تہ ”اهي عالم حال جون ڳالهيون آهن توکي انهن جي ڪهڙي خبر؟“ ان کان پوءِ مولانا صاحب سندن عقيدمندن ۾ شامل ٿي ويو.

ابن بطوطہ سفر ڪندي جڏهن قونيہ پهتو تہ مولانا رومؒ جي قبر جي زيارت ڪيائين ۽ هن مولانا رومؒ متعلق ڪجھ لکيو آهي. شمس تبريزؒ ۽ مولانا رومؒ جي ملاقات متعلق جيڪا روايت اتي مشهور هئي سا بيان ڪندي لکيو اٿائين تہ: ”مولانا رومؒ پنهنجي مدرسي ۾ روزانو درس ڏيندو هو. هڪ ڏينهن هڪ شخص پنهنجو حلوو وڪڻڻ لاءِ سندن مدرسي ۾ آيو. هن حلوي جا ٽڪر ناهي رکيا هئا. هڪ ٽُڪر هڪ پيسي ۾ وڪڻي رهيو هو. مولانا رومؒ حلوي جو هڪ ٽُڪر ڪانئس وٺي کائي ڇڏيو.

حلوو وڪڻڻ وارو مولانا رومؒ کي تہ حلوو ڏئي هليو ويو پر هوڏانهن حلوو کائڻ کان پوءِ مولانا رومؒ جي عجيب حالت ٿي ويئي ۽ هو اُٿي ڪڙو ٿيو ۽ نہ ڄاڻ ڪيڏانهن هليو ويو. ڪيترائي سال گذري ويا، پر مولانا رومؒ جو ڪو ڏس پتو ڪونہ پيو ڪجھ سالن کان پوءِ مولانا رومؒ جڏهن واپس آيو تہ سندن اها حالت هئي جو پاڻ ڪنهن سان ڪا ڳالھ ٻولھ نہ ڪندو هو پر جي ڪنهن وقت ڳالهائڻ شروع ڪندو هو تہ سندن زبان مان بي اختيار شعر نڪرندا هئا، سندن شاگرد اهي قلمبند ڪندا هئا. اهي ئي شعر گڏ ڪيا ويا تہ مثنوي ٺهي وئي. اهو واقعو لکڻ کان پوءِ ابن بطوطہ وڌيڪ لکيو آهي، تہ انهيءَ طرف (مولانا رومؒ جي وطن ۾) مثنوي جي تمام وڏي عزت آهي ۽ ماڻهو ان جو تمام گهڻو احترام ڪن ٿا ۽ انهي جو درس پڻ ڏيندا آهن. خانقاهن ۾ جمعي رات مثنوي جي تلاوت ڪئي ويندي آهي.

جيڪي روايتون نقل ٿيون انهن مان ڪي مستند ڪتابن ۾ آيل آهن. مثال طور ”جواهر مفيہ“ ۽ ڪن ٻين تذڪرن ۾ پڻ بيان ٿيل آهن. ڪجھ زباني متواتر روايتون آهن. پر انهن مان هڪ بہ صحيح نہ آهي. نہ فقط ان لحاظ کان قياس ۾ اچڻ جهڙيون نہ آهن بلڪ انهي ڪري بہ جيئن اڳتي ايندو، صحيح روايت جي خلاف آهن. ان مان اوهان اندازو لڳائي سگهو ٿا تہ وڏن صوفين جي احوال بابت ڪيتريقدر عقل ۽ سمجھ کان ٻاهر روايتون مشهور ٿي وڃن ٿيون ۽ ساڳيون ئي روايتون ڪتاب ۾ درج ٿي سلسلہ بہ سلسلہ پکڙجي وڃن ٿيون.

”سپھ سالار“ جنهن جو ذڪر پهريان اچي چڪو آهي، مولانا رومؒ جو خاص شاگرد هو ۽ چاليهن ورهين تائين سندن فيض صحبت حاصل ڪيو هئائين. واقعہ نگاري ۾ هر هنڌ انهن جي ڪرامت جو ذڪر ڪيو اٿائين، ان هوندي بہ هن شمس تبريزؒ جي ملاقات جو جيڪو احوال لکيو آهي سو سادو ۽ صاف عقل ۾ اچڻ جهڙو آهي. تنهن ڪري اسان اهو تفصيل سان هن موقعي تي نقل ڪري رهيا آهيون پر ملاقات جي ذڪر کان پهرين مختصر طور تي شمس تبريزؒ جي سوانح لکڻ ضروري آهي.

شمس تبريزؒ جي والد جو نالو علاؤ الدين هو، جيڪو اسماعيلي فرقي جو امام هو، پر هن پنهنجي ابن ڏاڏن وارو مذهب ڇڏي ڏنو هو(11)* شمس تبريزؒ ظاهري علم تبريز ۾ حاصل ڪيا ۽ پوءِ بابا ڪمال الدين جنديؒ جو مريد ٿيو، پر عام صوفين وانگي

پيري مريدي ۽ بيعت وارو طريقو اختيار نه ڪيائين. سوداگرن وانگر مختلف شهرن جو سير سفر ڪندو رهندو هو. جتي ويندو هو، اُتي مسافرخاني ۾ ترسندو هو. حجري جو دروازو بند ڪري مراقبي ۾ مصروف ٿي ويندو هو. سندن گذر سفر جو ذريعو اڳڻ ناهي وڪڻندو هو ۽ انهي مان پنهنجو پيٽ قوت ڪندو رهندو هو. هڪ دفعي نهايت عاجزيءَ سان دعا ڪيائين ته يااللہ ڪو اهڙو پنهنجو خاص بندو ملاءِ جيڪو منهنجي صحبت جي لائق ٿي سگهي. عالم غيب مان اشارو مليس ته روم وڃ. پاڻ انهي وقت روم روانو ٿيو. هلندو هلندو جڏهن قونيه پهتو ته رات ٿي ويئي. هو اچي چانور ۽ پتل وڪڻڻ وارن جي مسافرخاني ۾ پهتو، مسافرخاني جي دروازي تي هڪ وڏو چبوترو ٺهيل هو، جتي شهر جا معزز ماڻهو تفريح لاءِ اچي ويهندا هئا، شمس تبريزؒ به وڃي انهي چبوتري تي ويٺو. مولانا رومؒ کي شمس تبريزؒ جي اچڻ جي خبر پئي ته هو سائنس ملاقات لاءِ روانو ٿيو، رستي ۾ مولانا رومؒ جا عقيدتمند مولانا رومؒ جا قدم چمندا رهيا. مولانا رومؒ وڏي شان سان اچي مسافرخاني جي دروازي تي پهتو. شمس تبريزؒ سمجهي ويو ته هيءُ ئي اهو شخص آهي جنهن لاءِ بشارت ٿي هئي. ٻنهي بزرگن جي ملاقات ٿي. ٻئي پاڻ رازو نياز جون ڳالهيون ڪندا رهيا. شمس تبريزؒ مولانا رومؒ کان پڇيو ته ”حضرت بايزيد سلطان بسطامي جي انهن ٻنهي واقعن ۾ ڪيئن مطابقت ٿي سگهي ٿي. هڪ پاسي سندن عشق رسولﷺ جو اهو انداز هو جو سموري حياتي انهي خيال سان هن ڳِدرو نه کاڌو ته خبرناهي ته رسول ڪريم ﷺ جن ڳدرو ڪهڙي نموني کاڌو، ٻي طرف پنهنجي شخصيت بابت دم هڻندي فرمايائون: ”سبحاني بااعظم شاني“ يعني الله اڪبر! منهنجو شان ڪيڏو نه وڏو آهي. حالانڪ رسول ڪريم ﷺ جن فرمائيندا هئا ته مان ڏينهن ۾ ستر دفعا استغفار ڪندو آهيان. مولانا رومؒ چيو ته بايزيد بيشڪ وڏو بزرگ هو، پر مقام ولايت ۾ هو هڪ خاص درجي تي پهچي بيهي رهيو. انهيءَ درجي جي عظمت جي اثر سبب سندن زبان مان اهڙا الفاظ نڪري ويندا هئا. ان جي ڀيٽ ۾ رسول ڪريم ﷺ تقرب جي منزل ۾ هڪ ڏاڪي کان ٻئي ڏاڪي تي چڙهي ويندا هئا ته پهريون ڏاڪو ڪين ايتريقدر هيٺ نظر ايندو هو جو استغفار ڪندا هئا.

”مناقب العارفين“ جي روايت ٿوري اختلاف سان هن ريت بيان ڪيل آهي، ته اهو 642هه جو واقعو آهي. انهي آڌار تي مولانا جي فڪر واريءَ مسند نشيني جي تاريخ انهي سال کان شروع ٿئي ٿي.

’سپهه سالار‘ جي بيان مطابق ڇهن مهينن تائين ٻئي بزرگ صلاح الدين زرڪوب جي حجري ۾ چله ڪڍندا رهيا. انهيءَ مدت ۾ کاڌي پيتي کان بي نياز رهيا. صلاح الدين کان سواءِ حجري ۾ ٻئي ڪنهن کي اچڻ جي اجازت ڪانه هئي، ’مناقب العارفين‘ ۾ اهو عرصو اڌ ٻڌايو ويو آهي، انهي وقت کان مولانا رومؒ ۾ هڪ نمايان تبديلي پيدا ٿي، اها هيءَ هئي، ته هو اڳ سماع کان ڪنارو ڪندو هو ۽ هيئنئر سماع کان سواءِ ڪين آرام نه ايندو هو، جيئن ته مولانا رومؒ درس و تدريس ۽ واعظ وارو شغل ڇڏي ڏنو هو، ۽ شمس تبريزؒ جي خدمت کان هڪ پل لاءِ به جدا نه ٿيندو هو. ساري شهر ۾ اها ڳالهه مشهور ٿي ويئي، ماڻهن کي مولانا رومؒ جي هن تبديليءَ تي ڏاڍو ڏک ٿيو، ته هڪ ديواني، مولانا رومؒ تي اهڙو جادو ڪيو آهي جو هو ڪنهن ڪم جو نه رهيو آهي، اها ناراضگي ايتري حد تائين وڃي پهتي جو خود مولانا رومؒ جا مريد به شڪايت ڪرڻ لڳا. شمس تبريزؒ کي خوف ٿيو ته ماڻهن جي اها ناراضگي ڪو ممڻ نه مچائي وجهي، تنهنڪري وجهه وٺي اتان نڪري دمشق ڏانهن روانو ٿيو. مولانا رومؒ کي پنهنجي مرشد جي وڇوڙي جو اهڙو ته صدمو رسيو جو هن سموري خلق کان قطع تعلق ڪري اڪيلائي اختيار ڪئي. ايتري تائين جو خاص مريدن سان به ڪونه ملندو هو. ڪجهه عرصي کان پوءِ شمس تبريزؒ مولانا رومؒ کي دمشق مان هڪ خط لکيو. انهي خط وٽتر مولانا رومؒ جي اندر ۾ لڳل چڻنگ کي ڀڙڪائي وڌو اهوئي سبب آهي جو مولانا

رومؒ انهيءَ زماني ۾ نهايت رقت آميز ۽ پر اثر شعر چيا جن ماڻهن شمس تبريزؒ کي رنجايو هو تن کي شرمندگي ٿي، سيني اچي مولانا رومؒ کان معافي ورتي. اهو واقعو مولانا رومؒ جي فرزند سلطان ولد پنهنجي مثنوي ۾ هن ريت بيان ڪيو آهي:

همه گریاں به توبه گفته که دلے عفو ماکن ازیں گناه خدائے
قدر اواز علے نه دانستیم که بداو پیشوا نه دانستیم
طفل ره بوده ایم خرده مگیر یارب اندازه دل آں پیر
که کند عذر ہائے ما را او عفو کلی ازیں شدیم دو تو
پیش شیخ آمدند لا به کناں که به بخشا مکن دگر ہجراں
توبه ہائے کنیم رحمت کن گرد گرایں کنیم لعنت کن
شیخ شاں چونکه دید اندیشاں ایں راه شاں داد رفت ازو آں کیں

سيني پاڻ ۾ ملي اهو فيصلو ڪيو ته هلو سڀ گڏجي دمشق هلون ۽ منٿ ميڙ ڪري شمس تبريزؒ کي راضي ڪري واپس وٺي اچون. سلطان ولد ان قافلي جو سپهه سالار بڻيو. مولانا رومؒ شمس تبريزؒ کي هڪ منظوم خط لکيو، جيڪو پنهنجي سلطان ولد کي ڏنائين ۽ کيس چيائين ته ”هي تون پاڻ شمس کي ڏجانءِ.“ اهو خط هيءُ هو:

به خدائے که در ازل بوده ست حی و دانا و قادر قیوم
نور او شمعهائے عشق افروخت تابشد صد ہزار سر معلوم
از یکے حکم او جہاں پر شد عاشق و عشق و حاکم و محکوم
در طلسمات شمس تبریزی گشت گنج عجائبش مکتوم
که از آں دم که تو سفر کردی از حلاوت جدا شدیم چو موم
ہمه شب ہمچو شمع مے سوزیم زاتشی جفت وانگبیں محروم
در فراق جمال تو مارا جسم ویران و جان ہچوں موم
آں عناں رابدیں طرف برتاب زفت کن پیل عیش راخر طوم
بیحضورت سماع نیست حلال ہمچو شیطاں طرب شده مرحوم
یک غزل بے تو ہیچ گفته نشد تارسد آں به مشرحه مفہوم
بس به ذوق سماع نامه تو غزلے پنج و شش بشد منظوم
شام از نور صبح روشن باد اے به تو فخر شام وارمن و روم

انهن شعرن کان سواءِ هڪ غزل 15 شعرن تي مشتمل لکيو هئائين جنهن جا ٻه شعر مثنوي جي ديباچي ۾ ڏنل آهن.

بروید اے حریفان بکشید یار ما را بمن آورید حالا صنم گریز پا را
اگر او به وعده گوید - که دمے دگر بیاید نخورید مکر او را - بفریبد او شما را

سلطان ولد قافلي سان دمشق پهتو. وڏي مشڪل سان ڪيس شمس تبريزؒ جو ڏس پتو معلوم ٿيو. سيني شمس تبريزؒ جي آڏو اچي ادب ۽ احترام سان سلام ڪيو ۽ پيشڪش (نذرانو) جيڪا هو پاڻ سان کڻي آيا هئا، نذر ڪري ڪين مولانا رومؒ جو خط ڏنائون(12)، شمس مرڪڻ لڳو، ”به دام و دانه نگيرند مرغ دانا را.“

پوءِ فرمايائون ته هن نذراني جي ضرورت ناهي، مون لاءِ مولانا رومؒ جو پيغام ئي ڪافي آهي. ڪجهه ڏينهن تائين مولانا رومؒ پاران موڪليل مسافرن جي خدمت ڪيائون ۽ پوءِ سيني سان گڏجي دمشق ڏانهن روانو ٿيو. سڀ ماڻهو پنهنجي سواري تي ويٺل هئا، پر سلطان ولد ادب سان شمس تبريزؒ جي سواري سان گڏ دمشق کان قونيه تائين پيادو هلندو آيو. جڏهن مولانا رومؒ کي خبر پيئي ته سمورن مريدن ۽ عقيدتمندن سان گڏ سندن استقبال لاءِ آيو ۽ مولانا رومؒ وڏي شان و شوڪت سان شمس تبريزؒ کي وٺي آيو، ڪافي عرصي تائين ٻنهي بزرگن جي وچ ۾ شوق و ذوق واريون صحبتون ٿينديون رهيون.

ڪجهه عرصي کان پوءِ شمس تبريزؒ جي مولانا رومؒ جي هڪ نيڪ چوڪريءَ سان شادي ٿي جنهن جو نالو 'ڪيميا' هو. مولانا رومؒ پنهنجي گهر جي اڱڻ ۾ خيمو لڳرايو ته جيئن شمس تبريزؒ ان ۾ رهي. مولانا رومؒ جو هڪ ٻيو فرزند جنهن جو نالو علاؤالدين چلپي هو، جڏهن مولانا سان ملڻ ايندو هو، شمس تبريزؒ جي خيمي مان ٿيندو پوءِ مولانا رومؒ وٽ ايندو هو مگر شمس تبريزؒ کي اها ڳالهه پسند نه هئي. کوڙ ڀيرا کيس منع ڪيائون پر پوءِ به هو ڪونه مڙيو. علاؤالدين ماڻهن سان شڪايت ڪئي، حاسدن کي

بهانو ملي ويو، سڀ ماڻهو ڇوڙ لڳا ته مار ڏاريو ماڻهو ٿي گهر پاڻين کي اچڻ ڪونه ٿو ڏئي. اهو معاملو ڏينهون ڏينهن وڌندو ويو. اهو ڏسي شمس تبريزؒ پڪو ارادو ڪيو ته هتان هليو وڃجي ۽ وري ڪڏهن به موٽي نه اچجي، تنهنڪري وجهه وٺي اوچتو غائب ٿي ويو. مولانا رومؒ هر طرف پنهنجا ماڻهو ڊوڙايا پر شمس تبريزؒ جو ڪو پتو نه پئجي سگهيو، آخرڪار مولانا رومؒ پنهنجي سمورن مريدن ۽ عزيزن سميت پاڻ ڳولا ۾ نڪتو. ڪجهه ڏينهن دمشق ۾ رهي هر طرف ڳولا ڪئي پر شمس تبريزؒ جو ڪو پتو پئجي نه سگهيو. نيٺ مجبور ٿي قونيه واپس موٽي آيو.

اهي سمورا واقعا 'سپهه سالار' تفصيل سان لکيا آهن. 'مناقب العارفين' ۾ ڪيميا سان شاديءَ وارو واقعو ڄاڻايل نه آهي صرف ايترو ڄاڻايل آهي ته حضرت شمس تبريزؒ جي گهر واري محترمه ڪيميا خاتون هڪ دفعو بنا اجازت گهر کان ٻاهر نڪري وئي هئي، تنهن تي حضرت شمس تبريزؒ مٿس ناراض ٿيو. هوءَ ان وقت بيمار ٿي پئي ۽ ٽن ڏينهن کان پوءِ گذاري وئي. ان جي لاڏاڻي کان پوءِ شمس تبريزؒ دمشق هليو ويو. 'مناقب العارفين' ۾ اهو به لکيل آهي ته اهو واقعو شعبان 644هه ۾ پيش آيو. جيڪڏهن اها روايت صحيح آهي ته پوءِ مولانا رومؒ ۽ شمس تبريزؒ جي صحبت ڪل ٻه سال رهي.

مثنوي جي ديباچي ۾ لکيل آهي ته شمس تبريزؒ ٻهرئين ڀيري جڏهن ناراض ٿي ويو هو ته پنهنجي وطن تبريز هليو ويو هو. مولانا رومؒ خود تبريز وڃي کين واپس وٺي آيو هو. خود مثنوي ۾ انهيءَ واقعي جي طرف هيٺين شعرن ۾ اشارو آهي:

ساربانا بار بگشا ز اشتران- شهر تبريز ست و کوی دلستان
فر فردوس ست اين پاليز را- شعشعه عرش ست اين تبريز را
هر زمانی فوج روح انگيز جان- از فراز عرش بر تبريزيان

هيءُ هڪ عجيب ڳالهه آهي ته 'سپهه سالار' جيڪو 40 سالن تائين مولانا رومؒ جي خدمت ۾ رهيو، تنهن شمس تبريزؒ متعلق فقط ايترو لکيو آهي ته هو ناراض ٿي ڪنهن طرف هليو ويو، پوءِ ان جي ڪا خبر پئجي نه سگهي پر ٻيا سمورا تذڪره ان ڳالهه تي متفق آهن ته انهي زماني ۾ جڏهن هو مولانا رومؒ وٽ ترسيل هو ته مولانا رومؒ جي ڪن مريدن ساڙ وچان کيس قتل ڪري ڇڏيو(13).

'نفحات الانس' ۾ شمس تبريزؒ جي شهادت يا غائب ٿيڻ جو زمانو 644هه جي وچ ۾ آهي. شمس تبريزؒ جي شهادت مولانا رومؒ جي حالت بدلائي ڇڏي. تذڪره نگارن توڙي جو وضاحت نه ڪئي آهي پر اهڃاڻ اهو ٻڌائين ٿا ته شمس تبريزؒ جي ملاقات کان پهرين مولانا رومؒ جي دل ۾ شاعرانه جذبات اهڙي ريت لڪل هئا جيئن پٿر ۾ باهه لڪل هوندي آهي. شمس تبريزؒ جي جدائي جڻ چقمق هئي ۽ چڻنگون ان جا پرجوش غزل هئا. مثنوي جي ابتدا انهن ڏينهن کان ٿي. ان متعلق تفصيل اڳتي ڏنو ويندو.

انهي زماني ۾ هلاڪو خان جي سپهه سالار بيچو خان قونيه تي حملو ڪيو، ۽ سندس فوج قونيه کي ڪڙو چاڙهي ڇڏيو. شهر جا رهواسي گهبراءِ کان تنگ ٿي مولانا رومؒ جي خدمت ۾ حاضر ٿيا. پاڻ هڪ دڙي تي جيڪو بيچو خان جي تنبو جي سامهون هو، وڃي نماز پڙهڻ شروع ڪيائين. بيچو خان جي سپاهين مولانا رومؒ کي تيرن سان مارڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ڪمان ڇڪجي نه سگهي. آخر ويجهو وڃي هن کيس ترار سان قتل ڪرڻ گهريو، پر سپاهين جا گهوڙا پنهنجي جاءِ تان چُري ڪونه سگهيا. سمورن شهر واسين ۾ هُل مچي ويو. سيني ماڻهن وڃي بيچو خان کي سمورو واقعو بيان ڪيو. هن پاڻ خيمي کان ٻاهر نڪري ڪيترائي تير وسايا پر سڀ ٽڪرا ٽڪرا ٿي هيڏانهن هوڏانهن ڪِري پيا. نيٺ ڪاوڙ ۾ گهوڙي تان لهي پيو. مولانا رومؒ تي ڪاهه ڪرڻ جو ارادو ڪيائين پر سندس پير چُري نه سگهيا. آخرڪار گهبراءُ ڇڏي واپس هليو ويو. اها سموري روايت 'مناقب العارفين' ۾ موجود آهي (ص: 150).

صوفيانه روايتن تي خوش اعتماديءَ جا پردا خود بخود چڙهي ويندا آهن، انهي ڪري جيڪڏهن انهن

ڪي ڏار ڪيو وڃي، تہ واقعو هن ريت نروار ٿيندو تہ مولانا روم جڏهن اطمينان ۽ استقلال سان بيچو خان جي خيمي اڳيان مصلو وڇائي نماز پڙهڻ شروع ڪئي هوندي ۽ فوج جي تيرن جو ڪو فڪر ڪونہ ڪيو هوندو تہ انهي ڳالهہ بيچو خان کي مرغوب ڪري ڇڏيو هوندو. ان قسم جا واقعا تمام گهڻا ملن ٿا.

ڪجهہ عرصي تائين شمس تبريز جي جدائيءَ ۾ بيقرار ۽ بي تاب رهڻ کان پوءِ مولانا روم هڪ ڏينهن انهي عشق ۽ جدائي واري ڪيفيت ۾ گهر کان ٻاهر نڪتو، رستي ۾ شيخ صلاح الدين زرڪوب جو دڪان هو. هو چانديءَ جو ورق ڪٽي رهيو هو. مولانا روم تي هٿوڙي جي ٺڪ ٺڪ سان راڳ ۽ رقص جو جذبو پيدا ٿيو، هو اُتي ئي بيٺو رهيو. هٿوڙي جي ٺڪ ٺڪ مٿس وجد طاري ڪري ڇڏيو، صلاح الدين مولانا روم جي اها حالت ڏسي ورق ڪٽيندو رهيو. ايستائين جو ڪافي چاندي ضايع ٿي ويئي. پر پوءِ بہ هو ورق ڪٽيندو رهيو. نيٺ صلاح الدين دڪان ڇڏي ٻاهر نڪري آيو. مولانا روم کيس ڀاڪر پاتو، ان جوش ۽ مستيءَ ۾ منجهند کان ٽيهري تائين هيءُ شعر ڳائيندو رهيو:

يڪے گنجے پديد آمد ازيں دکانِ زرکوبی ــ زہے صورت زہے معنی زہے خوبی زہے خوبی

شيخ صلاح الدين اُتي بيٺي بيٺي پنهنجو دڪان لُٽائي ڇڏيو، ۽ ڪپڙا ڇنڊي مولانا روم جو دوست ۽ ساٿي بڻجي ويو. هو شروع کان ئي صاحبِ حال هو، سيد برهان الدين محقق کان بيعت ورتي هئائين، انهيءَ لحاظ کان مولانا روم جو هم استاد ۽ مولانا روم جي والد جي شاگرد جو شاگرد هو(14).

مولانا روم کي صلاح الدين جي صحبت ۾ تسلي ۽ اطمينان ٿيو. لڳاتار 6 سالن تائين سندس صحبت ۾ رهيو. جنهن ڳالهہ لاءِ مولانا روم شمس تبريز کي ڳولي رهيو هو، اها ڳالهہ کيس صلاح الدين وٽان حاصل ٿي. اهو ئي سبب آهي جو بهاؤالدين ولد پنهنجي مثنوي ۾ فرمايو آهي:

قطبِ هفت آسمان هفت زمين ـ لقبِ شان بود صلاح الدين

نور خورشيد و خوش تجلی گشتے ـ هر کہ ديدش زاهل دل گشتے

چوں در اوید شيخ صاحبِ حال ـ برگزيدش ز جملۂ ابدال

روبدو کرد و جملہ را بگذاشت ـ غير او را خطا و سهو انگاشت

گفت آں شمس دیں کہ مے گفتیم ـ باز آمد بہ ما چرا خفتیم

گفت از روئے مہر با یاراں ـ نیست پروائے کس مرا بہ جہاں

کس نہ دارم سر شما بزدید ـ از برم با صلاح دیں برويد

شورش شيخ گشت از و ساکن ـ واں همہ رنج و گفتگو ساکن

شيخ با او چنانکہ با آں شاه ـ شمس تبريز خاصہ الله

خوش در آميخت ہمچو شير و شکر ـ کار ہر روز ازهم بہ گر شد زر

مولانا صلاح الدين جي شان ۾ نهايت ذوق ۽ شوق سان غزل لکندو رهيو. هڪ غزل ۾ فرمائين ٿا تہ:

مطربا اسرار ما را باز گو ـ قصہ هائے جاں فزا را باز گو

ما دہاں بربستہ ايم از ذکر او ـ تو حديثِ دل کشا را باز گو

چوں صلاح الدين صلاحِ جان است ـ آں صلاحِ جان ما را باز گو

مولانا روم جي پراڻن رفيقن جڏهن اهو ڏٺو تہ هڪ زرڪوب جيڪو لکڻ ۽ پڙهڻ بہ نہ ڄاڻي جو نہ فقط مولانا روم جو همدم ۽ همراز ٿي ويو آهي، بلڪ مولانا روم ان سان اهڙي ريت پيش اچي ٿو، جهڙي ريت مريد پير سان پيش ايندو آهي. تنهن ڪري هنن شيخ صلاح الدين سان برو ورتاءُ جو ارادو ڪيو، اهوئي سبب آهي جو سلطان ولد پنهنجي مثنوي ۾ فرمايو آهي:

باز در منکران غريو آمد ـ باز درهم شدند اهل فساد

گفتہ با هم کزيں يکے رستيم ـ چوں تنگہ مے کنيم در شستيم

ايں کہ آمد زاوليں بتر ست ـ اوليں نور بود ايں شر رست

کاش کاں اولے بودے باز ـ شيخ ما را رفيق و هم دمساز

همہ ايں مرد را ہمے دانيم ـ همہ هم شہريم و هم خوانيم

نہ در او خط ـ نہ علم ـ نہ گفتار ـ بر ما خود نہ داشت ايں مقدار

گرچہ شاں تہمت مے گفتند ـ از غم و غصہ شب نہ مے خفتند

کائے عجب از چہ روئے مولانا ـ مے نيا بد کسے چو او دانا

روز و شب مے کند سجود اورا ـ بر فزودان ديں فزود اورا

یک مریدے بہ رسم طنازی۔ شد پریشان و کرد غمازی

تو بحال لحظہ نزدِ مولانا۔ آمد و گفت آں حکایت را

کہ ہمہ جمع قصدِ آں دارند۔ کہ فلاں راہ تندو آزارند

پر جڏهن هنن ڏٺو تہ مولانا رومؒ جو هنن سان اهڙو پختو ناتو آهي جو اهو ڇڇي نہ ٿو سگهي، تڏهن هنن پنهنجو اهو ارادو بدلائي ڇڏيو. مولانا رومؒ پنهنجي فرزند سلطان ولد جي شيخ صلاح الدينؒ جي ڌيءُ سان شادي ڪرائي تہ جيئن روحاني رشتي سان گڏ ظاهر رشتا بہ مضبوط ٿين، ’سپهہ سالار‘ لکيو آهي تہ ڏهن سالن تائين مولانا رومؒ ۽ شيخ صلاح الدينؒ پاڻ ۾ روح رهائيون ڪيون. 644 ھ ۾ شيخ صلاح الدينؒ جي طبيعت ناساز ٿي ۽ مولانا رومؒ کي چيائين تہ دعا ڪريو تہ هن روح جي پکيڙي کي هن جسماني پڃري مان ڇوٽڪارو ملي. ٽي چار ڏينهن بيمار رهڻ کان پوءِ سندن وفات ٿي. مولانا رومؒ سڀني دوستن ۽ ساٿين سان ان جي جنازي ۾ شريڪ ٿيو ۽ پنهنجي والد جي مزار جي پر ۾ دفن ڪيائين. مولانا رومؒ کي سندس وفات تي تمام گهڻو صدمو رسيو. انهيءَ حالت ۾ هڪ غزل لکيائون، جنهن جو مطلع هيءُ آهي:

اي زهجران در فراقت آسان بگريسته
دل ميانِ خون نشسته عقل و جان بگريسته

شيخ صلاح الدينؒ جي وفات کان پوءِ مولانا رومؒ حسام الدين چلپيءَ کي پنهنجو همدم ۽ همراز بڻايو، جيڪو سندن وڏو عقيدت مند هو ۽ سموري حياتي ان جي صحبت ۽ سنگت ۾ ڪيس دلي سڪون ۽ سرور مليو. مولانا رومؒ ان سان اهڙي ريت پيش ايندو هو جو ماڻهن کي شڪ ٿيندو هو تہ مولانا رومؒ شايد سندن مرد آهي. حسام الدين چلپي بہ مولانا رومؒ سان تمام گهڻي ادب سان پيش ايندو هو. پورن ڏهن سالن جي عرصي ۾ هن هڪ ڏينهن بہ مولانا رومؒ جي وضوخاني ۾ وضو نہ ڪيو. سخت سرديءَ جي موسم ۾ پارو پوندو هو، تڏهن بہ هو گهر وڃي وضو ڪري ايندو هو.

حسام الدينؒ چلپي جي ئي عرض ۽ استدعا تي مولانا رومؒ مثنوي لکڻ شروع ڪئي. انهيءَ جو تفصيل مثنوي جي ذڪر ۾ اڳتي ايندو.

672ھ ۾ قونيہ ۾ تمام وڏو زلزلو آيو ۽ اهو لڳاتار 40 ڏينهن تائين قائم رهيو. سمورا ماڻهو خوف ۾ حيران ۽ پريشان هيڏانهن هوڏانهن ڦرندا ٿي رهيا آخر مولانا رومؒ وٽ آيا، ڪين چيائون تہ هيءُ ڪهڙي آسماني بلا آهي. مولانا فرمايو تہ ”زمين بکايل آهي تازي خوراڪ چاهي ٿي ۽ انشاءالله ڪاميابي ٿيندي،“ انهي زماني ۾ مولانا رومؒ هيءُ غزل لکيو.

بایں ہمہ مہرو مہربانی۔ دل مے دہدت کہ خشم رانی

ویں جملہ شیشہ خانہ ہا را۔ دوہم شکنی بہ لن ترانی

در زلزلہ است دار دنیا۔ کز خانہ تو رخت مے کشانی

نالاں ز تو صد ہزار رنجور۔ بے تو نہ زیند رہیں تووانی

انهيءَ ڏينهن ۾ مولانا رومؒ جو معمول هو تہ ڳاڙهو جبو پائيندا هئا، انهي زماني ۾ هڪ ٻيو غزل لکيائون جو هتي ڏنو وڃي ٿو:

رومربنہ بیالیں۔ تنہا مرارہا کن۔ ترکِ من خرابے شب گرد مبتلا کن
مائیم و موج سودا شب تاروز تنہا۔ خواہی بیا ببخشا خواہی برو جفا کن
برشاہ خوبرویاں واجب وفانباشد۔ اے زرد روئے عاشق تو صبر کن وفا کن
دردیست غیر مردن آنرا دوانباشد۔ پس من چگونہ گویم آں درد را دوا کن
درخواب دوش پیرے درکوئے عشق دیدم۔ باسر اشارتم کرد کہ عزم سوئے ما کن
گراژدہاست دررہ عشقیست چوں زمرد۔ از برق آں زمرد ہیں دفع اژدہا کن
بس کن کہ بیخودم من گر تو ہنر فزائی۔ تو تیغ بو علی گو تنبیہ بوملا کن

ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ سندن طبع ناساز ٿي پئي. اڪمل الدين ۽ غضنفر جي پنهنجي زماني جا جالينوس هئا، تن علاج شروع ڪيو، پر نبض جي اها حالت هئي جو ڪڏهن ڪيئن تہ ڪڏهن ڪيئن. وڏا وڏا حڪيم مرض سڃاڻي نہ سگهيا. مولانا رومؒ کي عرض ڪيائون تہ اوهان پنهنجي مزاج کان واقف ڪريو پر مولانا رومؒ توجهہ ڪو نہ ڏنو. ماڻهن سمجهيو تہ مولانا صاحب ڪجهہ ڏينهن جا مهمان آهن.

مولانا رومؒ جي بيماري واري خبر جڏهن عام ٿي، ته سڄي شهر جا ماڻهو سندس عيادت لاءِ حاضر ٿيا. شيخ صدر الدينؒ جيڪو شيخ محي الدين اڪبرؒ جو تربيت يافته هو، روم ۽ شام ۾ سندس وڏي مڃتا هئي سو پنهنجن مريدن سان گڏ طبع پُرسيءَ لاءِ آيو. مولانا رومؒ جي حالت ڏسي ڪيس تمام گهڻي بيقراري ٿي، دعا ڪيائين ته خدا ڪين جلدي شفا عطا ڪري. مولانا رومؒ چيو شفا توهان کي مبارڪ هجي. عاشق ۽ معشوق ۾ ٿورو پردو رهجي ويو آهي. ڇا توهان نه ٿا چاهيو ته اهو پردو هٽي ۽ نور، نورَ سان ملي وڃي. شيخ روئيندي ڪانئس موڪلايو. مولانا رومؒ هيءُ شعر پڙهيو:

چه دانی تو که در باطن چه شاهے همنشیں دارم — رخ زریں من منگر که پائے آهنیں دارم

شهر جي سمورن عالمن ۽ مشائخن ڪان سواءِ هر طبقي ۽ فرقي جا ماڻهو سندس طبيعت پڇڻ لاءِ ايندا هئا ۽ بي اختيار رڙيون ڪري روئندا هئا. هڪ ماڻهو ڪانئس پڇيو ته اوهان جو جانشين ڪير ٿيندو؟ توڙي جو مولانا رومؒ جو وڏو فرزند سلطان بهاؤالدين ولد، سلوڪ ۽ تصوف ۾ وڏي مقام وارو هو پر مولانا رومؒ حسام الدين چلپيؒ جو نالو ورتو. ماڻهن ٻيهر ٽيهر پڇيو پر پوءِ به ساڳيو ئي جواب ڏنائون. چوٿين دفعي سلطان ولدؒ جو نالو ورتو. ماڻهن چيو ته توهان ان جي حق ۾ ڇا فرمائڻ چاهيو ٿا؟ ارشاد ڪيائون ته هو پهلوان آهي. ان لاءِ وصيت جي ضرورت ڪانهي.

مولانا رومؒ تي 50 دينار قرض هو، مريدن کي فرمايائون ته جيڪي ڪجهه موجود آهي، ان مان قرض ڏيئي ڇڏجو پر قرضدارن قرض وٺڻ کان انڪار ڪيو. مولانا رومؒ فرمايو ته الحمدلله انهي سخت مرحلي مان آزادي ملي. چلپي حسام الدينؒ پڇيو ته توهان جي جنازي نماز ڪير پڙهائي؟ فرمايائون ته صدر الدينؒ اهي وصيتون ڪرڻ کان پوءِ جمادي الثاني 672هه تي پنجين تاريخ، سج لٿي مهل وفات ڪيائون. رات جو ڪفن دفن جو سامان آندو ويو، صبح جو جنازو ڪنيو ويو. ٻار، جوان، پوڙها، امير، غريب، پڙهيل، اڻ پڙهيل، هر طبقي، هر فرقي جا ماڻهو جنازي سان گڏ هئا ۽ زارو قطار روئي رهيا هئا. هزارين ماڻهن پنهنجا ڪپڙا ڦاڙي وڌا. ايتريقدر جو عيسائي، يهودي به جنازي جي اڳيان اڳيان انجيل ۽ توريت پڙهندا نوحه آلاپيندا رهيا. بادشاهه وقت به جنازي سان گڏ هو. بادشاهه وقت انهن يهودين ۽ عيسائين کان پڇيو ته توهان جو مولانا رومؒ سان ڪهڙو تعلق آهي؟ هنن چيو ته هي شخص جيڪڏهن توهان لاءِ وڏو پهتل بزرگ هو ته اسان لاءِ به اهوئي هو. پيٽي جنهن ۾ تابوت رکيل هو، رستي ۾ ڇهه ڀيرا بدلائي ويئي، ان جا تختا پڻ تبرڪ طور ماڻهن ۾ ورهايا ويا.

شام جنازو قبرستان ۾ پهتو، شيخ صلاح الدينؒ جنازي نماز پڙهائڻ لاءِ اڳتي وڌيو پر رڙ ڪري بي هوش ٿي ويو. آخرڪار قاضي سراج الدينؒ جنازي نماز پڙهائي. 40 ڏينهن تائين ماڻهو مزار تي زيارت لاءِ ايندا رهيا، انهن واقعن جو ذڪر سلطان ولدؒ پنهنجي مثنوي ۾ مختصر طور هن ريت منظوم ڪيو آهي:

چشم بد دور جملہ آخر - بود نقلان آں شہ فاخر

سال ہفتاد و دو بدہ بہ عدد - شش صد از عہد حضرت احمد ﷺ

چشم زخمے چناں رسید آں دم - گشت نالاں فلک در آں ماتم

مردم شہر از صغیر و کبیر - ہمہ اندر فغان و آہ نفیر

دیمیان ہم ز رومی و اتراک - کردہ از درد گریباں چاک

بہ جنازہ ہمہ شدہ حاضر - از سر مہر عشق نے پے بر

کردہ او را مسیحیاں معبود - دیدہ او را جہود خوب جہود

عیسوی گفت اوست عیسیٰ ما - موسوی گفت اوست موسیٰ ما

ہمہ کردہ ز غم گریباں چاک - ہمہ از سوز کردہ بر سر خاک

ہمچناں ایں کشید تا چل روز - ہیچ ساکن نشد دمے تف و سوز

بعد چل روز سوئے خانہ شدند - ہمہ مشغول ایں فسانہ شدند

مولانا رومؒ جي مزار مبارڪ ان وقت کان اڄ تائين احترام ۽ عقيدت جو مرڪز آهي. ابن بطوطه جڏهن قونيه پهتو ته اتان جي حالتن متعلق لکيو اٿس ته مولانا رومؒ جي مزار تي وڏو لنگرخانو آهي جتي مقامي ماڻهن ۽ مسافرن کي کاڌو ملندو رهي ٿو.

اولاد:

مولانا رومؒ جا ٻه فرزند هئا: علاؤالدين محمد ۽ سلطان ولدؒ. علاؤالدين محمد جو نالو فقط ان ڪري زنده آهي جو هن شمس تبريزؒ کي شهيد ڪيو هو. سلطان ولد جو نالو، مولانا رومؒ جي وڏي شهرت سبب روشن نه ٿي سگهيو. پر ظاهري توڙي باطني علمن ۾ يگانو هو. مولانا رومؒ جي وفات متعلق سيني جي راءِ هئي ته ان کي سجاده نشين بنايو وڃي پر ان جي نيڪ نفسي اهو گوارا نه ڪيو، هن حسام الدين چلپي کي چيو ته والد ماجد جي زماني ۾ اوهان ئي خلافت جون خدمتون سرانجام ڏيندا هئا سو هاڻي به اوهان ئي هن مسند کي زينت بخشو. حسام الدين چلپي 684ھ ۾ وفات ڪئي، ان کان پوءِ سيني جي صلاح سان سلطان ولدؒ مسند تي ويٺو، ان جي زماني ۾ وڏا وڏا عالم فاضل موجود هئا پر جڏهن هو حقائق ۽ اسرار تي تقرير ڪندو هو ته سمورن ماڻهن تي سڪتو طاري ٿي ويندو هو. سندن تصنيفات ۾ قابلِ ذڪر فقط هڪ مثنوي آهي جنهن ۾ حالات لکيل آهن ۽ انهي لحاظ کان اها چئڻ مولانا صاحب جي مختصر سوانح عمري آهي.

سلطان ولدؒ 712ھ تي 96 سالن جي عمر ۾ وفات ڪئي. کين چار فرزند هئا. چلپي عارف جنهن جو نالو جلال الدين فريدونؒ هو. چلپي عابدؒ چلپي زاهدؒ چلپي واجدؒ چلپي عارفؒ مولانا رومؒ جي حياتيءَ ۾ ئي پيدا ٿيو هو(15). مولانا کي ان سان تمام گهڻو پيار هو. سلطان ولد جي وفات کان پوءِ عارف چلپي سجاده نشين جي مسند تي ويٺو ۽ 719ھ ۾ وفات ڪيائين. ان کان پوءِ ان جو ڀيو ڀاءُ چلپي عابدؒ مسند جي زينت بڻيو، ان کان پوءِ به اهو سلسلو قائم رهيو پر ان متعلق تفصيل سان ذڪر ڪرڻ ٿو ملي.

حوالاءِ حاشيه

1. مدينة العلم- آرنيقي.
2. محمد خوارزم. خوارزميه جي سلسلي جو تمام وڏو حڪمران هو. خراسان کان وٺي سموري ايران ماوريٰ النهر ڪاشغر ۽ عراق تائين سندس حڪومت جون حدون هيون. آخر ۾ هن ارادو ڪيو ته سلطنت عباسيه کي ختم ڪري ساداتن جي سلطنت کي قائم ڪيو وڃي. انهيءَ ارادي سان بغداد ڏانهن روانو ٿيو. 616ھ ۾ چنگيز خانين کان شڪست کاڌائين، نيٺ ناڪاميءَ جي حالت ۾ وفات ڪيائين. ڏسو تذڪره دولت شاه سمرقندي.
3. هيءُ واقعو سمورن تنڪرن ۾ آيل آهي، پر سپهه سالار جي رسالي ۾ ان جو ڪوبه ذڪر نه آهي.
4. هي اڪثر حالات ابنِ خلدون تان ورتا ويا آهن. حبيب السير ۽ ابن خلدون ۾ جاءِ بجاءِ اختلاف آهي پر مون ابن خلدون کي ترجيح ڏني آهي. ابن خلدون فارسي ڪونه ڄاڻندو هو، تنهنڪري هن معين الدين پرواني کي پروانو لکيو آهي.
5. مناقب العارفين ص- 52
6. سفرنامو ابن جبير ذڪر دمشق.
7. ابن خلڪان ترجمو- قاضي بهاؤالدين
8. سپهه سالار ص- 39
9. سپهه سالار ص- 16
10. مناقب العارفين ص- 55.56
11. مثنوي جي ديباچي ۾ لکيل آهي ته هيءُ پيشڪش هزار دينار هئي. مولانا رومؒ اها رقم ان ڪري موڪلي هئي ته جيئن شمس تبريزؒ جي آستاني تي خرچ ڪئي وڃي.
12. جوهر مفيد.
13. نفحات الانس ۽ سپهه سالار جو رسالو، حالات شيخ صلاح الدين زرڪوب.
14. سپهه سالار ص- 70.
15. سپهه سالار ص-71.

ناسف علي شيراز

سنڌي لغت نويسيءَ جي تاريخ ۽ ببليوگرافي (آخري قسط-3)

سنڌي لغت نويسيءَ جي تاريخ متعلق هڪ مقالو، "سنڌي ڊڪشنرين جو اتهاس" جيرامداس دولترام جو لکيل آهي. هي مقالو بمبئيءَ مان نڪرندڙ اخبار "هند واسي" جي آڪٽوبر- 1962ع واري پرچي ۾ شايع ٿيو. ان کان پوءِ، ڊاڪٽر لڇمڻ مولچند خوبچندائيءَ جو سنڌي ڊڪشنرين ۽ گرامر متعلق ليک، البرٽ ٿامس جي ايڊيٽري هيٺ شايع ٿيل ڪتاب "Current trends in Linguists, 1969" ۾ ڏنل آهي. ساڳئي موضوع هيٺ، ڊاڪٽر پرسو گدوانيءَ (2004ع- 1937ع) جو انگريزيءَ ۾ "Lexicographical studies in Sindhi" لکيل آهي. هيءُ مقالو گدوانڻي صاحب، سال 1970ع ۾ ڏکڻ هندستان جي شهر ميسور ۾ منعقد ٿيل لغت نويسيءَ متعلق پهرين نيشنل ڪانفرنس جي سيمينار ۾ پڙهيو هو، جيڪو ڏهن سالن کان پوءِ 1980ع ۾ ڪتاب "Lexicography in India: proceeding of the First National Conference on Dictionary Making in Indian Languages" ۾ ڇپيو. هن مقالي ۾ 50 لغتن بابت هڪ فهرست شامل ڪيل آهي. ان کان علاوه، ڊاڪٽر لڇمڻ مولچند خوبچندائيءَ جو سنڌي ڊڪشنرين متعلق ليک، "انسائيڪلوپيڊيا آف انڊين لٽريچر"، واليوم- 2 (1988ع) ۾ شايع ٿيل آهي. ساڳيو ليک ڪجهه واڌارن سميت ڪتاب،

"Sindhi Studies: (1947-1967) A Review of Sindhi Language and Society, 2000".

۾ پڻ ڏنل آهي. پوپٽي هيرانندائي (2005ع-1924ع) جو سنڌي علم ادب تي لکيل مقالو پڻ ڪتاب Sindhi: the scattered treasure, 1980 ۾ ڇپيل آهي، جنهن ۾ لڳ ڀڳ ساڳي گدوائي صاحب واري لسٽ ڏنل آهي.

سنڌ ۾ لغت نويسيءَ متعلق هڪ مقالو: "سنڌي صوتيات لسانيات گرامر ۽ لغت تي ٿيل تحقيق" جي عنوان تحت ڊاڪٽر غلام علي الانا جو لکيل آهي، جيڪو سنه 1984ع ۾ ٽماهي مهراڻ ۾ شايع ٿيو. جنهن کان پوءِ، راقم جو مقالو "سنڌ ۾ لغت نويسيءَ جي مختصر تاريخ" جي نالي سان لکيل آهي. خديجه انصاريءَ جو لکيل مضمون، "سنڌي ٻوليءَ ۾ 'جامع انسائيڪلوپيڊڪ لغت جي گهرج" جي نالي سان مهراڻ جي جنوري- جون 1999ع واري پرچي ۾ شايع ٿيو. جنهن ۾ خديجه انصاري سنڌي لغت جي مختصر تاريخ ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ جامع انسائيڪلوپيڊڪا لغت جي ضرورت تي ڪي تجويزون پيش ڪيون آهن. ان کان پوءِ، تاج جويي جو مقالو، "سنڌي زبان ۾ لغت نويسي: هڪ سرسري جائزو" ٽماهي رسالي مهراڻ- 1999/3ع جي شماري ۾ شايع ٿيو. هيءُ مقالو مختصر پر جامع انداز ۾ لکيل آهي، جنهن ۾ لغتن کان سواءِ پهاڪن جي ڪتابن بابت پڻ ڄاڻ شامل ڪيل آهي. ساڳيو مقالو ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي ترتيب ڏنل هڪ جلدي لغت (1998ع) ۾ پڻ ڏنل آهي. ان کان علاوه، هيءُ مقالو رسالي "پيغام" جي مارچ 2002ع واري پرچي ۾ پڻ شايع ٿيو. تاج جويي جي مقالي کان پوءِ، انڊيا جي سنڌي اديب، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽليءَ جو مقالو ٽماهي مهراڻ- 2000/4ع واري پرچي ۾ "سنڌي لغت نويسيءَ جي تاريخ" جي عنوان هيٺ شايع ٿيو. هن مقالي ۾ ڊاڪٽر جيٽلي صاحب سنڌي لغت نويسي جي تاريخ ۾ هند ۽ سنڌ ۾ لغت بابت ٿيل ڪم جو تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي.

هن مقالي جي شايع ٿيڻ کان پوءِ، عبدالوهاب سهتي پڻ قلم کنيو ۽ "سنڌي لغت نويسيءَ جي تاريخ: ضميمو-1" جي نالي سان مقالو لکيو، جيڪو رسالي "ڪينجهر" جي مارچ 2001ع واري پرچي ۾ شايع ٿيو. جنهن کان پوءِ فاضل مصنف جو ساڳئي موضوع تحت ضميمو-2 پڻ لکيل آهي. ٻنهي ضميمن ۾ محقق گهڻين نئين لغتن جي ڄاڻ شامل ڪئي آهي، ان کان علاوه، پهاڪن جي ڪتابن جون داخلائون پڻ ڏنل آهن. هن مقالي تي تمام گهڻي محنت ڪئي وئي آهي. راقم ۾

ان ڏس ۾ سال 2003ع ۾ مقالو لکيو، جيڪو مهراڻ جي (اونهارو- 2004ع ۽ سرءُ 2004ع) وارن پرچن ۾ "سنڌي لغت نويسي جي تاريخ ۽ ببليوگرافي" جي نالي سان ٻن قسطن ۾ شايع ٿيو، جنهن ۾ 150 کان مٿي لغتن جو ذڪر ڪيل آهي. جيئن ته ان وقت مون عبدالوهاب سهتي صاحب جو مقالو نه پڙهيو هو تنهنڪري ڪجهه لغتن جو ورجاءُ ٿيل آهي. راقم جي مقالي شايع ٿيڻ کان پوءِ، سنڌ جي نوجوان محقق، ڊاڪٽر مخمور بخاريءَ صاحب جو ساڳئي موضوع تي لکيل مقالو مهراڻ 2008/3ع جي شماري ۾ شايع ٿيو آهي. بخاري صاحب گهڻي محنت سان هيءُ مقالو لکيو آهي، جنهن ۾ ڪوڙ نئين لغتن متعلق ڄاڻ شامل ڪيل آهي. راقم جي مقالي کي شايع ٿيندي پنجن سالن جو عرصو ٿي ويو آهي. ان دوران ڪن ٻين لغتن جي ڄاڻ حاصل ٿي ۽ گهڻيون ٿي نيون لغتون به ڇپيون آهن، جن جا نالا اڳين مقالن ۾ لکجڻ کان رهجي ويا هئا. انهن سڀني جو مختصر احوال هيٺ ڏجي ٿو.

اڻويهين صدي عيسوي ۾ سنڌي لغت نويسي (1830ع-1899ع):

سنه 1835ع ۾ ليفٽيننٽ بوئيليو (Alexander Hennery Edmonstone Boileau:) [1807-1862] بيڪانير، جيسلمير، جوڌپور، سنڌ ۽ بهاولپور رياست جو سير سفر ڪيو، جنهن جي رپورٽ هن انڊيا گورنمينٽ کي ڏني. انهي سفر کي هن "Personal narrative of a tour through the western states of Rajwara, in 1835" جي نالي سان 1837ع ۾ ڪلڪتي مان شايع ڪرايو. انهيءَ ڪتاب ۾ هن سنڌ جي ٻوليءَ بابت پنهنجا خيال پيش ڪيا آهن ۽ سنڌي لفظن جي هڪ مختصر فهرست ڏني آهي، جنهن ۾ سنڌي لفظن جي معنيٰ انگريزي ۽ هندستاني ٻوليءَ ۾ ڏنل آهي. انهن سنڌي لفظن جو تعداد اٽڪل سو (100) کن آهي. ٽن صفحن تي مشتمل هي مختصر وَڪيبيلري ٽن ڪالمن ۾ ورڇيل آهي، جنهن ۾ پهرين ڪالم ۾ سنڌي لفظ ڏنل آهن ۽ ٻي ڪالم ۾ انهن جي انگريزيءَ ۾ معنيٰ ۽ آخري ڪالم ۾ هندستاني ٻوليءَ ۾ معنيٰ ڏنل آهي. سنڌي لفظ رومن- سنڌيءَ ۾ لکيل آهن.

سنڌي لفظن جي هڪ نامر مالها يا لفظي ذخيرو اي بي. ايسٽوڪ (E.B. Eastwick) جو پڻ لکيل آهي. هندستاني، فارسي، عربي، سنسڪرت، سنڌي، بروهي ۽ پنجابي ٻولين جي هن ڄاڻوءَ کي سنه 1838ع ڌاري سنڌ اندر اسسٽنٽ پوليٽيڪل ايجنٽ طور رکيو ويو. سنڌ اندر رهڻ دوران هن سنڌي، بروهي ۽ بلوچي ٻوليءَ جو ابياس ڪيو ۽ اهي ٻوليون روانيءَ سان ڳالهائڻ لڳو. انهي کان علاوه هن انهن ٻولين جا لفظي ذخيرا پڻ جمع ڪرڻ شروع ڪيا. هو سنڌي لفظن جو وَڪيبيلري متعلق ڪتاب "Dry Leaves from Young Egypt" ۾ لکي ٿو ته:

"A Vocabulary of the Sindhi Language, comprising four or five thousand words. every one of which was discussed by several Munshis, were part of my own works of supererogation. In preparing the Vocabulary, I, of course, had to learn the character, which has this peculiarity, that only initial vowel (with a very few exceptions,) are written: consequently, there is the greatest difficulty in deyiphering writings, for only the consonants appear, and you must insert the vowels as you think will best suit the sense. Thus, the word pirin, 'beloved', is written exactly like pare, 'beyond', for only the 'P' and the 'r' are represented. The consequence of such an elliptical mode of writing is, that even the native's make egregious blunders in extracting the pith of the queer little epistles with their correspondents favour them [page-119]."

سنڌ ۾ رهڻ دوران، ايسٽوڪ اندازاً پنج هزار اکرن تي مشتمل سنڌي نامر مالها تيار ڪئي هئي، جيڪا هن ڏيهي منشين کان پڻ چڪاس ڪرائي. انڊيا واپس پهچڻ تي هن ان وَڪيبيلريءَ جو مسودو انڊيا جي حڪومت کي 22 آگسٽ 1840ع تي ڇپائي لاءِ ڏنو. انڊيا جي حڪومت هن مسودي کي بمبئي مان 1843ع ۾ ليٿوگراف تي ڇپايو. پنجهتر صفحن تي مشتمل هن مسودي جا نسخا، برٽش لائبريري ۽ ڪيليفورنيا اسٽيٽ لائبريري ۾ موجود آهن. هي وَڪيبيلري پوءِ، سنه 1843ع ۾ "جنرل آف دي ايشيئٽڪ سوسائٽي آف بنگال ڪلڪتہ" جي واليوم 12، پارٽ-1، ۾ صفحي 1-22 تي پڻ شايع ٿي.

هن وَڪيبلريءَ جي مهاڳ ۾ (E.B. Eastwick) جي نالي بجاءِ ڇپائيءَ جي غلطي ڪري نالو جي بي ايسٽوڪ (J.B Eastwick) ڇپجي ويو آهي. جنهن جي تصحيح ٽائيٽل پيج تي ڪيل آهي ۽ (J) کي ڪٽي ان جي بجاءِ هٿ سان ڪنهن (E) لکيو آهي مهاڳ ۾ لکيل J.B Eastwick جي نالي ڪري ڪافي ڪيٽلاگن ۾ هيءَ وَڪيبلري J.B Eastwick ڏانهن منسوب ٿي ويئي آهي. برٽش لائبريري جي ڪيٽلاگ ۾ پڻ J.B Eastwick ۽ E.B Eastwick جي نالن سان ٻن وَڪيبلريز جون لکيون موجود آهن. ممبئيءَ مان ليٿوگراف تي ڇپيل 57 صفحن تي مشتمل وَڪيبلري اصل ۾ قلمي نسخو آهي، جنهن ته ڪلڪتي واري وَڪيبلري ڇپيل آهي، ۽ اهي ٻئي وَڪيبلري E.B Eastwick جون لکيل آهن، يعني هڪ ليٿوگراف صورت ۾ ته ٻي ڇپيل. جنهن ته J.B Eastwick جي ڪا به سنڌي وَڪيبلري لکيل ناهي.

ڪافي وقت ڪانپوءِ ايسٽوڪ هڪ دستي ڪتاب

"Handbook of the Punjab, western Rajputana Kashmir, and upper Sindh".

لکيو، جيڪو 1883ع ۾ شايع ٿيو. هو سنڌي وَڪيبلري متعلق ان ڪتاب ۾ لکي ٿو ته، "سنڌي ٻوليءَ جي پهرين نالو مالها يا لفظي ذخيره سنہ 1840ع ۾ شايع ٿيو جيڪو هن ڪتاب جي مصنف، خداوادي اکرن ۾ لکيو آهي:"

"It must be said, however, that 1st vocabulary of Sindhi which was ever made, and was published in 1840 by the author of this book, was written in the Khudawadi character." (Page-62)

"A Sindhi vocabulary, which was lithographed by the Bombay (Mombay) Government and, subsequently, reprinted in the Transactions of the Bengal Asiatic Society, with other papers in the Bombay Journal".

سنہ 1847ع ۾ ڊاڪٽر ڊارن پشتو ٻوليءَ بابت ڪتاب:

"A Chrestomathy of the Pashto or Afghan' Language. 1847".

سينٽ پيٽربرگس مان شايع ڪيو. جنهن ۾ پشتو ٻوليءَ جي ادبي لکڻين بابت تحقيق ڪيل آهي، جنهن سان مصنف "انگريزي- افغاني" گِلاسري (Glossary) پڻ ڏني آهي. هن ڪتاب جي شايع ٿيڻ ڪان پوءِ، سنڌ سروي ڊپارٽمينٽ جي اسسٽنٽ، سر رچرڊ برٽن جو مقالو جنرل آف دي بامبي برانچ آف رائل ايشيٽڪ سوسائٽيءَ" جي جنوري 1849ع واري پرچي ۾ "Notes and Remarks on Dr. Dom's chrestomathy of Pushtu of Afghan Language" جي نالي سان شايع ٿيو. برٽن، پشتو ٻوليءَ جي علم ادب تي سٺي روشني وڌي آهي. هو پشتو ۽ سنڌي علم ادب جي ڀيٽ ڪندي لکي ٿو ته:

"One peculiarity may be remarked in all these production, that the authors seem never to aim pure Pushtu composition. Their vocabulary is more than three parts Persian and Arabic, and the foreign words and idioms are introduced, (as in the Urdu of N. India) the finer the poetry is. Where as take for instance the Chief-d'oeuure of Sindhi composition, the Risalo of Shah Abdul latif. Of the ten or twelve thousand couplets which that work contains, at least two-thirds will be in the purest Sindhi words and in the local idiom, displaying at the same time a richness of vocabulary , a variety of expression, and naives of style beyond all praise. The Pushtu metre also is invariably an imitation of some Persian measure (in modern composition), where as the Sindhi Language possesses a peculiar kind of verse to which we must at least allow the merit of originality."

سر رچرڊ برٽن ڪتاب تي تنقيد ڪندي ڪيترن ئي پشتو لفظن بابت وضاحت ڪندي صحيح لفظن جي نشاندهي ڪئي آهي. هن آخر ۾ پشتو، سنڌي ۽ پنجابي لفظن جي گڏيل فهرست ۽ انهن جي انگريزيءَ ۾ معنيٰ ڏني آهي، جيڪي عام طرح ٽنهي ۾ ساڳيا آهن ۽ گهڻو ڪري سنسڪرت زبان مان نڪتل آهن. جيتوڻيڪ هي تمام مختصر وَڪيبلري آهي؛ پر انهن ۾ سنڌي ۽ پشتو ٻولين جو هڪ ٻئي سان لاڳاپو چٽي طرح ظاهر ٿئي ٿو. آخر ۾ مصنف پشتو ۽ فارسي ٻوليءَ جي وَڪيبلري پڻ ڏني آهي.

مٿين مقالي کان علاوه، رچرڊ برٽن، سنڌ جي تاريخ، تمدن ۽ ٻولي تي مستند ڪتاب 'Sindh and the Races that Inhabit the Valley of the Indus' لکيو، جيڪو لنڊن مان 1851ع ۾ شايع ٿيو. هو ان ڪتاب ۾ لکي ٿو ته سنڌي ٻوليءَ جي سٺي ڄاڻ جي ڪري ساڳئي خطي ۾

ڳلهائيندڙ، پنجابي، پشتو، جتڪي، بروهي ۽ بلوچي ٻولين بابت ڄاڻ پڻ آسانيءَ سان حاصل ڪري سگهجي ٿي. سنڌي ٻوليءَ ۾ انهن ٻولين جي لفظن جي اٿاڻ بابت لکي ٿو ته، مون کي هڪ مقامي ماڻهوءَ جي ٺاهيل سنڌي لفظن تي مشتمل وَڪيبيلري ڏسڻ جو موقعو مليو، جنهن ۾ چار سو اسمن مان ٻه سو اسم پشتو سان ۽ ڏيڍ سو اسم بلوچي يا ان سان ملندڙ جلندڙ هئا. سندس بيان جو اهو اقتباس هيٺ ڏجي ٿو:

"It may be observed that a good knowledge of Sindhi introduces us to a variety of cognate languages as the Punjabi, Jataki, Pushtu, Belochi, and Brahui and others spoken in the countries west of the Indus. In a vocabulary composed by a native, I observed that out of four hundred noun, two hundred Pushtu and one hundred and fifty Belochi words were exactly or very similar to the Sindhi" [Page 70].

رچرڊ برٽن جي هن بيان مان اندازو ٿئي ٿو ته سنڌ جي مقامي ماڻهن وٽ، سنڌي ٻولي جي لفظن جون لکيل مختصر وَڪيبيلريون يا فهرستون ان وقت موجود هيون جن بابت هاڻ ڪا خبر نٿي پوي. سنڌي لفظن تي مشتمل اهي مختصر اڳٺيون وَڪيبيلريون يا فهرستون آهن، جيڪي ڪتابن ۾ ٽڙيون پکڙيون پيون آهن.

سنه 1850ع کان 1899ع واري دور ۾ سنڌ اندر لغت نويسيءَ جي ابتدا ٿي چڪي هئي. جن ۾ سنڌي ۽ انگريز عالمن چڱو ڀرو ورتو، جن ۾ اِسٽئڪ، شرٽ، اِيسٽوڪ، منشي اڌارام، مرزا صادق علي، آخوند عبدالرحيم وغيره جا نالا اهميت جوڳا آهن. انهن صاحبن ابتدائي دور (1892ع- 1829ع) ۾ جيڪي لغتون لکيون هيون سي اڄ به مستند سمجهيون وڃن ٿيون، جن جو ذڪر اڳين مقالن ۾ تفصيل سان ڪيل آهي. ان ئي دور ۾ سنڌ جي عالم، سيد ميران محمد شاهه اول (1829ع- 1892ع)، پڻ اهڙي ڪوشش ورتي ۽ هڪ "سنڌي انگريزي ڊڪشنري" ترتيب ڏني. ان ڊڪشنري جو ذڪر ڪندي، گل محمد عمراڻي صاحب لکي ٿو ته، هڪ "سيد ميران محمد شاهه (اول) شعر و ادب سان گڏوگڏ لغت نويس پڻ هو. سندس هڪ سنڌي- انگريزي ڊڪشنري سنڌ آرڪائيوز (ڪمشنر آفيس) ۾ اڄ تائين موجود آهي." ڪهڙو نه چڱو ٿئي جو ڪو صاحب هن ڊڪشنريءَ کي سنواري شايع ڪري.

ساڳئي دور (1885ع- 1828ع) ۾ جرمن اسڪالر، ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرومپ پڻ اهڙي قسم جي ڊڪشنري تيار ڪرڻ جو سوچي رهيو هو. ڊاڪٽر ٽرومپ ڪراچيءَ مان 20 نومبر 1854ع تي، مشنري سوسائٽي لنڊن ڏانهن انگريزيءَ ۾ خط لکيو. جنهن ۾ هن سنڌي الف-بي تي روشني وجهڻ سان گڏوگڏ سنڌي ڪتاب تيار ڪرڻ بابت پڻ وضاحت ڪئي آهي. هو لکي ٿو ته:

"هن وقت آءٌ جيڪي ڪتاب تيار ڪري رهيو آهيان، سي هن ريت آهن:

(1) سنڌي ريڊنگ بڪ

1. لغت طور نحوي ۽ اشتقاقي لفظن سان گڏ

2 سنڌي- انگريزي لغت، جنهن ۾ سنڌي لفظ جو اشتقاق ڏنل هوندو.

3 سنڌي ٻوليءَ جو گرامر.

ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ جي مٿئين بيان مان لڳي ٿو ته هن هڪ لاءِ سنڌي- انگريزي لغت" جو ڪم مڪمل ڪري ڇڏيو هوندو پر شايد اها لغت شايع ٿي نه سگهي. "جنرل آف دي رائيل ايشيٽڪ سوسائٽي آف گريٽ برٽن اينڊ آئرلينڊ" جي مئي- 1885ع واري پرچي ۾ ڊاڪٽر ٽرومپ جي وفات تي سندس حياتيءَ بابت مختصر وفات نامو شايع ٿيل آهي، جنهن ۾ لکيل آهي ته:

"Dr. Trumpp was an indefatigable student and more than this, in several directions a pioneer whose lead all subsequent scholars had to follow. In this respect especially noteworthy are his various publications on the Sindhi language, viz. his "Sindhi Reading Book," Lond. 1858: two long articles in the journal of the German Oriental Society for 1861 and 1862, on the position that Sindhi holds to Prakrit and the other Sanskritic vernaculars of India. The Diwan of Abdul Latif Shah, Leipzi. 1866 and his Grammar of the Sindhi Language compared with Sanskrit, Prakrit and the Cognate Indian Vernaculars. Lond. 1872. He also compiled an Etymological Sindhi Dictionary, which still remains un- printed." [Page xxxiv].

منڍئين اقتباس مان لڳي ٿو ته هن ڊڪشنريءَ جو مسودو شايد جرمني شهر جي ڪنهن لائبريريءَ ۾ موجود آهي. سنڌ جي لسانياتي ماهرن کي گهرجي ته هو هن ڊڪشنريءَ جو مسودو هٿ ڪري ان کي شايع ڪرائڻ جي ڪوشش ڪن ته جيئن سنڌي ٻولي جي گهٽ منجهيل لفظن بابت ڄاڻ حاصل ٿي سگهي، ڇاڪاڻ جو هيءَ لغت هڪ قسم جي اشتقاقي لغت آهي.

البرٽ وليم هيوز، سنڌ جو سرڪاري خبرنامو/ سنڌ جي سرڪاري اخبار/سنڌ گزيٽيئر 'A Gazetteer of the province of Sind' جي نالي سان مرتب ڪيو، جيڪو لنڊن مان سال 1874ع ۾ شايع ٿيو. هو اِن جي مهاڳ ۾ لکي ٿو ته "سنڌ متعلق ٻه ڊائريڪٽريون سنه 1857ع ۽ 1862ع ۾ شايع ٿيل آهن. ان کان علاوه سنڌ بابت مختصر سرڪاري رپورٽون، سرگذشت/ يادگيريون ۽ نوٽس گهڻا ئي شايع ٿيا آهن، جيڪي حڪومت جي آفيسرن جا لکيل آهن. انهن ڊائريڪٽرين/سرڪاري مواد کي گزيٽيئر/ سرڪاري خبرنامو نٿو چئي سگهجي. سنڌ بابت ڪيترو ئي مواد ٽڙيو پکڙيو پيو آهي، جن کي مون ترتيب سان هن گزيٽيئر ۾ رکيو آهي. البت سنڌ جي جيالاجي متعلق گهٽ مواد هن گزيٽيئر ۾ شامل ٿي نه سگهيو آهي، جنهن جو گهڻو افسوس اٿم. هن گزيٽيئر ذريعي سنڌ بابت سهيڙيل مواد جو هڪ سلسلو شروع ٿيو آهي. گهڻو مستند مواد نه ملڻ ڪري، هن گزيٽيئر ۾ انگ- اکر يا انگ- شلستر (Statistics) وارو مواد گهڻو ڪري تخميني تي رکيل آهي. ان جو وڏو سبب اهو آهي ته اهو مواد ليا صحيح طرح ترتيب هيٺ نه آيو آهي." مرتب هن گزيٽيئر جي آخر ۾، سنڌي- انگريزي لفظن جو مختصر ذخيرو، "ورنيڪيولر اکرن بابت تشريحي وَڪيبيلري" ضميمي- 4 طور رکيو آهي، جنهن ۾ سنڌي اکرن جي معنيٰ ۽ سمجهاڻي انگريزي ۾ ڏني آهي. پنجن صفحن تي مشتمل جي وَڪيبيلري صفحي 852 کان 856 تي ڏنل آهي، جنهن ۾ ڪل سنڌي اکرن جو تعداد 184 آهي.

هن سرڪاري خبرنامي/گزيٽيئر جو ٻيو ڇاپو 1876ع تي لنڊن مان شايع ٿيو. هن ڇاپي ۾ مرتب، وادارا ۽ سُڌارا پڻ ڪيا آهن، جنهن ۾ سنڌي- انگريزي اکرن جي وَڪيبيلري، "ورنيڪيولر يا ڏيهي اکرن بابت تشريحي وَڪيبيلري" ضميمي- 5 هيٺ رکيل آهي. 17 صفحن تي مشتمل هن لفظي ذخيري ۾ سنڌي اکرن جو تعداد 740 آهي، جن جي معنيٰ ۽ سمجهاڻي انگريزيءَ ۾ ڏنل آهي. هيءَ وَڪيبيلري صفحي 882 کان 898 تي ڏنل آهي.

اِي-بي-اِيسٽوڪ E.B.Eastwick, (1814ع-1883ع) جو لکيل ڪتاب "هينڊ بڪ آف دي پنجاب ويسٽرن راجپوتانا، ڪشمير اينڊ اپر سنڌ"، سال 1883ع ۾ شايع ٿيو. هن ڪتاب ۾ اِيسٽوڪ سنڌي لفظن جو ذخيرو ڏنو آهي جيڪو ٽن ڪالمن ۾ ورهايل آهي. هڪ ڪالم ۾ انگريزي لفظ، ٻئي ۾ ان جي پنجابيءَ ۾ معنيٰ ۽ ٽئين ڪالم ۾ سنڌي معنيٰ ڏنل آهي. هن کي فرهنگ پڻ چئي سگهجي ٿو جو هن ۾ مختلف ڌنڌن بابت ڪيترائي لفظ ڏنل آهن، مثلاً: جسم جي عضون جا نالا، مختلف بيمارين جا نالا، ڏينهن، مهينن ۽ طرفن جا نالا، چئن پيرن وارن جانورن جا نالا، پکين، مڇين، حشرات (جيتن جڻن) جا نالا، پٿرن جا نالا، پوشاڪ، خوراڪ ۽ گهر جي فرنيچر جا نالا، باغباني، وڻن، گلن جا نالا، زراعت ۽ جهاز راني بابت نالا، بئنڪ يا ڏيتي ليتي بابت نالا، قانون ۽ حڪومت بابت نالا، مختلف ڌنڌن جا نالا، اسڪول ۽ ڪاليج ۾ استعمال ٿيندڙ لفظ ۽ آخر ۾ رنگن ۽ حواسن جا نالا ڏنل آهن. هن فرهنگ ۾ اٽڪل 1500 لفظن جو ذخيرو موجود آهي.

سال 1885ع ۾ جارج ڪلفرڊ وائٽ ورٿ (George Clifford Whitworth)، "اين اينگلو- انڊين ڊڪشنري" شايع ڪئي. هن ڊڪشنري ۾ سنڌي، هندي، مرهٽي، بنگلي پنجابي وغيره ٻولين جا اهڙا چونڊ لفظ ڏنل آهن جيڪي ڪا خاص معنيٰ رکن ٿا. سنڌي ٻوليءَ جا ٻه ڪافي لفظ، مثلاً "ڌانگي، ڪپي پيلو، وڏيرو، ڪاردار" وغيره ڏنل آهن، جن جي سمجهاڻي انگريزيءَ ۾ ڏنل آهي. هيءَ هڪ قسم جي گلاسري (Glossary) آهي.

ويهين صدي عيسويءَ ۾ سنڌي لغت نويسي:

ويهين صديءَ جي شروعات ۾ سنڌي- انگريزي ۽ انگريزي- سنڌي ڊڪشنريون شايع ٿيڻ لڳيون جن جو تفصيل اڳين مقالن ۾ ڏنل آهي. هن ئي دور ۾، يورپين جنرل لائبريري حيدرآباد سنڌ جي لائبريرين، مسٽر ڀولامل ٻولچند سنه 1901ع ۾ انگريز آفيسرن لاءِ سنڌيءَ ۾ دستي ڪتاب لکيو. جنهن بابت هو مهاڳ ۾ لکي ٿو ته، هن

ڪتاب ڪي گرامر جي ڪتاب بجاءِ سنڌيءَ جو دستي ڪتاب سمجهڻ گهرجي. ڪتاب جي جوڙڻ ۽ ان جي مقصد تي روشني وجهندي لکيو اٿس ته، هن ڪتاب جو مقصد انگريز آفيسرن کي سنڌي ٻولي سيکارڻ آهي جيڪا هو هن دستي ڪتاب ذريعي ٿوري ئي عرصي ۾ آسانيءَ سان سکي سگهن ٿا. هُو وڌيڪ لکي ٿو ته استاد جي حيثيت ۾ ڏهن سالن جي تجربي هيٺ ڪري آءٌ اهو سمجهان ٿو ته انگريز آفيسرن کي سنڌي سکڻ ۾ تمام گهڻي ڏکيائي ٿئي ٿي ۽ انهي ڳالهه کي ذهن ۾ رکندي مون هيءُ مينيول جوڙيو آهي.

دستي ڪتاب (Manual) ۾ هن يورپين آفيسرن جا ٿورا مڃيا آهن جن ڪتاب لکڻ ۾ ڪيس مدد ڪئي. ڪتاب جي آخر ۾ هن انگريزي- سنڌي ٽيڪنيڪل (هنري/ڪاريگري) لفظن جي مختصر "هنري نامو-مالها" ڏني آهي، جيڪا صفحي 223 کان 231 تائين نون صفحن تي اٽڪل 300 هندي لفظن تي مشتمل آهي. جنهن ۾ آفيشل، ڪرمنل، جوڊيشل، سول، روينيو، هسٽاريڪل، ۽ ميڊيڪل وغيره جهڙن ڏنلن ۽ هنرن بابت انگريزي لفظن جي معنيٰ سنڌيءَ ۾ ڏنل آهي.

سچڻ سنگهه فتح سنگهه جي "دي پرائمر ڪنسائس سنڌي انگلش ڊڪشنري" جو ٻيو ڇاپو حيدرآباد مان سنه 1924ع ۾ شايع ٿيو. پهرين ڇاپي جو ذڪر اڳين مقالي ۾ ٿيل آهي. سنڌي لغت نويس، آنندرام ٽاڻومل شاهاڻيءَ جون سنڌي- انگريزي ۽ انگريزي- سنڌي ڊڪشنريون ڇپيل آهن جن جا ڪيترائي ڇاپا هند ۽ سنڌ مان شايع ٿيل آهن. پرسو گدواڻي جي ڏنل لسٽ موجب سندس "انگريزي سنڌي ڊڪشنري" سنه 1930ع ۾ ۽ "سنڌي- انگريزي ڊڪشنري" سنه 1933ع ۾ شايع ٿي.

آئرلينڊ جي مشهور مستشرق، جارج ابراهام گريئرسن جو مشهور لسانياتي ڪم، "هندستان جي ٻولين جو لسانياتي جائزو"، سنه 1903ع کان 1928ع جي عرصي ۾ 11 جلدن جي صورت ۾ شايع ٿيو. هي اهم ۽ يادگار لسانياتي ڪم هميشه ياد رکيو ويندو، جنهن ۾ هندستان جي تمام گهڻين ٻولين جو تجزيو پيش ڪيل آهي، جنهن ۾ سنڌي ٻولي به شامل آهي. هن تجزيي جو جلد 8، پارٽ 1 سنڌي، پنجابي ۽ لهندا ٻولين تي مشتمل آهي. سنڌي ٻولي جي معياري لاسي، لاڙي ۽ ڪڇي محاورن کي اڀياس ۾ شامل ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ گرامر، نثر مان نمونو ۽ لفظن جي فهرست شامل آهي.

سنڌي لفظن جي فهرست: "سنڌي ٻولي جي مختلف محاورن جي اکرن ۽ جملن جي معياري فهرست" جي نالي سان جلد 8 جي صفحي 214 کان 231 تي ڏنل آهي، جنهن ۾ لفظن ۽ جملن جو ڪل تعداد 241 آهي هن فهرست ۾ پنج ڪالم ڏنل آهن، جنهن ۾ پهرين ڪالم ۾ انگريزي لفظ ۽ باقي چار ڪالمن ۾ معياري سنڌي، لاسي، لاڙي ۽ ڪڇي ٻولين ۾ انهن جي معنيٰ ڏنل آهي.

انڊين سول سروس آفيسر ايچ ٽي. ليمبرڪ، سنڌ ۾ 1927ع کان 1947ع تائين مختلف عهدن تي فائز رهيو. سنڌ ۾ رهڻ دوران هن، هتي جي تهذيب ۽ تمدن جو گهرو مطالعو ڪيو، هن سنڌي ادبي بورڊ جي تاريخ سيريز جي سلسلي ۾، بورڊ انتظاميه جي لکپڙهه کان پوءِ سنڌ جي تاريخ تي ٻه مستند جلد لکيا، جيڪي سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيا. ليمبرڪ جون جمع ڪيل رپورٽون، ڪتاب ۽ ٻيو مواد جيڪو هن سنڌ ۾ رهڻ دوران جمع ڪيو، سو برٽش لائبريري جي قلمي نسخن جي شعبي ۾ محفوظ آهي. هن مواد ۾ "نوٽبڪ آف سند وَڪيبيلري" پڻ موجود آهي. اڃا ان جي پڪ ناهي ته اهي نوٽبڪ سندس لکيل آهي يا ڪنهن ٻئي جو، ان بابت وڌيڪ ڄاڻ ناهي. قياس آهي ته شايد اهو ليمبرڪ جوئي لکيل هجي. اهو نوٽبڪ "انڊيا آفيس سليڪٽ مٽيريل" جي قلمي نسخن جي ڪيٽلاگ ۾ هن نمبر تي رکيل آهي. (Mss Eur F208)

ورهاڱي کان اڳ پيرومل مهرچند آڏواڻي جي "ايٽمالاجيڪل سنڌي- نو سنڌي ڊڪشنري" پڻ لکيل آهي، ان جو ذڪر جي.ايم.سيد ڪتاب 'جنب گذاريم جن سين' جلد 2 ۾ آڏواڻي تي لکيل مضمون ۾ ڪيو آهي. ان کان علاوه، هُن پنهنجي هڪ مضمون ۾ ان جو ذڪر ڪيو آهي. ورهاڱي کان پوءِ، انڊيا ۽ سيلون جي "بائبل سوسائٽي" طرفان جان اسٽرنگ مورلي هوپر (1882ع 1974ع) جو ڪتاب "Greek New Testament terms in Indian languages: a comparative word list" سال 1957ع ۾ شايع ٿيو.

هن ڪتاب ۾ يوناني ببليڪل لفظن جي هم معنيٰ هندستان جي مختلف ٻولين ۾ ڏنل آهي، جنهن ۾ سنڌي ٻولي بہ شامل آهي.

سليم الدين قريشيءَ، سال 1990ع ۾ ”ڪيٽلاگ آف دي اردو، پنجابي، پشتو- ۽ ڪشميري مينيسڪرپٽس اينڊ ڊاڪيومينٽس ان دي انڊيا آفيس لائبريري اينڊ رڪارڊس“ جي نالي سان مرتب ڪيو. هن ڪيٽلاگ جو پارٽ- 3، ڪشميري قلمي نسخن تي مشتمل آهي، جنهن جو ذڪر مصنف صفحي 111 کان 120 تي ڪيو آهي. هن پارٽ ۾ مصنف اهڙي ذخيري جو ذڪر ڪيو آهي جيڪو ڪشميري، مڪراني، لوهاڻي، سنڌي، پلئيہ، ڪڇي ۽ نيپالي ٻولين تي مشتمل آهي، جنهن جي معنيٰ يا سمجهاڻي فارسيءَ ۾ ڏنل آهي. هن قلمي ذخيري جي مصنف جي خبر ناهي تہ ڪنهن جو لکيل آهي، البت ڪيٽلاگ جي سهيڙيندڙ ان قلمي نسخي جي شروعات ۽ آخر ۾ آيل لفظ ڏنا آهن جيڪي هيٺ ڏجن ٿا:

شروعات: ايزد- اودا- ٺاڪر- ايشر- ڀڳوان- نارائڻ

آخر: ذي الحجہ- ذي الحجہ- ڀهاڳن- ڀهڳن- ڀهڳن.

هن ذخيري ۾ ڪيترا لفظ آهن، ان باري ۾ ڪيٽلاگ جي سهيڙيندڙ ڪا بہ معلومات ناهي ڏني. البت ايترو لکيو اٿس تہ هيءُ ذخيرو 19 هين صدي عيسويءَ جو لکيل آهي (اٽڪل روءِ: سنہ 1800ع- 1850ع)، جنهن ۾ ڪشميري، مڪراني، لوهاڻي، سنڌي، پلئيہ، ڪڇي ۽ نيپالي ٻولين جي معنيٰ يا سمجهاڻي فارسيءَ ۾ ڏنل آهي(14).

ايڪويهين صدي عيسويءَ ۾ سنڌي لغت نويسي:

نئين صدي جي شروعات کان هيل تائين سنڌي ٻولي جون ڪافي لغتون شايع ٿيون آهن، جن مان ڪي سنڌيءَ مان سنڌيءَ جون لغتون آهن، تہ ڪي انگريزي- سنڌي ۽ سنڌي- انگريزي، تہ ڪي وري ڪن خاص موضوعن بابت آهن. انهن لغتن کي شايع ڪرڻ ۾ ٻن ادارن، سنڌيڪا اڪيڊمي ۽ سنڌي لينگئيج اٿارٽيءَ نهايت اهم ڪردار ڪيو آهي. انهن ادارن طرفان شايع ٿيل لغتن جو مختصر ذڪر هيٺ ڪجي ٿو:

سنڌي- سنڌي لغتون:

سنڌي مان سنڌي جي لغت متعلق مون اڳئين مقالي ۾ لکيو هو تہ ماستر سهج رام جي لکيل ”سهج ڪوش“ سنڌي لغت لکڻ جي پهرين ڪوشش هئي. پر لڳي ٿو تہ سنڌي مان سنڌي جي لغت لکڻ جي ڪوشش ماستر سهج رام کان بہ اڳ سنڌ جي عالمن ڪئي. اهڙي هڪ سنڌي لغت جو قلمي نسخو سنڌ جي نامياري عالم، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جي لائبريري ۾ موجود آهي. سنڌي لغت جو هيءُ قلمي نسخو 301 صفحن تي مشتمل آهي، جنهن تي ڪتابت جو سال 1871ع لکيل آهي. ڊاڪٽر سنديلو هن لغت متعلق لکي ٿو تہ، ”هن ۾ لفظن جون معنائون سنڌي ۾ ڏنل آهن ۽ ڪٿي ڪٿي معنيٰ ڏيندي شواهد بہ پيش ڪيل آهن.“ (قلمي نسخا: مهراڻ، 1986/4ع).

سنڌ جيٰ ناميارو عالم ۽ محقق، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب جي ايڊيٽري هيٺ، جامع سنڌي لغات جا پنج جلد شايع ٿيل آهن. جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي قديم ۽ جديد لفظن جو اندراج ٿيل آهي. هن لغت جا پويان چار جلد ڊاڪٽر صاحب جي تصحيح کان سواءِ شايع ڪيا ۽.

ڊاڪٽر صاحب جي جوڙيل هن لغات جو پهريون جلد ”جامع سنڌي لغات“ جي نالي سان سنڌي لينگئيج اٿارٽيءَ طرفان سال 2004ع ۾ شايع ٿيو آهي ۽ باقي بہ جلد بہ شايع ٿي ويا آهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي شاهہ جي رسالي جي لغت ”روشنيءَ“ جو ٻيو جلد بہ سال 2002ع ۾ شايع ٿيو آهي. جنهن ۾ سر سسئي ۾ آيل ڏکين اکرن جون معنائون سهيڙيل آهن ۽ خاص طرح بلوچي لفظن بابت تحقيق ڪيل آهي.

ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جا سنڌي ٻوليءَ بابت ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيا آهن، جن ۾ هن سنڌي لفظن جي اوسر ۽ گرامر تي ڪافي بحث ڪيو آهي. هن ڏس ۾ سندس هڪ ڪتاب ”سنڌي ٻولي، لفظ، لغت ۽ لکيت“ سال 2003ع ۾ شايع ٿيو آهي، جنهن ۾ محقق سنڌي لغت جو فڪري ۽ تنقيدي اڀياس نهايت عالمانہ انداز ۾ پيش ڪيو آهي. شاهد سومري، جي ترتيب ڏنل لغت، ”ٻوليءَ سندا ٻول“ سنڌي لينگئيج اٿارٽي حيدرآباد سنڌ مان 2005ع ۾ ڇپائي آهي. هن لغت ۾ سنڌ جي قديم ۽ گمنام لفظن جو ذخيرو ڏنل آهي، ان کان سواءِ، سنڌي

پهاڪن جي تشريح پڻ ڪيل آهي. سنڌي لغتن جي ڪيتر ۾ هي ٻئي لغتون سنڌو اضافو آهن. عبدالستار بلوچ پڻ انگلش- سنڌي لغت ترتيب ڏني آهي. هيءَ لغت "سنڌيڪا لغت" جي نالي سان ڪراچيءَ مان سال 2006ع ۾ شايع ٿي آهي. هن جي ڇپائي جو سهرو سنڌيڪا اڪيڊمي جي سر تي آهي. هن ۾ پنجاهه هزار انگريزي لفظن جون داخلائون ۾ ڏنل آهن.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جو ڪتاب "لاڙي ۽ ڪڇي: سنڌيءَ جا ۾ محاورا" سنڌي لينگئيج اٿارٽي سنہ 2008ع ۾ شايع ڪيو آهي. هن ڪتاب ۾ ڊاڪٽر عبدالجبار صاحب لاڙ ۽ ڪڇ پاسي ڳالهائيندڙ سنڌي محاورن جو اڀياس پيش ڪيو آهي. ورلڊ ڪيٽلاگ موجب هن ۾ سنڌي ٻولي جي ٻن محاورن لاڙي ۽ ڪڇي ٻولين جي چوند لفظن جا ذخيرا ڏنل آهن. هن ڪتاب جي فهرست مان خبر پوي ٿي ته هن ۾ صرف "لاڙ جي لغت" ڏنل آهي، ڪڇي محاوري جا لفظ ڏنل ناهن. هي ڪتاب جيئن ته تازو شايع ٿيو آهي ۽ منهنجو ڏنل ناهي، انڪري ان متعلق ڪا تصديق نٿو ڪري سگهان ته هن لغت ۾ ڪيترا لفظ ڏنل آهن. ڪتاب کي ڏسڻ کان پوءِ ئي وڌيڪ ڪجهه لکي سگهجي ٿو. ساڳئي اداري، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جو ڪتاب "جتڪي ٻولي" سال 2008ع ۾ شايع ڪيو آهي. هن ۾ ڊاڪٽر صاحب صفحي 119 کان 144 تي "جتڪي- سنڌي لغات" ڏني آهي، جنهن ۾ جتڪي ٻوليءَ جي لفظن جي معنيٰ سنڌيءَ ۾ ڏنل آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي هيءَ ڪوشش سنڌي ۽ جتڪي ٻوليءَ جي لفظن کي سمجهڻ ۾ گهڻي مدد ڏيندي عزيز ڪنگراڻي صاحب جو ڪتاب "اکر اکر آرسي" به سنڌي لينگئيج اٿارٽي وارن شايع ڪيو آهي. هي ڪتاب استاد بخاري جي شاعري جي لغت جو آهي، جنهن ۾ مرتب ڪن اڳاٽن لفظن جي معنيٰ سنڌيءَ ۾ ڏني آهي ۽ سند طور شاعر جو بيت پڻ ڏنو آهي. هن جي ڇپجڻ جي جو سال 2009ع آهي. الهرکئي ٻٽ ۽ سليم ٻٽي جي ترتيب ڏنل موضوعاتي لغت، "هٽ جا هنر: شاهه جي رسالي جي موضوعاتي لغت" پڻ شايع ٿي آهي. هن لغت ۾ شاهه جي رسالي مان اهڙن لفظن کي چونڊيو ويو آهي جيڪي هٽ جي هنرن بابت آهن. هن لغت جو پهريون جلد شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچيءَ طرفان 2008ع ۾ شايع ٿيو آهي. مرحوم محمد سومار شيخ جو پڻ موضوعاتي لغت بابت ڪتاب لکيل آهي. هيءَ ڪتاب "ڪلا جي هنرمندن جي لغت" جي نالي سان مصنف قلمي صورت ۾ ڇڏيو آهي، جنهن ۾ واڍي، ڪمانگر، جنڊي ۽ سونهر جي ڪمن ۾ ڪم ايندڙ لفظن ۽ اصطلاحن کي سهيڙيو ويو آهي. هيءَ ڪتاب 237 صفحن تي مشتمل آهي، جيڪو اڃا شايع نہ ٿيو آهي.

انگريزي- سنڌي ۽ سنڌي- انگريزي لغتون:

آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس ڪراچيءَ طرفان، "آڪسفورڊ پڪچر ڊڪشنري انگلش- سنڌي" شايع ٿي آهي. هيءَ ڊڪشنري ڇهن سالن جي عمر کان مٿي جي ٻارن لاءِ جوڙي وئي آهي، هن جو لکندڙ 'E.C.Parnwell' ۽ ترجمو ڪندڙ جاويد ڀٽو آهي، جڏهن ته امداد حسيني ان جو ايڊيٽر آهي. ٻارن جي سکيا لاءِ هيءَ سٺي ڪوشش آهي. ان کان علاوه سنڌي لينگئيج اٿارٽي طرفان، "ٻارن لاءِ تصويري سنڌي- انگريزي لغت" 2004ع ۾ شايع ٿي آهي. هن ڊڪشنريءَ جو سهيڙيندڙ بشير احمد منگي آهي ۽ ان تي نظرثاني محمد قاسم ٻگهيو ڪئي آهي. سال 2005ع ۾ ساڳئي اداري طرفان، "سنڌيڪا اسٽوڊنٽس ڊڪشنري: انگلش- سنڌي" جو نظرثاني ڪيل ڇاپو شايع ٿيو. هن ڊڪشنري جو مرتب ۽ ايڊيٽر ثناءُ الله راڄڙ صاحب آهي. هن ڊڪشنري جو ذڪر بخاري صاحب به ڪيو آهي. ثناءُ الله راڄڙ جي "سنڌيڪا پاڪيٽ ڊڪشنري: انگلش- سنڌي" پڻ ڇپيل آهي، جنهن کي به سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچيءَ مان شايع ڪيو آهي. انگريزي اخبار ڊان جي رپورٽر، عباس جلباڻي جي رپورٽ موجب، لاهور اورينٽل بڪ سوسائٽيءَ طرفان 2002ع ۾ "انگلش- انگلش- سنڌي ڊڪشنري" شايع ٿي آهي ۽ ان جو نالو "نيو ايج ڊڪشنري" رکيو ويو آهي. هن ڊڪشنريءَ جي مصنف جي خبر پئجي نہ سگهي آهي.

عبدالرشيد ميمڻ به سنڌي لغت نويسي جي ميدان ۾ پاڻ موکيو آهي. سندس لکيل ٽن جلدن تي مشتمل ضخيم لغت: ڪفايت ڪامپريهينسيو ڊڪشنري، 2002ع ۾ ڇپيل آهي. سندس نئين ترتيب ڏنل 1051 صفحن تي مشتمل ضخيم لغت: "سنڌي سنڌي- انگريزي ڊڪشنري" جي نالي سان سنڌي لينگئيج اٿارٽي طرفان 2006ع ۾ حيدرآباد سنڌ مان

شايع ٿي آهي. نيو ڪلاسيڪل اسٽورز اردو بازار ڪراچيءَ جي مالڪ، عبدالغفار ميمڻ "نيو ايڊوانس ڊڪشنري انگلش-انگلش-سنڌي" ڊڪشنري، سال 2007ع ۾ ڇپائي آهي. هي ڊڪشنري 1300 صفحن تي مشتمل آهي، جنهن جو مرتب، عبدالنبي پيرزادو آهي. سال 2008ع ۾ سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي مان، "سنڌيڪا پڪٽوريل ڊڪشنري انگلش-سنڌي" شايع ڪئي آهي. هن ڊڪشنري جو جوڙيندڙ فضل الرحمان ميمڻ آهي ۽ ايڊيٽري جا فرائض حيدر بخش عزيز گوپانگ انجام ڏنا آهن. هيءَ ڊڪشنري پرائمري ڪلاس جي ٻارن لاءِ جوڙيل آهي. هن ڊڪشنريءَ جو ذڪر بخاري صاحب ۾ ڪيو آهي. تازو سنڌيڪا اڪيڊمي، (Sindhica 1000 words) جي نالي سان انگريزي-سنڌي ڊڪشنري تيار ڪئي آهي. هن ڊڪشنريءَ جا جوڙيندڙ نظر حسين ملاح ۽ غلام مصطفيٰ سولنگي آهن. ڇاليهه صفحن تي مشتمل هي مختصر ڊڪشنري ڪراچيءَ مان سال 2008ع ۾ شايع ٿي آهي. جنهن ۾ روزمره زندگيءَ ۾ ڪم ايندڙ هڪ هزار انگريزي لفظن جون معنائون سنڌيءَ ۾ ڏنل آهن.

مختلف ٻولين جون لغتون:

سنڌي-انگريزي ۽ انگريزي-سنڌي لغتن کان سواءِ، ٻين ٻولين ۾ پڻ لغتون شايع ٿيون آهن. ٽوڪيو جپان جي رهاڪو، ڪنيسا ڪومايا، سنڌي-جپاني ٻوليءَ جي نالو مالها جوڙي آهي. هيءَ وڪيبلري مصنف 1997ع ۾ شايع ڪئي، جنهن ۾ سنڌي ٻولي جي 1500 بنيادي لفظن جي معنيٰ جپاني ٻوليءَ ۾ ڏنل آهي. براهوي ٻولي جي اديب، داد محمد خان براهوي، "سنڌي براهوي لغت" ترتيب ڏني آهي، جيڪا سنڌي لئنگئيج اٿارٽي طرفان 2005ع ۾ شايع ٿي. سنڌي ۽ براهوي ٻوليءَ جي هيءَ پهرين لغت آهي، جنهن لاءِ هُو مبارڪ باد جو مستحق آهي. محمد پناهه ڦرڙي جي ترتيب ڏنل "هندي-سنڌي لغت" به ساڳئي اداري طرفان سال 2007ع ۾ شايع ٿي آهي. ڦرڙي صاحب جي هيءَ پهرين ڪوشش آهي، جنهن ۾ هندي لفظن جي معنيٰ سنڌيءَ ۾ ڏنل آهي. "پنجاب انسٽيٽيوٽ آف آرٽ اينڊ ڪلچر ڊپارٽمينٽ" جي ڊائريڪٽر، ڊاڪٽر شائسته نزهت جي چوڻ موجب، ڊپارٽمينٽ طرفان مارچ 2008ع ۾ "سنڌي-پنجابي ڊڪشنري" شايع ٿي رهي آهي. جنهن جي لکڻ ۾ سنڌ ۽ پنجاب جي اسڪالرن گڏجي ڪم ڪيو آهي. خبر ناهي ته هيءَ ڊڪشنري مارڪيٽ ۾ اچي ويئي آهي يا اڃا شايع ٿيڻي آهي.

مختلف مضمونن جون لغتون:

مختلف ٻولين جي لغتن کان سواءِ، ڪن خاص مضمونن تي به ڪجهه نيون لغتون شايع ٿيون آهن. مثلاً، ڊاڪٽر شمس الدين تنئي جي "دي نيو سائينٽيفڪ ڊڪشنري انگلش-سنڌي"، (سال 1987ع) ڇپيل آهي. هن ڊڪشنريءَ جو ٻيو سٽاريل ڇاپو، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو سال 1995ع ۾ شايع ڪيو آهي. جاويد عباسي سائنس جي مضمون، بائلاجي (حياتيات) جي لفظن جي "ڊڪشنري آف بائلاجي ان سنڌي" جوڙي آهي. هيءَ ڊڪشنري گنج بخش ڪتاب گهر حيدرآباد سنڌ پاران 2007ع ۾ شايع ٿي آهي. ان کان علاوه، محترم خليل الرحمان شيخ، "قانون جي لغت" مرتب ڪئي آهي. هيءَ لغت، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي طرفان سال 2008ع ۾ شايع ٿي آهي. خليل الرحمان شيخ، "سياست جا اصطلاح" نالي سان ڊڪشنري مرتب ڪئي آهي جيڪا پڻ ساڳئي اداري طرفان شايع ٿي آهي. هن ڊڪشنريءَ ۾ سياست ۾ استعمال ٿيندڙ اصطلاحن جي سنڌيءَ ۾ معنيٰ ۽ وضاحت ڪيل آهي. هيءَ ڊڪشنري شايد 2008ع يا 2009ع ۾ شايع ٿي آهي. سنڌي لئنگئيج اٿارٽي طرفان "دفتري لغت" پڻ شايع ٿي آهي. جنهن جا جوڙيندڙ خان محمد جروار ۽ خالد آزاد وگهيو آهن. هيءَ لغت آفيس ۾ ڪم ايندڙ لفظن تي مشتمل آهي. هن جي ڇپجڻ جو سال 2009ع آهي. مون مقالي "سنڌي لغت نويسيءَ جي تاريخ" ۾ لکيو هو ته، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي جي لائبريري ۾ مولوي عبدالغفور همايونيءَ جي چند ورقن تي مشتمل فارسي-سنڌي لغت، "فرهنگ همايوني" جي نالي سان موجود آهي. مولوي عبدالغفور همايوني جي اها لغت، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، سال 2004ع ۾ حيدرآباد مان شايع ڪئي آهي، جنهن کي نياز همايوني ترتيب ڏنو آهي.

سنڌي-عربي ۽ عربي-سنڌي لغتون:

عبدالوهاب سهتي صاحب سنڌي لغت نويسيءَ جي تاريخ ضميمه-2، ۾ سنڌي-عربي ۽ عربي-سنڌي

لغتن جي نئين ڄاڻ شامل ڪئي آهي. انهن کان علاوه هت ڪجهه بين سنڌي- عربي ۽ عربي- سنڌي لغتن جي ڄاڻ ڏجي ٿي. سنڌ جي جيد عالم محمد حماد الله السنڌي هاليجوي جو قرآن مجيد جي لغت بابت لکيل ڪتاب "لغات القرآن المسمي باليواقوت والمرجان"، سال 1937ع ۾ شايع ٿيل آهي. هن جو ڇاپو، پاڪستان مجلس التعاون الاسلامي جي تعاون سان سال 2001ع ۾ ٻيهر ڇپيو آهي. سنڌي لينگئيج اٿارٽي طرفان سال 2007ع ۾ مدد علي قادريءَ جو ڪتاب "سنڌي ۽ عربي ٻولين جو لغوي ڳانڍاپو"، حيدرآباد، سنڌ مان شايع ٿيو آهي. هن ڪتاب متعلق لکيل آهي ته هيءُ عربي- سنڌي لغت بابت آهي.

سنڌ جي مشهور سرهندي خاندان جي عالم، خواجه محمد حسن جان سرهندي (1365هه/ 1946ع-1278هه/ 1862ع) جو قرآن شريف جي ڏکين اکرن جي معنيٰ بابت ڪتاب "بلغات القرآن" جي نالي سان قلمي صورت لکيل آهي. هن جا پيش لفظ عربيءَ ۾ ابوالحسن زيد بن عبدالله بن عمر الفاروقيءَ جا لکيل آهن. آخر ۾ فارسيءَ ۾ علم قرآن بابت ڪجهه قاعدا لکيل آهن. هن قلمي مخطوطي جا ڪل 161 صفحا آهن ۽ قرآن شريف جي مشڪل لفظن جي معنيٰ عربي ٻوليءَ ۾ نهايت ئي سهڻي خط ۾ ڏنل آهي. ورتل: 'http//www.sirindi.info'

هن کان اڳ واري مقالي ۾ پير محمد راشد روضي ڌڻيءَ جو عربي لغت جو لکيل ڪتاب "جمع الجوامع" جو سرسري ذڪر ڪيو هئم، جيڪو قلمي صورت ۾ موجود آهي، پر ان متعلق ڪو تفصيل نه ڏنو هئم. هن ڪتاب متعلق ڪجهه ڄاڻ پير حسام الدين راشديءَ جي هڪ مقالي مان حاصل ٿي. جنهن ۾ پير صاحب، پير محمد راشد روضي ڌڻيءَ جو ذڪر ڪندي لکيو آهي ته:

"مطالعو تمام وسيع هئن، ڪتب بيني جي اها حالت هئي جو ڪين هر وقت ڪتاب هٿ ۾ رهندو هو علم لغت ۾ خاص طرح ڪمال هئن. انهي فن ۾ چئن جلدن ۾ هڪ ضخيم ڪتاب "جمع الجوامع" جي نالي سان لکيائون، جنهن جي هر جلد جا صفحا هڪ هڪ هزار آهن."

پير حسام الدين راشدي هن کان وڌيڪ هن ڪتاب متعلق جو تفصيل ناهي ڏنو. اگر ڪو صاحب هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو شايع ڪري ته، هيءُ ڪتاب سنڌي لسانيات ۾ هڪ اهم اضافو ثابت ٿي سگهي ٿو. جلال الدين سيوطي بن عبدالرحمان بن ابي بڪر (وفات: 1505ع/ 911هه) جو "جمع الجوامع" لکيل آهي. جنهن متعلق ڪن جو خيال آهي ته ان ۾ حديثون گڏ ڪيل آهن، البت واصف هن کي علم نحو جي ڪتابن ۾ شمار ڪيو آهي. خبر نٿي پوي ته هيءُ پير محمد راشد روضي ڌڻي، سيوطيءَ جي ڪتاب تي حاشيو لکيو آهي يا شرح يا هيءُ الڳ سان ڪو ڪتاب آهي، والله عالم.

هڪ سنڌي عالم، محمد نشان ولد گل محمد فاروقي (وفات: 1269هه) جي هڪ فارسي لغت لکيل آهي، جنهن جو قلمي نسخو، ڪتاب "نينهن جا نعرا" جي مؤلف ڊاڪٽر نواز علي شوق صاحب وٽ محفوظ آهي

[ڪتاب 'نينهن جا نعرا' بابت ڄاڻ انٽرنيٽ تان ورتل].

هندستان ۾ سنڌي لغت نويسي:

ايڪويهين صديءَ جي شروعاتي ڏهاڪي اندر، هندستان ۾ پڻ سنڌي لغت نويسي متعلق چڱو ڪم ٿيو آهي. ڊاڪٽر جيٽلي صاحب سنڌي لغت نويسيءَ واري مقالي ۾ لکيو هو ته پنڊت ڪشنچند جيٽليءَ هڪ سنڌي ڪوش، "سنڌي شبد ڀنڊار" نالي سان تيار ڪيو هو. ان ۾ جدا جدا وشين موجب سنڌي لفظن جا 'Synonyms' ڏنل آهن، اهو ڪوش هن وقت ڇپجيءَ هيٺ آهي. پنڊت ڪشنچند جيٽلي جو تيار ڪيل اهو ڪوش، اکل ڀارتيه سنڌي ساهتيه، سال 1999ع ۾ دهليءَ مان شايع ڪيو آهي.

انڊيا جي لسانياتي ماهر ڊاڪٽر پرسو جيسرام گدواڻي (2004ع- 1937ع) جو لکيل لفظن جو ذخيرو "سنڌي ايپلشڻ جا چونڊ لفظ" جي نالي سان گانڌي نگر جي سنڌي ساهت اڪيڊمي سال 1999ع ۾ شايع ڪيو آهي. هن ۾ ڊاڪٽر پرسو، سنڌي محاورن: مثلاً، سوڍڪي، جتڪي، مينگهواڙي، ۽ ڪڇي ٻوليءَ جي چونڊ لفظن جي "نام مالها" تيار ڪئي آهي. ڊاڪٽر پرسو گدواڻي جي هيءَ ڀرپور ڪوشش آهي جنهن ۾ هن سنڌي ٻولي جي مختلف محاورن کي هڪ هنڌ گڏ ڪيو آهي. ڊاڪٽر پرسو جو ديهانت 2004ع تي ٿيو، جيڪو سنڌي ٻولي لاءِ وڏو نقصان

آهي. هن ڪم ۾ ان جو سٽ لالچي همٿوجي سونهڙ ڏنو آهي.

هن ڪتاب جي لکڻ جو وڏو سبب مصنف اهو ڄاڻايو آهي ته، ڪڇ ۽ گجرات ۾ رهندڙ سنڌي ڳالهائيندڙن جي محلورن تي گجراتي ٻوليءَ جو اثر وڌي رهيو آهي ۽ هو گجراتي تعليم حاصل ڪري رهيا آهن ۽ پنهنجي محلورن جي لفظن کي وساري رهيا آهن. اگر اها صورتحال برقرار رهي ته ڪٿي سنڌي ٻولي جو املهه خزانو وڃائي نه ڇڏجي. انهيءَ مقصد ۽ سنڌي ٻوليءَ سان محبت هئڻ ڪري ڊاڪٽر پرسو گدواڻي هيءُ ذخيرو جمع ڪيو ته جيئن سنڌي ٻوليءَ جي محلورن جي لفظي- ڀنڊار کي محفوظ ڪري سگهجي. بقول ڄيٺي لالواڻي جي ته، هيءُ هڪ شروعاتي قدم آهي، جنهن جي آڌار تي اڳتي هلي وڏي پيماني تي تحقيق ڪري سگهجي ٿي ۽ ضرورت مطابق هڪ جدا لغت جوڙي سگهجي ٿي.

چونڊ لفظن جي هيءَ فرهنگ يا سُوچي، پنجن ڪالمن ۾ ورڇيل آهي. هڪ ڪالم ۾ معياري سنڌي لفظ ڏنل آهن ۽ باقي چئن ڪالمن ۾ جتڪي، ميگهواڙي، سوڍڪي، ۽ ڪڇيءَ جا هم معنيٰ لفظ ڏنل آهن. جنهن ۾ پکين، گهر جي سامان، ڪاٺ جي سامان، بيمارين، جسم جي عضون، ڏاڻن، انگن، طرفن، مهينن، هفتن، کيتيءَ جي اوزارن، هٿيارن، اناج، ڀاڄين، جهنگلي جانورن، وڻن، ميون، زيورن، ڳاهن ۽ ولين جا نالا ڏنل آهن. هيءَ فهرست تازو، سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري طرفان شايع ٿيندڙ تحقيقي جرنل، ”سنڌي ٻولي“ جي (جلد- 2، شمارو-2، 2009ع) ۾ شايع ٿي آهي.

موجوده دور جي سنڌي لغت نويس ڪنعيالال ليکواڻيءَ سنڌي لغت بابت ڪافي ڪتاب شايع ڪيا آهن. سندس نون شايع ٿيل ڪتابن ۾ ”پڪٽوريل گلاسري آف سنڌي“ انڊيا مان شايع ٿيل آهي، جنهن ۾ سنڌي اکر تصويرن ذريعي سمجهايل آهن. هن جي ڇپجڻ جي سال جي خبر پئجي نه سگهي. ان کان علاوه، سندس ”سنڌي- هندي- انگريزي تصويري ڊڪشنري“، جو ٻيو ڇاپو پرڪاش پبليڪيشن پونا مان سال 2001ع ۾ شايع ڪيو آهي. هن جو پهريون ڇاپو سال 1998ع ۾ شايع ٿيل آهي. ساڳئي مصنف جي هڪ ٻي ڊڪشنري ”بنيادي سنڌي- انگريزي ڊڪشنري“ پڻ انڊيا جي شهر پونا مان پرڪاش پبليڪيشن وارن سنه 2001ع ڇپائي آهي، جنهن ۾ روزاني ڳالهه ٻولهه ۾ ڪم ايندڙ سنڌي لفظن جي انگريزيءَ ۾ معنيٰ ڏنل آهي. ساڳئي سال پرڪاش پبليڪيشن وارن ڪنعيا لال ليکواڻي جي ”بنيادي سنڌي- هندي شبد ڪوش“ جو ٻيو ڇاپو ساڳئي شهر مان شايع ڪيو آهي. ان کان علاوه، ”رهنولري سنڌي- هندي شبد ڪوش“، به ساڳئي شهر مان مصنف خود سال 2005ع ۾ ڇپائي پڌري ڪئي آهي، جنهن ۾ مختلف ڌنڌن بابت لفظن کي سهيڙيو ويو آهي. مشهور سنڌي لغت نويس، پرمانند ميوارام جي جوڙيل ”نيو سنڌي- انگلش ڊڪشنري“ جو نئون ڇاپو ساهتيه اڪيڊمي نئين دهليءَ مان 2002ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. گجرات جي شهر احمد آباد ۽ بڙودا جي سنڌي اديب، ستراموداس، جڙيئسنگهاڻي سائل جي ترتيب ڏنل سنڌيءَ مان سنڌي جي لغت ”سائل ڪوش“ بڙودا مان سنه 2004ع ۾ شايع ٿي آهي. سنڌي ادب جي گهڻ رخي شخصيت، ڊاڪٽر موتي لال جوتواڻيءَ (1936ع- 2008ع) جي ترتيب ڏنل ”سنڌي ادب جي ڊڪشنري“ جو ٽيون ڇاپو سال 2007ع ۾ نئين دهليءَ مان شايع ٿيو آهي. هن نئين ايڊيشن ۾ مصنف واڌارا ۽ سڌارا پڻ ڪيا آهن. هن ڪتاب جي شايع ٿيڻ جو هڪ سال کان پوءِ سندس ديهانت ٿيو.

پڄاڻي:

ايڪويهين صديءَ جي شروعات کان هيل تائين سنڌي علم ادب بابت ڪافي تعداد ۾ ڪتاب شايع ٿيل آهن. ڪيترائي نوان ادارا پڻ وجود ۾ آيا آهن، جن علمي، تاريخي ۽ ادبي شهپاره سنڌ واسين کي پڙهڻ لاءِ ڏنا آهن. سنڌي لغت نويسيءَ جي ميدان ۾ به چڱو واڌارو آيو آهي. خاص طرح ٻن ادارن، سنڌيڪا اڪيڊمي ۽ سنڌي لينگئيج اٿارٽيءَ سنڌي لغتن کي ڇپائڻ ۾ مؤثر ڪردار ادا ڪيو آهي. ايڪويهين صديءَ جي پهرين ڏهاڪي اندر ڪافي نيون لغتون شايع ٿيون آهن، جن مان ڪن کي ٻيهر سڌاري ۽ وڌائي شايع ڪيو ويو آهي، ته ڪي وري خاص موضوعن مضمونن جون لغتون شايع ٿيون آهن.

ڪيترائي نوان لکندڙ پڻ سامهون آيا آهن، جن ۾ حيدر بخش عزيز گوپانگ، ثناءُ الله راڄڙ، عبدالرشيد

ميمڻ غلام مصطفيٰ سولنگي ۽ شيخ خليل الرحمان جا نالا نمايان حيثيت رکن ٿا. انهن صاحبن وڏي محنت ۽ جفاڪشيءَ کان پوءِ اهي لغتون تيار ڪيون آهن. انهن لغتن کي شايع ڪرڻ ۾ سنڌيڪا اڪيڊمي جي روح روان نور احمد ميمڻ جو به وڏو هٿ آهي، جنهن جي لڳاتار ڪوششن سان "سنڌي- انگريزي"، "انگريزي- سنڌي" ۽ "سنڌي- سنڌي" لغتون ڇپجي نروار ٿيون آهن. سنڌي لينگئيج اٿارٽي پڻ ڏهن سالن جي عرصي اندر ڪيترين ئي نيون لغتون شايع ڪيون آهن. جن ۾ شاهه جي رسالي جون لغتون، جامع سنڌي- لغت جا ٽي جلد ۽ مختلف مضمونن جون لغتون، نهايت اهميت جوڳيون آهن. اهي سيئي صاحب ۽ ادارا جن اهي ڪوششون ڪيون آهن سي اڳتي به سنڌي ادب جا گهڙا اٿين ئي پريندا رهندا ۽ سنڌي علم و ادب جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ پاڻ پتوڙيندا رهندا. انهن ئي مخلص مهربانن جي ڪوشش سان سنڌي لغت جي ميدان ۾ به ڏينهون ڏينهن ترقي ۽ واڌارو ايندو رهندو. هن مقالي سان سنڌي لغت نويسي جي تاريخ هاڻ گهڻي حد تائين مڪمل ٿي ويئي آهي.

(ورتل مواد: انٽرنيٽ جي آن لائين ڪيٽلاگن ۽ رسالي مهراڻ جي پرچن، سنڌي ادبي بورڊ جي آن لائين لائبريري)

ضميمو- 1

(ج)- سنڌي گرامر پهاڪن، لغتن ۽ ڪيٽلاگن متعلق چند وضاحتون:

1. ڊاڪٽر بلوچ صاحب، جامع سنڌي لغات جي مهاڳ ۾ خان چند ايس آڏواڻيءَ جي پهاڪن جي دستي ڪتاب 'A Handbook of Sindhi Proverbs' جو ذڪر ڪيو آهي جيڪو حيدرآباد مان 1921ع ۾ شايع ٿيو. "نيشنل ببليوگرافي آف انڊين لٽريچر" (NBIL# 39757) ۽ برٽش لائبريري جي ڪيٽلاگ موجب هيءُ ڪتاب روچيرام گاجومل جو لکيل آهي، جنهن کي کيمچند شيوڪرام آڏواڻيءَ حيدرآباد سنڌ مان 1921ع ۾ شايع ڪيو. هيءُ ڪو الڳ سان پهاڪن جو ڪتاب لکيل ڪونهي.

2. انڊين سول سروس آفيسر، ايڇ ٽي ليمبرڪ، سال 1927ع کان 1947ع تائين سنڌ ۾ رهيو. سنڌ ۾ رهڻ دوران هن سنڌي ٻوليءَ جو چڱو مشاهدو ڪيو ۽ سنڌ جي تاريخي ۽ تمدن تي ڪتاب ۽ مقالا لکيا. سندس ڪتابن جو ذخيرو انگلينڊ جي لائبريري ۾ محفوظ آهي، جتي سنڌ متعلق ٻين ڪتابن کان سواءِ، سنڌي پهاڪن بابت ٻه قلمي نوٽ بڪ پڻ محفوظ آهن. اها خبر ناهي ته اهي ٻئي نوٽ بڪ سندس لکيل آهن يا ڪنهن ٻئي سنڌي عالم جا لکيل آهن.

3. راقم جو مقالو: "سنڌي لغت نويسيءَ جي تاريخ ۽ ببليوگرافي: قسط- 1" (مهراڻ نمبر 1-2/ 2007ع) ۾ شايع ٿيو آهي. هن مقالي جي صفحي 72 تي راقم ممبئي پريزيڊنسي جي ٻن ڪيٽلاگن بابت تفصيل ڏنا آهن. هڪ گرانٽ جو مرتب ڪيل آهي ۽ ٻيو برٿويٽ جو. انهن ڪيٽلاگن متعلق راقم لکيو ته، ممبئي پرڳڻي جا اهي اڳئين ڇپيل ڪيٽلاگ آهن، جن ۾ ٿي سگهي ٿو ته سنڌي ڪتاب مڪمل وچور سان پڻ شامل هجن." خوشقسمتيءَ سان انهن ٻنهي ڪيٽلاگن کي ڏسڻ جو موقعو مليو. ٻنهي ۾ سنڌي ڪتابن جا وچور شامل آهن. جن جو تفصيل ڏجي ٿو:

(الف)- گرانٽ جو ترتيب ڏنل ڪيٽلاگ سنه 1867ع ۾ شايع ٿيو. هن ڪيٽلاگ جي صفحي 218 کان 225 تي 42 سنڌي ڪتابن جو اندراج ٿيل آهي. (ب)- برٿويٽ جو ترتيب ڏنل ڪيٽلاگ، سنه 1869ع ۾ شايع ٿيو. هن ڪيٽلاگ جي صفحي 90 کان 93 تي 14 سنڌي ڪتاب جو درج ٿيل آهن. مقالي ۾ ڪيٽلاگ جي ڇپجڻ جو سال ڇاپي جي غلطيءَ سبب 1969ع لکجي ويو آهي. درست سال 1869ع آهي. ڪراچي ڪيٽلاگ (1870ع) ۾ سنڌي ڪتاب ڏنل ناهن.

4. راقم جو مقالو: "سنڌي لغت نويسيءَ جي تاريخ ۽ ببليوگرافي: قسط- 1" رسالي مهراڻ (اونهارو 2004ع) جي پرچي ۾ شايع ٿيل آهي. صفحي 101 تي راقم لکيو ته، جيمس پرنسيپ سنڌي ٻوليءَ جو گرامر لکيو جيڪو 1835ع ۾ ٻمبئيءَ مان شايع ٿيو. هن گرامر متعلق ڄاڻ مون خوبچنداڻيءَ جي انگريزي ۾ لکيل مقالي ۽ مهراڻ ۾ شايع ٿيل ڊاڪٽر جيٽلي جي لکيل لغت واري مقالي تان ورتي هئي، جنهن ۾ هنن پرنسيپ ۽ راموس جي گرامر جو ذڪر ڪيو آهي. مون جڏهن گرامر متعلق هيءُ مقالو لکڻ شروع ڪيو ته ٻنهي گرامر جي ڪتابن بابت ڪوجنا شروع

ڪيم. ڪافي پراڻن ڪيٽلاگن کي ڏسڻ کان پوءِ به اهي بئي ڪتاب ڪنهن به ڪيٽلاگ ۾ نظر نه آيا. البت واڻن جي گرامر جو. تقريباً سيني آڳاٽن ڪيٽلاگن ۾ بيان ٿيو آهي. ورلڊ ڪيٽ ۾ به واڻن جي گرامر جي داخلا ڏنل آهي، جنهن ۾ لکيل آهي ته واڻن جو اهو گرامر ايف. ڊي رامو س (F.D.Ramos) بمبئيءَ مان سنه 1836ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. ان مان ظاهر آهي ته رامو س انهيءَ گرامر جو ڇپائيندڙ آهي نه ڪي لکندڙ. باقي پرنسيپ جي گرامر بابت وضاحت هن مقالي ۾ ڪيل آهي. ان کان علاوه پرنسيپ ۽ رامو س جي گرامر جو ذڪر نڪو اسٽئڪ ئي ڪيو آهي نڪو وري ڊاڪٽر ٽرومپ صاحب. البت واڻن جي گرامر جو ذڪر بنهي عالمن گرامر جي مهاڳن ۾ ڪيو آهي. اگر پرنسيپ ۽ رامو س جا گرامر لکيل هجن ها ته هو ضرور ذڪر ڪن ها. ان مان به ظاهر آهي ته رامو س ۽ پرنسيپ جو گرامر لکيل ناهي. البت پرنسيپ صاحب، واڻن جي گرامر تي تفصيلي مضمون لکيو آهي، جيڪو جنرل ايشيئٽڪ سوسائٽي آف بنگال جي مئي 1837ع واري پرچي ۾ ڇپيل آهي.

5. ڊاڪٽر مرليڌر جيٽليءَ، ڪتاب "سنڌي پهاڪا ۽ محاورا" جي مهاڳ ۾ سنڌي لغت واري مضمون ۾ لکيو آهي ته گذريل صدي جي آخري ڏهاڪي ۾ روچيرام گجومل ڪرپلاڻيءَ پڻ انگريزيءَ ۾ هڪ ڪتاب سنه 1892ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. ان جو نالو آهي- "A Hand Book of Sindhi proverbs" اصل ۾ هيءُ ڪتاب 1895ع ۾ ڪراچيءَ مان شايع ٿيو.

"Vocabularies of the seven languages spoken in the countries west of the Indus".(by: R.Leech, 1843).

ڊاڪٽر لڇمڻ مولچند خوبچندائيءَ هن ڪتاب متعلق لکيو:

"In 1843, Leech prepared a vocabulary of seven Indo-Aryan languages for the Govt. of Bombay, which includes Sindhi as one of the languages"

ڊاڪٽر پرسو گدوانيءَ پڻ ساڳي ڳالهه ڪئي ته،

"Leech also prepared a vocabulary of seven Indo-Aryan language including Sindhi for the Govt. of Bombay in 1843"

ساڳيءَ طرح ڊاڪٽر مرليڌر به لکيو ته، "انگريزي فوج جي ٻن عملدارن ڪيپٽن اسٽئڪ ۽ ليفٽيننٽ ليچ سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جا ننڍڙا ذخيرا رومن لپيءَ ۾ انگريزي معني سان ڇپائي پڌرا ڪيا. انهن جي ڄاڻ اسان کي رائيل ايشيئٽڪ سوسائٽي آف بنگال، ڪلڪتي جي شايع ٿيندڙ جنرل جي پرچن مان ملي ٿي." (مهراڻ، 2000/4ع، ص- 55). راقم به ان ڪتاب متعلق لکيو ته "ان کان علاوه، رابرٽ ليچ، انڊيا جي حڪومت لاءِ انڊيا جي ستن ٻولين ۾ لفظن جي هڪ لغت لکي، جنهن ۾ سنڌي ٻولي پڻ شامل هئي. اها لغت 1838ع ۾ بمبئي مان شايع ٿي." (مهراڻ، لونهارو 2004ع، ص- 101). هن ڪتاب جو ذڪر پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ ۽ پوپٽي هيراننداڻيءَ پڻ ڪيو آهي.

سيني محقق حضرات هن ڪتاب جو ذڪر، گرامر ۽ لغت بابت لکيل مقالن ۽ ڪتابن ۾ ڪيو آهي، جن ۾ سيني اهو خيال ڏيکاريو آهي ته رابرٽ ليچ انڊيا جي حڪومت لاءِ انڊيا جي ستن ٻولين ۾ فهرست لکي جنهن ۾ سنڌي لفظن جو ذخيرو (Vocabulary) پڻ ڏنل آهي. هيءُ ڪتاب اصل ۾ پهريائين 1838ع ۾ بمبئي مان شايع ٿيو، جنهن جو مڪمل نالو آهي- 'Vocabularies of the seven language spoken in the countries west of the Indus: By Leech, with Remarks on the origin of the Afghans. By: James Birds'. ان کان علاوه هيءُ ڪتاب مقالي جي صورت ۾ ٽرانزيڪشنز آف دي بامبي (بمبئي) جاگرافيڪل سوسائٽي فورم 38-1836ع، واليوم- 1، بمبئي، 1844ع جي پرچن ۾ پيهر صفحي 393 کان 419 تي شايع ٿيو. هن ۾ جيڪي ست زبانون ڏنل آهن سي هي آهن: Baraki, Pashai, Langhmani, Kashgari, Deer, Tirhai, Maghal, Aimaks اهي ست ئي زبانون افغانستان جي ملڪ جون آهن ۽ انهن ۾ سنڌي زبان شامل ڪانهي ۽ نڪو اهي انڊيا جي ست انڊو آرين ٻولين سان تعلق رکن ٿيون. بقول ڊاڪٽر جيٽلي جي ته تاريخ نويس کي گهرجي ته هو سڀ کان اول درست انگ اکر ۽ تفصيل ڪٺا ڪري.

هن ڪتاب متعلق اصل حقيقت اها آهي ته، 1830ع کان 1837ع دوران، انگريز حڪومت، ليفٽيننٽ رابرٽ ليچ ۽ چند ٻين انگريز آفيسرن کي ڪابل مشن تي موڪليو. جتي انهن کي چيو ويو ته هو ان خطي جي ماڻهن ۽ ٻولين جو اڀياس ڪن ته جيئن انگريزن کي اتي

ڪنهن تسر جي ڪا ڏکيائي پيش نہ اچي ۽ هو آسانيءَ سان پنهنجو ڪم ڪري سگهن. لفٽيننٽ ليچ اتي پهچڻ شرط افغاني ۽ پشتو ٻولين جو اڀياس ۽ انهن ٻولين جا مختصر ذخيرا پڻ جمع ڪرڻ شروع ڪيا.

بمبئي واپس پهچڻ تي ليفٽيننٽ ليچ، افغانستان جي ٻولين متعلق جيڪو مواد اتي رهڻ دوران ڪٺو ڪيو هو، ان کي هن مقالي جي صورت ۾ "جنرل آف دي ايشيٽڪ سوسائٽي آف بنگال" جي واليم- 7، جنوري- ڊسمبر، 1838ع جي پرچن ۾ هيٺئين نالي سان

'Epitome of the Grammars of the Brahuiky, Balchoky and Panjabi languanges with vocabularies of Baraky, Pashi, Laghmani, Cashgari, Teerhi, and Deer Dialects. by: Lieut. Leech: Bombay Engineers, Assistant on a mission to Kabul'

چئن قسطن ۾ شايع ڪرايو. ساڳئي مقالي کي هن ڪتابي صورت ۾ سنہ 1843ع ۾ ڪلڪتي مان شايع ڪرايو. سال 1849ع ۾ هن ان ڪتاب سان گڏ، جي.بي.ايسٽوڪ (J.B.Eastwick) جي لکيل سنڌي وَڪيبلري کي بہ شامل ڪيو ۽ ان کي ڪلڪتي مان شايع ڪرايو. اصل حقيقت اها آهي تہ هي ڪتاب بروهي، بلوچي ۽ پنجابي گرامر ۽ افغاني ٻولين جي ذخيرن تي مشتمل آهي جيئن ڪتاب جي نالي مان ظاهر آهي ۽ هن ۾ سنڌي ٻولي شامل ڪانهي.

ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، "انسائيڪلوپيڊيا آف انڊين لٽريچر" ۾ لکيل انگريزي مضمون ۾ ڪلناٿيءَ جي ڪتاب "سنڌي ڀاڪا" جي ڇپجڻ جو سال 1888ع ڄاڻايو آهي، جڏهن تہ مهراڻ ۾ شايع ٿيل مضمون، سنڌي لغت نويسيءَ جي تاريخ ۾ ساڳئي ڪتاب جي شايع ٿيڻ جو سال 1889ع لکيو آهي. پوپٽي هيرانندائيءَ پڻ ساڳيو سال يعني 1888ع لکيو آهي. پرسو گدوائيءَ هڪ سن 1911ع ۽ ٻي جاءِ تي سن 1914ع ڄاڻايو آهي. هن ڪتاب جي ڇپجڻ جو درست سال 1888ع يا 1889ع آهي، ان جي خبر ڪتاب کي ڏسڻ کان پوءِ ئي پئجي سگهي ٿي يا ان جي ورڇيڪ تصديق ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي ڪري سگهي ٿو.

"A Vocabulary of the Sindhi Language" (by J.B.Eastwick) سنڌي گرامر ۽ ڊڪشنرين متعلق جن بہ سنڌي عالمن ڪتاب يا مقالا لکيا آهن، تن سڀني هن ذخيري جو ذڪر ڪيو آهي. ڪئپٽن جي. بي. ايسٽوڪ جي لکيل سنڌي لفظن جي وَڪيبلري 1843ع ۾ ڪلڪتي مان نڪرندڙ رسالي "ايشيٽڪ سوسائٽي آف بنگال" جي پرچي ۾ صفحي 1 کان 22 تي شايع ٿي. هن کي ڪتابي صورت ۾ الڳ سان پڻ ڪلڪتي مان 1843ع ۾ ڇاپيو ويو. هيءَ وَڪيبلري ليچ جي لکيل "ايپيٽوم آف گرامر" سان گڏ 1849ع ۾ پڻ شايع ٿي. ڊاڪٽر روڊلف (Dr. Rudolf) جو هڪ مقالو انڊيا جي ادبيہ تاريخ ۽ قديم آثارن متعلق، "ايشيٽڪ سوسائٽي آف بنگال" جي 1885ع واري پرچي ۾ شايع ٿيل آهي. سنڌي ادب جو ذڪر ڪندي هُو جي.بي.ايسٽوڪ جي لکيل وَڪيبلري متعلق لکي ٿو تہ:

"A short vocabulary of it, drawn up by captain J.B.Eastwick, was published a few years later in the journal for 1843. It contained a promiscuous collactoin of words, followed by a particular list of names of different artificers and their implement; and a particularly valuable feature in it was that it gave the equivalents of every English word in two different Sindhi dialects, those of sar and Lar (page-162)." [Part II- Chapter- 5; Archaeology, History, Literature etc: Langage and Literature by Dr. A.F.Rudolf Hoernle. In Centenary Review of the Asiatic Society of Bengal: from 1784-1883. Published by the society. Calcutta: printed by Thacker spink and co". 1885]

جي.بي.ايسٽوڪ جي هن وَڪيبلري جي داخلا تقريباً سيني اکرن ڪيٽلاگن ۾ ڏنل آهي. ان کان علاوه، ليفٽيننٽ اي بي. ايسٽوڪ جي 75 صفحن تي مشتمل سنڌي لفظن جي وَڪيبلري پڻ لکيل آهي، جيڪا ساڳئي سال يعني 1843ع ۾ ممبئي مان شايع ٿي. اي.بي. ايسٽوڪ ڪتاب 'Dry leaves from young Egypt' ۾ لکي ٿو تہ:

"A vocabulary of the Sindhi Language, comprising four or five thousand words every one of which was discussed by several Munshis, were part of my own works of supererogation. In preparing the vocabulary, I, of course, had to learn the character, which has this peculiarity, those only initial vowels (with a very few exceptions,) are written: consequently there is th greatest difficutly in deciphering writings for only the Consonants appear, and you must insert the vowels as you think will best suit the

sense. Thus. the word pirin, "beloved," is written exactly like pare, 'beyond,' for only the 'p' and the 'r' are represented. The consequence of such an elliptical mode of writing is, that even the natives make egregious blunders in extracting the pith of the queer little epistles with which their correspondents favour them" (page- 119). [Dry leaves from Young Egypt being a glance at Sindh before the arrival of Sir Charles Napier. By an Ex- Political. London: James Madden", 1849.]

ڪتاب 'Dry leaves from young Egypt' جي مصنف جي خبر نه آهي، ڪتاب تي صرف ايڪس پوليٽيڪل ايجنٽ لکيل آهي. ڪافي ڪيٽالاگن ۾ هي ڪتاب ايڊورڊ بيڪ هائوس ايسٽوڪ E.B.Eastwick ڏانهن منسوب ڪيو ويو آهي. اصل ۾ جي. بي. ايسٽوڪ جي ڪاب ووڪيبلري لکيل نه آهي، اها ووڪيبلري اصل ۾ اي. بي. ايسٽوڪ جي لکيل آهي. ڪتاب ۾ ڪنهن (J) کي ڪٽي (E) لکيو آهي. حقيقت ۾ هنين ووڪيبلريز جو اصل مصنف 'E.B.Eastwick' آهي.

1. A vocabulary of the Sindhi language by: Lt. E.B.Eastwick [Eastwick, Edward Backhouse, 1814-1883.] Bombay: [s.n], 1843. 75 p. [Lithographed- A facsimile reproduction of the manuscript copy.] W1116.

2. A vocabulary of the Scinde language (by: Lt. J.B.Eastwick.) [In: Leech (R) Epitome of the grammars of the Brahuiky, Balochky & Panjabi language, etc. Calcutta 1849.] Shelmark: 12906. DF. 9.

سنڌي لغتن جي ببليوگرافي

(الف) هڪ ٻوليءَ جون لغتون:

1- سنڌي- سنڌي.

• قلمي:

1. ساڌواڻي، امرلال. سنڌي ٻٽن لفظن جي لغت (قلمي).

ڇپيل:

2. ابڙو، آفتاب. سنڌي جونيئر اسڪول ڊڪشنري ڇاپو-2. ڪراچي، سنڌ: سنڌيڪا اڪيڊمي ۽ حيدرآباد، سنڌ: اسٽاڪسٽ، شاهه لطيف ڪتاب گهر، 2004ع ص- 336
3. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش خان/ جتڪي- سنڌي لغات. ڪتاب جتڪي ٻولي. ڇاپو پهريون. حيدرآباد، سنڌ: سنڌي لينگويج اٿارٽي، (2008ع)، ص- 119- 144
4. جوڻيجو، ڊاڪٽر عبدالجبار/ لاڙ جي لغت. ڪتاب لاڙي ۽ ڪڇي: سنڌيءَ جا ٻه محاورا. حيدرآباد سنڌ: سنڌي لينگويج اٿارٽي، (2008ع)، ص- 80
5. جيٽلي، ڪرشن شرما/ سنڌي شبد مهراڻ: وشيانسورا سنڌي سمانرٿا وڪاڪا شبدڪوش دهلي: اکل ڀارتيه سنڌي ساهتيه وڪاس پريشاد، 1999ع ص- 222
6. جڳتسنگهاڻي، سترمداس ايسرداس سائل/ سائل ڪوش: سنڌي- سنڌي، بڙودا، انڊيا، راشٽرا رهيا سنڌي ٻولي وڪاس پريشاد، 2004ع، ص- 576
7. سومرو، شاهد/ ٻوليءَ سندا ٻول: سنڌي ٻوليءَ جي گمنام لفظن ۽ پهاڪن جي تشريحي لغت. حيدرآباد، سنڌ: سنڌي لينگويج اٿارٽي، (2005ع)، ص- 296
8. ڪنگراڻي، عزيز/ اکر اکر آرسي. حيدرآباد، سنڌ: سنڌي لينگويج اٿارٽي، سال جون 2009ع
9. ليکواڻي، ڪي. پي/ پڪٽوريل گلاسري ان سنڌي انڊيا

• مقالا:

10. سداڻي، روچيرام جي/ ڪي نيٺ سنڌي لفظ. هندواسي، (بمبئي، فيبروري، 1962ع).
11. جيٽلي، ڪرشن شرما/ سنڌي شبدن ڪي وتپتي. راشٽريا ڀارتي، واليوم- 2، نمبر- 1-2، (واردا، ڊسمبر 1952ع)
12. ڀارتي نارائڻ/ سنڌي لوڪ گيتن ۾ لفظي خزانو. نئين دنيا، واليوم- 12، نمبر، 1-2، (بمبئي، 1960ع)، ص، 81-88.

(ب) ٻن ٻولين جون لغتون:

2- انگلش- سنڌي

• قلمي:

13. سورراج هاسانند (ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر)/ مختصر انگلش- سنڌي ڊڪشنري (قلمي)، 1933ع
14. نامعلوم/ آڪسفورڊ پڪچر ڊڪشنري: انگلش- سنڌي بمبئي، انڊيا: آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس، (قلمي)

• ڇپيل:

15. انگلش ٽو انگلش- سنڌي ڊڪشنري يا نيوايج ڊڪشنري لاهور: لاهور اوريئنٽل بڪ سوسائٽي، 2002ع، ص-؟

16. ايسٽوڪ، اي بي/وڪيبيلري اينڊ ڊائيلاگس: انگلش- پنجابي- سنڌي ان: هينڊ بڪ آف دي پنجاب ويسٽرن راجپوتانا، ڪشمير اينڊ اپر سنڌ لنڊن: جان مري، 1883ع، ص، 62-103

17. پرمانند ميوارام/ اي نيو انگلش- سنڌي ڊڪشنري. نيو دهلي، انڊيا: ساهتيه اڪيڊمي، 2002، ص- 3، 465

18. جوتواڻي موتيلال/ اي ڊڪشنري آف سنڌي لٽريچر (وڏايل ۽ سڌاريل). ڇاپو ٽيون. نيو دهلي، انڊيا: اديتيا بڪس، 2007ع، ص- 252

19. راڄڙ، ثناءُ الله سنڌيڪا اسٽوڊنٽس ڊڪشنري: انگلش ٽو سنڌي روائيزڊ ايڊيشن. ڪراچي، سنڌ: سنڌيڪا اڪيڊمي ۽ حيدرآباد، سنڌ: سچل بڪ اسٽور، 2005ع، ص-375

20. شاهاڻي، آنندرام ٽائومل. دي انگلش- سنڌي ڊڪشنري، وٿ ڪريڪٽ پرونائونسيئيشن ان سنڌي ڪيريڪٽر (وڏايل ۽ سڌاريل). ڇاپو- ٻيو. ڪراچي، سنڌ: دي ايڊيوڪيشنل پبليشنگ ڪمپني، (1936ع)، ص- 797

21. شيخ، خليل الرحمان (مرتب) /سياسيات جا اصطلاح. حيدرآباد، سنڌ: سنڌي لينگويج اٿارٽي، سال -؟، ص-؟

22. گوپانگ، حيدر بخش عزيز، ڪوسو، آصف علي ابوبڪر، ۽ سولنگي غلام مصطفيٰ (ايڊيٽرز) سنڌيڪا ڊڪشنري: انگلش- سنڌي ڇاپو پهريون. ڪراچي، سنڌ: سنڌيڪا اڪيڊمي، (2003ع)، ص- 1056

23. گوپانگ، حيدر بخش عزيز (ايڊيٽر). سنڌيڪا ڊڪشنري: انگلش- سنڌي ڇاپو پهريون. ڪراچي، سنڌ: سنڌيڪا اڪيڊمي، المدد بڪ سيلرز، (2003ع)، ص- 1282

24. گوپانگ، حيدر بخش عزيز ۽ فضل الرحمان ميمڻ (ايڊيٽر)/ سنڌيڪا پڪٽوريل ڊڪشنري: انگلش ٽو سنڌي ڇاپو پهريون. ڪراچي، سنڌ: سنڌيڪا اڪيڊمي، اسٽاڪسٽ ڪانيلوار بڪ اسٽور، (2008ع)، ص- 143

25. بلوچ، عبدالستار. سنڌيڪا لغت: پنجاهه هزار لفظن تي مشتمل. ڇاپو پهريون. ڪراچي، سنڌ: سنڌيڪا اڪيڊمي ۽ سنڌي لينگويج اٿارٽي، (2006ع)، ص- 871

26. ميمڻ، عبدالرشيد/ ڪفايت ڪامپرهينسيو انگلش ٽو انگلش اينڊ سنڌي ڊڪشنري. ڪراچي، سنڌ: ڪفايت اڪيڊمي، (2001ع)، 3- جلد

27. نظر حسين ملاح ۽ غلام مصطفيٰ سولنگي/ سنڌيڪا (1000) ورڊس. ڇاپو پهريون. ڪراچي، سنڌ: سنڌيڪا اڪيڊمي، اسٽاڪسٽ ڪانيلوار بڪ اسٽور، (2008ع)، ص- 40

28. آڪسفورڊ "پڪچر" ڊڪشنري: انگلش- سنڌي. ڪراچي، سنڌ: آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس ڪراچي، ص- 88

3- سنڌي- انگريزي

• قلمي:

29. ٽرومپ، ارنسٽ/ ايٽمالاجيڪل سنڌي- انگريزي ڊڪشنري (قلمي)، 1850ع

30. سيد ميران محمد شاهه/ سنڌي- انگريزي لغت. (قلمي)، 1880ع؟

• ڇپيل:

31. بوئيليي، ايليڪسزينڊر هينري ايڊمنسٽون/ ووڪيبلري آف ورڊس ان سنڌ ان: پرسنل نيريٽيو آف اي ٽوئر ٿرو دي ويسٽرن اسٽيٽس آف راجواڙا ان 1835ع. ڪلڪتہ، 1837ع، ص، 264-267

32. سچڻ سنگهه فتح سنگهه/ دي پريمئر ڪنسائس سنڌي- انگلش ڊڪشنري: ڪمپائيلڊ فار دي يوز آف اسٽوڊينٽس. ڇاپو ٻيو. حيدرآباد، سنڌ: پريميئر پريس، 1924ع، ص- 331

33. سولنگي، غلام مصطفيٰ/ سنڌيڪا فارمس آف وربس. ڪراچي، سنڌ: سنڌيڪا اڪيڊمي، اسٽاڪسٽ: سکر ڪتاب مرڪز، (2006ع)، ص- 235

34. ليکواڻي، ڪنعيالال/ بنيادي سنڌي- انگريزي ڊڪشنري. پونا، انڊيا: پرڪاش پبليڪشنس، 2001ع، ص- 193

35. منگي، بشير احمد ۽ نازسنائي (سهڙيندڙ)/ ٻارن لاءِ تصويري سنڌي- انگريزي لغت. حيدرآباد، سنڌ: سنڌي لينگويج اٿارٽي، 2004ع، ص- 257

36. ميمڻ، عبدالرشيد/ سنڌي- سنڌي انگريزي لغت. حيدرآباد سنڌ: سنڌي لينگويج اٿارٽي، 2006ع ص- 1051

4- سنڌي- براهوي

37. بروهي، داد محمد/ سنڌي- براهوي لغت. ڇاپو پهريون. حيدرآباد، سنڌ: سنڌي لينگويج اٿارٽي، 2005ع ص- 294

5- هندي- سنڌي

38. ڦرڙو، محمد پناهه/ هندي- سنڌي لغت. حيدرآباد، سنڌ: سنڌي لينگويج اٿارٽي، 2007ع ص- 307

7- سنڌي- هندي

39. ليکواڻي، ڪنعيالال/ وِيهواريڪا سنڌي- هندي شبدڪوش. پونا، انڊيا: ڪنعيالال پي. ليکواڻي، 2005، ص- 442

40. ليکواڻي، ڪنعيالال/ بنيادي سنڌي- هندي شبدڪوش. ڇاپو-2. پونا، انڊيا: پرڪاش پبليڪيشنس، 2001ع ص- 162

41. ليکواڻي، ڪنعيالال/ سنڌي- هندي- انگريزي تصويري ڊڪشنري. پونا، انڊيا: پرڪاش پبليڪيشنس، 2001ع، ص- 64

8- سنڌي- عربي

42. قادري، مدد علي/ سنڌي ۽ عربي ٻولين جو لغوي ڳانڍاپو. حيدرآباد، سنڌ: سنڌي لينگويج اٿارٽي، 2007ع ص- 170

43. هاليجوي، محمد حماد الله السنڌي/ لغات القرآن المسمي بالياقوت والمرجان. طبع اول. پاڪستان: مجلس التعاون الاسلامي، 2001ع ص- 416

9- عربي- عربي

44. سرهندي،خواجه محمد حسن جان/ بلغات القرآن يعني لغات القرآن، (قلمي). ص- 162

45. پير محمد راشد روضي ڌڻي/ جمع الجوامع، قلمي، 4- جلد

(ت) مختلف مضمونن جون لغتون

46. شيخ، خليل الرحمان/ قانون جي لغت. ڇاپو پهريون. حيدرآباد، سنڌ: سنڌي لينگويج اٿارٽي، 2008ع ص- 304

47. عباسي، جاويد/ ڊڪشنري آف بائلوجي ان سنڌي. ڇاپو پهريون. حيدرآباد، سنڌ: گنج بخش ڪتاب گهر، 2007ع

48. خان محمد جروار ۽ خالد آزاد/ دفتري لغت. ڇاپو-1. سنڌي لينگويج اٿارٽي. سال- 2009ع؟

(ج) ڊڪشنرين بابت شايع ٿيل ببليوگرافيون:

1. انڊيا جي ٻولين ۾ شايع ٿيل ڊڪشنرين ۽ انسائيڪلوپيڊيا جي ببليوگرافي

هيءَ ببليوگرافي انڊيا جي مکيہ ٻولين ۾ ڇپيل ڊڪشنرين ۽ انسائيڪلوپيڊيا تي مشتمل آهي، جنهن ۾ سنڌي ڊڪشنرين متعلق مواد پڻ موجود آهي. نيشنل لائبريري آف انڊيا هن کي سال 1964ع ۾ ڪلڪتي مان شايع ڪيو.

National Library of Calcutta. A bibliography of dictionaries and encyclopedia in indian language. [Calcutta india. 1964, 165p]

2. انڊيا جي ٻولين ۾ شايع ٿيل گرامر، ڊڪشنرين ٽيچنگ مٽيريل جي ببليوگرافي.

هيءَ ببليوگرافي ڊي پي. پٽنائڪ جي ترتيب ڏنل آهي، جنهن ۾ هندستان جي مکيہ ٻولين ۾ شايع ٿيل ڊڪشنرين، گرامر ۽ علم سکيا متعلق ڪتابن جو وچور شامل آهي. سنڌي ٻوليءَ جي ڊڪشنرين، گرامر جي ڪتابن علم سکيا جي ڪتابن جا وچور مختلف صفحن تي ڏنل آهن. هيءَ ببليوگرافي نئين دهليءَ مان سال 1973ع ۾ شايع ٿي.

Pattanayak, D.P. Indian Language Bibliography of Grammar, Dictionaries and Teaching Material, 2nd (Ed. New Delhi: Educational Resource Centre, 1973). [Sindhi dictionaries on page (s) 87-89]

3. واجد محمد/ اورينٽل ڊڪشنريز: اي سليڪٽ ببليوگرافي.

ڪراچي، سنڌ: لائبريري پروموشن بيورو، يونيورسٽي آف ڪراچي. (1967ع)، ص- 54

مفتي محمد احمد رضا*

سنڌيڪار: ڊاڪٽر عبدالرزاق ڳانگهرو

مخدوم محمد هاشم ٺٽويؒ جي بي مثال فقهي تاليف: "فاڪهة البستان"

باب الاسلام سنڌ جن بلند مرتبہ علمي ۽ روحاني شخصيتن کي جنم ڏنو ۽ انهن علمي ۽ تحقيقي نُڪتہ نگاهہ کان جيڪي قابلِ قدر خدمتون سرانجام ڏنيون، سي اسلامي دنيا جي علمي حلقن کان لڪل نہ آهن. سنڌ جي اهڙن پاڪيزه علمي ۽ روحاني شخصيتن ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽويؒ (1104هه/1692ع- 1174هه/1760ع) کي جيڪو مانُ ۽ مرتبو حاصل ٿيو، پاڻ جيڪي علمي ۽ ادبي خدمتون سرانجام ڏنائون، سي اهلِ علم جي سامهون بيان ڪرڻ جي محتاج نہ آهن. ان ڪري هن مختصر مقالي ۾ مخدوم صاحب جي سوانح حيات جي بجاءِ سندس بي مثال فقهي تاليف- "فاڪهة البستان" جو علمي ۽ تحقيقي جائزو پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي، جيڪو قلمي صورت ۾ اسلامي دنيا، خاص طرح برصغير هند و پاڪ جي ڪتب خانن جي زينت بنيل آهي ۽ اڃا تائين شايع نہ ٿي سگهيو آهي. البت مقالي جي شروع ۾ مخدوم ٺٽويؒ پنهنجي تصنيفن ۾ جيڪو تحقيقي انداز اختيار ڪيو آهي، تنهن تي مختصر روشني وجهڻ ٻن سببن جي ڪري مناسب سمجهان ٿو:

1. هن وقت تائين مخدوم محمد هاشم ٺٽويؒ تي جيڪو علمي ۽ تحقيقي ڪم ڪيو ويو آهي، تنهن ۾ انهيءَ پهلوءَ تي جديد تحقيقي تقاضائن کي سامهون رکندي، محققانہ انداز ۾ ان جي چنڊڇاڻ کي يا تہ ضروري نہ سمجهيو ويو آهي ۽ جتي ضروري سمجهيو ويو آهي، اُتي مخدوم صاحب جي ڪتب آندل ماخذن کي بيان ڪندي، صرف ان جي محققانہ حيثيت کي نمايان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. مخدوم محمد هاشم جهڙي بلند مرتبہ عالمي شخصيت کي جديد اسلامي دنيا ۾ مڃتا ڏيارڻ جو اهو سراسري انداز منهنجي ناقص راءِ ۾ ڪافي نہ آهي.

2. زيرِ نظر ڪتاب "فاڪهة البستان"، مخدوم صاحب جي محققانہ انداز جو هڪ عظيم شاهڪار آهي. ان ڪري هيءُ بحث درحقيقت اصل موضوع جي لاءِ مقدمي جي حيثيت رکي ٿو.

اچو تہ هيٺ مخدوم محمد هاشمؒ جي انهيءَ محققانہ انداز تي گفتگو ڪرڻ کان پوءِ "فاڪهة البستان" جو علمي انداز ۾ جائزو پيش ڪندس.

مخدوم محمد هاشم ٺٽويؒ جو پنهنجي تصنيفات ۾ محققانہ انداز:

تحقيقي لحاظ کان اها هڪ مڃيل حقيقت آهي، تہ قديم دور جي سنڌي عالمن ۽ محققن ۾ اسلامي علمن ۽ فنن جي هر موضوع تي تصنيف ۽ تاليف جي سعادت جيڪا سنڌ جي سُيوطي علامہ مخدوم محمد هاشم سنڌيؒ جي حصي ۾ آئي، سا سنڌ جي ڪنهن ٻئي عالم ۽ محقق کي نصيب نہ ٿي سگهي. تفسير ۽ حديث، سيرت ۽ تاريخ، فقه و اصول، تجويد ۽ علم قرائت، ادب ۽ انشاء، فلسفہ ۽ منطق، مطلب تہ سندس دور ۾ رائج علمن ۽ فنن جي هر موضوع تي پاڻ عربي، فارسي ۽ سنڌي زبان ۾ بلند مرتبہ تصنيف ۽ تاليف، حاشيہ ۽ تعليقات جو سلسلو جاري رکيائون، جو انهن جو تعداد ڏيڍ سؤ کان بہ مٿي آهي(1). ايتري ڪثير تعداد ۾ تصنيفون هئڻ جي باوجود مخدوم صاحب جي

* مفتي محمد احمد رضا فاضل تخصص في الحديث و تخصص في الافتآء، هيءُ مقالو بين الاقوامي اسلامي يونيورسٽي اسلام آباد طرفان پهرين آگسٽ کان 3 آگسٽ 2009ع تي منعقد ڪيل ٽي روزه عالمي سيمينار "ڏکڻ ايشيا ۾ اسلامي قانوني ادارا" جي موقعي تي اردو ۾ پڙهيو. (راقم)

تاليفن ۾ هيٺيون خوبيون نمايان طور تي نظر اچن ٿيون:

1. موضوع جي متعلق معلومات جو وسيع ذخيرو.

2. موضوع جي صحيح ۽ مثبت پهلوئن سان گڏوگڏ ان جي غير صحيح ۽ منفي پهلوئن جي وضاحت.

3. صحيح ۽ غير صحيح جي درميان فرق ڪرڻ لاءِ صحيح روايتن کي نقل ڪرڻ سان گڏوگڏ عقل ۽ درايت جي ڪسوٽيءَ تي ان کي پرکڻ.

4. موضوع کي مختصر پيرايي ۾ بيان ڪرڻ سان گڏوگڏ ان جي هر پهلوءَ کي آسان ۽ دلڪش انداز ۾ بيان ڪرڻ.

مخدوم صاحب جي تصنيفن ۾ انهن مٿين بيان ڪيل خوبين جي موجود هجڻ جو پهريون سبب خداداد صلاحيتن کان علاوه توفيق الاهي جو شامل هئڻ ته واضح طور تي سمجهه ۾ اچي ٿو. ليڪن ٻيو سبب هيءُ به آهي، ته مخدوم محمد هاشمؒ جنهن به موضوع تي قلم کنيو آهي، ان موضوع سان واسطو رکندڙ قديم ۽ همعصر، مشهور ۽ غير مشهور، معتبر ۽ غير معتبر هر قسم جي ماخذن تان نه صرف مواد اخذ ڪيو آهي، جيڪي ڪيس ميسر ٿي سگهيا آهن، بلڪ اهڙن ڪتابن تان به استفادو حاصل ڪيو آهي، جن جو ظاهر ۾ موضوع سان ڪوبه تعلق نظر نه ٿو اچي(2). ان کان پوءِ موضوع جي مناسبت سان اهڙو ته دلڪش خاڪو تيار ڪري ٿو، جنهن کي عام طور تي ٻن حصن ۾ تقسيم ڪري ٿو. پهرين حصي ۾ صحيح ۽ مستند معلومات کي جمع ڪري ٿو ۽ ٻئي حصي کي غيرمستند ۽ منفي معلومات لاءِ مخصوص ڪري ٿو. ان کان پوءِ پنهنجي وسيع مطالعي جي آڌار تي حاصل معلومات کي نقل ۽ روايت جي ڪسوٽيءَ تي پرکيندي، موضوع جي مناسبت سان ڪڙيءَ کي ڪڙيءَ سان ملائيندو وڃي ٿو ۽ نهايت هوشمندي ۽ حاضر دماغيءَ سان صحيح ۽ غير صحيح، معتبر ۽ غير معتبر، کري ۽ کوٽي جي وچ ۾ اهڙي ته واضح لڪير ڇڪيندو وڃي ٿو جو کير ۽ پاڻيءَ جو فرق نمايان طور ظاهر ٿي پڙهندڙ جي سامهون اچي وڃي ٿو. ان سان گڏوگڏ موضوع جا مثبت پهلو وڌيڪ مضبوط ۽ نروار ۽ ڪمزور پهلو چڱيءَ طرح واضح ٿي سامهون اچن ٿا. پڙهڻ سان اهڙي طرح ته شناسائي حاصل ٿئي ۽ سوين صفحن تي پکڙيل معلومات اهڙي طرح هڪ هنڌ جمع نظر اچي ٿي، جو موضوع جو ڪوبه پهلو اڻپورو ۽ تشنه محسوس نه ٿو ٿئي. انهن خوبين جي ڪري مخدوم ٺٽويءَ جو هر موضوع تي تصنيف ڪيل ڪتاب موضوع جي مناسبت سان هڪ بهترين "دائره معارف" جي حيثيت اختيار ڪري وڃي ٿو. علمي ۽ تحقيقي لحاظ کان ان جو سبب موضوع جي چٽائي ۽ وزندار عقلي ۽ نقلي دليلن سان سولي، سادي ۽ سپڪ سوادي ٻوليءَ سان گڏوگڏ جامع ۽ واضح معلومات جو نمايان هئڻ آهي. اهو ئي سبب آهي، جو مخدوم محمد هاشم جي ڪنهن به تصنيف کي ساڳئي موضوع تي تاليف ڪيل ڪنهن قديم ۽ ڪانئس پوءِ ڪنهن عالم ۽ محقق سان ڀيٽ ڪجي ٿي، ته اها ڳالهه وڌيڪ واضح طور تي سامهون اچي ٿي. نموني طور چند مثال هيٺ ڏجن ٿا:

1. **حديقة الصفا في اسماء النبي المصطفيٰ**(3).

حضور ﷺ جي نالن مبارڪن جي تدوين ۽ تشريح، سيرت نگارن جو هڪ مستقل موضوع رهيو آهي. ان سلسلي ۾ سيرت جي ضخيم ڪتابن ۾ انهيءَ متعلق باب مخصوص ڪرڻ کان علاوه مستقل رسالا پڻ تصنيف ۽ تاليف ڪيا ويا آهن. "حديقة الصفا في اسماء النبي المصطفيٰ" ۾ مخدوم محمد هاشمؒ حضور ﷺ جا 1185 جي لڳ ڀڳ ذاتي ۽ صفاتي نالا مبارڪ گڏ ڪيا آهن. اسان جي معلومات مطابق هن کان اڳ ۾ ۽ بعد ۾ ڪنهن به مؤلف انهيءَ عدد تائين پاڻ سڳورن جي نالن مبارڪن کي جمع نه ڪيو آهي. مخدوم صاحب کان اڳ انهيءَ موضوع تي قلم کڻڻ وارن ۾ علامه ابن دحيه (544هه/ 1149ع- 633هه/ 1235ع) "المستوفي في اسماء النبي المصطفيٰ" ۾ ٽي سؤ کان وڌيڪ، حافظ جلال الدين سيوطي 849هه/ 1443ع- 911هه/1505ع) "الرياض الانيقة في اسماء

خيرالخلقية“ ۾ 7340، حافظ شمس الدين سخاوي (831ھ/ 1427ع- 903ھ/ 1497ع) ”القول البديع“ ۾ 430 ۽ علامہ محمد بن يوسف شامي (م 942ھ/ 1535ع) ”سبل الهدي و الرشاد“ ۾ 800 کان ڪجهه وڌيڪ نالا مبارڪ جمع ڪيا آهن. مخدوم ٺٽويؒ کان بعد وارن محققن ۾ يوسف بن اسماعيل بنهاني (1265ھ/ 1848ع- 1350ھ/1931ع) پنهنجي رسالي ”احسن الوسائل في نظم اسماء النبي الڪامل“ ۾ 824 ۽ الاسمي فيما سيدنا محمد ﷺ من الاسماء“ ۾ 808 ۽ غلام محمد موسيٰ روحاني بازيؒ (م- 1419ھ/ 1998ع) ”تصيده حسنيٰ“ ۾ پنج سؤ کان وڌيڪ ۽ ”البرڪات المڪيه في الصلواة النبويه“ ۾ 804 نالا مبارڪ جمع ڪيا آهن(4). پوئين ذڪر ڪيل سڳورن جي تصنيفات جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو، تہ مخدوم محمد هاشم جو مذڪوره رسالو سندن نظر کان نہ گذريو هو(5).

2. **ذريعة الوصول الي جناب الرسول (فارسي):**

پنجن فصلن تي مشتمل درود ۽ سلام جو هيءُ مجموعو مخدوم صاحب کان اڳ تاليف ڪيل مجموعن جي ڀيٽ ۾ هڪ جداگانہ حيثيت جو حامل آهي. هن کان اڳ ۾ حافظ ابن القيم (691ھ/ 1291ع- 751ھ/1350ع) جو ”جلاءُ الافهام في فضل الصلواة والسلام عليٰ خير الانام“، علامہ مجدالدين فيروزآبادي (729ھ/ 1328ع 817ھ/1414ع) جو ”الصلوات والبشرفي الصلواة عليٰ سيد البشر“ ۽ حافظ شمس الدين سخاوي (831ھ/ 1427ع- 903ھ/ 1497ع) جو ”القول البديع في الصلواة علي الحبيب الشفيع“ ۽ علامہ ابن حجرمڪي (909ھ/ 1503ع- 994ھ/ 1585ع) جو ”الدر المنضود في الصلواة والسلام عليٰ صاحب المقام المحمود“ وغيره تاليفون نہ صرف شايع ٿي عام و خاص تائين رسائي حاصل ڪري چُڪيون آهن، بلڪ ڪيترين ئي خصوصيتن جي ڪري نهايت اهم پڻ آهن. ليڪن انهيءَ جوڻ ۾ ڪوبہ وڌاءُ نہ آهي، تہ اختصار سان جامع ۽ حسن ترتيب جو جيڪو انداز ”ذريعة الوصول“ ۾ اختيار ڪيو ويو آهي، سو مذڪوره سمورن ڪتابن ۾ نظر نہ ٿو اچي. اهو ئي سبب آهي، جو مخدوم محمد هاشمؒ جتي موضوع جي مناسبت سان هر پهلوءَ تي علمانہ بحث ڪندي اهڙن درود شريفن جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي قليل اعتبار، معتبر ۽ مستند روايتن سان ثابت آهن، ان ڪري انهن کي عمل ۾ آڻي حُبِ رسول ﷺ جو اظهار ٿئي ٿو؛ اتي هڪ مستقل عنوان درود شريف جي اهڙن ڪلمن جي باري ۾ بہ لکيو آهي، جيڪي هٿرادو ۽ ناقابلِ اعتبار روايتن جي ذريعي نقل ڪيل آهن ۽ انهن جي ورد کان پرهيز ڪرڻ ضروري آهي. هن وقت تائين سنڌ جي عالمن جي ڪوشش سان ”ذريعة الوصول“ جا ڪيترائي ڇاپا عام و خاص تائين پهچي چڪا آهن. ليڪن افسوس آهي جو ڪنهن بہ محقق انهي علمي ۽ تحقيقي معيار جي نہ نشاندهي ڪئي آهي ۽ نہ ئي اهو فضُل شامل ڪندي علمي حلقن جو ڌيان ان طرف ڇڪايو آهي. منهنجي خيال ۾ علمي ۽ تحقيقي لحاظ کان هڪ وڏي علمي خيانت آهي مخدوم ٺٽويؒ جي سمورين تصنيفن ۾ گهڻو ڪري اهوئي تحقيقي انداز اختيار ڪيو ويو آهي. جيڪو ڪيس سندس همعصر ۽ ڪانئس اڳ وارن عالمن ۽ محققن کان بلند مرتبي تي بيهاري ٿو. اسان پنهنجي هن مقالي ۾ مخدوم صاحب جي انهي اعليٰ تحقيقي معيار جي نشاندهي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

3. **جنة النعيم في فضائل القرآن الڪريم:**

قرآن پاڪ جي سورتن ۽ آيتن جي فضيلتن ۽ خاصيتن جي باري ۾ حديثن جو هيءُ قيمتي ذخيره اجا تائين ڇپائي جي مرحلن کان ناآشنا آهي(6). هيءُ مجموعو ٻن فصلن تي مشتمل آهي. انهيءَ ذخيري ۾ پڻ مخدوم صاحب پنهنجي مخصوص انداز جي پيروي ڪندي، حديث جي مستند ڪتابن جو عرق ريزيءَ سان مطالعو ڪيو آهي ۽ پهرين فصل ۾ اهڙين حديثن ۽ روايتن کي درج ڪيو آهي، جيڪي سندس نظر ۾ ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾ سَند جي درجي تائين پهچن ٿيون ۽ ٻئي فصل ۾ اهڙين حديثن ۽ روايتن کي جمع ڪيو آهي جن کي محدثن ناقابلِ اعتبار قرار ڏنو آهي. مخدوم ٺٽويءَ کان علاوه انهيءَ موضوع تي حافظ ابو عبيد قاسم بن سلامؒ (157ھ/773ع/224ھ/838ع) ۽ حافظ ابوالعباس مستغفري (350ھ/961ع/432ھ/1040ع) جا تاليف

ڪيل "فضائل القرآن" ۽ علامہ يافعي (698ھ/1298ع- 768ھ/1366ع) جو "الدرالنظيم في خواص القرآن الڪريم" وغيره شايع ٿي چڪا آهن. ليڪن وسيع مواد، معتبر ۽ غير معتبر جي درميان ۾ انهي محققاڻ تفريق جي بنياد تي مخدوم ٺٽوي جو "جنة النعيم"

منڪوره سڀني تصنيفن ۾ ممتاز ۽ نمايان نظر اچي ٿو(7).

"مشتے نمونہ از خر وارے" جي مصداق هيءُ تقابلي جائزو پيش ڪيو آهي، جڏهن تہ مخدوم ٺٽوي جي ٻين تصنيفن ۾ عام طور ۽ فقهي تصنيفات تي اهو رنگ خاص طور تي غالب نظر اچي ٿو. مخدوم صاحب جي اهڙن محققاڻ طرز تي تصنيف ڪيل ڪتابن ۾ "حيات القلوب الي زيارت المحبوب(8)" مظهرالانوار (9) ۽ فاڪهة البستان خاص طور تي منهنجي مطالعي هيٺ آهن. في الحال "فاڪهة البستان" جو مطالعو پيش خدمت آهي.

"فاڪهة البستان" جو تعارف:

فاڪهة البستان جي جنهن قلمي مخطوطي جو مطالعو پيش خدمت آهي، سو خط نسخ ۾ تحرير ٿيل آهي. 11x8 س.م جي سائيز جي 312 صفحن تي مشتمل آهي. نسخو مڪمل آهي ۽ هر صفحي تي 16 سٽون اٿس. آخر ۾ ڪاتب پنهنجو نالو عبدالرحمان بن حافظ محمد يعقوب ڄاڻايو آهي، البت ڪتابت جي تاريخ نہ لکي اٿائين. هيءُ قلمي مخطوطو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ ۾ عڪسي حالت ۾ محفوظ آهي. هن ڪتاب جو بنيادي موضوع ذبح و شڪار ۽ جانورن جي حلال ۽ حرام جي مسئلن متعلق آهي. ليڪن انهيءَ موضوع کي سامهون رکندي اهو چئي سگهجي ٿو، تہ هن ڪتاب ۾ کائڻ ۽ پيئڻ جي حلال ۽ حرام شين جو بيان ٿيل آهي. اهوئي سبب آهي، جو سيد عبدالحي حسني لکنويءَ پنهنجي مشهور ڪتاب "نزهة الخواطر" ۾ مخدوم محمد هاشم" جي انهيءَ منڪوره ڪتاب جو تعارف ڏيندي، ان ۾ "في تنقيح الحلال والحرام" جو اضافو ڪيو آهي(10). جڏهن تہ ڪتاب جي عنوان ۾ انهيءَ موضوع جي طرف لطيف اشارو موجود آهي. بهرحال هيءُ ڪتاب ٽن حصن تي مشتمل آهي.

1. ڪتاب الذبائح- هن ۾ ذبح متعلق احڪامن جو تفصيل آهي.

2. ڪتاب الصيد- جنهن ۾ شڪار جي باري ۾ فقهي احڪام آهن.

3. خاتمہ- هن ۾ جانورن جي حلال ۽ حرام جا احڪام تفصيل سان بيان ڪيا ويا آهن.

علمي دنيا ۾ جهڙي طرح علامہ مرغيناني (511ھ/1117ع) "جامع صغير" ۽ "قدوري" کي گڏائي "هداية المبتدي" جي عنوان سان هڪ متن مرتب ڪيو ۽ پوءِ "هدايه" جي نالي سان شرح لکي. ساڳئي طرح مخدوم ٺٽوي بہ پنهنجي هن ڪتاب جي ابتدائي ٻن حصن لاءِ فقه حنفيءَ جي ٻن مشهور ۽ معتبر تصنيفن: "ڪنز" ۽ "وقايہ" ۾ شامل ڪتاب الذبائح ۽ "ڪتاب الصيد" کي سامهون رکي، پهريائين هڪ نهايت مختصر ۽ جامع متن تيار ڪيو ۽ پوءِ نهايت تفصيل سان اهڙي تہ عالماڻ تشريح ڪئي آهي، جو تحقيقي لحاظ کان ڪيس داد تحسين ڏيڻ کان رهي نہ ٿو سگهجي. ان هوندي بہ مخدوم صاحب متن ۽ ان جي شرح دوران الڳ الڳ عنوان ڏيڻ جي بجاءِ هڪ ئي عنوان "فاڪهة البستان" کي پسند ڪيو آهي.

ڪتاب جي ٽئين حصي ۾ مخدوم صاحب علامہ دميري 742ھ/ 1341ع- 808ھ/ 1405ع) جي مشهور تصنيف "حياة الحيوان" ۽ ان جي خلاصہ "عين الحياة" ۾ ذڪر ڪيل سمورن جانورن جي حلال ۽ حرام هئڻ جي تحقيق چئني فقهي مذهبن جي روشنيءَ ۾ نهايت مختصر نموني بيان ڪئي آهي. انهن ڳالهين کان علاوه هيءُ ڪتاب "ڪنزالدقائق" ۽ "وقاية الرواية" ۾ شامل "ڪتاب الذبائح" ۽ "ڪتاب الصيد" جي هڪ مفصل ۽ محققاڻ شرح ۽ "حياة الحيوان" جي چئني فقهي مسلڪن جي روشنيءَ ۾ بهترين تلخيص آهي.

"فاڪهة البستان" جو سرسري خاڪو:

ڪتاب جي ديباچي ۾ مخدوم محمد هاشم" ڪتاب جي ترتيب ۽ سنہ جي باري ۾ مختصرتذڪرو

كندي هيءَ ٻڌايو آهي، پاڻ هن كتاب كي 7 شعبان سن 1128هه/ 1715ع تي لکڻ شروع كيائون(11). ان كان پوءِ تقريباً 8 صفحن تي مشتمل انهن كتابن جي فهرست نقل كئي اٿائين، جيكي كتاب جي تاليف دوران سندس مطالعي هيٺ رهيا. ان سان گڏوگڏ كتاب كي ٽن حصن ۾ تقسيم كري هرهك حصي كي هيٺئين طرح واضح كيو اٿائين.

1. كتاب الذبائح: هن باب جي شروع ۾ ذبح ۽ شكار جي شرعي ۽ عقلي جواز كي بہ بيان كندي، سموري باب كي مقدمي، اٺن فصلن ۽ هك خاتمي ۾ تقسيم كيو آهي.

مقدمو: هن ۾ ذبح جي لغوي ۽ شرعي معنىٰ جي وضاحت ۽ ان سان تعلق رکندڙ رکنن، احكامن، كيفيت، قسمن ۽ ذبح جي شرطن جو واضح بيان آيل آهي.

فصل پهريون: هن ۾ ذبح اختياري جي تشريح ۽ ان جي متعلق فقهي جزيات جو بيان آهي.

فصل ٻيو: هن ۾ انهن شرطن جي وضاحت آهي، جيكي ذبح سان تعلق رکن ٿا.

فصل ٽيون: هن فصل ۾ ذبح ۾ كتب ايندڙ هٿيارن ۽ اوزارن جي باري ۾ شريعت جيكي شرط مقرر كيا آهن، تن جو ذكر آهي.

فصل چوٿون: هن ۾ انهن شرطن جو تفصيل آهي، جيكي ذبح كندڙ جي ذات سان تعلق رکن ٿا.

فصل پنجون: هن ۾ ذبح جي مكروهہ ۽ مستحب صورتن جو بيان آهي.

فصل ڇهون: هن فصل ۾ ذبح اضطراري جي احكامن جو بيان آهي.

فصل ستون: هن ۾ انهيءَ ڳالهہ جو تفصيل آهي، تہ كهڙي قسم جا جانور حلال آهن ۽ كهڙي قسم جا جانور حرام آهن.

فصل اٺون: هن فصل ۾ اها وضاحت ڏنل آهي، تہ جن جانورن جو گوشت حلال نہ آهي، ان جي بدن جي حصن مان كهڙي طرح فائدو وٺڻ جائز آهي ۽ كهڙي طرح جائز نہ آهي.

خاتمہ: آخر واري هن باب ۾ مختلف مسئلن جو بيان آهي. اهڙي طرح "كتاب الصيد" جو حصو پڻ مقدمي، اٺن فصلن ۽ خاتمہ ۾ تقسيم ٿيل آهي. ان جي شروعاتي مقدمي ۾ شكار جي جواز كان علاوه هيءَ بہ بحث كيو ويو آهي، تہ حضور ﷺ كان پاڻ خود بنفسِ نفيس شكار كرڻ ثابت آهي يا نہ.

مقدمہ: هن ۾ شكار جي تشريح ان جا ركن، حكم، كيفيتون قسم ۽ شرط بيان كيا ويا آهن.

پهريون فصل: هن فصل ۾ شكار دوران كتب ايندڙ هٿيارن ۽ اوزارن جي شرطن جو بيان آهي.

ٻيو فصل: هن ۾ انهن شرطن جو ذكر آهي، جيكي شكار كندڙ جي ذات سان تعلق رکن ٿا.

ٽيون فصل: هن ۾ شكار واري جانور متعلق شرط بيان كيل آهن.

چوٿون فصل: هن فصل ۾ انهن احكامن جو بيان آهي، جن جو دارومدار مٿين فصلن ۾ بيان ٿيل شرطن جي واقع هجڻ يا نہ هئڻ متعلق آهي.

پنجون فصل: ٻن شخصن جو هك ئي شيءِ جي شكار كرڻ جي صورت ۾ جيكي مسئلا پيش اچي سگهن ٿا، تن جو ذكر آهي.

ڇهون فصل: هن ۾ شكار دوران جانور جي عضون جي كنهن الڳ ٿيڻ جي صورت ۾ پيش ايندڙ احكامن جو بيان آهي.

ستون فصل: تيراندازي يا كُتي وغيره جي مدد كان سواءِ كيل شكار جي صورتن جو بيان هن فصل ۾ كيو ويو آهي.

اٺون فصل: جن جانورن جو گوشت حلال نہ آهي، انهن جو شكار كرڻ ۽ ان كي فروخت كرڻ ۽ ان جسم جي عضون مان فائدي وٺڻ جي متعلق بيان هن فصل ۾ درج آهي.

خاتمہ: هن سموري حصي سان لاڳاپيل مختلف مسئلن كي بيان كيو ويو آهي.

كتاب جو ٽيون حصو، جنهن كي "خاتمة الكتاب" جو عنوان ڏنو ويو آهي، ٻن قسمن تي مشتمل آهي، پهرين قسم ۾ خشكي تي رهڻ وارن

جانورن جا نالا ۽ انهن جون خصوصيتون ۽ انهن متعلق فقهي احڪامن جو بيان آهي ۽ ٻئي قسم ۾ پاڻيءَ ۾ رهندڙ جانورن جي حلال ۽ حرام هجڻ متعلق احڪامن جو تفصيل ڏنل آهي.

"فاڪهة البستان" ۾ ڪتب آيل ماخذ:

مخدوم محمد هاشمؒ جي تصنيفات جي سلسلي ۾ اها ڳالهه صاف طور تي واضح ڪئي وئي آهي، ته مخدوم صاحب موضوع جي مناسب هر قسم جي ماخذن تان مواد اخذ ڪيو آهي. مخدوم صاحب ڪتاب جي شروع ۾ تقريباً اٺن صفحن تي مشتمل انهن ماخذن جي فهرست ڏني آهي، جيڪي تاليف دوران سندس مطالعي هيٺ رهيا. انهن ۾ تي سؤ ٻه مڪمل ناليوار درج ڪيل آهن. انهن ڪان سواءِ مطالعي دوران ڪجهه اهڙن ڪتابن جا حوالا به ملن ٿا، جيڪي فهرست ۾ ذڪر ڪيل نه آهن. انهن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

1. مؤطا امام محمدؒ ص 24، ص 96
2. فتح العزيز شرح ابوجيز من ڪتب الشافعيه (12)، ص 48
3. شرح المهذب الامام النووي، ص 53
4. الفتاويٰ الڪبريٰ (13)، ص 58
5. شرح الشيخ علي قاري علي الموطا الامام محمد (14)، ص 83
6. شرح معاني الآثار الامام الطحاوي، ص 58
7. مسند امام احمد بن حنبل، ص 97
8. خادم الزرڪشي من ڪتب الشافعية (15)، ص 107
9. هدي ابن القيم مختصرالطب النبوي (16)، ص 110
10. ڪنزالعمال، ص 125

اهڙي طرح "فاڪهة البستان" ۾ ڪتب آندل ماخذن جو تعداد 312 تائين پهچي وڃي ٿو. جيڪڏهن باريڪ بينيءَ سان اجان وڌيڪ تلاش ڪئي ويندي، ته انهيءَ تعداد ۾ وڌيڪ اضافي کي رد نه ٿو ڪري سگهجي. انهيءَ لحاظ کان مخدوم صاحب تفسير، حديث، سيرت، عقائد، اصول فقه، متونِ شرح، شرح و فتاويٰ، تصوف ۽ لغت جي ٽي سؤ کان وڌيڪ ڪتابن جي هزارين صفحن کي لڳ ڀڳ ڇٽن سالن جي عرصي تائين گهرو مطالعو ڪندي، انهن جو نچوڙ "فاڪهة البستان" جي شڪل ۾ پيش ڪيو آهي.

"فاڪهة البستان" ۾ ڪتب آيل غير مطبوع ۽ ڪمياب ماخذ:

مخدوم محمد هاشم جي بيان ڪيل ماخذن جي فهرست ۾ تقريباً اڌ کان ٿورو گهٽ تعداد اهڙن ڪتابن جو آهي، جيڪي اجان تائين طباعت هيٺ نه اچي سگهيا آهن ۽ جيڪي شايع به ٿيا آهن، تن ۾ به ڪافي تعداد اهڙن ڪتابن جو آهي، جيڪي اڄ ڪلهه ناياب نه ته ڪمياب ضرور آهن. اسان هيٺ صرف انهن ڪتابن جي فهرست پيش ڪريون ٿا، جيڪي اسان جي معلومات مطابق اجان تائين شايع نه ٿي سگهيا آهن. ان سان نه صرف مخدوم ٺٽوي جي اعليٰ علمي ۽ تحقيقي ذوق ۽ شوق جو پتو پوي ٿو، بلڪ اسلامي علمي ميراث جي قيمتي شه پارن متعلق شناسائي پڻ حاصل ٿئي ٿي. ان سان گڏوگڏ مخدوم صاحب جي دور جي علمي ۽ ثقافتي ورثي تي پڻ روشني پوي ٿي، ته انهيءَ زماني ۾ ڪهڙا ڪهڙا ڪتاب مروج هئا ۽ تحقيق، فتويٰ ۽ تصنيف جي سلسلي ۾ ڪهڙي قسم جي ڪتابن کي ماخذ هئڻ جي حيثيت حاصل هئي. اسان هيٺ "فاڪهة البستان" ۾ ڪتب آندل ڪجهه غير معروف يا ڪنهن خاص خوبيءَ جي ڪري اهميت رکندڙ قلمي ڪتابن جي فهرست نقل ڪريون ٿا ۽ جن ماخذن جو تعارف اسان کي دستياب ٿي سگهيو آهي، حاشيي ۾ پڻ ان کي نقل به ڪيو آهي ۽ جن ماخذن ۾ انهن مخطوطن جي موجودگيءَ جو علم ٿيو آهي، تن جي به نشاندهي پڻ ڪئي آهي. فهرست هن ريت آهي.

1. حاشيہ چلپی بر تفسير بيضاوی(17)
2. حاشيہ کواکبی بر تفسير بيضاوی(18)
3. حاشيہ ملا عصام الدين بر تفسير بيضاوی(19)
4. شرح صحيح البخاری از ڪشميهني
5. شرح المصابيح از علامہ بيضاوی(20)
6. شرح الشمائل از مولی حنفی(21)
7. شرح الشمائل از ملا عصام الدين(22)
8. السير الکازرونيہ(23)

9. تلخیص الجامع الکبیر از خلاطی(24)
10. الجامع الصغیر از صدر شہید(25)
11. منظومہ وخلافیات از نسفی(26)
12. الوافی وشرحہ الکافی از نسفی(27)
13. التجرید وشرحہ الایضاح از رکن الدین کرمانی(28)
14. منظومہ فی الفروع وشرحہ از طرسوسی (۔۔*)
15. مواھب الرحمٰن وشرحہ البرھان از طرابلسی(30)
16. تحفۃ الاقران وشرحہ مواھب المنان از تمرتاشی(31)
17. شرح الجامع الصغیر از امام حسن بن منصور قاضی خان (متوفی 592ھ-1195ع
18. شرح الجامع الصغیر از حسام الدین عمر بن عبد العزیز صدر شہید (متوفی 536ھ- 1141ع
19. شرح الجامع الکبیر(32)
20. شرح الجامع الکبیر از فخر الدین عثمان بن ابراھیم ماردینی (متوفی 731ھ)
21. شرح الجامع الکبیر از عبد الحمید بن حسن علاء الدین سمرقندی (متوفی 552ھ)
22. شرح الجامع الکبیر از صدر شہید
23. الفوائد الظہیریہ(33)
24. شرح القدوری از اقطع(34)
25. الینابیع شرح القدوری(35)
26. جامع المضمرات شرح قدوری(36)
27. الارشاد شرح القدوری از علامہ نوح بن منصور حنفی
28. السراج الوھاج شرح قدوری(37)
29. المجتبیٰ شرح قدوری(38)
30. شرح القدوری از سلیمان بن نائب اقسرائی
31. شرح القدوری از علامہ العزیز بن عبد اللطیف ابن الملک (متوفی 801ھ)
32. حصر المسائل شرح المنظومۃ(39)
33. الحقائق شرح المنظومۃ(40)
34. المصفی شرح المنظومۃ(41)
35. شرح عیون المسائل لشرف الائمۃ(42)
36. الغایہ شرح البدایۃ(43)
37. النہایہ شرح البدایۃ(44)
38. غایۃ البیان شرح البدایۃ(45)
39. معراج الدرایہ شرح البدایۃ(46)
40. شرح ہدایہ از ملا الہ داد(47)
41. حاشیہ ہدایہ از ملا عبد الغفور لاری (متوفی 912ھ- 1506ع
42. شرح الوقایۃ از ابن ملک(48)
43. الحمایہ شرح الوقایۃ(49)
44. حاشیہ وشرح الوقایہ از شیخ الاسلام(50)
45. حاشیہ وشرح الوقایہ از ملا عصام الدین(51)
46. حاشیہ وشرح الوقایہ از قل احمد
47. شرح النقایہ از تقی الدین شمنی(52)
48. شرح النقایہ از علامہ قاسم بن قطلوبغا(53)
49. منافع المسلمین شرح النقایۃ(54)
50. شرح الکنز از احمد بن سلیمان شمس الدین ابن کمال پاشا (متوفی 940ھ-1533ع
51. معدن الحقائق شرح کنز الدقائق(55)
52. کشف الرمز عن خبایا الکنز(56)
53. فتح المبین حاشیہ وشرح ملا مسکین(57)
54. الموضح شرح المختار
55. شرح مجمع البحرین از صاحب مجمع(58)
56. شرح مجمع البحرین از ابن ملک(59)
57. شرح مجمع البحرین از ابن ضیا(60)
58. شرح مجمع البحرین از علامہ عینی(61)
59. المستصفی شرح الفقہ النافع(62)
60. شرح تحفۃ الملوک از محمد بن عبد اللطیف محشوی
61. موارد الشریعۃ(63)
62. شرح المنظومۃ الوھبانیہ از حسن بن عمار شرنبلالی (متوفی 994ھ-1585ع(64)

63. الضیاء المعنوی شرح مقدمۃ الغزنوی از ابوالبقاء احمد بن الضیاء (متوفی 854ھ-1450ع
64. نتائج الفکر حاشیہ الدرر والغرر از نوح بن مصطفی الرومی (متوفی 1070ھ-1659ع
65. منح الغفار شرح تنویر الابصار از شمس الدین محمد بن عبداللہ تمرتاشی (متوفی1004ھ- 1595ع۔
66. التوضیح فی شرح مقدمۃ الصلوٰۃ(65)
67. المحیط الرضوی از رضی الدین محمد بن السرخسی(متوفی 571ھ-1175ع
68. الذخیرۃ البرھانیہ(66)
69. فتاویٰ صغریٰ (67)
70. شرح التکملہ از رازی(68)
71. شرح المنیہ از ابن امیر حاج(69)
72. الاختیارات شرح النقایہ(70)
73. الفتاویٰ القنیہ
74. عیون المذاہب(71)
75. جوامع الفقہ(72)
76. کتاب الاسرار از ابوزید عبیداللہ بن عمر دبوسی (متوفی 430ھ-1038ع
77. فتاویٰ نسفیہ از نجم الدین عمر بن احمد نسفی (متوفی 537ھ — 1142ع
78. فتاویٰ ظہیریہ از ابو بکر ظہیر الدین محمد بن احمد البخاری (متوفی 119ھ- 737ع۔
79. التہذیب از شیخ احمد قلانسی
80. الحاوی القدسی از قاضی جمال الدین احمد بن محمد القابسی (متوفی 593ھ-1166ع
81. تنقیح العقول از امام احمد بن عبیداللہ المحبوبی
82. فصول عمادی از عماد الدین عبدالرحیم بن ابی بکر (متوفی بعد 651ھ-1253ع
83. فصول استروشنی از مجدالدین محمد بن محمود (متوفی 632ھ-1234ع
84. نورالعین فی اصلاح جامع الفصولین از محمد نشانجی زادہ (متوفی 1031ھ- 1621ع۔
85. کتاب الجواہر(73)
86. خزانۃ الاکمل(74)
87. خزانۃ المفتین(75)
88. خزانۃ الفتاویٰ(76)
89. مختار الفتاویٰ از برہان الدین علی بن ابی بکر مرغینانی(593ھ۔ 1166ع
90. نوادر الفتاویٰ
91. المفروق از بزدوی
92. فتاویٰ قاعدیہ(77)
93. فتاویٰ ناصریہ
94. فتاویٰ صوفیہ از شیخ فضل اللہ محمد بن ایوب الماجوری(متوفی 666ھ)
95. کنز العباد از شیخ علی بن احمد غوری
96. منیۃ المفتی(78)
97. تحفۃ الفقہ(79)
98. فتاویٰ حمادیہ(80)
99. فتاویٰ تاتارخانیہ(81)
100. عقد اللآلی
101. جواہر اخلاطی(82)
102. دستور القضاۃ(83)
103. ملتقط الحکیۃ العباسیہ
104. الملتقطات من المسائل الواقعات از: ابوالمعالی مسعود بن شجاع (متوفی599ھ — 1202ع)
105. عمدۃ الحکام و نزہۃ الاحکام از شیخ قاسم حنفی
106. فتاویٰ ابراہیم شاہیہ(84)
107. فتاویٰ ابن شلبی(85)
108. فرائد اللآلی(86)
109. جامع الفتاویٰ (87)
110. زبدۃ الفتاویٰ (88)

111. ذخيرة الناظر شرح الاشباه والنظائر از علی بن عبدالله طوری (متوفی 1004ھ-1596ع)
112. معدودات الفقہ از حاکم محمد بن الحسن بن علی بن منصور
113. فتاویٰ پورانیہ از شیخ عبدالوہاب بن بایزید بن ابی سعید پورانی
114. فتاویٰ اسرائیلیہ(89)
115. فتاویٰ امینیہ(90)
116. خزانہ جلالیہ
117. اجابۃ السائل(91)
118. معین المفتی
119. مشکل الاحکام از محمد بن فراموز بن علی المعروف بملا خسرو (م 855ھ-1451ع)
120. خزانۃ الروایات(92)
121. فتاویٰ عرفیہ
122. مجموعۃ الروایات
123. خلاصۃ الفقہ(93)
124. نعیم الالوان
125. حسب المفتین (94)
126. مطالب المومنین(95)
127. مختصر اساس الدین
128. مختصر صلوٰۃ مانچکی(96)
129. فتاویٰ فیروز شاہیہ (97)
130. التحفۃ الکافیہ
131. خالصۃ الحقائق
132. جواہر اللغۃ
133. عین الحیوۃ(98)
134. ابراہیم شاہی(لغت)

"فاڪهة البستان" ۾ مخدوم محمد هاشم جو تحريري انداز ۽ خوبيون:

1. مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ "فاڪهة البستان" جي ترتيب دوران متن جي تيار ڪرڻ لاءِ ته مختصر لفظن جو انتخاب ڪيو آهي، ليڪن ان جي تشريح ڪندي، ان کي تفصيل سان بيان ڪيو آهي. اهوئي سبب آهي، جو انهي مفصل ۽ واضح شرح کي پڙهندي، "متن" اکين نظر اچي ٿو، جيئن اکين ۾ لوڻ هوندو آهي. ان مان ظاهر ٿئي ٿو، ته مخدوم صاحب کي مضمون مختصر ۽ تفصيل سان بيان ڪرڻ جو اهڙو ته يڪسان ملڪو حاصل هو، جو جيڪڏهن ڪنهن مضمون کي مختصر ڪرڻ تي ايندو هو ته جڻ درياهه کي ڪوزي ۾ بند ڪري ڇڏيندو هو. اهڙي ئي طرح "فاڪهة البستان" ۾ "ڪتاب الذبائح" ۽ "ڪتاب الصيد" کي اهڙي ته مختصر پيرايي ۾ بيان ڪيو اٿائين، جو جيڪڏهن متن کي شرح کان الڳ ڪيو وڃي، ته هوند سمورو مواد ٻن يا ٽن صفحن کان مٿي نه ٿيندو ۽ جڏهن تفصيل تي نظر ڦيرائجي ٿي، ته ٽن صفحن جي متن جي تشريح کي ٻن سؤ کان وڌيڪ صفحن تي ڦهلائي ڇڏيو اٿائين. مخدوم صاحب جو اهو تحريري انداز کيس پنهنجي همعصر عالمن ۽ محققن ۾ ممتاز بنائي ٿو.

2. مخدوم صاحب اصل متن جي تشريح ڪندي، اهڙو ته انداز اختيار ڪيو آهي، جو متن ۽ شرح پاڻ ۾ يڪجا نظر اچن ٿا ۽ پڙهندڙ کي متن ۽ شرح ۾ ڪابه اوپرائپ ۽ بي تعلقي جو احساس نه ٿو ٿئي. ايتريقدر جو جيڪڏهن ڪنهن نسخي ۾ متن کي شرح کان الڳ ڪري تحرير نه ڪيو ويو هجي، ته پڙهندڙ کي متن ۽ شرح ۾ فرق ڪرڻ مشڪل ٿي پوندو.

3. مخدوم صاحب متن جي شرح ڪندي، موضوع جي مناسبت سان تعلق رکندڙ سمورن پهلوئن کي نه صرف بحث هيٺ آندو آهي، بلڪ اهڙن موضوعن ۽ ضمني بحثن کي به مڪمل تحقيقي انداز سان قلمبند ڪيو آهي، جيڪي انهيءَ باب سان واضح تعلق ته نه ٿا رکن، بلڪ ڪنهن نه ڪنهن درجي ۾ موضوع سان مناسبت ضرور رکن ٿا، يا بحث دوران مسئلي جي وضاحت لاءِ ان جو ذڪر ڪرڻ ضروري ٿي پوي ٿو. اسان هيٺ ان کان چند مثال نقل ڪريون ٿا.

(الف) ذبح ڪيل جانور جي حلال هئڻ واري شرطن جي باري ۾ ذبح ڪرڻ واري شخص يا

ڪاسائي جي ڳالهه معتبر هوندي يا نه. ان تي بحث ڪندي مخدوم صاحب لکي ٿو:

وَيُنَاسِبُ هٰذا المَقَامِ اِيْرَادَ فرِوْعٍ تَتَعَلَّقُ بِالاَخْبَارِ عَنِ الحَلالِ وَ الحَرَامِ (ص 27)

يعني: "هن موقعي تي حلال ۽ حرام جي باري ۾ خبر ڏيڻ جي متعلق فقهي باريڪين جو بيان ڪرڻ مناسب معلوم ٿئي ٿو."

انهيءَ ڪان پوءِ تقريباً پنجن صفحن تي محققانه بحث ڪندي حلال ۽ حرام ۾ بين واسطو رکندڙ معاملن جي باري ۾ ان شخص جي خبر عادل (99)، فاسق ۽ امانتدار (100)، نابالغ ٻار، مجنون، ڪافر يا غلام جي صورت ۾ ڪهڙي حيثيت رکي ٿي، انهن سمورين صورتن جي باري ۾ الڳ الڳ حڪم، فقهي باريڪين کي سامهون رکي بيان ڪيا آهن.

(ب) مرتد جي ذبح ڪيل جانور جي باري ۾ بحث ڪندي مخدوم صاحب لکي ٿو:

ولما ڪان معرفت حقيقة الارتداد وتفصيل مسائلة من العمر المهمات الابتلاء اڪثر الجهال بها. اڪثرت من البحر الرائق وغيره ليڪون المؤمن عليٰ وتوف منه فيتحرز عن تقربها وليحصل التميز بين المرتد وغيره ليبتني عليه حرمه الذبيح وجل اڪله.

"۽ جڏهن ته ارتداد جي حقيقت ۽ ان جي تفصيل جو ڄاڻڻ ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته نادان ماڻهو ان ۾ گهڻو مبتلا ٿي وڃن ٿا. انهيءَ ڪري مان بحرالرائق ۽ ٻين ڪتابن جي حوالن سان انهيءَ مسئلي جي تفصيل سان بيان ڪريان ٿو، ته اهل ايمان کي اهو صاف طرح سان معلوم ٿي وڃي ته انهن جي ويجهو وڃڻ ڪان پرهيز ڪن ۽ مرتد ۽ غير مرتد ۾ ڪين فرق معلوم ٿي وڃي، ڇاڪاڻ ته ان تي ذبح ڪيل جانور جي حلال ۽ حرام هئڻ جو مدار آهي."

ان ڪان پوءِ مخدوم ٺٽويؒ ستن صفحن تي مشتمل ارتداد، ڪفر جي فتويٰ جي اصولن ۽ بدعت سان ڪفر جي ثابت هئڻ يا نه هئڻ جهڙن مسئلن تي گفتگو ڪندي، اهڙن ته باريڪ فقهي نُڪتن کي جمع ڪيو آهي، جن ڪان ڪيترن ئي مشهور فقهي مجموعن ۾ شامل "ارتداد" ۽ "تڪفير" جي موضوعن وارا باب خالي نظر اچن ٿا.

(ج) ڪهڙي قسم جي جانورن جو گوشت کائڻ جائز آهي، ڪهڙا جانور کائڻ جائز نه آهن. انهيءَ موضوع تي بحث ڪندي، مخدوم صاحب جيڪو آخري نوٽ لکيو آهي، سو هن ريت آهي:

تنبيه في بيان الحيوانات التي اڪل منها رسول الله ﷺ (ص 119)

هيءُ نوٽ انهن جانورن جي بيان ۾ آهي. جن جو گوشت حضور ﷺ جن کائڻ فرمايو.

4. اختلافي مسئلي جي تشريح ۾ مخدوم صاحب "هدايه" جي مصنف وارو انداز اختيار ڪندي، پهريائين راجع قول نقل ڪيو اٿائين ۽ ان ڪان پوءِ راجع قول کي عقلي ۽ نقلي دليلن سان نقل ڪرڻ ڪان پوءِ ان کي ترجيح ڏيڻ جي اسبابن تي پڻ روشني وڌي اٿائين. ان عمل دوران "ماتلونا"، "ماروينا"، ۽ "ماذڪرنا" وغيره اصطلاحن کي "هدايه" جي مؤلف وانگر ڪتب آندو اٿائين. ليڪن جڏهن مخدوم صاحب جي تشريح جو علمي لحاظ کان "هدايه" جي شرح سان موازنو ڪجي ٿو، ته مخدوم صاحب جي تشريح ۽ تفصيل 'هدايه' کان وڌيڪ واضح نظر اچي ٿو.

(5) مخدوم صاحب جي عبارت جي هڪ وڏي خوبي اها به آهي ته مخدوم صاحب، دليل ڏيندي نقل ڪيل روايتن کي تمام گهڻي اهميت ڏئي ٿو ۽ ان مناسبت سان حديث شريف جي روشنيءَ ۾ مسئلي جي حل کي تجويز ڪري ٿو. اسان هيٺ ان جا ڪجهه مثال نقل ڪريون ٿا.

(الف) پاڻ سڳورن ﷺ کان سندن هٿن مبارڪن سان پاڻ خود ذبح ڪرڻ ثابت آهي يا نه. ان باري ۾ تحرير فرمائي ٿو:

اماذبح ﷺ بيده ففي تبوته احاديث ڪثيره. منها ما رواه مسلم صحيحه وابو دائود والنسائي وغيرهم ان رسول الله ﷺ ساق ماة بدنة في حجة الوداع فنحر منها ثلثا وستين بدنة ثم اعطي عليا ؓ فنحرما غير.

(ترجمو) "۽ حضور ﷺ جن جو پنهنجي هٿن مبارڪن سان ذبح ڪرڻ ڪيترين ئي حديثن مان ثابت آهي." انهن مان هڪ حديث اها آهي، جيڪا امام

مسلم ”صحيح“ ۾، امام دائود ۽ امام نسائي وغيره به روايت ڪئي آهي ته حضور ﷺ حجة الوداع جي موقعي تي پاڻ سان گڏ سؤ اٺ قربانيءَ جي لاءِ ساڻ وٺي ويا هئا، انهن مان 63 پاڻ پنهنجي هٿن مبارڪن سان ذبح ڪيائون ۽ بعد ۾ ڇُري حضرت عليؓ کي ڏنائون، جنهن باقي اٺ ذبح ڪيا.

انهيءَ کان پوءِ مخدوم صاحب وڌيڪ ٻيون چار حديثون پڻ نقل ڪيون آهن، جن مان پڻ حضور ﷺ کان پنهنجي هٿن سان ذبح ڪرڻ ثابت ٿئي ٿو.

(ب) تيز ڌار واري پٿر وغيره سان ذبح ڪرڻ به جائز آهي. ان جي ثبوت ۾ صحيح بخاري ۽ صحيح مسلم تان ٻه حديثون نقل ڪيون اٿائين.

(ج) ذبح ڪرڻ کان پوءِ دعا گهرڻ جائز آهي، ان جي ثبوت ۾ امام احمد، امام حاڪم ۽ امام طبراني جي حوالي سان حديثون نقل ڪيون اٿائين جن مان ثابت ٿئي ٿو، ته پاڻ سڳورن ﷺ پنهنجي قرباني ڪرڻ کان پوءِ، انهن جي قبوليت لاءِ الله تعاليٰ کان دعا گهري آهي.

(6) مخدوم محمد هاشمؒ مسئلي جي تشريح ڪندي، جڏهن مختلف دليلن کي پيش ڪيو آهي، ته ان دوران ان جي درجن جو تمام گهڻو خيال رکيو آهي. ان سلسلي ۾ پهريائين قرآني آيت، ان کان پوءِ حديث، پوءِ اجماع ۽ ان کان بعد ۾ عقلي دليلن کي ذڪر ڪيو اٿائين.

مثلاً: ’متروڪ التسميه عامدًا (101)‘، جي مسئلي تي فقه حنفيءَ جي روشنيءَ ۾ دليل ڏيندي هيٺين عبارت تحرير ڪئي اٿائين:

ولنا الكتب والسنة والاجماع، اما الكتاب..... واما السنة..... واما الاجماع..... (ص 55)

(7) ”فاڪهة البستان“ جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو، ته مخدوم ٺٽويؒ حنفي فقه سان لاڳاپيل هو. ان فقه تي سندس ثابت قدمي مثالي آهي. اهوئي سبب آهي، جو سموري ڪتاب ۾ ڪنهن به مسئلي جي وضاحت ڪندي، ڪٿي به ڪنهن ٻئي فقه جي امام جي قول کي نقل نه ڪيو اٿائين. ان جي باوجود صرف اکيون بند ڪري تقليد نه ڪئي اٿائين، بلڪ حنفي دليلن کي محققانه انداز سان پرک ڪندي، پوري فقهي بصيرت سان قولن کي قبول ڪيو اٿائين.

(8) مخدوم صاحب نه صرف فقيه هو، بلڪ اعليٰ درجي جو مفتي پڻ هو. ان ڪري سندس تحرير ۾ فتويٰ جي قاعدن ۽ اصولن جي پاسداري صاف طور سان واضح نظر اچي ٿي. مثلاً: جن مسئلن ۾ حضرات صاحبين امام ابوحنيفهؒ سان اختلاف ڏيکاريو آهي ۽ ماضيءَ ۾ فتويٰ جي عالمن انهن مان ڪنهن هڪ قول تي فتويٰ جي وضاحت نه ڪئي آهي، ته اهڙي موقعي تي مخدوم صاحب هيٺئين اصول کي اختيار ڪيو آهي:

”قد تقرران الفتويٰ عندالاطلاق عليٰ قول ابي حنيفه ثم يقول ابي يوسف ثم يقول محمد كما في الراجيه وغيرها.“ ص 127.

”اهو طيءِ ٿيل اصول آهي، ته جڏهن ڪنهن قول تي فتويٰ جي وضاحت نه هجي، ته فتويٰ امام ابوحنيفهؒ جي قول جي مطابق ٿيندي، ان کان پوءِ امام يوسف جي قول تي ۽ پوءِ امام محمدؒ جي قول تي ٿيندي.“

مثلاً: ذبح ڪيل جانور جي پيٽ مان مئل ٻُرُ نڪرڻ جي مسئلي (102) ۾ صاحبين جي اختلاف جي باوجود مخدوم صاحب امام ابوحنيفهؒ جي راءِ کي اختيار ڪيو آهي. اهڙي طرح گهوڙي جي گوشت جي مسئلي (103) ۾ به امام ابوحنيفهؒ جي قول کي ترجيح ڏني آهي. اهڙي طرح جيڪڏهن ماضيءَ ۾ فقه جي عالمن، صاحبين يا انهن مان ڪنهن هڪ جي قول تي فتويٰ ڏني آهي، ته ان کي اختيار ڪيو اٿائين. مثال طور گرميءَ يا سرديءَ جي ڪري تلاءُ ۾ مري ويل مڇين جي باري ۾ امام محمدؒ جي قول تي فتويٰ ڏني آهي. (هيءُ مسئلو تفصيل سان اڳتي ايندو.)

(9) جيڪڏهن ڪنهن مسئلي ۾ خود امام ابوحنيفهؒ کان مختلف قول نقل ڪيل آهن يا فتويٰ ۾ اختلاف آهي، ان موقعي تي هيٺيون اصول اختيار ڪيو آهي:

ولا يخفي ان العمل والافتآء بما في ظاهر الرواية..... لما في البحر الرائق من كتاب الرضاع ان

الفتوي اذا اختلف كان ترجيح الظاهر الرواية انتهيٰ، وهٰذا اصل حسن يحب حفظه، ص 21-22

اها ڳالھ لکيل نہ رهي تہ عمل ۽ فتويٰ ان قول جي مطابق ٿيندا، جيڪو "ظاهر الرواية (104) ۾ درج آهي. اهوئي سبب آهي، جو البحرالرائق" ۾ لکيل آهي، تہ جڏهن فتويٰ ۾ اختلاف ٿي پوي، تہ ترجيح "ظاهر لروايت" کي ڏني ويندي ۽ اهوئي سڀ کان سهڻو اصول آهي، جنهن کي ياد رکڻ ضروري آهي."

(10) ڪنهن مسئلي جي باري ۾ مختلف فقهي ڪتابن جي عبارتن جو جيڪڏهن پاڻ ۾ اختلاف ۽ فرق آهي، تہ مخدوم صاحب پهريان انهيءَ فرق ۽ اختلاف ۾ مطابقت پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ جيڪڏهن ائين ڪرڻ ممڪن نظر نہ آيو اٿس، تہ ڪنهن هڪ جي راءِ کي پسند ڪيو اٿائين. انهيءَ اصول جي مطابق "فاڪهة البستان" ۾ جاءِ بجاءِ "والاحسن هو التوفيق" يعني اختلافي عبارتن ۾ موافقت پيدا ڪرڻ بهتر آهي، جي اصول جو ذڪر ۽ عمل ڪيو اٿائين.

مثال طور ڪنهن خونخوار جانور ڪنهن حلال جانور جو سر ڌڙ کان جدا ڪري ڇڏيو. انهيءَ صورت ۾ جيڪڏهن انهيءَ جانور ۾ حياتيءَ جا آثار باقي آهن ۽ ان کي ذبح ڪيو وڃي، تہ ان جو کائڻ حلال ٿيندو يا نہ ان باري ۾ فقهي ڪتابن ۾ درج عبارتون هڪٻئي کان مختلف نظر اچن ٿيون. ان سلسلي ۾ "تجنيس"، "تحفة الفقه" ۽ "فتاويٰ تاتارخانيہ" وغيره ۾ لکيل آهي، تہ اهڙو جانور حلال نہ ٿيندو، جڏهن تہ "بزازيہ" ۽ "تيمية الفتاويٰ وغيره ۾ آهي، تہ حلال ٿيندو. انهيءَ فقهي فرق کي مخدوم صاحب "فاڪهة البستان" ۾ ڪهڙي نہ سهڻي انداز ۾ سلجهايو آهي. ان کي هيٺ نقل ڪجي ٿو:

والتوفيق بين المسئلتين احسن وذا لک بان تحمل الروايات المنقول اوعليٰ ان الذئب قطع الرأس بتمامه..... وتحمل الروايات المنقولة ثانيا عليٰ ما اذا قطع اقل من نصف الرأس، لان قولهم، "تحل باالذبح بين اللبته واللحين، يدل علي بقاء موضع الذکوة والا بقآء له بعد قطع الرأس کله، ص 17.

ٻنهي مسئلن ۾ موافقت پيدا ڪرڻ ضروري آهي ۽ موافقت هن طرح ٿيندي تہ پهرين قسم جي روايتن کي انهيءَ صورت جي باري ۾ قرار ڏنو ويندو، جڏهن خونخوار جانور ڪنهن حلال جانور جو پورو سِرُ ڏاڙهي ڇڏيو هجي ۽ ذبح جي جاءِ باقي نہ رهي هجي. اهڙي صورت ۾ ذبح ڪرڻ ممڪن نہ هئڻ ڪري اهو جانور حلال نہ ٿيندو، ۽ ٻين روايتن کي انهيءَ صورت ۾ قرار ڏنو ويندو، جڏهن خونخوار جانور ڪنهن حلال جانور جو اڌ کان گهٽ سِر ڏاڙهيو هجي، (۽ ان کي ذبح ڪرڻ جي جاءِ باقي بچيل هجي. انهيءَ صورت ۾ ذبح ڪرڻ سان اهو جانور حلال ٿيندو). انهيءَ ڪري ٻئي قسم جي روايتن ۾ هيءُ چوڻ تہ "اهو جانور سيني ۽ ڪياڙي جي وچ ۾ ذبح ڪرڻ سان حلال ٿيندو،" ۾ اها ڳالھ مناسب آهي، تہ انهيءَ حالت ۾ جڳھ باقي هوندي ۽ سمورو سِر ڏاڙهجڻ جي ڪري ذبح ڪرڻ لاءِ ڪابہ جاءِ باقي نہ هوندي. (انهيءَ حالت ۾ انهيءَ کي ذبح ڪرڻ ۽ ان جو حلال هجڻ ڪيئن ممڪن ٿي سگهندو.)

(11) مخدوم محمد هاشم" "فاڪهة البستان" ۾ فقهي ڪتابن جي مصنفن ۽ شارحن جي ڪلام کي نقل ڪندي، موقعي جي مناسبت سان انهن جي تائيد، تنقيد، ترديد ۽ علمي ۽ تحقيقي نُڪتہ نگاهہ کان ان ۾ اضافا پڻ ڪيا آهن ۽ گڏوگڏ انهن جي سوالن ۽ اعتراضن جا جواب پڻ تحرير فرمايا آهن، ڪن جاين تي انهن جي ڀُل چُڪ ۽ وسر جي نشاندهي بہ ڪئي آهي، ليڪن انهي دوران مخدوم صاحب هميشہ انهيءَ ڳالھ کي سامهون رکيو آهي، جو سندس تحرير مان ڪٿي بہ سندس وڏائي يا جنهن جي غلطيءَ جي وضاحت ڪئي اٿائين، ان جي تحقير جو پهلو نمايان ٿيندو هجي، اسان هيٺ ان جو هڪ مثال نقل ڪريون ٿا:

فعلم من هٰذا التحقيق ان ما ذکر في القرا خانيہ و تحفة الفقيه من الخلاصہ انه لو قال الشکرلله لم يحل الذبيحہ غير صحيح بل هو سبق قلم من ناسخ الخلاصه، ص 56.

يعني: "انهيءَ تحقيق مان معلوم ٿئي ٿو، ته فتاوي قراخانيه ۽ تحفة الفقيه ۽ خلاصة الفتاوي جي حوالي سان جيڪو لکيو ويو آهي، ته جيڪڏهن ڪنهن جانور ذبح ڪرڻ وقت "الله تعاليٰ جو شڪر آهي"، چيو ته ذبح ڪيل جانور حلال نه ٿيندو اها ڳالهه صحيح نه آهي، بلڪ اها ڳالهه خلاصة الفتاوي جي ڪاتب جي جلدبازيءَ جو نتيجو آهي."

12. اهڙا مسئلا جيڪي پاڻ ۾ مليل ۽ ڳنڍيل نظر اچن ٿا ۽ جيڪڏهن منجهن ڪو فرق آهي، ته مخدوم صاحب انهيءَ جي فرق کي نمايان واضح ڪيو آهي ۽ جڏهن ڪنهن اصول تحت "فروع" يا "مما يتفرع عليه" جو عنوان ڏئي، فقهي باريڪين کي اهڙي ته علمي انداز ۾ کنو ڪيو اٿائين، جو علامہ ابن نجيم ۽ ان جي ڪتاب "الاشباه والنظائر" جي ياد تازي ٿي وڃي ٿي. اهڙي طرح ڪنهن قاعدي ۽ اصول کان اڳ مسئلي جي بيان ۾ پڻ علامہ ابن نجيم جي پيروي ڪندي نظر اچي ٿو، اسان هيٺ ان جا چند مثال نقل ڪريون ٿا:

(الف) والمختار ان كل شيء ذبح وهو حي حل اكله ولا توقية.... ويستثنيٰ منه مسائل خمس. ص 22.

"اهو هڪ مجيل اصول آهي، ته هر اهو (حلال) جانور جيڪو زنده هجڻ جي حالت ۾ ذبح ڪيو ويندو، ان جو کائڻ حلال آهي ۽ ان ۾ وقت جي ڪابہ حدبندي نه آهي، البت انهيءَ اصول مطابق پنج مسئلا مستثنيٰ آهن..." (ان کان سواءِ هڪ صفحي تي بحث ڪندي عالمانه انداز ۾ انهن پنجن الڳ مسئلن جي وضاحت ڪئي اٿائين.

(ب) وقد ظهر من كلام صاحب القنيه فائده هي كل شيء اختلط معه اجزا حيوان غير ماكول ولو غير دموي لايحل اكله قلت: ويستثنيٰ منه ما في مطالب المؤمنين و عبارته هٰذه لايحل الميتة الاالسمک والجراد و سا في معناهما مما يستحيل تميزها من الاطعمه كدور الجبن والتفاح فبا ان الاحتراز عنها غير ممكن انتهيٰ وهٰذه من اعلم الفائد فكن علي بصيرة من ذالک. ص 128.

"القنيہ" جي مصنف جي ڳالهين مان هيءَ مفيد اصول سامهون اچي ٿو، ته جنهن شيءِ ۾ ڪنهن اهڙي جانور جي بدن جا جزا شامل ٿي وڃن، جن جو کائڻ حرام آهي، ته ان جو کائڻ جائز نه آهي جيتوڻيڪ اهو جانور خون کان خالي هجي، ته به ان جو کائڻ جائز نه ٿيندو. منهنجي راءِ ۾ انهيءَ اصول کي انهيءَ ڳالهه کان الڳ سمجهڻ گهرجي، جيڪو "مطالب المؤمنين" ۾ درج ٿيل آهي، ته مڇي ۽ تڏ کان علاوه هر مئل شيءِ حلال نه آهي. اهڙي طرح اهڙو جانور، جنهن کي کاڌي واري شيءِ کان جدا ڪرڻ ممڪن نه آهي، مثلاً: پنير يا صوف وغيره کي لڳل ڪيڙو يا جيت وغيره مڇيءَ وانگر واري حڪم هيٺ جي ڪري حلال آهي، ڇاڪاڻ ته انهن شين کان بچڻ ممڪن نه آهي. (ان ڪري پنير ۽ صوف و.ٺ ه کائڻ وارين شين ۾ جيڪڏهن ڪجهه جيت موجود هجن، ته انهن جي موجودگيءَ سان انهن شين جو کائڻ ناجائز نه ٿيندو) اهي وڏي فائدي جون ڳالهيون آهن، انڪري انهيءَ کي چڱي طرح سمجهو."

13. مخدوم صاحب ڪنهن مسئلي تي فقهي بحث ڪندي، "الحاصل" جو عنوان ڏئي الجهيل ڳالهه کي، جيڪا ڪيترن صفحن تي مشتمل طويل بحث کي مختلف پيرايي ۾ اهڙو ته دلڪش انداز ۾ پيش ڪيو آهي، جو چند لفظن ۾ اهو سمورو بحث ذهن نشين ٿي وڃي ٿو. مثلاً

فالحاصل ان في لحم الخيل ولبنه اربع روايات الحرمة وكراهة التحريم والتنزية والحل وقد مركله ص 91.

"سموري بحث جو خلاصو هيءُ آهي ته گهوڙي جي گوشت ۽ کير جي باري ۾ چار روايتون آهن، (1) حرام (2) مڪروهه تحريمي (3) مڪروهه تنزيهي (4) حلال." ۽ انهن چئن جو تفصيل بيان ٿي چڪو آهي.

14. مخدوم صاحب اهم مسئلي کي بيان ڪرڻ دوران، ان جي اهميت کي سامهون رکندي "اعلم" يا "مما ينبغي ان يعلم" يا "مما يجب ان يعلم" جا لفظ ڪتب آندا آهن، ته جيئن پڙهندڙ مسئلي تي پورو ڌيان ڏئي ۽ جيڪا ڳالهه تمام گهڻي اهميت واري آهي، ان جي آخر ۾ "وهٰذه فائده حسنة يحب حفظها" (يعني هيءَ

ڳالهه وڏي فائدي واري آهي، ان کي چڱي طرح ذهن نشين ڪريو) جا تاڪيدي لفظ تحرير ڪيا آهن.

15. مشڪل لفظن جي ادائگي ۽ ان جي معنيٰ جي وضاحت لاءِ لغت جي معتبر ڪتابن جو سهارو پڻ ورتو اٿائين. ان سلسلي ۾ عربي ۽ فارسي لغت تان حوالا جاءِ بجاءِ نقل ڪيا اٿائين. اسان هيٺ مثال نقل ڪريون ٿا:

(الف) ذبح ڪرڻ وقت جن رڳن جو ڪاٽڻ ضروري آهي، انهن ۾ کاڌڻ پيئڻ جي نالي به شامل آهي. عربي زبان ۾ ان کي "مريء" چئبو آهي. ان جي ادائگي مشڪل آهي. ان متعلق مخدوم صاحب تحرير فرمائي ٿو:

"المريءُ هو مهموز اللام عليٰ وزن الامير، كما في صحاح الجوهري.

"هيءُ لفظ "مريء" مهموزاللام (يعني ان جو آخري حرف همزه آهي). هي لفظ امير جي وزن تي آهي، جيئن امام جوهري جي 'صحاح' ۾ آيل آهي."

(ب) اهڙي طرح "وريد" نالي سان رڳ جي معنيٰ جي وضاحت هن طرح ڪئي اٿائين.

وفي شمس العلوم من كتب اللغة الوليدان عرقان جليلان يكتنفان صفحتي العنق.

"شمس العلوم نالي لغت ۾ آهي، ته "وريد" جي نالي سان ٻه رڳون آهن، جيڪي ڳچيءَ کي ٻنهي طرفن کان گهيري ۾ ڪيو بيٺيون آهن، يعني سڄي ۽ کاٻي پاسي هونديون آهن."

مطلب ته "فاڪهة البستان" جو هڪ هڪ لفظ ۽ هڪ هڪ سٽ مخدوم صاحب جي فقهي سمجهه ۽ علميت جو ڏس ڏئي ٿي، اهو صاف طرح سان واضح ٿئي ٿو، ته مخدوم صاحب فقه ۽ فتويٰ جي اصولن جو پورو درڪ رکندڙ هو.

موجوده دور ۾ پيش ايندڙ اهم مسئلن ۾ "فاڪهة البستان" ۾ ڏنل رهنمائي:

1. غير مسلم ملڪن يا غير ملڪي هوائي جهازن ۾ سفر دوران مسلمانن کي حلال جانور جي گوشت کائڻ جو مسئلو پيش اچي ٿو ۽ عام طور تي اهو مشهور آهي، ته اهل ڪتاب جو ذبح ڪيل جانور حلال آهي. انهيءَ مسئلي جي باري ۾ مخدوم فتويءَ "السراج الوهاج" وغيره جي حوالي سان هيءُ نقل ڪيو آهي، ته قرآن پاڪ ۾ جن اهل ڪتاب جو ذڪر آهي، سي هاڻي موجود نه آهن ۽ جيڪي عيسائي موجود آهن، سي حضرت عيسيٰ عليه السلام کي رسول نه بلڪ معبود ڪري مڃين ٿا. انهيءَ عقيدي جي بنياد تي اهي "اهل ڪتاب" جي بجاءِ "اهل شرڪ" جي زمري ۾ اچي وڃن ٿا. انهيءَ صورت ۾ انهن جو ذبح ڪيل جانور حلال نه ٿيندو ۽ نه وري انهن سان نڪاح ڪرڻ جائز ٿيندو. ان کان علاوه مخدوم صاحب "مسبوط شيخ الاسلام" ۽ "البحرالرائق" جي حوالن سان انهيءَ تي فتويٰ ڏني آهي.

2. جن شخصن وٽ مڇيءَ جا فارم آهن، انهن کي اهو مسئلو گهڻو ڪري پيش اچي ٿو، ته انهن جي مڇين جو ڪافي تعداد سخت گرمي يا سرديءَ جي ڪري تلائن ۾ مري وڃي ٿو. اهڙين مڇين جي باري ۾ ڇا حڪم آهي. امام ابوحنيفهؒ ۽ امام ابويوسفؒ وٽ اهڙي قسم جي مڇين جو کائڻ حرام آهي. ان جي برعڪس امام محمدؒ ان کي حلال قرار ڏنو آهي. مخدوم محمد هاشمؒ فتاويٰ غياثيه سراجيه، حماديه، قاضي خان، خزانة المفتين، فتاويٰ ابراهيم شاهي ۽ تاتارخانيه وغيره جي حوالن سان امام محمدؒ جي فتويٰ کي نقل ڪندي، عام ماڻهن جي سهولت ۽ آسانيءَ کي سامهون رکندي امام محمدؒ جي فتويٰ کي قبول ڪيو آهي.

3. سنڌ ۾ جهينگو جي مڇي تمام گهڻي ٿئي ٿي. ان جي مڇي هجڻ يا نه هجڻ تي ماضي قريب ۾ عالمن جي درميان تمام گهڻو بحث رهيو آهي. تمام گهڻي ردڪد کان پوءِ اڪثر عالمن ان کي مڇي تسليم ڪري، ان جي کائڻ کي جائز قرار ڏنو آهي. ان جي باوجود هڪ طبقو اڃا تائين جهينگي کي مڇي تسلي ڪرڻ لاءِ تيار نه آهي. حالانڪ مخدوم محمد هاشمؒ "فاڪهة البستان" ۾ اڄ کان تقريباً ٽي سؤ سال اڳ، انهيءَ مسئلي تي محققانہ انداز ۾ بحث ڪندي، ٻنهي طرفن جي راين کي نقل ڪرڻ کان پوءِ جهينگي جي حلال هجڻ تي فتويٰ ڏئي چڪو آهي.

4. اڄڪلهه جانورن جي هڏن مان مختلف بيمارن جي لاءِ دوائون تيار ڪيون وڃن ٿيون. "فاڪهة البستان" جي مطالعي سان اسان کي ان سلسلي ۾ اها

رهنمائي حاصل ٿئي ٿي، ته انسان ۽ سوئر جي هڏيءَ کي دوا جي طور تي استعمال ڪرڻ ناجائز آهي. البت انهيءَ کان علاوه ڪنهن ٻئي جانور جي هڏي آهي، ته شرط هيءَ آهي، ته جيڪڏهن ذبح ڪيل جانور جي هڏي آهي، ته خشڪ ۽ آلي ٻنهي حالتن ۾ دوا جي طور تي استعمال ڪرڻ جائز آهي ۽ جيڪڏهن ڪنهن اڻ ذبح ڪيل جانور جي هڏي آهي، ته پوءِ آلي هئڻ جي حالت ۾ ان جو استعمال جائز نه آهي، پر جيڪڏهن خشڪ آهي ته پوءِ ان جو استعمال جائز آهي (105).

ٻجهائپ:

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ” نه جو بلند مرتبه فقيه، عالم ۽ مفسر آهي. سنڌ جي اڪثر معروف ۽ غيرمعروف ڪتب خانن کان علاوه برصغير ۽ عرب جي ڪيترن ئي سرڪاري ۽ خانگي ڪتب خانن ۾ ”فاڪهة البستان“ جا قلمي نسخا موجود آهن. اسان پنهنجي وس آهر ”فاڪهة البستان“ جو تحقيقي ايڊيشن پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ليڪن علمي ۽ تحقيقي لحاظ کان ان ڳالهه ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو ته مخدوم صاحب جي تصنيفات جو جديد عالمي تحقيق ۽ تنقيد جي اصولن ۽ قاعدن کي سامهون رکي، مطالعو ڪبو، ته مخدوم صاحب هر لحاظ کان انهن اصولن تي پابند نظر ايندو. ان لحاظ کان مخدوم صاحب جو شمار عالمي محقق، فقيه، مفسر ۽ عالم طور تي ٿئي ٿو. مخدوم صاحب جي ڪنهن هڪ تصنيف يا ان ۾ ڪتب آندل پئراگراف کي صرف پنهنجي سوچ ۽ مسلڪ جي تائيد ۾ نقل ڪري پيش ڪرڻ اسان جي خيال ۾ مخدوم صاحب جي حق تلفي ٿيندي. ضرورت ان ڳالهه جي آهي، ته مخدوم صاحب جي ”فاڪهة البستان“ ۽ سنڌس ٻين بي مثال قلمي تصنيفن کي يڪجاءِ ڪري علمي، ادبي ۽ تحقيقي لحاظ کان انهن جو دنيا جي ٻين مشهور زمانه تصنيفن سان موازنو ڪندي، اهڙي خدمت ڪئي وڃي، جيڪا مخدوم صاحب جي شايان شان هجي (106).

الله تعاليٰ اسان کي مخدوم صاحب جي علمي خدمتن مان مستفيد ٿيڻ، ان جي خدمت ڪرڻ ۽ ان کي عالمي سطح تي متعارف ڪرائڻ جي توفيق عطا فرمائي، ته جيئن سموري دنيا جا علمي حلقا سنڌس علم جي فيض کان سيراب ٿي سگهن. (آمين)

حوالا ۽ حاشيا:

1. سومرو محمد ادريس ڊاڪٽر: ”مخدوم محمد هاشم کي مطبوعه تصانيف“ اردو ترجمه مفتي ڪليم الله سنڌي، سماهي ”منبرالاسلام“، جلد 2، ڪراچي، 2004ع، ص 28.
2. ”فاڪهة البستان“ ۽ ”مظهرالاسلام“ جي شروع ۾ مخدوم صاحب جي طرفان ڏنل ماخذن جي فهرست ڏسڻ کان پوءِ ان ڳالهه ۾ ڪنهن شيءِ جي شڪ جي گنجائش باقي نه ٿي رهي.
3. هن رسالي جو ٻهريون ايڊيشن ”باغ هي باغ“ جي نالي سان مفتي محمد جان نعيمي ڊيمي سائيز جي 12 صفحن تي 1417ھ ۾ مفتي اعظم سنڌ اڪيڊمي دارالعلوم مجدديه نعيميه ملير، ڪراچي مان شايع ڪيو، جنهن ۾ صرف فارسي مقدمي جو اردو ترجمو ڏنل آهي. ان جو ٻيو ڇاپو اصل نالي سان مڪتبه الرازي، بنوري ٽائون ڪراچي جي طرفان 1428ھ/2007ع ۾ 188 صفحن تي شايع ٿيو، جنهن ۾ راقم جي طرفان سمورن نالن جو اردو ۾ ترجمو ۽ ناشر جي طرفان وڌيڪ اضافي نوٽ به شامل آهن.
4. سخاوي، حافظ شمس الدين محمد بن عبدالرحمٰن ”القول البديع في الصلواة علي الحبيب الشفيع“، لائاني ڪتب خانه سيالڪوٽ، ص 72.

حاجي خليفه مصطفيٰ بن عبدالله چلپي ”ڪشف الظنون عن اسامي الڪتب والفنون“ دارلاحيا التراث العربي، بيروت، ص 1-90

نبهاني، يوسف بن اسماعيل ”احسن الوسائل“ مع الاسمي“، دار ابن حزم بيروت 1315ھ/ 1897ع ص 43، ص 59-61.

روحاني بازي، مولانا محمد موسيٰ ”البرڪات المڪيه“، ادارة التصنيف والادب سمن آباد، لاهور، 1422ھ/2001ع، ص 56-61.

5. مخدوم محمد هاشم” پنهنجي هن رسالي جي هڪ ضخيم شرح فارسي زبان ۾ ”وسيلة الفقير في

شرح اسماء النبي البشير" جي نالي سان تاليف ڪئي، جنهن ۾ الله تعالي جي انهن سورن پاڪ نالن جا ماخذ بيان ڪيا آهن ۽ انهن جي تشريح دوران انهن جي عجيب و غريب فائدن ۽ خاصيتن کي به بيان ڪيو اٿائين. اها شرح اڃا تائين شايع نه ٿي سگهي آهي. ان جو هڪ قلمي نسخو علامه آءِ.آءِ.قاضي لائبرري، سنڌ يونيورسٽي ڄام شوري ۾ 662 نمبر تي موجود آهي.

6. ابو محمود محمد شڪور ميادينيِ "هبة الرحمٰن الرحيم من جنة النعيم في فضائل القرآن الڪريم" جي نالي سان ان جو اختصار ڪيو آهي، جيڪو مڪتبہ المنارا اردن جي طرفان 1407هه/1986ع ۾ شايع ٿي چڪو آهي. هن اختصار جي ڪري مخدوم صاحب جي اصل ڪتاب جي ڪاڀ خدمت نه ڪئي وئي آهي ۽ اندازاً سموري ڪتاب جي ڏهين حصي جي برابر به حديثون نقل نه ڪيون اٿائين، حالانڪ ابو عبيد قاسم بن سلام جي "فضائل القرآن" جهڙي مختصر ڪتاب جي موجودگيءَ ۾ انهيءَ جي ڪا به ضرورت نه هئي.

7. جيترڻيڪ مخدوم محمد هاشم "فاڪهة البستان" جي پهرين فصل ۾ ڪجهه اهڙيون حديثون نقل ڪيون آهن، جن تي محدثن جو اعتراض آهي. انهيءَ کي بنياد بڻائي ابو محمود محمد ميادينيِ "هبة الرحمن الرحيم" جي مقدمي ۾ ان تي اعتراض ڪيا آهن، ليڪن ان سان "فاڪهة البستان" جي اهميت ۾ ڪاڀ ڪمي واقع نه ٿي ٿئي.

8. حج جي فقهي احڪامن تي فارسي زبان ۾ هيءُ مفصل ڪتاب مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ 1135هه/1722ع ۾ تاليف ڪيو، جيڪو چوڏهن بابن تي مشتمل آهي. هن ڪتاب جي اهميت کي نظر ۾ رکندي سابق مفتي اعظم پاڪستان مفتي محمد شفيع صاحب نه صرف ان کي 1391هه/1971ع ۾ ادارہ المعارف ڪراچيءَ جي طرفان شايع ڪرايو، بلڪ مولانا خليل الرحمان نعماني کان ان جو اردو ترجمو به ڪرايو، جيڪو 1422هه/2001ع ۾ دارالڪتب النعمانيہ، نعماني منزل ڪراچيءَ مان 480 صفحن تي شايع ٿيو.

9. روزي جي مسئلن تي عربي زبان ۾ هيءُ ڪتاب پنهنجو مثال پاڻ آهي ان جو ۽ "فاڪهة البستان" جي تاليف ۽ انداز هڪجهڙو آهي. تازو مفتي محمد جان نعيميءَ پنهنجي اداري "دارالنعيمي، مڪتبہ مجدديہ نعيميہ ملير ڪراچيءَ مان 690 صفحن تي شايع ڪرايو آهي.

10. حسني سيد عبدالحي بن فخرالدين لکنويءَ "الاعلام بمن في تاريخ الهند من الاعلام" المسمي نزهة الخواطر، دارا بن حزم بيروت، 1420هه، ص 842.

11. انهيءَ وقت مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي عمر 24 سال هئي ۽ تقريباً ڇئن سالن جي محنت ۽ عرق ريزيءَ کان پوءِ 1132هه/ 1719ع ۾ مخدوم صاحب هن ڪتاب جي تاليف کان فارغ ٿيو.

12. امام غزالي جي ڪتاب "الوجيز" جي شرح "فتح العزيز" جي نالي سان هيءُ ڪتاب مشهور شافعي فقيهہ ابوالقاسم عبدالڪريم بن محمد قزويني (م 623هه/1226ع) جي تاليف آهي. (ڏسو حاجي خليفہ مصطفيٰ بن عبدالله "ڪشف الظنون"، جلد 2، ص 2002ع)

13. هيءُ امام حسام الدين عمر بن عبدالعزيز صدر شهيد (م 23هه/850ع) جي تصنيف آهي هن مجموعي ۾ ابوالليث سمرقنديءَ جي "نوازل" ناطفيءَ جي "واقعات"، سمرقند جي عالمن جون فتوائون ۽ ابوبڪر محمد بن فضل جي فتوائن کي گڏ ڪيو ويو آهي. نجم الدين بن يوسف احمد هن مجموعي کي فقهي بابن تي مرتب ڪيو آهي. (وڌيڪ ڏسو "ڪشف الظنون" جلد 2 ص 1228.

14. فتح المغي بشرح الموطا جي نالي سان ملا علي قاري (1014هه/1605ع) جي هن تاليف جو هڪ حصو مڪتبہ البشري ڪراچي جي طرفان شايع ٿي چڪو آهي ليڪن اڃا تائين مڪمل طبع نه ٿي سگهيو آهي. هن ڪتاب جو مڪمل خطي نسخو

اسلاميه ڪاليج پشاور جي لئبرريءَ ۾ موجود آهي.

15. علامه بدرالدين محمد بن بهادر زرڪشي (م 749هه/ 1348ع) جي هن ڪتاب جو پورو نالو "خادم الرافعي والروضة" آهي ليڪن ڪن مؤرخن ان جي مؤلف ڏانهن نسبت ڪندي ان کي "خادم الزرڪشي" به چيو آهي. چوڏهن جلدن ۾ مشتمل هن ڪتاب ۾ "روضة الطالبين" ۽ "فتح العزيز" آيل مسئلن جي تشريح ڪيل آهي. (ڏسو "ڪشف الظنون" جلد اول، ص 698).

16. شايد انهيءَ مان مراد علامه ابن القيم (751هه/1350ع) جو ڪتاب "زاد المعاد في هدي خيرالعباد" آهي، جاڪاڻ ته ان کي "هدي النبوي"، به چيو وڃي ٿو. انهيءَ ڪتاب جي آخر ۾ اختصار سان طب نبوي جا باب به شامل آهن.

17. علامه سعد الله بن عيسيٰ سعدي چلپي (م 945هه/ 1350ع) روم جي عالمن مان هو ۽ قاضي به رهيو. تفسير بيضاوي تي شاندار تحقيقي حاشيو لکيائين، جيڪو اعليٰ علمي بحث ۽ مباحثي تي مشتمل آهي. سورة فاتحه کان وٺي سوره هود تائين تاليف ڪيائين، ته سندس حياتيءَ جو ماڳ پرجي آيو. سندس وفات کان پوءِ سندس فرزند انهيءَ مسودي کي مڪمل ڪيو. هن مسودي جا قلمي نسخا مڪتبه ازهريه مصر ۽ شام ۽ بغداد جي ڪتب خانن جي زينت بڻيل آهن. (ڏسو "ڪشف الظنون" جلد اول، ص 191، "هداية العارفين" جلد اول، ص 384، "الاعلام"، ص 88.

18. هيءُ مفتي حلب محمد بن حسن بن احمد ڪواڪبي (م1096هه/1684ع جو تفسير بيضاويءَ تي سوره "النبا" کان آخر تائين حاشيو آهي. هن جو قلمي نسخو مڪتبه قادريه بغداد ۾ محفوظ آهي. (ڏسو بغدادي اسماعيل پاشا "ايضاح المڪنوت" دارالاحياء التراث العربي، بيروت، ص 142).

19. عصام الدين ابراهيم بن محمد بن عرب شاهه اسفرائيني (م 945هه/ 1538ع) جي هن حاشيي کي اعليٰ درجي جي علمي تحقيقات جو نمونو شمار ڪيو وڃي ٿو. ان جا قلمي نسخا مرڪز تحقيقات فارسي، اسلام آباد، اسلاميه ڪاليج لئبرري پشاور ۽ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو ۾ موجود آهن.

20. امام بغويؒ جي ڪتاب "مصابيح السنة" تي علامه ناصرالدين قاضي عبدالله عمر بيضاوي (م685هه/ 1286ع) جي انهيءَ شرح جو نالو "تحفة الابرار" آهي. ڏسو "ڪشف الظنون"، جلد اول، ص 191)، هن جو قلمي نسخو اسلاميه ڪاليج پشاور ۾ موجود آهي.

21. مولانا محمد حنفي جي هيءُ شمائل ترمذي تي شرح آهي. 966هه/ 1558ع تي مڪمل ٿي. (ڏسو "ڪشف الظنون"، جلد 2، ص 1698ع) اسلاميه لئبرري پشاور ۾ ان جو قلمي نسخو محفوظ آهي.

22. عصام الدين ابراهيم اسفرائيني (م945هه/ 1538ع) جي هيءُ شرح مناوي جي شرح شمائل ترمذيءَ جو اهم ماخذ آهي. (ڏسو ڪشف الظنون، جلد 2، ص 106).

23. ظهير الدين علي بن محمد ڪازروني (م697هه/ 1297ع) جي هن ڪتاب جو نالو "الذروة العليافي سيرة المصطفيٰ" آهي. (ڪشف الظنون، جلد 2، ص 1013).

24. امام ڪمال الدين محمد بن عباد خلاطي (م 652هه/ 1254ع) جي هيءُ تصنيف دراصل امام محمد جي ڪتاب "الجامع الڪبير" جي تخليص آهي. فقهه حنفي ۾ ان کي معتبر فقهي ماخذن ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. ان کري اسلامي دنيا جي ڪيترن فقهي عالمن ان جون شرحون لکيون آهن. ("ڪشف الظنون") جلد أول، ص 472) هن جا قلمي نسخا ترڪي جي ڪتب خانن ۾ موجود آهن.

25. حسام الدين صدر شهيد عمر بن عبدالعزيز (م 536هه/ 1141ع) جي هيءُ تصنيف دراصل امام محمد جي "الجامع الصغير" جو حاشيو ۽ واڌارو آهي، انهيءَ ڪري ان کي "جامع صدر شهيد" به چيو وڃي ٿو. ڪيترن بلند مرتبه عالمن پڻ ان

جون شرحون تاليف ڪيون آهن. جامع صدر شهيد جو قلمي مخطوطو مڪتبہ ظاهريہ دمشق ۾ موجود آهي.

26. امام نجم الدين عمر بن محمد نسفي (م 537ھ/ 1142ع) جو هيءُ ڪتاب فقه تي نظم جي صورت ۾ آهي ۽ تاريخي لحاظ کان ان جو شمار نظم ۾ تاليف ڪيل اولين فقهي ڪتاب طور ٿئي ٿو. هن ڪتاب ۾ حنفي امامن کان علاوه امام مالڪ ۽ امام شافعي جي مسلڪ کي مستقل بابن ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي. ان ڪري سموري ڪتاب ۾ شعرن جو تعداد 2669 ٿئي ٿو. (ڏسو، ڪشف الظنون جلد 2، ص 1867).

27. امام ابوالبرڪات نسفي عبدالله بن احمد (م 710ھ/ 1310ع) جامع الصغيرو جامع ڪبير، زيارات، مختصر قدوري، منظوم نسفي، فتاويٰ واقعات تي مشتمل متن "الوافي" جي نالي سان ترتيب ڏنو. ان کان پوءِ "الڪافي" جي نالي سان پاڻ خود ئي ان جي شرح لکيائين. هيءُ فقه حنفيءَ جو مقبول ۽ معتبر ڪتاب آهي. هن جو قلمي مخطوطو مرڪز تحقيقات فارسي اسلام آباد ۾ موجود آهي. (ڪشف الظنون، جلد اول، ص 1997).

28. رڪن الدين بن عبدالرحمان بن محمد ڪرماني (م 543ھ/ 1245ع) جي هن تصنيف کي "التجريد رڪني" بہ چيو ويجي ٿو، خود مؤلف ان جي شرح "الايضاح" جي نالي سان تاليف ڪئي، ("ڪشف الظنون، جلد اول، ص 345).

29. نجم الدين ابراهيم بن علي طرسوسي (م 758ھ/ 1356ع) جو هيءُ منظوم شعري مجموعو هزار شعرن تي مشتمل آهي ۽ ان کي "الفوائد البدريہ" جو نالو ڏنو ويو. ان کان پوءِ "الورة السنيہ" جي نالي سان وري ان جي شرح لکيائين، جنهن ۾ فقه حنفي جي فروعي مسئلن کي جمع ڪيو اٿائين. هي مجموعو "ابن وهبان" جو ماخذ آهي. "ڪشف الظنون، جلد 2، ص 1867).

30. ابراهيم بن موسيٰ طرابلسي (م 922ھ/ 1516ع)، علامہ ابن الساعاتي جي "مجمع البحرين" کان متاثر ٿي پهريائين "مواهب الرحمٰن في مذهب النعمان" جي نالي سان متن تيار ڪيو ۽ پوءِ "البرهان" جي نالي ان جي شرح لکيائين. (ڏسو "ڪشف الظنون" جلد 2، ص 1895). هن ڪتاب جو ڇهن ضخيم جلدن تي مشتمل خطي مخطوطو جامع دارالعلوم ڪراچيءَ جي ڪتب خاني ۾ موجود آهي.

31. علامہ شمس الدين محمد بن عبدالله تمرتاشي (م 1004ھ/ 1595ع) "تحفة الاقران" جي نالي سان فقه حنفيءَ جي مسئلن تي هڪ منظوم مجموعو مرتب ڪيو ۽ ان کان پوءِ "مواهب المنان" جي نالي سان ان جي شرح پڻ لکيائين (ڏسو بغدادي، اسماعيل پاشا، "هدية العارفين"، جلد 2، ص 662).

32. امام جمال الدين محمود بن احمد حصيري (م 636ھ/ 1595ع) امام محمد جي "الجامع الڪبير" جون ٻہ شرحون لکيون. هڪ مختصر ٻن جلدن ۾، جنهن ۾ هڪ هزار ڇهہ سو نيهہ جي لڳ ڀڳ مسئلن جو اضافو ڪيائين ۽ ٻئي شرح مفصل اٺ سؤ جلدن ۾ "التحرير في شرح جامع صغير" جي عنوان سان پڻ تاليف ڪيائين. پوئين شرح جا ڇهہ جلد قلمي شڪل ۾ مڪتبہ ام القري مڪة المڪرمہ ۾ محفوظ آهن. (ڏسو ڪشف الظنون، جلد اول، ص 567).

33. قاضي ظهير الدين محمد بن احمد (م 612ھ/ 1222ع) جو هيءُ ڪتاب حسام الدين صدر شهيد جي "تلخيص الجامع الصغير" جي فائدن تي مشتمل آهي. هيءُ ڪتاب قاضي صاحب جي "فتاويٰ ظهيريہ" کان علاوه مستقل تصنيف آهي. (ڏسو ڪشف الظنون، جلد اول، ص 1298).

34. امام احمد بن محمد ابونصر اقطع (م 474ھ/ 1081ع) جي هيءَ "مختصر القدوري" تي تفصيلي شرح آهي، جنهن ۾ هن هر مسئلي جي باري ۾ معتبر قولن کي يڪجاءِ ڪيو آهي. هن جو قلمي نسخو مڪتبہ ظاهريہ دمشق ۾ موجود آهي. (ڏسو ڪشف الظنون، جلد 2، ص 1631).

35. الينابيع في معرفة الاصول والتفاريع" جي عنوان سان "مختصر القدوري" جي هيءَ شرح رشيد الدين ابو عبدالله محمد بن رمضان (م 723هه/ 1322ع) جي مرتب ڪيل آهي. هن شرح جو قلمي نسخو مڪتبہ ظاهريہ دمشق ۽ مڪتبہ حرم مڪي ۾ موجود آهي. (ڏسو، ڪشف الظنون، جلد 2، ص 1634).

36. يوسف بن عمر بن يوسف ڪا دوري (م 832هه/ 1428ع) جي هيءَ "جامع المضمرات والمشڪلات" جي نالي سان "مختصر القدوري"جي شرح آهي ۽ مختلف خصوصيتن جي ڪري ڪيترين ئي ٻين شرحن کان علمي لحاظ کان فقهي حلقن ۾ ممتاز حيثيت رکي ٿي. هن جو خطي مخطوطو ڪتب خانہ فاضليہ ڳڙهي افغانان، ڪيمبلپور ۾ محفوظ آهي. (ڏسو ڪشف الظنون، جلد 2، ص 1632).

37. "السراج الوهاج نالي سان لڪُل طالب محتاج" ابوبڪر علي بن محمد حداد (م 800هه/ 1397ع) جو تاليف ڪيل آهي ۽ اٺن جلدن تي مشتمل آهي. مصنف ان جي مختصر شرح "الجوهره النيره" جي نالي سان ان جي مختصر شرح پڻ لکي. (ڏسو ڪشف الظنون، جلد 2، ص 1631) هن جا قلمي مخطوطہ مڪتبہ ظاهريہ دمشق ۽ نيشنل ميوزيم ڪراچيءَ ۾ محفوظ آهن.

38. نجم الدين مختار بن محمود زاهدي (م 658هه/ 1259ع) جي هن شرح جي تمام گهڻي تعريف ڪئي وئي آهي. هن شرح جا قلمي نسخا مڪتبہ ظاهريہ دمشق ۽ مڪتبہ قادريہ بغداد ۾ موجود آهن.

39. "منظوم نسفيہ" جي هيءَ شرح امام علاؤالدين محمد بن عبدالحميد اسمندي (م 552هه/1157ع) جي تاليف ٿيل آهي. هن جو مڪمل نالو "حصرالمسائل و قصرالدلائل" آهي. (ڏسو ڪشف الظنون، جلد2، ص 1868).

40. هيءَ ابو محامد محمود بن دائود لولوي (م627هه/ 1229ع) جي تاليف آهي جنهن ستن سالن جي محنت کان پوءِ ان کي مرتب ڪيو. هن جا قلمي نسخا مڪتبہ ظاهريہ دمشق ۽ مڪتبہ محموديہ مدينہ منوره ۾ محفوظ آهن. (ڏسو ڪشف الظنون، جلد 2، ص 1868).

41. هيءَ ابوالبرڪات عبدالله بن احمد نسفي (م 710هه/ 1310ع) جي تاليف آهي. (ڏسو ڪشف الظنون، جلد 2، ص 1867).

42. ابوالليث سمرقنديءَ جي ڪتاب "عيون المسائل" جي هيءَ شرح علاؤالدين محمد بن عبدالحميد اسمندي (م 552هه/ 1157ع) جي تصنيف ڪيل آهي. هن شرح جا مخطوطہ مڪتبہ ازهريہ مصر ۽ ام القرٰي مڪة المڪرمہ ۾ موجود آهن.

43. قاضي زين الدين احمد بن ابراهيم سروجي (م 710هه/ 1310ع) پنهنجي هن شرح کي مڪمل نہ ڪري سگهيو ۽ سندس زندگيءَ جو ماپ ڀرجي آيو. سندس وفات کان پوءِ قاضي سعد الدين محمد ديري (م 867هه/ 1463ع) ان کي مڪمل ڪيو. هن جو قلمي نسخو مڪتبہ ظاهريہ دمشق ۾ محفوظ آهي. (ڏسو ڪشف الظنون، جلد2، ص 2033).

44. مشهور فقهي ماخذ "هدايہ" جي ٻهرين شرح آهي، جيڪا هدايہ جي مصنف جي شاگرد حسام الدين حسين بن علي سغناقي (م 711هه/ 1311ع) جي تاليف ڪيل آهي. هن جا قلمي مخطوطہ اسلاميہ ڪاليج لئبرري پشاور ۽ مڪتبہ ظاهريہ دمشق ۾ موجود آهن.

45. هدايہ جي هيءَ شرح قوام الدين امير ڪاتب بن عمراتقاني (م 758هه/ 1356ع) چوويهہ سال ۽ ست مهينا مسلسل محنت ڪري مڪمل ڪئي. هن شرح جو قلمي نسخو اسلاميہ ڪاليج پشاور ۾ موجود آهي. (ڏسو ڪشف الظنون، جلد 2، ص 2033).

46. قوام الدين محمد بن محمد ڪاڪي (م 749هه/ 1348ع) پنهنجي هن شرح ۾ فقيهن جي قولن مان صحيح، أصح، جديد ۽ قديم جي وضاحت ڪئي آهي. هن جو قلمي نسخو اسلاميہ ڪاليج لئبرري پشاور ۾ موجود آهي. (ڏسو ڪشف الظنون، جلد2، ص 2033).

47. علامه الله داد بن عبدالله جونپوري (م 749ھ/ 1348ع) جي هن شرح جن جا قلمي نسخا اسلاميه ڪاليج لئبرري پشاور يونيورسٽيءَ جي لئبرريءَ ۾ موجود آهن. (ڏسو احمد خان، ڊاڪٽر، فهرس المخطوطات العربيه باڪستان، مڪتبه فهد الوطنيه الرياض، 205، ص 147-492).

48. ملا عبداللطيف بن عبدالعزيز ابن الملڪ ڪرماني (م 801ھ/ 1398ع) "وقايه" جي شرح لکي، جيڪا شايع ٿيڻ کان پهريائين ضايع ٿي وئي. ان کان پوءِ سندس فرزند جعفري ٻيهر وقايه جي شرح تاليف ڪئي ۽ ان کي ابن الملڪ جي طرف منسوب ڪيو. انهيءَ ڪري ابن الملڪ جي طرف منسوب شرح وقايه جا ٻن قسمن جا نسخا ملن ٿا، اهي قلمي نسخا ام القريٰ مڪة المڪرمه ۽ مڪتبه قادريه بغداد ۾ موجود آهن. (ڏسو ڪشف الظنون، جلد2، ص2021).

49. قاضي استنبول علامه يوسف بن حسين ڪرماستي (م 906ھ/ 1500ع) جي هيءَ شرح "ڪتاب البيع" کان آخر تائين آهي، هن شرح جو مڪمل نالو "الحماية عند الختم باالهدايه ممن له العنايه في البدايه و النهايه" آهي. هن جو قلمي مخطوطو سنڌ پراونشنل ميوزيم حيدرآباد ۾ موجود آهي.

50. شيخ الاسلام احمد بن محمد يوسف هروي (م 910ھ/ 1504ع) علامه سعد الدين تفتازانيءَ جو پوٽو هو. سندس هن شرح جو قلمي مخطوطو اسلاميه ڪاليج لئبرري پشاور ۾ موجود آهي. (ڏسو ڪشف الظنون، جلد2، ص 2032).

51. شرح الوقايه جو هيءُ حاشيو اسلاميه ڪاليج لائبرري پشاور ۾ قلمي شڪل ۾ موجود آهي.

52. علامه تقي الدين احمد بن محمد شمني (م 872ھ/ 1467ع) جي هن شرح جو نالو "ڪمال الدراية في شرح العقاية" آهي. هن شرح جا قلمي مخطوطا اسلاميه ڪاليج لئبرري پشاور، مڪتبه ظاهريه دمشق ۽ نيشنل ميوزيم ڪراچيءَ ۾ موجود آهن. (ڏسو ڪشف الظنون، جلد2، ص 1971).

53. علامه قاسم بن قطلوبغا (م 879ھ/ 1474ع) جي هيءَ شرح اڻ مڪمل آهي.

54. هيءَ "نقايه" جي فارسي شرح آهي. هن جو هڪ نسخو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو، علامه آءِ آءِ قاضي لئبرري سنڌ يونيورسٽي ۽ هڪ نسخو مرڪز تحقيقات فارسي اسلام آباد ۾ موجود آهي.

55. "معدن الحقائق شرح ڪنزالدقائق" محمد بن حاجي حسين بن محمد سمرقندي (م بعد 1094ھ/ 1684ع) جو تاليف ڪيل آهي. هن جا قلمي نسخا اسلاميه ڪاليج لائبرري پشاور ۽ مرڪز تحقيقات فارسي اسلام آباد ۾ موجود آهن. (وڌيڪ ڏسو احمد خان ڊاڪٽر- "فهرست المخطوطات العربيه" ص 198).

56. شهاب الدين احمد بن محمد الحموي (م 1098ھ/ 1686ع) جي هيءَ شرح چئن جلدن ۾ آهي. هن جو قلمي نسخو جامعه زيتونيه تيونس ۾ محفوظ آهي. (زرڪلي خيرالدين "الاعلام" دارالعلم اللملايين، بيروت 1986ع، ص 239).

57. ملامسڪين جي شرح "ڪنزالدقائق" تي هيءُ حاشيو شيخ احمد بن احمد الحاتمي جو تاليف ڪيل آهي. مؤلف جو هٿ سان لکيل قلمي نسخو مجتبه ظاهريه دمشق ۾ محفوظ آهي. (ڏسو "الحافظ محمد مطيع" فهرست مخطوطات دارالڪتب الظاهريه، الفقه الحنفي مطبع الحجاز، دمشق، 1401ھ، ص 62).

58. علامه مظفرالدين احمد بن علي ابن الساعاتي (694ھ/ 1294ع) قدوري ۽ منظومه جي مسئلن ۾ اضافو ڪري "مجمع البحرين" جي نالي سان متن تيار ڪيو، جنهن ۾ هر ڪتاب جي آخر ۾ ان جي غير معمولي ۽ خلاف قياس مسئلن جو باب ٻه قائم ڪيو آهي ۽ خود ان جي شرح ٻه لکي آهي. (ڏسو اجي خليفه "ڪشف الظنون"، جلد 2، ص 01-1600). هن جا قلمي نسخا اسلاميه ڪاليج لئبرري پشاور ۽ مڪتبه ظاهريه دمشق ۾ موجود آهن).

59. شرح "مجمع البحرين" از ابن ملڪ نهايت مشهور ۽ معتبر شرح آهي. ڏسو حاجي خليفه، "ڪشف

الظنون" 2، ص (160) هن جا قلمي نسخا اسلاميہ ڪاليج لئبرري پشاور ۽ مڪتبہ ظاهريہ دمشق ۾ موجود آهن.

60. شرح "مجمع البحرين" از ابن ضياء جو نالو "المشرع في شرح المجمع" آهي. سمورو شرح پنجن جلدن تي مشتمل آهي. (ڏسو حاجي محمد خليفہ "ڪشف الظنون"، ص 160/2).

61. هن شرح جو نالو "المستجمع في شرح المجمع" آهي. علامہ بدرالدين محمود بن عينيءَ جي هيءُ شرح هڪ ضخيم جلد ۾ آهي. (ڏسو "ڪشف الظنون"، ص 1600/2)

62. ناصر الدين محمد بن يوسف حسيني (م 556هہ) جو ڪتاب "الفقه النافع" جي هيءُ شرح علامہ ابوالبرڪات نسفيءَ جي تاليف آهي. ان کي "المستصفي" يا المصفي" جو نالو ڏنو ويو آهي. حاجي خليفہ هتي جيڪا ڳالهہ لکي آهي، تہ ابوالبرڪات جي شرح "المستصفيٰ" جي نالي سان لکي ۽ پوءِ ان جو خلاصو "المصفي" جي نالي سان تاليف ڪيائين سا ڳالهہ صحيح نظر نہ ٿي اچي. ڇاڪاڻ تہ انهيءَ جاءِ تي "المستصفيٰ" جي شروع ۾ مصنف جي جيڪا عبارت نقل ڪئي وئي آهي، ان ۾ واضح طور تي "المستصفيٰ" کي "الفقه النافع" جي شرح لکيو ويو آهي. (ڏسو ڪشف الظنون، ص 1992/2).

63. "شرعة الاسلام" جي هيءُ فارسي شرح مخدوم محمد حسن ٺٽويءَ جي تاليف ڪيل آهي.

64. هيءُ علامہ عبدالبرابن شحنہ جي "شرح الوهبانيہ" جو خلاصو آهي. (ڏسو ڪشف الظنون، ص 994/2).

65. ا. الليث سمرقنديءَ جي "مقدمة الصلواة" جي هيءُ شرح مصلح الدين مصطفيٰ بن زڪريا القرماني (م 809هہ/ 1406ع) جي تاليف ڪيل آهي. هن جا قلمي مخطوط ظاهريہ دمشق ۾ موجود آهن. (ڏسو ڪشف الظنون، 2، ص 1795).

66. هن کي "ذخيرة الفتاويٰ" بہ چيو وڃي ٿو. امام برهان الدين محمود بن احمد بخاري (م 616هہ/ 1219ع) پنهنجي ڪتاب "المحيط البرهاني" کي مختصر ڪري انهيءَ نالي سان مرتب ڪيو آهي. (ڏسو ڪشف الظنون جلد اول، ص 823) هن جا قلمي نسخا ام القريٰ مڪة المڪرمہ، مڪتبہ محموديہ مدينہ منوره ۽ مڪتبہ قادريہ بغداد ۾ موجود آهن.

67. جمال الدين يوسف بن احمد الخاصي (م 634هہ/ 1236ع) هن ڪتاب ۾ حسام الدين صدر شهيد جي فتوائن کي فقهي بابن جي ترتيب تي مرتب ڪيو آهي. ڪشف الظنون 2، ص 1224).

68. حسام الدين علي بن احمد رازي (م 598هہ/ 1201ع)، "مختصر القدوري" ۾ شامل نہ ڪيل مسئلن کي فقه جي معتبر ڪتابن تان جمع ڪري "تڪملہ القدوري" جي عنوان سان ڪٺو ڪيو آهي ۽ ان جي شرح پڻ لکي آهي (ڏسو ڪشف الظنون2، ص 1633) هن متن ۽ شرح جا نسخا مڪتبہ ازهريہ مصر ۽ ام القريٰ مڪة المڪرمہ ۾ موجود آهن.

69. علامہ شمس الدين محمد بن محمد بن امير حاج حلبي (م879هہ) "حلبة المجلي" جي نالي سان ٻن ضخيم جلدن ۾ "منية المصلي" جي مفصل شرح آهي، جيڪا منيہ جي مصنف جي "شرح ڪبير" کان ضخيم آهي (ڏسو حاجي خليفہ "ڪشف الظنون" جلد 2، ص 1886).

70. هيءُ عبدالواجد بن محمد المشهدي (م 838هہ/ 1434ع) جي تاليف آهي. (ڏسو حاجي خليفہ "ڪشف الظنون" 2، ص 1971).

71. هيءُ قوام الدين محمد بن محمد الڪاڪي (م 749هہ/ 1348ع) جو مذاهب اربعہ تي مختصر ڪتاب آهي. (ڏسو حاجي خليفہ "ڪشف الظنون2، ص 1886). هن ڪتاب جا قلمي نسخا مڪتبہ قادريہ بغداد ۽ سنڌ پراونشل ميوزيم حيدرآباد ۾ موجود آهن.

72. زين الدين احمد محمد العتابي (م 586هہ/1180ع) جي هن تاليف کي "جامع الفقه" ۽ "فتاويٰ

عتابيہ“ ۾ چيو ويندو آهي. (ڏسو ڪشف الظنون اول، ص 567).

73. ”جواهرا الفقه“ طاهر بن قاسم بن احمد الخوارزمي (م 771هه/ 1369ع) جي تاليف آهي. هن جا قلمي نسخا مڪتبہ ازهريہ مصر ۾ مڪتبہ قادريہ بغداد ۾ موجود آهن. (ڪشف الظنون جلد 1، ص 615).

74. ابو يعقوب يوسف بن علي بن محمد البحرجاني (م 522هه/ 1128ع) جو هيءُ ڪتاب متقدمين جي فتوائن تي مشتمل آهي. ڇهن جلدن تي ڦهليل آهي. هن جا قلمي نسخا مڪتبہ ظاهريہ دمشق ۾ محفوظ آهن. (ڏسو الحافظ محمد مطيع، ”فهرس مخطوطات دارالڪتب الظاهريہ“ الفقه الحنفي، مڪتبہ الحجاز دمشق، 1401هه، ص 249).

75. امام حسين بن محمد السمنقاني (م 746هه/ 1345ع) پنهنجي هن ڪتاب ۾ متقدمين ۽ متاخرين جي فتوائن ۽ مختار قولن کي جمع ڪيو آهي ۽ معتبر حوالن کي انهن جي علامتن جي ذريعي واضح ڪيو آهي. (ڏسو حاجي خليفہ: ”ڪشف الظنون“، جلد اول، ص 703) هن جا قلمي نسخا اسلاميہ ڪاليج لئبرري پشاور ۽ مرڪز تحقيقات فارسي اسلام آباد ۾ موجود آهن.

76. هن ڪتاب جي مؤلف احمد بن محمد بن ابي بڪر الحنفيءَ (م 522هه/1128ع) پهريائين ”مجمع الفتاوي!“ جي نالي سان هڪ ڪتاب مرتب ڪيو هو، جنهن ۾ فتاويٰ ڪبريٰ، فتاويٰ صغريٰ، فتاويٰ ابوبڪر بن محمد بن الفضل، فتاويٰ محمد بن الوليد سمرقندي، فتاويٰ ابي الحسن استغفني، فتاويٰ عطام بن حمزه، فتاويٰ ناطفي ۽ جامع ظهير الدين.

77. ابو عبدالله محمد بن علي خجندي جي هن تاليف ۾ متقدمين ۽ متاخرين جي فتوائن سان گڏ قاضي تاج الدين ابوبڪر بن احمد اخسيڪشي جي فتوائن کي بہ شامل ڪيو ويو آهي. بقول حاجي خليفہ هيءُ تمام مفيد ڪتاب آهي. هن جو اڪثر حصو فارسي ز.ن ۾ آهي. (ڏسو حاجي خليفہ ”ڪشف الظنون“ جلد 2، ص 1228).

78. علامہ يوسف بن احمد سجستاني (م 628هه/ 1235ع) پنهنجي تاليف ۾ علامہ نجم الدين خاصيءَ جي مرتب ڪيل ”فتاويٰ صغريٰ“ سان نوادر ۽ علامہ سراج الدين اوشيءَ جي فتوائن کي شامل ڪيو آهي ۽ ”سين“ جي حرف کي سراج الدين اوشيءَ جي فتوائن جي علامت طور استعمال ڪيو آهي. هن ڪتاب جا قلمي نسخا مرڪز تحقيقات فارسي اسلام آباد ۽ مڪتہ ظاهريہ دمشق ۾ موجود آهن (ڏسو ”ڪشف الظنون“ جلد 2، ص 1877)

79. شيخ مبارڪ بن عبدالحق بن نورڪي هن فارسي تاليف جو هڪ قلمي مخطوطو مرڪز تحقيقات فارسي اسلام آباد ۾ موجود آهي.

80. گجرات جي قاضي القضاۃ حماد الدين احمد بن محمد اڪرم جي طرف منسوب ڪيل هن ڪتاب کي مفتي رڪن الدين بن حسام الدين ناگوري ۽ ان جي فرزند مفتي دائود گڏجي نائين صدي هجريءَ ۾ مرتب ڪيو. هيءُ برصغير ۾ مرتب ڪيل فتوائن ۾ خاص اهميت رکي ٿو.هيءُ ڪتاب 1241هه/1725ع ۾ انديا ۾ شايع ٿيو. عجيب اتفاق وري هيءُ آهي، تہ هن وقت انهن ڇپيل نسخن مان ڪوبہ ڪٿي نظر نہ ٿو اچي. (ڏسو پٽي محمد اسحاق ”برصغير پاڪ و هند ۾ علم فقه“ اداره ثقافت اسلاميہ لاهور، 1973ع ص 126-166) البت هن جا قلمي مخطوط مرڪز تحقيقات فارسي اسلام آباد اسلاميہ ڪاليج لئبرري پشاور ۽ پنجاب لائبرري لاهور ۽ ٻين ڪتب خانن ۾ محفوظ آهن.

81. جلال الدين فيروز خلجيءَ جي حڪومت 688هه/ 1289ع — 695هه/295ع جي ناليواري عالم صدر الملة والدين يعقوب مظفر گرامي ياڪرماني جي فتوائن جو هيءُ مجموعو، جنهن کي سندس وفات کان پوءِ قبول قراخان نالي مرتب ڪيو، برصغير ۾ مرتب ڪيل فتوائن جي مجموعن ۾ انتهائي اهم ليکجي ٿو.

82. هيءُ برهان الدين ابراهيم بن ابي بڪر بن محمد بن حسين الحسيني جو تاليف ڪيل ڪتاب آهي. هن جا قلمي نسخا اسلاميہ ڪاليج لئبرري پشاور

۾ موجود آهن. (ڏسو احمد خان ڊاڪٽر "فهرس المخطوطات العربيہ في پاڪستان" 1426هه، ص 210) هيءَ ڪتاب فتاويٰ عالمگيريءَ جو پڻ ماخذ آهي.

83. قاضي خواجہ عصمت الله صدر الدين رشيد تبريزي جي هن تاليف جا قلمي نسخا پشتو اڪيڊمي پشاور، پشاور يونيورسٽي ۽ پشاور آرڪائيوز ۾ موجود آهن. (احمد خان ڊاڪٽر فهرس المخطوطات العربيہ في پاڪستان" ص 543-572)

84. قاضي احمد بن محمد جونپوري (م 874هه/ 1469ع) جي هن مرتب ڪيل فتوائن جو مجموعو سلطان ابراهيم شاهہ مشرقي ڏانهن منسوب آهي. هن جا ٻہ حصا آهن. پهريون حصو فارسي ۽ ٻيو حصو عربي، (ڏسو ڀٽي محمد اسحاق "برصغير پاڪ و هند ۾ علم فقہ" ص 167- 196). هن فتويٰ جو هڪ قلمي نسخو مرڪز تحقيقات فارسي اسلام آباد موجود آهي.

85. ابوالعباس شهاب الدين احمد بن يونس المعروف ابن الشلبي (م 947هه/ 1540ع) جي هن فتوائن جي مجموعي کي سندس پوٽي علي بن محمد (م 1010هه/ 1601ع) مرتب ۽ جمع ڪيو. هن ۾ بابن جي ترتيب ڪنزالدقائق جي مطابق آهي. (ڏسو حاجي خليفہ "ڪشف الظنون، جلد2، ص 1218) هن جا قلمي نسخا مڪتبہ ظاهريہ دمشق ۾ موجود آهن.

86. فتاوائن جي معتبر ڪتابن ۽ شرحن تان مرتب ڪيل هيءُ مجموعو فخرالدين يحيٰ بن عبدالله روميءَ (م864هه/ 1459ع) جو مرتب ڪيل آهي. (ڏسو حاجي خليفہ "ڪشف الظنون" 2، ص 1244).

87. هن نالي سان فقہ حنفيءَ جا ٻہ ڪتاب مشهور آهن. 1. جامع الفتاويٰ هن جو مؤلف امام ناصرالدين محمد بن يوسف سمرقندي (م556هه/ 1161ع) آهي. هيءُ نهايت معتبر ۽ مفيد ڪتاب آهي. ٻيو جامع الفتاويٰ هن جو مؤلف قرق امير حميدي (م 880هه/1475ع) آهي. هن جو درجو پهرئين ڪتاب کان ڪجهہ گهٽ آهي. (ڏسو حاجي خليفہ (م 886هه/1481ع) جي تاليف آهي. (ڏسو زرڪلي خيرالدين "الاعلام جلد 7، ص 154).

88. خلافت عثمانيہ جي مشهور حنفي فقيهہ محمد بن يوسف القرماني (م 886هه) جو تصنيف ڪيل آهي. (ڏسو زرڪلي خيرالدين "الاعلام" جلد 7، ص 154)

89. شيخ حميد الدين اسرائيل بن دمرڪ سيماوي، جي فتوائن جي هن مجموعي جو نالو "الهادي في الفتاويٰ" آهي. (حاجي خليفہ. "ڪشف الظنون" 2، ص 2026). هن جو قلمي مخطوط اماالقريٰ مڪة المڪرمہ ۾ محفوظ آهي.

90. هن ڪتاب جو مؤلف محمد امين بن عبيد الله مومن آبادي (م اندازاً 1000هه/ 1591ع) برصغير جي ڪنهن علائقي جو رهواسي هو. ان پنهنجو هيءُ ڪتاب بخارا جي بلند مرتبي وارن فقيهن جي علمي مجلسن مان مستفيد ٿيڻ کان پوءِ تاليف ڪيو ۽ فارسي زبان ۾ آهي، ليڪن مؤلف حوالي طور عربي عبارتن کي هوبهو درج ڪيو آهي. (ڀٽي محمد اسحاق: "برصغير ۾ علم فقہ" ص 197-221). هن جا قلمي نسخ مرڪز تحقيقات فارسي اسلام آباد ۽ مسعود لئبرري پير جهنڊير ميلسيءَ ۾ موجود آهن.

91. "النهرالفائق" جي مؤلف سراج الدين عمربن ابراهيم ابن نجيم (م 1005هه/ 1596ع) جي هن ڪتاب جو مڪمل نالو "اجابة السائل باختصار انفع الوسائل" آهي. هيءُ ابراهيم بن علي طرسوسي جي ڪتاب "انفع الوسائل" جو اختصار آهي. (ڏسو بغدادي اسماعيل پاشا "ايضاح المڪنون" دارا حياء التراث العربي، بيروت، ص 25) هن جو قلمي نسخو مڪتبہ ظاهريہ دمشق ۾ ٻہ موجود آهي.

92. علامہ جگن حنفي گجراتي پنهنجي هن ڪتاب ۾ پنهنجي سموري عمر جي محنت بعد جيڪي عجيب و غريب ۽ نادر مسئلن کي ڪٺو ڪيو تن کي ذڪر ڪيو آهي. "حاجي خليفہ ڪشف الظنون" جلد اول، ص 702) هيءُ ڪتاب فقهي دنيا ۾ تحقيقي نُڪتہ نگاهہ کان غير مستند شمار

ٿئي ٿو. سنڌ جي هڪ بلند مرتبي واري عالم مخدوم جعفر بوبڪائي (م 949ھ/ 1542ع) ان جي تصحيح "المتانة في مرمة الخزانة" جي نالي تاليف ڪئي.

93. شيخ عبداللطيف نالي عالم جي هن فارسي تاليف جا قلمي نسخا اسلاميه ڪاليج لائبرري پشاور، مرڪز تحقيقات فارسي اسلام آباد، خانقاه سعيديه موسيٰ زئي شريف ديرا اسماعيل خان ۾ موجود آهن.

94. ابوالمعالي امين بن خواجه بخاري (م تقريباً 970ھ/ 1562ع) جي هن ڪتاب جو قلمي نسخو اسلاميه ڪاليج لئبرري پشاور ۾ موجود آهي. (ڊاڪٽر احمد خان ڊاڪٽر "فهرس المخطوطات العربيه في پاڪستان" ص 135)

95. حاجي خليفه ڪشف الظنون جلد 2، ص 1715 تي هن ڪتاب جو نالو ذڪر ڪيو آهي. هن ڪتاب جو قلمي نسخو مرڪز تحقيقات فارسي اسلام آباد ۾ موجود آهي.

96. فضل الله بن ايوب ماچيني جي هن ڪتاب جا ڪجهه نسخا مرڪز تحقيقات فارسي اسلام آباد ۾ موجود آهن.

97. هن ڪتاب جو قلمي مخطوطو پڻ مرڪز تحقيقات فارسي اسلام آباد ۾ محفوظ آهي.

98. بدرالدين محمد بن ابي بڪر الدماميني (م 897ھ/ 1491ع) جي هيءُ تاليف دراصل سندس استاد علامه دميري جي ڪتاب "حيات الحيوان" جو اختصار آهي. (حاجي خليفه "ڪشف الظنون" اول، ص 692) هن ڪتاب جو قلمي نسخو نيشنل ميوزيم ڪراچيءَ ۾ موجود آهي.

99. شاهدي ۽ خبر جي باب ۾ "عادل" مان ان جي اصطلاحي معنيٰ مراد هوندي آهي ۽ اها هيءَ آهي: "اهڙو شخص صغيرن گناهن کان پرهيز ڪندڙ هجي ۽ ڪبيره گناهن کان بچندڙ هجي. (ڊاڪٽر احمد نگري، قاضي عبدالنبي بن عبدالرسول "دستورالعلماء ۽ جامع العلوم في اصطلاحات الفنون" جلد 2، دارالڪتب العلميه، بيروت، 1421ھ، ص 221).

100. يعني اهڙو شخص جنهن جي باري ۾ هيءُ علم نہ هجي تہ اهو عادل آهي يا فاسق. (احمد نگري قاضي عبدالنبي بن عبدالرسول، جلد 4، ص 181)

101. يعني اهڙو جانور جنهن کي ذبح ڪرڻ دوران جاڻي واڻي الله جو نالو نہ ورتو ويو هجي، ان جي حلال ۽ حرام هجڻ جي باري ۾ حنفين ۽ شافعين جو اختلاف آهي. حنفين وٽ حلال نہ آهي ۽ شافعين وٽ حلال نہ آهي.

102. جيڪڏهن ڪنهن جانور کي ذبح ڪرڻ کان پوءِ ان جي پيٽ مان مئل ڦر نڪري، تہ اهو حلال هوندو يا حرام. امام ابوحنيفہؒ وٽ ڪنهن بہ صورت ۾ حلال نہ آهي. جڏهن تہ امام ابو يوسفؒ امام محمدؒ ۽ ٻين فقيهن جي نظر ۾ جيڪڏهن ان ڦر جي تخليق مڪمل ٿي چڪي هئي، تہ حلال آهي ۽ جيڪڏهن مڪمل نہ آهي، تہ حلال نہ آهي.

103. گهوڙي جو گوشت امام ابوحنيفہؒ وٽ مڪروهہ تحريمي آهي. ابويوسفؒ، امام محمدؒ، امام مالڪؒ ۽ امام شافعيؒ وٽ حلال آهي.

104. "ظاهرالراويہ" اهڙن مسئلن کي چئبو آهي، جيڪي امام محمدؒ جي هيٺين ڇهن ڪتابن ۾ مذڪور هجن. 1. جامع صغير 2. جامع ڪبير 3. سير صغير 4. سير ڪبير 5. مبسوط 6. زيادات (ڊاڪٽر لکنوي عبدالحي بن عبدالحليم (م 1304ھ/ 1884ع) النافع الڪبيرلمن يطالع الجامع الصغير" اداره القرآن ڪراچي، ص 10-11.

105. هيءُ تفصيل ان وقت آهي. جڏهن هڏيءَ کي ان طرح استعمال ڪيو وڃي جيڪڏهن هڏيءَ کي ڪيميائي عمل مان گذاريو وڃي ۽ ان جي ماهيت تبديل ڪرڻ کان پوءِ ان کي دوا جي طور تي استعمال ڪيو وڃي، تہ بغير ڪنهن تفصيل جي ان جو استعمال درست آهي.

106. سيد احمد اقبال قاسمي 1978ع ۾ فاڪهة البستان جي "ڪتاب الذبائح" تي پنهنجو ڊپ. فل جو مقالو مڪمل ڪيو. ليڪن اهو نامڪمل هئڻ جي ڪري شايع ٿيڻ جي قابل ٿي نہ آهي.

◙

معشوق ڏاريجو

پروفيسر ڊاڪٽر محمد لائق زرداري:
سنڌ جو گهڻگهرو اديب، محقق ۽ تاريخدان

دنيا جي عظيم ڏاهي ٽالسٽاءِ هڪ هنڌ لکيو آهي ته: ”دنيا ۾ ٻه انتهائي طاقتور جنگجو آهن- تحمل ۽ وقت“ وقت اُن مسافر وانگر هوندو آهي جيڪو وڃڻ کان پوءِ واپس ناهي ورندو. دنيا ۾ اُهي ئي ماڻهو ڪاميابي ماڻيندا آهن جيڪي وقت جو قدر ۽ پابندي ڪندا آهن ۽ وقت جي پابندي ۽ قدر جيترو مون پروفيسر ڊاڪٽر محمد لائق زرداريءَ وٽ ڏٺو آهي اوترو تمام گهٽ ماڻهن وٽ ڏٺو آهي. ڊاڪٽر صاحب وقت جو تمام گهڻو پابند انسان آهي. جدوجهد ۽ جاکوڙ سندس زندگيءَ جو وڏي ۾ وڏو آدرش آهي. شايد اُهو سندس وقت جي پابندي ۽ جاکوڙ ئي آهي جو هن زندگيءَ جي هر ڪم ۾ ڪاميابي ۽ سوڀ حاصل ڪئي آهي.

پروفيسر ڊاڪٽر محمد لائق زرداري سنڌ جو هڪ معتبر ليکڪ، اديب، استاد، تعليمدان، عالم، اسڪالر، محقق ۽ تاريخدان آهي جيڪو پنهنجي ذات ۾ هڪ انجمن ۽ ادارو آهي. ڊاڪٽر صاحب پنهنجي زندگيءَ ۾ علم، ادب، ثقافت، تهذيب، تاريخ ۽ ٻوليءَ جي حوالي سان تمام وڏا ڪارناما سرانجام ڏنا آهن جن ڪي سنڌ جو هر باشعور ماڻهو قدر جي نگاهه سان ڏسي ٿو.

ڊاڪٽرصاحب جا لکيل ڪتاب ۽ مقالا سندس محبت ۽ محنت جا ساکي ۽ امين آهن جن جي ورق ورق تي سندس سگهاري فڪر، فلسفي ۽ شعور جي جهلڪ نظر اچي ٿي. ڊاڪٽر صاحب جي زندگي مرشد لطيف جي سِٽ: ”ڪرڪٽا لاهي

سُک نہ سُتا ڪڏهين“ جو علمي روپ ۾ جلوو ۽ نمونو آهي. پنهنجي زندگيءَ جي سفر ۾ ڏکيا ۽ سکيا ڏينهن ڏسندڙ ڊاڪٽر محمد لائق زرداري ـ پنهنجي زندگيءَ جي سفر، ڪم ۽ ڪارڪردگيءَ منجهان تمام گهڻو مطمئن آهي. پاڻ انتهائي سچو، سباجهڙو ۽ پُر خلوص انسان آهي.

پيدائش:

پروفيسر ڊاڪٽر محمد لائق ولد احمد خان زنگاڻو زرداري 23 آگسٽ 1943ع ڳوٺ محمد موسيٰ زرداري ديهه مورو، سنڌ ۾ جنم ورتو. سندس زندگيءَ جو وڌيڪ سچو، حيرت ناڪ ۽ عبرت ناڪ حال احوال سندس آتم ڪٿا ”ڪير روح رهاڻ“ ۾ موجود آهي.

ان ڪتاب جو انگريزي ترجمو: "Voice of Solitude" اڪيلائيءَ جو آواز نور محمد جهنجهي ڪيو آهي جڏهن ته ساڳئي ئي ڪتاب جو اردو ترجمو راقم الحروف (معشوق ڏاريجي) ”دل ڪي باتين“ جي عنوان سان ڪيو آهي.

هن ڪتاب جو منظوم ترجمو ”ڪير رهاڻ روح جو منظوم ترجمو“ جي عنوان سان سگهڙ علي گل پٽي منفرد ترتيب جي شاعريءَ واري انداز ۾ به ڪيو آهي.

تعليم:

پرائمري تعليم ڇهه درجا (1958ع) پرائمري اسڪول مُڪراڙي.

انگريزي پهرين داخلا (1958ع) ڊي، سي هاءِ اسڪول مورو.

اسڪائوٽنگ: بيچ پاس 1960ع. اسڪائوٽنگ سيڪنڊ ڪلاس بيچ 1961ع. ايليمينٽري ڊرائنگ امتحان پاس 1962ع. انٽر ميڊيئيٽ ڊرائنگ 1963ع. سنڌي ست درجا فائينل پاس 1963ع. مئٽرڪ سيڪنڊ ڪلاس پاس 1964ع. انٽر ميڊيئيٽ آرٽس مهراڻ ڪاليج مورو 1966ع. گريجوئيٽ (B.A) سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو 1968ع. ڊرائنگ ٽيچرس ڪورس حيدرآباد 1970ع. ايم. اي سياسيات سنڌ يونيورسٽي 1970ع. ايل. ايل. بي، سنڌ يونيورسٽي 1975ع. پي ايڇ. ڊي (علم سياسيات) عنوان: "تحريڪ پاڪستان ۾ سنڌ جو حصو"، سنڌ يونيورسٽي 1980ع.

نوڪري:

روزگار جي حوالي سان سندس شروعات ورڪ مسٽري روڊس طور 1964ع ۾ ٿي، جنهن ۾ ٻه مهينا رهيو. ان بعد ساڳي ئي سال ٽائون ڪاميٽي مورو ۾ ٻن مهينن لاءِ ناڪي منشي طور ڪم ڪيائين. 1965ع ۾ گورنمينٽ ٽريننگ اسڪول سانگهڙ ۾ ڊرائنگ ٽيچر مقرر ٿيو ۽ ان پوسٽ تي سانگهڙ، خيرپور ميرس، حيدرآباد ۽ نواب شاهه ۾ 1971ع تائين پنهنجي فرض جي ادائگي ڪيائين. 12 سيپٽمبر 1971ع تي سروري ڪاليج هالا ۾ پوليٽيڪل سائنس جو ليڪچرار مقرر ٿيو ۽ ساڳي عهدي تي سجاول، مورو، سعيدپور ۽ ڪوٽڙي ڪاليج ۾ پنهنجون تدريسي خدمتون سرانجام ڏنائين. 1985ع کان وٺي 1994ع تائين گورنمينٽ مهراڻ ڪاليج مورو ۾ اسسٽنٽ پروفيسر رهيو ۽ 1994ع کان 1996ع تائين پروفيسر، ڊپٽي سيڪريٽري جنرل يونيسڪو اسلام آباد رهيو. پاڻ 1996ع ۾ ڇهن مهينن لاءِ ڊائريڪٽر جنرل بلاول انسٽيٽيوٽ آف هسٽري اينڊ ڪلچرل نواب شاهه پڻ رهيو. 1996ع کان 1998ع تائين مهراڻ ڪاليج مورو ۾ پروفيسر رهيو. 1998ع ۾ گورنمينٽ مهراڻ ڊگري ڪاليج مورو ۾ پرنسپال مقرر ٿيو ۽ اپريل 2003ع تي سندس بدلي گورنمينٽ ڊگري ڪاليج خيرپور ناٿن شاهه ۾ ٿي. جتي پرنسپال رهيو ۽ آتان 22- آگسٽ 2008ع تي ويهين گريڊ ۾ رٽائرڊ ڪيائين. 2009ع ۾ بلاول انسٽيٽيوٽ آف هسٽاريڪل ريسرچ نواب شاهه ۾ ڊائريڪٽر جنرل مقرر ٿيو، جتي هن وقت تائين خدمتون سرانجام ڏئي رهيو آهي.

صدر پاڪستان جناب آصف علي زرداري جي 55هين سالگره جي تقريب ۾: جناب پير مظهرالحق وزير تعليم، غلام قادر چانڊيو ايم.پي.اي، ڊاڪٽر محمد لائق زرداري

هن اداري ۾ تحقيقي ڪم خاص طور سنڌ جي تاريخ جا لڪل پاسا منظر عام تي آندا آهن ۽ سنڌ جي مختلف پهلوئن تي پاڪستان جي برک عالمن ۽ تاريخدانن کان تحقيق ۽ تاريخ جي موضوع تي مضمون لکرائي عوام کي تاريخي ڄاڻ مهيا ڪئي آهي.

تصنيفات/ ڪتاب:

1. سنڌي جي سياسي جدوجهد 1983ع
2. تحريڪِ پاڪستان ۾ سنڌ جو حصو 1984ع
3. واليءِ سنڌ ميان نور محمد ڪلهوڙو (مرتب) 1991ع.
4. غدارِ سنده (اردو) 1993ع
5. History of Sindh vol:1 (English) 1996ع
6. لنڊڪي کان لنڊن تائين (سفرنامو) 199ع
7. مجذوب حافظ علي مراد (سوانح حيات ۽ تعليمات) 1996ع
4.8 History of Sindh vol: (English) 2000ع
9. تاريخ ضلع نواب، شاهه 2001ع.
10. ڪيم روح رهاڻ (آتم ڪٿا) 007.ع.
11. The Horse (English) (ڇپائيءَ هيٺ).

تحقيقي خدمتون:

پروفيسر ڊاڪٽر محمد لائق زرداري صاحب هڪ نهايت ئي جاکوڙي ۽ محنتي اديب، محقق ۽ تاريخدان آهي جنهن اڻ ڳڻيا تحقيقي مقالا ۽ مضمون لکيا آهن جن منجهان ڪجهه هي آهن:

1. پاڪستان کان اڳ جون اخبارون. 2 حضرت محمد ﷺ هڪ سياستدان 3 سنڌ ۾ سرڪاري ڪتب خانا 4. قرارداد پاڪستان 23 مارچ 5. قراردادِ لاهور ۽ سنڌ 6. حُر تحريڪ 7. بلاول فقير زرداري قبيلي جي ثقافتي تاريخ 8. مورو ناهي ٽورو 9.سنڌ خودمختياريءَ لاءِ ڪلهوڙن جي جدوجهد 10. ميان غلام شاهه ڪلهوڙو: حاڪم سنڌ 11. سنڌ ۾ جاگيردار ۽ لوٽا ڪريسي 12. انصاف ڪندڙن سان ناانصافيون 13. ضلع نوشهرو جي سياست ۽ سياسي تحريڪون 14. مخدوم محمد دائود رحمة الله عليه 15. سونٽي وارو بزرگ ضلعو مانسهره 16. 1957ع جي علوي جو غازي پلئي خان زرداري 17. ڳوٺ نواب شاهه کان شهيد بينظيرآباد تائين 18. سنڌ جو جاگيردار ۽ مقدس پير هميشه ايرنڊڙ سچ جو سلامي 19. جيڪب آباد جي مختصر سياسي تاريخ وغيره.

سنڌيءَ کان سواءِ سنڌس ڪيترائي مضمون انگريزيءَ ۽ اردوءَ ۾ به لکيل ۽ ڇپيل آهن.

سماجي زندگي:

پروفيسر ڊاڪٽر محمد لائق زرداري صاحب هڪ نهايت ئي متحرڪ ۽ جاکوڙي انسان رهيو آهي. پاڻ مرشد شاهه لطيفؒ جي سٽ "ٽنيءَ ٽنڊي ڪاهه، ڪانهي ويل ويهڻ جي" وانگر هر وقت جدوجهد ۽ جاکوڙ ۾ رهيو آهي ۽ پاڻ ڪيترين ئي سماجي، ثقافتي ۽ ادبي تنظيمن جو ميمبر ۽ سرواڻ رهيو آهي جن جو تفصيل هن طرح آهي:

1. صدر: هسٽاريڪل اينڊ ڪلچرل سوسائٽي مورو 2 صدر: ويلفيئر ايسوسيئيشن ديهه لنڊڪي تعلقو مورو 3 صدر پرائمري اسڪول ڊاڪٽر محمد لائق زرداري لڳ مورو 4. ميمبر، آيڊٽر ۽ تاحيات ميمبر سنڌي ادبي سنگت مورو 5. ميمبر سلجاهه ڪلچرل فورم مورو 6. ميمبر بورڊ آف اسٽڊيز شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور 7. سيڪريٽري: نيشنل سيمينار، واليءِ سنڌ ميان نور محمد ڪلهوڙو مورو 8. خزانچي: انٽرنيشنل سيمينار ڪلهوڙا عباسي دور حڪومت ڪراچي 9. چيف ايڊيٽر/ سرپرست: بلاول انسٽيٽيوٽ آف هسٽاريڪل ريسرچ نواب شاهه، ضلع شهيد بينظير آباد سنڌ 10. ميمبر: گورننگ باڊي سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ

اعزازات ايوارڊ ۽ شيلڊون:

پروفيسر ڊاڪٽر محمد لائق زرداري صاحب جي سڄي ڄمار سنڌي ادب، ٻوليءَ ۽ قوم جي خدمت ڪندي گذري آهي. علمي، ادبي ۽ سماجي حوالي سان سندن خدمتن جي پيٽا طور کيس لاتعداد اعزاز، ايوارڊ، شيلڊون، سرٽيفڪيٽ ۽ انعام ملندا رهيا آهن جن منجهان ڪجهه اعزاز، ايوارڊن ۽ شيلڊن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو:

1.حسن ڪارڪردگي علامہ آءِ آءِ قاضي ايوارڊ، ايڊيوڪيشنل سوسائٽي نواب شاهہ 2. بهترين ليکڪ، سنڌ ساهت سٿ نواب شاهہ 3. بهترين تاريخدان، ينگ سانگيڙا ويلفيئر ايسوسيئيشن مورو 4. بهترين ليکڪ: ڪلهوڙا هسٽاريڪل فورم سکر 5. بهترين ليکڪ شاهہ لطيف آرٽس ڪائونسل مورو 6. حسن ڪارڪردگي ضلع انتظاميہ نوشهرو فيروز 7. بهترين تاريخدان سنڌ گريجوئيٽ ايسوسيئيشن خدا آباد دادو 8. حسن ڪارڪردگي اسپيشل ايوارڊ مهراڻ ڪاليج مورو 9. بهترين تاريخدان، جلال ڪٽي ايوارڊ دادو 10. بهترين تاريخدان: محمد ملوڪ عباسي ايوارڊ لاڙڪاڻو 11. انٽرنيشنل سيمينار ڪلهوڙا دور حڪومت (شيلڊ) ڪراچي. 12. انٽيليجنشيا پبلڪ اسڪول (شيلڊ) مورو 13. اي ڪيو افغان يادگار ڪاميٽي (شيلڊ) نواب شاهہ 14. نيشنل سيمينار، ميان غلام شاهہ ڪلهوڙو (شيلڊ) حيدرآباد

يادگار جلسن، ادبي ميڙاڪن ۽ ڪانفرنس ۾ شرڪت جو اعزاز:

پروفيسر ڊاڪٽر محمد لائق زرداري سنڌ جي علمي ادبي طور تمام وڏي ۽ معتبر شخصيت آهي. ان حوالي سان کيس ڪيترن ئي علمي ادبي، ثقافتي، سياسي، سماجي ۽ تاريخي ميڙاڪن ۾ شرڪت جي ڪوٺ ۽ مان ملندو رهيو آهي. پاڻ صدر محفل، صاحب رهاڻ ۽ مهمانِ خاص جي حيثيت سان جن پروگرامن ۾ شرڪت ڪري چڪو آهي انهن منجهان ڪجهہ پروگرامن جو تفصيل هن طرح آهي:

بحيثيت صدر:

1. شاهہ لطيف جي ورسي، ڪولاب جيئل ضلع خيرپور 2. ادبي ميڙاڪو شهر لي پنجاب 3. ميان آدم شاهہ سيمينار سکر 4. ميان صادق پير جو ميلو، ثقافتي ڪانفرنس ضلع چڪوال 5. سگهڙ ڪانفرنس پير ترهو لڳ دادو. 6. سگهڙ ڪانفرنس ڳوٺ اسماعيل لُنڊ مورو 7. استاد بخاريءَ جي ورسي ڊادو 8. سگهڙن جي ڪچهري ڪوڙي جا پاڙ، ڪنڊيارو 9. سگهڙ فقير اسماعيل لنڊ جي ورسي مورو 10. استاد ۽ فنڪار محمد انور جتوئي سان شام نوان جتوئي 11. جلال ڪٽي سنڌ سگهڙ ڪانفرنس ڳوٺ پير ترهو، دادو.

بحيثيت خاص مهمان:

1. جمال الدين مومن جي بي ورسي نوان جتوئي 2. استاد بخاريءَ جي ورسي دادو 3. سگهڙ محمد ملوڪ عباسي جي ورسي لاڙڪاڻو 4. شاعر مسرور پنائي جي پهرين ورسي منياٽي 5. شاهپور جهانيان ورسي، ثقافتي ميلو شاهہ پور جهانيان.

ان کان سواءِ پاڻ بين ڪيترن ئي ادبي، ثقافتي، تعليمي ۽ سماجي گڏجاڻين، ورسين سيمينارن ۾ شريڪ ٿي تقريرون ڪندو رهي ٿو.

شادي ۽ اولاد:

پروفيسر ڊاڪٽر محمد لائق زرداري ننڍپڻ ۾ ئي اٺين ڪلاس ۾ شادي ڪئي. کيس 6 پٽ آهن جن ۾ لياقت علي، حاڪم علي، شوڪت علي، طارق علي، نذير احمد ۽ امير علي ۽ هڪ نياڻيءَ جو اولاد آهي.

ملڪي/غير ملڪي سفر:

پروفيسر ڊاڪٽر محمد لائق زرداري صاحب هڪ فقير صفت ۽ سيلاني انسان رهيو آهي. هن جتي زندگي ۾ جستجو ۽ محنت سان پنهنجي زندگي گذاري آهي، اُتي سير سفر ۽ تفريح کي بہ ڪافي وقت ڏنو اٿس. پاڻ سڄي سنڌ اتر، وچولو لاڙ، ٿر، ڪاڇو ۽ ڪوهستان گهمڻ سان گڏ سرحد ۽ ڪشمير جا وڏا شهر ۽ واديون، بلوچستان جا شهر سبي، ڪوئيٽا، مستونگ، قلات سڄو مڪران، پنجاب جا سڀ وڏا شهر، انگلينڊ، لنڊن ۽ سعودي عرب ڏسي ۽ گهُمي چڪو آهي.

سنڌ جي عالمن، اديبن ۽ شاعرن سان دوستي:

پروفيسر ڊاڪٽر محمد لائق زرداري جي سڄيءَ سنڌ جي ناميارن شاعرن، اديبن، عالمن ۽ اسڪالرن سان دوستي ۽ ويجهڙائي رهي آهي. مضمون کي طوالت کان بچائڻ لاءِ اُهي نالا هيٺ نہ ٿا ڏجن.

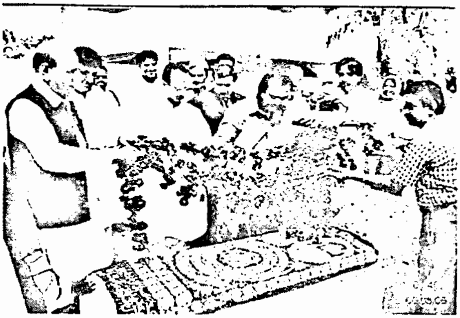

ڊاڪٽر محمد لائق زرداري، محمد قاسم ماڪا، زواري نقوي، روي ڪمار، پروانو ڀٽي، دين محمد ڪلهوڙو ۽ ٻيا پير حسام الدين راشدي جي تربت تي چادر چاڙهيندي

شاگرد:

پروفيسر ڊاڪٽر محمد لائق زرداري جا سڄيءَ سنڌ ۾ هونءَ ته هزارين شاگرد آهن پر جن ادبي حوالي سان گهڻي مڃتا ماڻي آهي، انهن ۾ اسلم عباسي، ادريس جتوئي، انور ساگر ڪانڌڙو وغيره قابلِ ذڪر آهن، جڏهن ته تاريخ ۽ تحقيق جي حوالي سان راقم معشوق ڌاريجي به ڊاڪٽر صاحب کان گهڻي رهنمائي حاصل ڪئي آهي.

ڊاڪٽر زرداريءَ بابت اديبن ۽ عالمن جا رايا:

1. "ڊاڪٽر زرداري هڪ تعليم دان سان گڏ تاريخدان ۽ ليکڪ به آهي"

- ڊاڪٽر سليمان شيخ

2. "ڊاڪٽر زرداريءَ جي سڄي زندگي محنت ۽ جدوجهد جو عملي روپ آهي".

- پروفيسر نذير قاضي

3. "صدين ۾ اهڙا لائق انسان پيدا ٿيندا آهن، قوم کي اهڙن انسانن تي فخر آهي".

- سيد حاڪم علي بخاري شاهه

4. "ڊاڪٽر زرداري هڪ محقق ۽ تاريخدان هئڻ سان گڏوگڏ هڪ حساس ليکڪ ۽ انسان دوست پڻ آهي. پاڻ هڪ شفيق استاد به آهي، سنڌس قلمي ۽ تحقيقي پورهيو اسان نوجوانن لاءِ رهنمائي آهي"

- ڊاڪٽر عباس مهيسر

5. "لکڻ پڙهڻ ۽ تاريخي تحقيق ۾ سنڌس نالو گهڻو مٿانهون آهي".

- ڊاڪٽر رفيق احمد مگريو.

6. "پروفيسر ڊاڪٽر محمد لائق زرداري موجوده دور جو سُنو محقق، تاريخدان ۽ اديب آهي."

- خادم حسين چانڊيو

7. "پروفيسر ڊاڪٽر محمد لائق زرداري سنڌ جو معتبر ۽ باڪمال اديب، محقق ۽ تاريخدان آهي."

- جام آدرش

8. "پروفيسر ڊاڪٽر محمد لائق زرداري سنڌ جي لوڪ ادب جو پارکو ۽ سگهڙن جي فن سان پيار ڪندڙ شخص آهي."

- سگهڙ غلام اصغر لاڪو

ماخذ/ مددي ڪتاب:

1. زرداري محمد لائق ڊاڪٽر- ڪيم روح رهاڻ (آتم ڪٿا) سنڌ هسٽاريڪل اينڊڪلچرل سوسائٽي مورو 2007ع.
2. زرداري محمد لائق ڊاڪٽر- تاريخ ضلع نوابشاهه سنڌ هسٽاريڪل اينڊڪلچرل سوسائٽي مورو 2001ع
3. عباسي اسلم (مرتب)- مورو تاريخ ۽ ثقافت سنڌ رويو پبليڪيشنز ڪراچي ۽ مهراڻ سٽيزن ڪلب مورو 2011ع
4. عباسي اسلم (مرتب)- ضلعو نوشهرو فيروز (تاريخ جي آئيني ۾) نوشهروفيروز، سيمينار ڪاميٽي 2007ع
5. چانڊيو خادم حسين (مرتب) مارو جي مليرَ جا. گنج بخش ڪتاب گهر حيدرآباد سنڌ 5-2004ع

غلام زينب ابڙو

ڪوڙومل چندن مل کلناڻي

مضمون نويسيءَ جي تاريخ جو پهريون طبعزاد مضمون ”پڪوپهه“ مضمون نويس ڪوڙي مل چندن مل کلناڻي جو آهي. کلناڻيءَ کي اڪثر عالمن تلفظ جي اثر سبب کلنائي لکيو آهي. ڪوڙي مل جي متعلق "International Encyclopedia of Indian Litetarture" ۾ لکيو ويو آهي ته:

Kauromal Chandan Mal Khilnani (1844-1916) writer who was born in village Bhiria, Taluka Naushero. He came of a poor family and in said to have studies under the light of lamp. posts the streets of his village.

He written about forty four books, some of them are pakopah (1872), Arya Nari Charitara (story of Aryan women), Ratrana Vali (Natak 1988), Saamin jo slok (q.v), Barana poet (songs of chlidren), Baraniyoon Akhaniyoon (Stories of chlidren), Phool Malha Bai, his selected writings have been published by the "Sahitya Akademi, Delhi (1960) under the title sahityik pushp (1)."

ويهين صديءَ جي پهرين اڌ تائين مختلف موضوعن تي ڇپيل ڪتابن جو تعداد 16 آهي. سنڌي ساهت جي واڌاري لاءِ سندس ڪوشش جي جيتري تعريف ڪجي سا ٿوري ٿيندي. ڪوڙومل نه صرف سنڌي زبان جو ماهر هو پر ڪيس فارسيءَ تي به وڏي مهارت حاصل هئي. حيدرآباد ٽريننگ ڪاليج جو پهريون پرنسپال هو ۽ انهيءَ ئي عهدي تان رٽائرڊ ٿيو. ديوان صاحب 16 ڊسمبر 1916ع تي هن دنيا مان چالاڻو ڪيو (2).

مضمون نويسيءَ جي تاريخ جو پهريون طبعزاد مضمون ”پڪوپهه“ مضمون نويس ڪوڙي مل چندن مل کلناڻيءَ جو لکيل هو. پڪوپهه مضمونن جي

مجموعي جي مقبوليت جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو، ته منهنجي هٿن ۾ ڪتاب جو چوٿون ڇاپو آهي، جو 1890ع ۾ ڪمشنر صاحب بهادر سنڌ جي ڇاپخاني ۾ ڇپيو. پڪوپهه جو پهريون ڇاپو 1872ع ۾ ڇپيو. ڪوڙيمل جڏهن هيءُ ڪتاب لکيو، تڏهن سندس عمر 28 سال هئي. هيءُ ڪتاب (1872ع کان 1890ع تائين) 18 سالن ۾ چار دفعا ڇپجي پڌرو ٿيو. ڪتاب جي عنوان مان ئي خبر پوي ٿي ته جيڪي لکيو ويو آهي، ان تي عمل ڪرڻ لازم يعني پڪو ارادو ڪري پڙهي عمل ڪجي.

ڪتاب جي پهرين ورق اٿلائڻ سان ئي معلوم ٿئي ٿو ته هيءُ مضمون زناني تعليم جي حق ۾ لکيل اصلاحي مضمون آهي. منجهس زناني تعليم جي اهميت نهايت وزنائتن دليلن سان بيان ٿيل آهي. ڪتاب ۾ ڏنل سڀئي مضمون عورتن جي تعليم بابت لکيل آهن، جن ۾ علم سيکارڻ جي ضرورت تي ڀرپور روشني وڌي وئي آهي. هن ڪتاب ۾ باب جي بدران ’فصل‘ لفظ ڪتب آندو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته ان زماني ۾ فصل لفظ باب جي بدران گهڻو رائج هو. پوءِ مرزا قليچ بيگ ۽ بادام ناتوان جي لکيل مضمونن جي مجموعن ۾ به ساڳيءَ طرح فصل لفظ استعمال ڪيل آهي. ڪتاب جي عبارت مضمون جي (فارم) انداز ۾ لکيل آهي. اسلوب ايترو ته بهترين آهي جو لڳي ٿو ته هن ترقي يافته دور ۾ مضمون واري ٽيڪنڪ ۾ آسان ۽ عام فهم بڻايو ويو آهي پر شروعاتي ڪتابن جي ڪري هن جو اسلوب ڪٿي ڪٿي بدليل نظر اچي ٿو. ڪتاب جي عبارت خالص

سنڌي لفظن سان آراستہ آهي، پراڻا ۽ دقيق لفظ بہ ڪثرت سان ڪتب آندا اٿس، جن مان گهڻا اڄڪلهہ بلڪل ختم ٿي چڪا آهن. ڪلڪٽيءَ جيڪا سليس ۽ مٺي ٻولي استعمال ڪئي آهي، ان جي لاءِ بہ ڪيس داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نہ ٿو سگهجي. ڳالهہ ڪي ڪولي سمجهائڻ سندس خاص ڏانءُ ۾ شامل آهي. مضمون پڙهڻ سان ئي مضمون نگار پڙهندڙ کي متاثر ڪرڻ شروع ڪري ٿو ۽ اهو سندس رنگ آخر تائين برقرار رهي ٿو، ڪٿي بہ جهول ۽ ڪچائي ڪانہ ٿي محسوس ٿئي. باقاعده تاجي پيٽو پختو اٿيل اٿس. ڪتاب جي ٻولي ڪلارائتي ۽ شاگردن توڙي عام ماڻهن جي معيار مطابق آهي. چپائي صاف، وڏي، ويڪرن اکرن سان ٿيل آهي. البتہ ڏکهن جملن ۾ پيرايي طرف ڌيان نہ ڏيڻ سبب مونجهاري جو سبب بڻجي ٿو. هن ڪتاب کي مضمون نويسيءَ ۾ بنيادي حيثيت حاصل آهي. هندي ۽ فارسي جي ڪيترن ئي عام فهم لفظن جا نيٽ سنڌي لفظ بہ جوڙيا اٿس، ڪِن جاين تي وري اسمي ۽ فعلي صورتون بہ منجهيل معلوم ٿين ٿيون. ان جي باوجود بہ نثر، مضموني خوبين کان خالي نہ آهي، ڪيترا سال درسي ڪتاب طور پڙهايو ويو. "International Encyclopedia of India.. Litertature" ۾ "پڪو پهہ" لاءِ لکيو ويو آهي تہ:

"Pako Pah (1868): Prose work by Kauromal Chandanmal (q.v) in which the author made an impassioned plea for educating the sindh women liberal in his mental makeup, the author argues that these people who doubt the utility of women s education would like the kitchen and to domestic duties and who have a question to ask wether women have to be scribes and employees in Govenment offices are like those builders of houes who have no care for the foundations of the house. Every country has rise or declines, its greatness or degeneration according to the wisdom or ignorance of its women (4)"

ڪوڙومل، انسان جي تخليق ۽ ان جي اتم مخلوق هجڻ جي ڳالهہ ڳَڻي تمهيد ٻڌندي لکي ٿو تہ:

"عقل، سمجهہ ۽ ڏاهپ ڪري مڙني ساهہ وارن ۾ ماڻهوءَ جي پيدائش پهرئين دور جي ڳنڀجي ٿي. انسان جي هستي اچرج جهڙي آهي، هن جي طبعيت جي اها اصلي خاصيت آهي جو هو سڀ ڪنهن شيءِ جي، جا اپايل آهي، پنهنجي پڄنديءَ هر چڱي جاچنا ڪري ٿو. سندس يادگيريءَ ۾ پوئين پوئين جا خيال ڪنا ٿيندا ٿا وڃن، هو سڀ ڪنهن گذريءَ حالت کي جا سندس سامهون تي لنگهي آهي، چڱيءَ ۾ ياد رکي ٿو ۽ اڳتي جي ڳالهين ويچارڻ ڪاڻ پنهنجي قياس ۽ آزمائش موجب پيو منصوبا ٻڌي (5). ڪوڙيمل جي عبارت آرائي مضمون جي صنف کي سادگيءَ سان خوبصورتي بخشي آهي.

ڪوڙي مل ڪلڪٽيءَ پنهنجي لکڻيءَ کي پنهنجي مخصوص رنگ ۽ انداز ۾ آٽي مضمون کي پنجن فصلن ۾ ورهايو آهي، جن ۾ زالن جي بي علميت يعني جاهل هجڻ جا نقصان تفصيل سان ڏنا آهن. وري ان جي ابتڙ زالن جي علميت مان فائدا جيڪي معاشري کي ملن ٿا، سي بہ تفصيل سان ۽ مثالن سان پيش ڪيا آهن. آخري فصل (باب) سڄي مضمون جو خلاصو آهي، جنهن ۾ پريو مڙس ۽ نوجوان جي گفتگو ساڳئي موضوع تي ڪرائي وئي آهي، تہ جيئن ڳالهہ مان ڳالهہ ڪڍي پنهنجي مقصد (زالن کي تعليم ڏيارڻ) کي آسانيءَ سان پڙهندڙن کي ذهن نشين ڪرائي ٿو ۽ جيڪي مثال سمجهائڻ خاطر ڏنا اٿائين، اهي عام زندگيءَ مان ۽ وچين طبقي جي ماڻهن مان ڪنيا آهن.

مضمون جي ٻئي فصل ۾ اٻوجهيل عورتن کي جانورن سان تشبيهہ ڏيئي احساس ڏياريو آهي تہ:

"(مِرون) جانور پاڻ کي ڪپڙن سان سينگاري نہ ٿا سگهن، پر عورتون ڪپڙا پائي سگهن ٿيون، پاڻ کي سينگاري سگهن ٿيون. جانورن کي چار پير، تہ هنن کي ٻہ پير (هن ڳالهہ جو جيڪڏهن پڙهندڙ ٿورو خيال ڪندا تہ ان کي سمجهندا تہ جانورن (مِرُون) جي مادين ۽ زالن جي حال تي ڌيان ڪجي تہ انهن ۾

ڪهڙيون ڳالهيون مشابهت رکن ٿيون) ٻارن کي جانور ٻه ڄڻن ٿا ۽ نپائن ٿا، پيار ڪن ٿا، ٻار زالون ٻه ڄڻن ٿيون، پيار ڪن ٿيون ۽ خوراڪ جو انتظام ٻه ڪن ٿيون، جڏهن ڪُتي ۽ ٻلي ٻچا ڄڻيندي آهي، تڏهن هوءَ هنن لاءِ چڱي ۽ سوگهي جاءِ ڏسي هنن کي اتي رکندي آهي، هنن لاءِ خوراڪ ڳولي آڻيندي آهي ۽ ٻئي ڌارئين کي انهن جي نزديڪ اچڻ نہ ڏيندي آهي(6)"

مٿيون جيڪو فرق ڏيکاريل آهي، تنهن مان سمجهجي ٿو تہ جانورن جي مادي ۽ زالن ۾ اگر فرق آهي تہ اهو صرف علم ئي آهي. تعليم ئي انسان کي حيوان مان انسان بڻائي ٿي.

فصل ٽئين ۾ ڪوڙي مل، عام زندگيءَ ۾ معاشري جي ماڻهن لاءِ هيءُ مشاهدو ڪيڻو نہ سنو ڏنو آهي، تہ سياڻا ماڻهو هن ڳالهہ کي چڱيءَ طرح ڄاڻن ٿا تہ زالن جي اڻڄاڻائيءَ ۽ بي علميت کان ڪهڙا ڪهڙا نقصان پيدا ٿين ٿا، جڏهن هو پنهنجن هڪجهڙن ۾ حڪمت يا هنر يا قانون بابت ڳالهہ ٻولهہ ڪن ٿا، تڏهن جي ڪو جاهل آدمي سندين صحبت ۾ اچي داخل ٿئي ٿو، تہ نہ پيو وڻي. پوءِ الانجي ڇاڪاڻ هن ڳالهہ کان ويسلا ٿا رهن، تہ سندين زالون جاهل ۽ اڻڄاڻ رهن. جڏهن مرد عورت جو جوڙو آهي تڏهن افسوس جي ڳالهہ نہ آهي، جو ٻنهي مان هڪڙو سياڻو ۽ ٻيو نادان هجي، عورت کي جا مرد جو سڀن کان عمدو رفيق آهي ۽ جي لياقت هجيس تہ سڀ ڪنهن ڪم ۾ مددگار ٿي سگهي ٿي(7)"

هوڻئن بہ هن ترقي يافتہ دور ۾ ئي ڏسجي تہ جيئن ڏاهي ماڻهوءَ جو گذر گهٽ عقل واري عورت سان ٿيڻ ڏاڍو ڏکيو آهي، پر جڏهن وري قدرت انهن کي زندگيءَ جو همسفر بڻائي ٿي تہ ڏاهي ماڻهوءَ جي زندگي زهر بڻجي وڃي ٿي، پوءِ اهو ڏاهو ماڻهو مرد هجي يا عورت. معاشري جي ڪِلَ ۽ ٻچڙن جي زندگين ڪري هڪٻئي سان گڏ تہ رهن ٿا، پر سندن زندگي اُها خوشگوار نہ ٿي رهي، جيڪا (مرد ۽ عورت) جي هر ذهن وارن فردن جي رهي ٿي. ساڳيءَ طرح "جهڙو پڙهيل فرد پڙهيل انسان جي صحبت کان سرهو ۽ خوش ٿيندو آهي تهڙو پنهنجن ماڻٽن کان بہ خوش نہ ٿيندو آهي(8)". پڙهيل ماڻهن جون (زالون) هنن کي پنهنجي راءِ جي ابتڙ ڏنو آهي، تہ زالن ڪڏهن انهن کي منصوبا جاري ڪرڻ نہ پئي ڏنا، تنهنڪري ڪاوڙ ۾ پرچي ڪٿي تہ انهن کي سڀ جهڙو ڪري ڀانيو اٿن ڪٿي انهن کي وري زهر جي ڪاڻ ڪري ليکيو اٿن، تہ زالن کي اندر جي ڳالهہ ڪڏهن ٻڌائڻ نہ گهرجي، نہ تہ هو ڳجهہ کولي پنهنجي خاوندن جي ڪاڻ بدنامي پيدا ڪنديون(9). نصيحت ۽ قيد بہ گهڻو ڪري فائدو ڪري نہ ٿو سگهي ۽ وري جن ماڻهن چڱي سکيا پاتي آهي، انهن کي جيڪڏهن ٻرن ماڻهن ۾ رهڻو اچي پوندو آهي، تڏهن بہ هو پنهنجي نيڪيءَ جو سياءُ ٿا مڃائين... هيءُ ڳالهہ پڌري آهي تہ ڪچيءَ ۾ جهڙيءَ طرح جي ماڻهوءَ کي تعليم ملي ٿي، هو انهيءَ جو واڌارو گهري ٿو. جيڪڏهن هن کي نيڪيءَ جي تعليم ملي ٿي تہ ڏينهون ڏينهن ان جي دل صاف ٿيندي ٿي وڃي ۽ جنهن وري بڇڙي تعليم پاتي آهي، سو پنهنجيءَ بديءَ کي وڌائي ٿو. اسان آزمودي طور ڪل انسان جي طبيعت ۾ اهڙو اثر ڏٺو آهي (10).

ڪوڙي مل چوٿين فصل ۾ زالن جي بي علميت ۽ اڻڄاڻائيءَ کان جي نقصان ٿين ٿا ۽ انهن جي پڙهڻ پڙهائڻ مان جيڪي فائدا ٿين ٿا، تن جو صاف بيان ڏنو آهي. ڪوڙي مل ڀُهندڙن کي منصف بڻائي لکي ٿو تہ:

"زالن کي علم پڙهائڻ جي ڪيتري ضرورت آهي تنهنجا اوهين پاڻ منصف ٿيو. ڏسو انگريزن جي ٻارن ۽ اسان جي ٻارن ۾ ڪيترو فرق آهي. اها ڳالهہ سڀ ڪو قبول ڪندو تہ انگريز اسان جي ٻارن کان هر طرح بهتر ڏسجن ٿا، ٻت جي چالاڪي، هلت چلت ۽ ڳالهائڻ ۽ ادب ۽ صفائيءَ ۾ هو وڌيڪ آهن... انهيءَ جو سبب آهي تہ انهن جون مائرون پڙهيل آهن ۽ علميت جي سبب ڪري انهن کي خبر پوي ٿي، تہ ادب ڇا آهي؟ ۽ پڻ انهن کي صفائيءَ ۽ غليظائپ، چالاڪيءَ ۽ سستي، ڪوڙ ۽ سچ جي وچ فرق معلوم ٿئي ٿو، تنهنڪري پنهنجن ٻارن کي گهڻيءَ خبرداريءَ سان پالين ٿا. اهي ڳالهيون ڪارائيءَ ۽ گورائيءَ سان لاڳو نہ آهن. جيڪڏهن هن ملڪ جون زالون علم پڙهنديون

۽ پنهنجي حالت کي سڌاريندين ته ٻارن جي حالت پاڻهين سڌرندي ۽ پوءِ هو ٻه هر ڪنهن ڳالهه ۾ انگريزن جي ٻارن جهڙا ٿي سگهندا (11). جڏهن ماڻهن جي ٽوليءَ کي ويچار سان ڏسجي ٿو ته قابليت جي ڪري سڀ ماڻهو هڪجهڙا معلوم ٿين ٿا. ٻيو جيڪو آهي سو فقط تعليم جو آهي (12). ڪوڙي مل پنهنجي انهيءَ مضمون کي مذهب جي لحاظ کان وڌيڪ پختگي ڏيندي، شاستر ۽ قرآن پاڪ مان ٻه مثال ڏنا آهن. هندن جي شاستر ۾ لکيل آهي ته:

"ودياماٽي وهيناپشون" يعني "علم کان سواءِ ماڻهو حيوان آهي(13)" قرآن پاڪ ۾ ارشاد آهي ته: "طلب العلم فريضة عليٰ النساء و عليٰ الذکوروقطع واجب." يعني "علم حاصل ڪرڻ فرض آهي ۽ سفر ڪرڻ واجب آهي، زال ۽ مرد ٻنهي تي." شيخ سعدي جي قول وانگر ته بيعلم ماڻهو پنهنجي پيدا ڪندڙ کي به سڃاڻي نه ٿو سگهي (14). قرآن پاڪ مان به حوالا به ڪلثاٽيءَ جي مضمون کي چار چنڊ لڳائن ٿا.(1) "اطلبو العلم ولوڪان بالصين" يعني، علم سکو توڙي هجو چين ۾." هيءَ حڪم زال ۽ مرد ... واسطي آهي(2) ٻئي هنڌ ارشاد آهي ته: "طلب العلم عليٰ کل مسلم والمسلمة" يعني "علم پڙهڻ سڀ ڪنهن زال ۽ مرد تي فرض آهي (15)".

مطلب تي جيستائين زالن کي علم کين هوندو تيستائين هو ضرور پنهنجي ڌرم ۽ مذهب کان ناواقف رهنديون. ڏسو ته انسان کي ڪهڙي فرض ڳالهه آهي. ويچاريون زالون بي علميت جي ڪري ايترو سمجهي نه ٿيون سگهن ته خدا ڇا آهي! ان جا ڪهڙا حڪم آهن ۽ هن اسان کي هن دنيا ۾ ڇا جي لاءِ پيدا ڪيو آهي (16). پنهنجي بي علميت ڪري پنهنجي خالق جي عبادت ۽ پرستش ڪرڻ بدران ڪيتريون ڪِنيون ڳالهيون سکنديون آهن ۽ ٺڳن جي ڪن لڳنديون آهن. جيئن ٻاوا، ملان، فقير انهن کي ڌتاريندا آهن، تيئن ڪنديون آهن پر جي علم جي روشنائي هوندين ۽ سمجهه ۽ قياس هئڻ ڪري چڱين ۽ برين ڳالهين ۾ تميز ڪري سگهنديون، ته اهي انڌيون ڪڏهن ڪين رهنديون، پر پنهنجي سچي ڌرم کان واقف ٿي ٻين ڳالهين تي هلڻ کان اڳي ويچار ڪنديون ته فلاڻي ڳالهه ۾ ڪيترو فائدو ۽ ڪيترو نقصان يا ڪيترو سچ ۽ ڪيترو ڪوڙ آهي. علم پڙهڻ ڪري جڏهين سوجهرو آين، تڏهن اونڌا خيال ۽ وهم پاڻهين ڇڏي ڏينديون (17). علم جي ڪري هو پنهنجي مڙس کي گهڻن ڪمن ۾ مدد ڏيئي سگهنديون، ٻيو ته گهرجي خرچ حساب وڪتاب ۽ خط و پٽ ۽ ٻيو احوال لکڻ، ايترو ته بيشڪ ڪندي ۽ پنهنجي ٻارن جي تعليم ۽ ادب سيکارڻ ۾ سعيو ڪن ۽ خلاصگيءَ جو وقت ملين ته چڱا نصيحت ۽ سڌاري جهڙا ڪتاب پڙهي دل وندرائن. پنهنجي گهر ۽ سامان جي صفائي ۽ سنائيءَ ۽ آراستگي رکن ۽ قناعت ۽ ڪفايت جو قدر پروين (18). جڏهن زالون پاڻ ۾ اچي گڏبيون آهن، تڏهن سواءِ ڳهن، ڪپڙن، مڙسن ۽ نفساني خواهشن ۽ ڏکن سکن جي ٻي ڪائي ڳالهه انهن جي زبانن مان نه نڪرندي آهي. ڇو ته علم جي نه ڄاڻڻ جي سبب ڪري هو پنهنجي زندگاني رڳو ڪائڻ پيئڻ ۽ پوڳڻ سمجهن ٿيون(19). ڪوڙي مل آخر ۾ مضمون جو اختصار هن ريت ڪيو آهي ته:

"مطلب جي ڳالهه هيءَ آهي ته جي علم جو بحث عام ٿي وڃي ته هن جو نفع سڀ ڪنهن کي پهچي ۽ ملڪ کي هنر، علم، حڪمت ڪاريگريءَ ۽ آسودگيءَ ۾ ڏينهون ڏينهن وڌندو وڃي ۽ ماڻهن جي دلين مان ڪوڙا وسوسا ۽ سنسا هوند ڏينهون ڏينهن دفع ٿيندا وڃن (20)".

فصل پنجين ۾ ڪوڙي مل هڪ نوجوان ۽ پوڙهي جي وچ ۾ گفتگو ڪرائي آهي ۽ سموري مضمون جو حاصل مطلب ڪردارن جي ذريعي منظر عام تي آڻي ٿو ته:

"هڪ جديد دور جو نوجوان، تاريخ ٻڌجندڙ فرد کي ڪيئن قائل ڪري ٿو، ته علم جي ضرورت ڪيتري اهميت رکي ٿي ۽ اسان جي زالن کي ڪيتري ضروري آهي. جڏهن ته هڪ عورت جي پڙهڻ سان پورو معاشرو سڌري پوي ٿو ۽ هڪ مرد جي پڙهڻ سان صرف هڪ گهر سڌري ٿو."

ڪلثاٽيءَ جي مضمون ۾ جيڪو پيغام مشرق جي مردن کي ڏنو ويو آهي، ان تي جيڪڏهن اسان عمل

ڪريون ته آسان پنهنجي مذهب جي دائري ۾ رهي مغرب وارن کان گهڻو وڌيڪ ترقي ڪريون، ڇو ته اسان جي عورتن ۾ حياءُ ۽ شرم جهڙو اهم زيور ته اڳ ۾ ئي جهجهي مقدار ۾ آهي. ان سان گڏوگڏ ڏاهپ جا پندار به آهن. صرف انهن کي سنوارڻ لاءِ تعليم جي ضرورت آهي. تعليم تي ڪوڙي مل جو ايڏو وڏو بحث ڪارآمد نظر اچي ٿو، جنهن جا نتيجا اسين ڏسي رهيا آهيون.

حوالا

1. International Encyclopedia of Indian Literature Vol: VIII (Sindhi) Gangram Grag: Mattel Publications New Delhi. Year 1991.

ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ڊاڪٽر "پڪوپهه" ماهوار رسالہ نئين زندگي، آگسٽ 1986 ع.

3. شوق نواز علي ڊاڪٽر "هپڪار" مڪتبہ اسحاقيہ جهونا مارڪيٽ ڪراچي، ص: 22 سال 1982 ع.
4. ڏسو حوالو نمبر1
5. ڪلٽاڻي ڪوڙومل "پڪوپهه"، ڪمشنر صاحب بهادر ڪراچي. سال 1890 ع. ص: 1
6. ايضاً، ص:4
7. ايضاً، ص:5
8. ايضاً، ص:6
9. ايضاً، ص:7
10. ايضاً، ص:15
11. ايضاً، ص:20-21
12. ايضاً، ص:11
13. ايضاً، ص:4
14. ايضاً، ص:32
15. ايضاً، ص:68-69
16. ايضاً، ص:33
17. ايضاً، ص:34
18. ايضاً، ص:39
19. ايضاً، ص:41
20. ايضاً، ص:43

بورڊ جا نوان ڪتاب

ڪتاب: رسالہ فتحيه
موضوع: فقه
مصنف: فتح محمد صديقي قريشيؒ
ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 2011ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 735
قيمت: -/600 رپيا

ڪتاب: ممباسا شيدي باجا همباشا
(آفريڪا جو سفرنامو)
ليکڪ: الطاف شيخ
ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 2011ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 251
قيمت: -/250 رپيا

آڄُ نہ اوطاقُنِ ۾، طالبَ تَنوارِينِ،
آديسِي اُٿِي وِيا، مَڙهيون مُون مارِينِ،
جي جِيءَ کي جِيارِينِ، سي لاهوتي لَڏِي ويا.

(شاهہ)

سنڌ جي سداحيات عالمن، اديبن ۽ شاعرن کي ڀيٽا

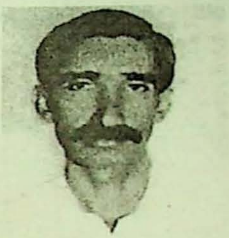
استاد لغاري

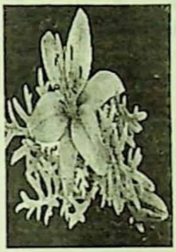
ڊاڪٽر عبدالرحمان قريشي

نصير مرزا

عبدالقادر جوڻيجو

انور ساگر ڪانڊڙو

استاد لغاري

ڊاڪٽر بلوچ صاحب: اعليٰ بصيرت جو مالڪ

شاهه جي رسالي جو منظوم سرائيڪي ترجمو ڪري رهيو هوس ته دل ۾ خيال آيو ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب کان هن نسخي بابت مُهاڳ يا تعارف لکائجي ۽ نسخي ۾ سُر ڪيڏاري کي به شامل ڪرڻ بابت سائن مشورو ۽ اجازت وٺجي. اهو سوچي، تاج جويي صاحب کان، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو فون نمبر حاصل ڪري، رابطو ڪيم، ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب، اولڊ ڪئمپس حيدرآباد ۾، رات جو 8 وڳي ملاقات لاءِ ٽائيم ڏنو.

10- نومبر 2008ع تي، منهنجو لائق فرزند اياز علي ۽ آءٌ مقرر ٽائيم تي اولڊ ڪئمپس پهتاسون، ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب اسان کان اڳ ۾ ئي اتي موجود هئا ۽ لٺ جي سهاري واڪ ڪري رهيا هئا. ڪيڪارڻ کان اڳ ۾، مون سندن سامهون شاهه جو هيءُ شعر پڙهيو:

مُون سي ڏٺا ماءِ! جنين ڏِٺو پرِيَن کي،
اُنِي سَندِي ڪاءِ، ڪَري نہ سَگهان ڳالهڙي.

اهو شعر ٻڌي، پاڻ بيحد خوشيءَ جو اظهار ڪيائون ۽ پوءِ ويٺاسون صُحبت ۾. تفصيلي احوال کان اڳ، سُر ڪيڏاري بابت، مُون ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي خيالن کي پرکڻ جي ڪوشش ڪئي ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب فرمايو، ”اسان وٽ علامہ آءِ آءِ قاضي کان وڏو اسڪالر ۽ محقق اڃا تائين سنڌ پيدا ڪري نہ سگهي آهي. ان به سُر ڪيڏاري کي شاهه جي ڪلام کان ٻاهر جو ڪلام سمجهيو آهي. ان ڪري اسان به پنهنجي تحقيق ۽ ڇنڊڇاڻ جي آڌار تي ’شاهه عبداللطيف جي پنهنجي ڪلام جي، سڀ سربستي صحيح رسالي‘ ۾ سُر ڪيڏاري کي شامل نہ ڪرڻ جو فيصلو ڪيو.“ ان ڪچهري دوران، سُر ڪيڏاري بابت، ٻين به ڪافي محققن جا رايا ۽ حوالا سامهون آيا. جهڙوڪ: مير

عبدالحسين خان سانگي، علامہ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي، ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي، ليلارام وتڻ مل لالواڻي، مرزا قليچ بيگ ۽ مولوي دين محمد وفائي وغيره. ڊاڪٽر بلوچ صاحب فرمايو ته انهن به پنهنجي پنهنجي تحريرن ۾ ڄاڻايو آهي ته ”شاهه جي سُر ڪيڏاري ۾ ڪُجھ بيت، احسان فقير لانگاهه هالائي، فتح فقير ڪلهوڙي، اسماعيل فقير، جيندل فقير، گدا علي فقير، جاڙي فقير، سيد عبداللطيف قادري ۽ خليفي نبي بخش ”قاسم“ لغاري جا به شامل ٿي ويل آهن.“ البت ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي عالمانہ راءِ ڏيندي چيو ته ”اها ڳالھ شڪ گُمان کان آهي ته سُر ڪيڏارو شاهه جو پنهنجو چيل آهي.“

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي اهڙي راءِ کي سامهون رکندي، مون کي لطيف سائينءَ جو بيت ياد آيو:

اکر ڇُٽي هيڪڙي، ٻِهُون جي نہ ٻُجهن،
ڪوهُ ڪبو کي ٿن، سَچي سُٽائي ڳالهڙي.

اهو سوچي، مون دل ئي دل ۾، پنهنجي سرائيڪي نُسخي ۾، سُر ڪيڏاري کي شامل ڪرڻ واري صلاح پُڇڻ تان هٿ ڪنيو. سوچيم، جيڪڏهن هاڻي نُسخي جي مهاڳ يا تعارف بابت عرض رکندس، تڏهن به سوال اهو پيدا ٿيندو ته ”ڪنهن وارو نُسخو ترجمو ڪري رهيا آهيو؟ سُرن جو وِچُور ۽ مُڪمل تفصيل ڪهڙو آهي؟“ (جو جو آءٌ ته ڊاڪٽر

بلوچ صاحب وارو نسخو جُلد نمبر 8/9 ترجمو ڪري رهيو هوس. جنهن ۾ سر ڪيڏارو شامل ئي ناهي) مون کي پنهنجي سرائيڪي نُسخي ۾ سُر ڪيڏاري شامل ڪرڻ جو شوق ۽ جذبو تمام گهڻو جاڳيل هو. انهي نقطء نظر کان نہ تہ ڪيڏارو ٻنائي جو آهي يا نہ آهہ؟ پر انهي نقطء نظر کان تہ سُر ڪيڏاري کانسواءِ شاهہ جو رسالو جڻ اڻ پُورو لڳي ٿو. تہ پوءِ ڊاڪٽر صاحب مُهاڳ يا تعارف لکڻ لاءِ ”ها“ کان الاءِ ”نا“ ڪن! لهاذا ”ڏِکي پئي.“

صُحبت دوران، مرحوم ٻانهي خان شيخ ۽ شگهڙ حاجي الهہ داد جنجهي وارن نُسخن جو بہ ذڪر نڪتو. جن بابت ڊاڪٽر بلوچ صاحب تعميري ۽ اصلاحي تبصرو ڪندي چيو تہ ”شاهہ جو رسالو هميشہ ٻولي جي معيار، شاعري جي گهاڙيٽي، لطيفي دور واري سنڌي لهجي، خيالات جي پاڪيزگي، اخلاقيات جماليات اعليٰ بصيرت، فڪر، فهم ۽ فلسفي کي نظر ۾ رکي پوءِ ترتيب ڏيڻ گهرجي جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ وٽ رڳو شوق آهي، پر لطيفي معيار جي پرک ۽ ڪَسوٽي موجود نہ آهي، تہ ان ماڻهو تي 'شاهہ جو رسالو' يا 'گنج' مُرتب ڪرڻ جي ڪابہ ذميواري عائد نٿي ٿئي.“ تقريباً هڪ ڪلاڪ جي ڪچهري دوران تصويرون بہ ورتيون سين. ان بعد دُعاءِ خير گهري، پنهنجي پنهنجي منزل طرف روانا ٿي وياسين.

مون گهر پُهچي، نُسخي جي منظوم ترجمي جو ڪم جاري رکيو. ڪجهہ دوستن کي ان ڪم جي خبر پيئي، تہ سواءِ ڪنهن هڪ اڌ جي، باقي هرهڪ ماڻهو منهنجي دِل شِڪني ڪئي. مون هن نُسخي جي ترجمي دوران، سماج جي ادبي معيار کي بخوبي، بلڪ جيئن جو تيئن پرکيو. مون کي ڪن دوستن چيو تہ ”تون شاهہ جي رسالي سان هٿ چُراند ٿو ڪرين.“ ڪن چيو تہ ”اهو ڪم تنهنجي وس کان ٻاهر آهي.“

• ڏوٿِين چُيس ”ڏور، ڪيچَ اڳاهون پَنڌَ ٿِئو.“
پاٿان چَڙهِي پُور، وِڪَ ڪنيائين وِترَي.

ڪن چيو تہ ”اجا بہ مهل اٿئي تہ انهي ڪم مان هٿ ڪڍي وڃ.“

• ڇُڪس سَڀَ ڇَنِي، ماڙهو شَهَرَ ڀَنڀورَ جا،
سلموتي ڪِيئن مُئِي؟ جنهن جو جانِبُ جَتَ وَئِي وِئا!
• موٺڻ جا مذڪُورَ، جان ڪِي چَيَس جيڏِئين،
پَريتِ پهرين پُورَ، نيئي پُهچائي پُنهونءَ کي.
• جيئن جيئن جهَلي جَڳَ، تِيئن تِيئن مُون تاڪِيدَ ٿِئي.

هِڪ ساٿي ائين بہ چيو تہ:
”ڊورو ڦُل پيو وهي.“

• ڪو جو وَڍِيءَ وَڍُ، جِئَن وَڻ وَڍِيائِين وَڍِسِين،
ڏُک ڏُکِيءَ کي ڏُڍُ، جَن ڏِٺِي سي ڏُکِئا ٿِئا.
• رائي ڪِي زنجُور، ٺُڪَرَ تُوءِ ٺاڪِئو چَڙهي،
لانچي لڪ لطيف چئي، هَلي ڏانهن حُضُور،
رَهِئا سَڀَ رَجن ۾، سَسُئِي جا سا لُور،
ساجَنَ ميڙيَسِ سُور، سُکَ نہ ميڙيَسِ سُپرِين،
• جي سُورَنِ سِجهلِي، تُوءِ چِيلهَہ ٻَڌِئو چوٽِيين چَڙهي.

اهي سڀئي ڳالهين ٻُڌي، مُنهنجو ارادو جَڻ نئين سِر، سِراڻ تي چَڙهندو هو ۽ آءٌ دل ئي دل ۾ چوندو هوس:

• پيڙي ٻَنڌ ٻيهارَ، تُون سُورائِتِي سَندرو،
• ٺُڪِيائِي ٺُرَ تِيل، چَڙهہ ڇُڪيائِي چوٽِين.
• هَلندي هوٿ پُنهونءَ ڏي، پَنُو مڙيئي پيلِ،
اُٿِي! رائو ريلِ، وينِيَن تان واري وَرِي.

۽ اِئين آءٌ اڄ شُڪر گُذار آهيان، سَماجَ جي هَر اُنهي ناسَمجهہ انسان جو، جنهن جنهن منهنجي جذبن ڏي، پنهنجي پنهنجي خيالن جا پٿر اُڇلايا ۽ موٽ ۾، مُون اُنهن کي شاهہ جي رسالي جو ترجمو ڪري ڏيکاريو.

• ڏيکاريس ڏُکن، گُوندَر گَس پريَن جو،
سُونهائي سُورَنِ، ڪِي هيڪاندِي هَوتِ سِين.
• سَجڻ ڏِنو جَن، ٿَن ڳِچِيءَ سِر ڳُهُ ڪِئو،
پِيُون ڪوهُ ٻُجَهن، قُدُرَ اِنَ ڪِيمِيا جو.

اهوئي سبب هو جو پوءِ مون، سنڌ جي ڪنهن بہ ننڍي توڙي وڏي اديب کان، سرائيڪي نسخي بابت مهاڳ يا تعارف لکائڻ مناسب ئي نہ سمجهيو.

ترجمو مڪمل ٿيو تہ، هڪ وڏي اداري کي ڇپائيءَ لاءِ خط لکيم پر جواب نہ آيو. ٻيهر خط لکيم ۽ وري ٽيهر بہ خط لکيم، پر مڙيئي خير ٿيو. تان جو 'مهراڻ اڪيڊمي' وارن کي خط لکيم تہ فوراً فون تي رابطو ڪيائون ۽ مسودي سميت حيدرآباد اچڻ لاءِ ٽائيم ورتائون. قمر ميمڻ صاحب سان ٻن ڏينهن اندر حيدرآباد ۾ ملاقات ٿي ۽ مسودو ڪمپيوٽر آپريٽر جي حوالي ڪيو ويو. ٻن مهينن بعد مڪمل رسالو ڪمپوز ٿي ويو ۽ پروف چيڪ ٿيڻ لاءِ منهنجي سامهون آيا. اڃا رسالي جا پروف چيڪ ڪري رهيو هوس، تہ شمس جعفراڻي صاحب جو فون آيو تہ: ”اسان اوهان جو سرائيڪي نسخو ڇپائڻ چاهيون ٿا. توهان ميٽنگ لاءِ ٽائيم ڏيو.“

مون ٿڌو ساهہ کڻي چيو: ”سائين! افسوس! 'اب پڇتاني سي ڪيا هوگا، جب چڙيا چگ گئي کيت!“ اهوئي سبب هو جو منهنجو سرائيڪي نسخو هڪ وڏي اداري پاران شايع ٿيڻ کان رهجي ويو، ۽ شايد اهوئي سبب آهي، جو ان اداري پاران اڄ بہ مون کي لطيف سرڪار جي ميلي جي دعوت ناهي ڏني ويندي

رسالو ڇپجي آيو تہ پهرين ڪاپي، سوکڙي طور، جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن کي ڏيڻ لاءِ حيدرآباد پهتس. رسالو ڏسي، پاڻ ڏاڍا خوش ٿيا ۽ رسالي جا ورق اٿلائيندي کلي چيائون، ”استاد صاحب! ادب جي هر پهلوءَ کي، منهنجي قلم جي نوڪ ڇهيو آهي، پر هيءُ هڪڙو ڪم آهي، جيڪو مون کان رهجي ويو ۽ توهان پورو ڪري ڏيکاريو.

رسالي ڇپجڻ کان ترت پوءِ، ريزيڊنٽ ڊائريڪٽر اڪادمي ادبيات پاڪستان ڪراچي، مسٽر آغا نورمحمد پٺاڻ صاحب ۽ مسٽر خان محمد هگورجي صاحب جي فون آئي تہ اسان توهان وٽ ڪيري ۾ اهڙي عظيم ڪم جي تڪميل تي، مبارڪباد ڏيڻ لاءِ اچي رهيا آهيون. دوست پهتا، تہ دلي خوشي محسوس ٿي. خان محمد هگورجي صاحب چيو تہ: ”اڄ 'شهيد سورهيہ بادشاهہ ادبي فورم' جي طرفان، هن رسالي جي مهورت ڪرائڻ چاهيان ٿو. توهان جي اجازت گهرجي.“ چيم: ”جيڪا توهان جي مرضي!“ دوستن رسالي جي مهورت جو پروگرام 'سنڌي لينگئيج اٿارٽي حيدرآباد' ۾ ترتيب ڏنو. پروگرام جي صدارت جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن ڪئي. اديبن رسالي تي خوب روشني وڌي هڪ نامور اديب 15 کان 20 منٽن جي تقرير دوران رسالي جون رڳو خاميون ئي ڳڻايون ۽ رسالي جي خوبيءَ ۾ هڪڙو لفظ بہ ادا نہ ڪيو. منهنجي خيال ۾ نقاد ان ماڻهو کي چئبو آهي، جيڪو ڪنهن بہ شيءِ جي خامين ۽ خوبين ٻنهي تي روشني وجهي ۽ آخر ۾ ان جي بهتريءَ لاءِ پنهنجي طرفان صلاحون ۽ تعميري تجويزون پڻ ڏي جيڪڏهن ڪو شخص ائين نٿو ڪري سگهي تہ اهو ماڻهو نقاد نہ آهي. ان کي ٻيو ڪو بہ نالو ڏيئي سگهجي ٿو.

صدارتي تقرير ۾ جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب هڪ حڪايت بيان ڪندي ٻڌايو تہ: ”هڪ هو گهوڙيو. ان پنهنجي وهٽ تي ڪپهہ جو جهول هٿندڙ، ڦوشر بارَ سٿيو. ڪپهہ جي مٿان رکيائين لوڻ جون ٻوريون ۽ ٻورين جي مٿان چڙهي ويٺو پاڻ. هاڻي وهٽ کي هڪلي ويو هڪ واهہ تي. جنهن تان پار ٿيڻ لاءِ رکيل هئي ڪاٺي جي سنهڙي پل. گهوڙيو ڪاٺي جي سنهڙي پل تي، وهٽ کي مسلسل ڪُٽي رهيو هو. تان جو، اتان هڪ واٽهڙو مسافر اچي لنگهيو. ان واٽهڙو اهو لقاءُ ڏسي، گهوڙي کان پڇيو تہ: ”پلئو! وهٽ کي ڇو پيو ڪُٽين؟“ گهوڙي وراڻيو تہ: ”ادا! هي وهٽ هن پل تان ٽپي ئي نٿو. ڪيس پل پار ڪرڻ لاءِ ڪُٽي رهيو آهيان.“ تنهن تي واٽهڙو مسافر چيو تہ: ”ادا! تون تہ ڪو عجيب ماڻهو ٿو لڳين! هڪ تہ وهٽ جي مٿان سٿيو لڏئي ڪپهہ جو ڦوشر بار. ٻيو مٿان رکيو اٿئي لوڻ ۽ وري مٿان چڙهي ويٺو آهين پاڻ. هيڏانهن واهہ تي رکيل آهي ڏنگڙي ۽ سنهڙي ڪاٺڙي، سو وهٽ پل ٽپندو ڪٿان!؟“ اهو ٻڌي گهوڙي شوردار نظرن سان واٽهڙو ڏي نهاري چيو: ”يار! تو جهڙن ئي تہ وهٽ جو دماغ خراب ڪيو

آهي، نہ تہ هن کي، هتان هينئر ٿي ڪُٽي ٽپائي وڃان ها.“ سو شاهہ جي رسالي جو ٻي ٻوليءَ ۾ ترجمو ۽ اهو بہ منظوم ترجمو. ان بار سٽيل وهڻ کي ڏنگڙي ۽ سنهڙي ڪاٺي جي پل تان پار ٽپائڻ ڪان بہ وڏيڪ ڏکيو ڪم آهي. استاد بخاري داد جو مستحق آهي، جنهن ايڏو وڏو ڪمال جو ڪم ڪري، شاهہ جي رسالي جي تاريخ ۾، پنهنجي محنت جي مهر هڻي ڇڏي آهي.“

ٻي ڏينهن اخبارن ۾، مهورت جي خبر ۽ تصوير ڇپي. اديبن جي هٿن ۾ ڪنيل ڪتاب ”شاهہ دا رسالا“ ۽ تصوير جي هيٺان، پُل چُڪ سبڀان! لکيل هو: ”شهيد سورهيہ بادشاهہ بابت، ڇپيل ڪتاب جي مهورت ٿي رهي آهي.“

ٻن مهينن ڪانپوءِ، هڪ سنڌي ٽيليويزن چينل، شاهہ جي رسالن جي ڊاڪيومينٽري فلم ڏيکاري جنهن ۾ مون وارو نُسخو، پُل چُڪ سبڀان، ڪنهن ٻي سنڌي اديب جي نالي تي ڏيکاريو ويو. هڪ سنڌي اديب جي، اگر پهرين قلم ڪان وٺي، پڇاڙي تائين، رڳو پُل چُڪ ئي آجيان ڪري، تہ انهي ڪمال کي ڪهڙو نالو ڏيئي سگهجي ٿو؟ سو اهو فيصلو ڪرڻ بلڪل آسان آهي. اهو پُل چُڪ وارو سلسلو، رڳو مون ڪان ئي شروع ٿي ۽ مون تي ئي ختم ٿئي ٿو، يا انهي ڇوُمڪي تير جي نشاني تي، ڪي ٻيا سنڌي اديب بہ آهن؟ ملرئي ويچاريءَ چيو هو:

ڪِ آءٌ بنديائي بند ۾؟ ڪہ ڪي ٻيا بند؟

هن وقت منهنجي ميز تي موجود شاهہ جي رسالي جو رنگين قلمي نسخو، لکڻ جي آخري مرحلي ۾ داخل آهي. شايد شاهہ جي قلمي رسالن جي تاريخ جو، هيءُ آخري قلمي نسخو هجي، جيڪو تحرير ٿي رهيو آهي. پل چڪ جي تسلسل کي نظر ۾ رکندي، اهو چئي سگهجي ٿو تہ هيءُ قلمي رسالو بہ (پُل چُڪ سبڀان ئي) ضرور ڪنهن ٻئي ڪاتب جي نالي سان منسوب ڪري ڇاپيو ويندو. ڏسڻو فقط اهو آهي تہ ڪهڙي خوش نصيب جو نالو ان ڪٽي ۾ نڪري ٿو!؟ اسين چاهيون ٿا تہ نيڻن جو نور نچوئي ۽ اکين جا اوجاڳا اوبي، سماج کي سونهن بخشيندڙ سنڌي اديبن ۽ تخليقڪارن کي، پُل چُڪ جو ٻلوڙ ٻگِوو اوڍي، معصوميت جي ڇار ۾ ڦاسائڻ جو ڪاروبار هاڻي ختم ٿيڻ گهرجي، تہ ڏاڍو بهتر ٿيندو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب، اولڊ ڪئمپس حيدرآباد ۾، ڪچهري دوران، مون کي هڪ نصيحت ڪئي، جيڪا اکر بہ اکر ۽ هوبهو هتي نقل ڪجي ٿي. فرمايائون: ”ڪنهن بہ جاهل سان بحث ڪري، کٽي وڃڻ ڪان، ڪنهن بہ عالم سان بحث ڪري، هارائي وڃڻ بهتر آهي. ڇو تہ جاهل ڪان کٽي ايندين، تہ بہ ڪجهہ وڃائي ايندين. علم ڪان هارائي ايندين، تہ بہ ڪجهہ پرائي ايندين.“

مون کي هزار ڪتابن جي مطالعي مان، اها ڄاڻ حاصل نہ ٿي، جيڪا ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي چند گهڙين جي ڪچهري دوران حاصل ٿي. بلوچ صاحب فرمائيندو هو تہ: ”شاهہ جي رسالي جي حفاظت ڪرڻ گهرجي. يعني رسالي ۾ ڌارئي ڪلام جي ملاوٽ کي روڪڻ لاءِ، بند ٻڌڻ گهرجي. شاهہ جي صحيح سربستي ۽ حقيقي ڪلام جو تعداد 3500 جي قريب آهي. مگر اڄڪلهہ 6،7،8 ۽ 9 هزارن ڪان بہ وڌيڪ ملاوٽ ڪير آهي. اها ’گنج‘ جي نالي ۾، لطيف جي خدمت ناهي، بلڪ اها ڪوشش لطيف جي فڪر کي، بگاڙ جي طرف وٺي وڃي رهي آهي.“

ڊاڪٽر بلوچ صاحب، تحقيقي ميدان ۾، ايترو ڪم ڪري ويا آهن. جو هاڻي جڏهن بہ ڪوئي محقق ادب جي ڪنهن بہ موضوع تي قلم کڻندو تہ، پهريون قدم ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي تحقيقي پيڙهہ واري ڏاڪي تي رکندو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي نالي ڪان سواءِ، شايد ئي ڪو تحقيقي موضوع هجي، جيڪي مڪمل ٿئي.

جيستائين هيءَ دنيا باقي رهندي، تيستائين ڊاڪٽر بلوچ صاحب جهڙي عظيم ڏاهي، مفڪر، مقرر، مدبر، محقق، مرتب نگار، سگهڙ، سهيڙيندڙ، شارح، تخليقڪار، اديب، عالم، اسڪالر ۽ اعليٰ بصيرت انسان جو نالو زندهہ رهندو.

◙

ڊاڪٽر عبدالرحمان قريشي

پروفيسر ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

هڪ باوقار علمي ۽ ادبي شخصيت جو وڇوڙو

(2011ع — 1935ع)

منهنجو استاد، منهنجو محسن، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ولد ڊاڪٽر سلطان احمد جوڻيجو 12- جولاءِ 2011ع تي، 76 سالن جي ڄمار ۾، لياقت نيشنل اسپتال ڪراچيءَ ۾ 12 ڏينهن زيرعلاج رهڻ کان پوءِ فجر جي وقت پنهنجي گهر وارن سميت هزارين شاگردن، دوستن، پروفيسرن، عالمن ۽ محققن کان وڇڙي سفر آخرت تي روانو ٿي ويو. (اناالله وانا اليه راجعون)

پنهنجي زندگيءَ جا تقريباً 60-50 سال هن استاد صاحب سنڌي علم و ادب جي آبياري ڪئي، شاعري، تحقيق ۽ تنقيد سان گڏ اورچ ۽ محنتي عالم ۽ دانشور، شاهه لطيف، موسيقي، لغت، شعر و ادب ۽ سنڌي ادب جي تاريخ جا 3 جلد لکي سنڌي علم و ادب جي ذخيري ۾ 56 کان وڌيڪ اعليٰ معيار جا ڪتاب شامل ڪيا. ان کان علاوه اٺ ڪتاب اردوءَ ۾ به لکيائين. جنهن جي فهرست هن مقالي ۾ شامل آهي.

ڊاڪٽر عبدالجبار، بدين جي سڪر ادبي گهراڻي جو چشم و چراغ هڪ پروگريسو زميندار هو. سنڌي علم و ادب جو ورلي ڪو شاگرد هوندو جيڪو هن دانشور جي علمي ۽ ادبي خدمتن جو قدردان نه هوندو. سن 1995ع ۾ رٽائرمينٽ کان پوءِ جڏهن هو بدين ۾ مستقل طور رهندو هو ته به ادبي تقريبن ۾ چاهي اهي سيگا جي ميزبانيءَ ۾ هجن، حيدرآباد ۾ هجن يا ڪراچيءَ ۾، ڀٽ شاهه ۾ يا اسلام آباد ۾ يا سيوهڻ ۾ هجن يا درازا ۾ يا سنڌ يونيورسٽي، ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ يا وري سنڌي لينگئيج اٿارٽيءَ ۾ مطلب ته هو هر ڪنهن ادبي مجلس ۾ شريڪ ٿيندو هو، بدين مان هيڏو سفر ڪري ڪهي اچي مقالو پڙهندو هو.

سنڌي ٻوليءَ جي لغت ۽ لهجا معلوم ڪرڻ لاءِ هن جفاڪش عالم سڄيءَ سنڌ جو سفر ڪيو ۽ پڻ

چين ۾ به چيني ٻولي پڙهڻ لاءِ ويو ۽ ڊپلوما پاس ڪيائين.

لنڊن ۾ به ويو ۽ اتي سنڌي ٻوليءَ جي تحقيق لاءِ وڏين لائبريرين ۾ ڪم ڪيائين، لنڊن ۾ هو ڄام صادق علي خان جي گهر رهندو جيڪو سندس ملمو هو.

سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي شعبي طرفان انٽرنيشنل سنڌي ڪانفرنس جو انعقاد جو سهرو به سندس سر تي آهي، هو وفات تائين هاير ايجوڪيشن ڪميشن جي هڪ اهم اسائنمينٽ تي ڪم ڪري رهيو هو.

بدين ۾ محمد سومار، عبدالله ملاح ۽ ڊاڪٽر عبدالجبار صاحب جي وجود مان جيڪي ادبي رونقون ڦٽنديون هيون، سي هاڻ نظر نٿيون اچن.

مان ڊاڪٽر عبدالجبار صاحب جي ادنيٰ شاگردن مان هڪ آهيان ۽ پڻ منهنجي گهر واريءَ جو به ايم.اي ۾ استاد رهيو. سندس نگراني ۽ رهنمائي ۾ مون 1976ع ۾ پي ايڇ.ڊي جي ڊگري حاصل ڪئي.

مون ڏٺو ته هو خاموش طبع، ڪم گو، ڪوآپريٽو ۽ شفيق استاد هو. اسان سندس احسان ڪڏهن به وساري نه سگهنداسين.

حيدرآباد ايندو هو ته اسان جي غريب خاني تي سٽيزنس سوسائٽيءَ ۾ به ليٿو پائيندو هو، ڪڏهن ڪڏهن سندس گهر وارا: پاپي، ڏيٿون ۽ ڀٽ اختر به اسان غريبن جي گهر لڙي ايندا هئا.

ڊاڪٽر عبدالجبار جا لکيل ڪتاب

1. لاڙي ۽ ڪڇي محاورا، (2008ع)

2. سنڌي زبان جي ماهيت، (2007ع)
3. جلترنگ
4. لاڙ جي لغات، (2008ع)
5. سنڌي ادب جي مختصر تاريخ (3 جلد)
6. مائوءَ جي ملڪ ۾ سفرنامو
7. ونڊسر محل جو مسافر سفرنامو
8. مجاز (آتم ڪهاڻي)
9. ملهار
10. ديپڪ
11. ڪنمال
12. زنبيل
13. لطيف ڪوئيز
14. شاهه لطيف گائيڊ (ڪراچي يونيورسٽي)
15. سنڌي شاعري تي فارسي شاعريءَ جو اثر پي ايڇ.ڊي لاءِ ٿيسز (1980ع)
16. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
17. ڪنزالطيف، (1961ع)
18. سنڌيون، (1970ع)
19. لطيفيات، (1977ع)
20. نه ڪر هار سينگار سکي
21. ڪشف الابيات
22. شيخ اياز: هڪ مطالعو
23. تنوير عباسي: هڪ مطالعو
24. محمد سومار شيخ: هڪ مطالعو
25. سنڌي لوڪ گيت ۽ سنڌي ادب جو مطالعو
26. شاهه جي رسالي جو مطالعو، (2005ع)
27. سرائيڪي شاعري، (1999ع)
28. ڊاڪٽر سنڌيلو: هڪ مطالعو، (2000ع)
29. مردنگ، (1995ع)
30. سچل نامو
31. اڪيلي
32. سوڪڙي
33. اباڻو گهر
34. مرگهه ترشنا
35. سليس سنڌي

اردو ڪتاب

36. سندھی لوک گیت
37. سلیس سندھی
38. سرائیکی شاعری ایک مطالعہ
39. میڈا عشق بھی تو، (۲۰۰۲ء)
40. کانیاں، (۲۰۰۳ء)
41. دتابو تقصیر لطائف
42. شاہ عبداللطیف
43. ڈاکٹر نبی بخش خان بلوچ (حیات وخدمات)
44. قندیل،

(هي ڪتاب سنڌن آخري تصنيف 2011ع ۾ لکيل. سنڌي ادبي بورڊ وٽ ڇپائيءَ جي آخري مرحلن مان گذري رهي آهي).

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي صاحب جو لکيل آخري مقالو جيڪو سنڌن وفات کان هڪ مهينو کن اڳ روزاني ”ڪاوش“ ۾ ڇپيو سو هو ”وڻجاري وري، پرهه پڳهه ڇوڙيا...“ سو سنڌن پياري استاد ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي وفات تي لکيائون جيڪو 6- اپريل 2011ع تي گذاري ويو.

مضمون ۾ لکيائين: ”ههڙي اورچ، محنتي ۽ قابل انسان جو وري ڪردار ته ڏسو، نهٺائي ته ڏسو، ڪهڙا ڪهڙا عهدا نه ماڻيائين، اتي سندس ڪم جو معيار به ڏسو، ماڻهن سان محبت ۽ پنهنجائپ واري هلت ڏسو. ادارن سان خيرخواهي ڏسو، وقت جو قدر ڪرڻ وارو، وقت سجايو ڪرڻ وارو، ڊاڪٽر بلوچ جي جيڪا علمي جاکوڙ هئي سا هڪ جنبي جو نتيجو آهي، اهو جذبو آهي پنهنجي ورثي جي سنڀال...“

ڊاڪٽر عبدالجبار صاحب پنهنجي آخري انٽرويو ۾ سنڌن وفات کان صرف ٻه ٽي ڏينهن پهرين 9- جولاءِ 2011ع تي لياقت نيشنل اسپتال ۾ ”ڪاوش“ اخبار لاءِ پنهنجو مختصر انٽرويو ڪرايو، هن چيو: ”مون جيڪي لکيو آهي، اهو ڪنهن تي احسان ڪونه ڪيو آهي، ايوارڊ نه ملڻ جو به ڪوئي ڏک نه آهي. مون کي ايوارڊ ملڻ لاءِ ٿورئي لکيو آهي، مون ته رڳو عوام لاءِ ئي لکيو آهي.“

ڊاڪٽر صاحب وڌيڪ چيو: ”جن طبيعت پڇي انهن جي به مهرباني ۽ جيڪي دوست طبيعت پڇڻ نه اچي سگهيا ته انهن جو به ڪوئي ڏک نه اٿم.“

”عبدالجبار صاحب چيو ته ”سياست ۾ منهنجا ٻه آئيڊيل آهن، هڪ شهيد ذوالفقار علي ڀٽو ۽ ٻي شهيد بينظير ڀٽو صاحبه. جڏهن ته منهنجو ادبي مرشد ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ آهي، جنهن کان مون گهڻو ڪجهه سکيو ۽ پرايو.“

ڊاڪٽر صاحب وڌيڪ چيو ته ”مون ثقافت کاتي وارن کان علاج لاءِ ڪا مدد ڪونه گهري هئي، هو پاڻ ٿي پيسا ڏئي ويا آهن، اها انهن جي مهرباني آهي، باقي علاج لاءِ وڌيڪ ڪنهن جي مدد جي ضرورت نه آهي، علاج خدا جي مهرباني سان بهتر طريقي سان ٿي رهيو آهي.“

ڊاڪٽر صاحب وڌيڪ چيو ته: ”مون سڀ کان وڌيڪ ڪتاب سنڌي ادب تي لکيا آهن، جڏهن ته لغت تي لکڻ تمام ڏکيو ڪم آهي، پوءِ به مون ٿورو گهڻو لغت تي ڪم ڪيو آهي. هن چيو ته سنڌي ادبي بورڊ وٽ منهنجو ڪتاب ”قنديل“ ڇپائيءَ جي مرحلن ۾ آهي.“

گل محمد عمراڻي صاحب لکن ٿا ته ”ڊاڪٽر عبدالجبار صاحب اسان کي ڪلاسڪ شاعري (سر سريراڳ ۽ مارئي) پنهنجي مخصوص ڍيمي لهجي ۾ پڙهائيندو هو، جنهن کي سمجهڻ لاءِ به تمام گهڻو توجهه ڏيڻو پوندو هو.“

ڊاڪٽر عبدالجبار صاحب هڪ ڪم گو ۽ خاموش طبع انسان هو، سندس مزاج ۾ خانداني وقار ۽ شائستگي، شرافت ۽ مهمان نوازي نمايان نظر ايندي هئي.

سرڪاري منصب ۽ ملازمت

سنه 1962ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ سنڌيءَ جو ليڪچرر مقرر ٿيو. سنه 1995ع کان ...تائين سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي شعبي جو چيئرمن رهيو.

پويان ٽي سال... ڊين فيڪلٽي آف آرٽس جي منصب تي رهيا.

1996ع ۾ سرڪاري ملازمت تان رٽائر ٿيو.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو... سنڌ يونيورسٽي پروفيسرس ايسوسيئيشن جو چيئرمن چونڊيو ويو، ۽ شيخ اياز صاحب جي وائيس چانسيلريءَ واري دور ۾ استادن لاءِ گهڻو ڪم ڪيائين.

رٽائر ٿيڻ کان پهرين هڪ سال لنڊن ۾ رهيو ۽ سنڌي ٻوليءَ بابت وڏين وڏين لائبريرين ۾ اڀياس ڪيائين، ان کان پهرين چين ۾ به سال رهيو ۽ چيني ٻوليءَ ۾ به ڊپلوما پاس ڪيائين. رٽاير ٿيڻ کان پوءِ 94-1993ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمن مقرر ٿيو.

ڊاڪٽر عبدالجبار صاحب جي رهنمائيءَ ۾ مون سميت اٺن کان وڌيڪ ٻين شاگردن ۽ شاگردياڻين پي ايڇ.ڊي جي ڊگري حاصل ڪئي.

شهريار منزل بلبين جي هن شهزادي سان آءٌ لاڳيتو موبائيل تي رابطو ڪندو رهيس، نيٺ ٽن ڏينهن کان پوءِ سندن نياڻيءَ ٻڌايو ته ”بابا جن هاڻ بهتر ٿي رهيا آهن، توهان چاهيو ته ساڻن ڳالهائي به سگهو ٿا. آءٌ ڏاڍو خوش ٿيس ۽ ساڻن مختصر ڳالهه ٻولهه ڪيم ۽ ٻئي ڏينهن وري سندن نياڻيءَ هيءَ ڏکوئيندڙ خبر ڏني ته سندن طبيعت وري خراب ٿي پئي آهي ۽ انتهائي نگهداشت جي وارڊ ۾ بيهوش آهن.

ڊاڪٽر عبدالجبار صاحب پنهنجي شاعريءَ بابت لکن ٿا ته:

”آءٌ اصل ۾ شاعر آهيان ۽ شروع کان ٿورو گهڻو به لکيم، ليڪچرر ٿيڻ کان پوءِ يونيورسٽيءَ ۾ شعر پڙهائڻ کي ترجيح ڏيندو هوس، شاعريءَ جي پرک ڪرڻ لاءِ وڌيڪ اڀياس ڪندو رهيس، تان جو سنڌي ادب جي تاريخ لکڻ جي نوبت آئي، ان ۾ به شعر کي اوليت ڏنم.

شاهه ڪريم، شاهه عبداللطيف، سچل سرمست، بيدل ۽ بيڪس، نانڪ ۽ خوش خيرمحمد، سانگي ۽ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ، اياز ۽ تنوير، نياز همايوني ۽ ٻيا اعليٰ شاعر منهنجي ذهن تي مڪمل قبضو ڪري ويا.

منهنجي شاعري ڪِولِ جي رفتار سان سُرندي آئي آهي، جيڪا آهي سا اهائي آهي، پاڻ کي نه وڻي سا ڦاٽل ڪاغذن جو ڪاچ ٿي وئي. هي

ٿورا شعر پڙهندڙن جي حوالي آهن، منهنجي جذبن جو اظهار آهن، منهنجي دلچسپي موسيقيءَ سان آهي، ان جا نشان جي ڪلام ۾ ملن ته بهتر، هوندُن خيال جو اظهار به مون وٽ اهميت وارو آهي.

آءٌ تحقيق ۽ تنقيد ڏانهن هليو ويو آهيان ۽ شعر جي دنيا جو به دلدادو آهيان، آءٌ سمجهان ٿو ته هنن چند جملن ۾ دل جي ڳالهه ڪري ڇڏي اٿم.“

عبدالجبار جوڻيجو
”سجاڳ“
جلترنگ، 114

ڊاڪٽر عبدالجبار جي شاعري:

ڊاڪٽر صاحب جو تخلص ”شام“ هو جو پوءِ ترڪ ڪري جبار يا عبدالجبار لکندا هو. پروفيسر ڊاڪٽر انورفگار هڪڙي صاحب، ڊاڪٽر عبدالجبار جي شاعريءَ تي گهرو مطالعو ڪيو آهي.

وڻا ڪاڻ سُٽن ڪي، هيءَ آ جڳ جي ريت،
عبدالجبار ڇني ڪوڙو جڳ ۽ ڪوڙي جڳ جي پريت
(جلترنگ، ص 07)

—

ذات بنا سڀ ڏوهه آ پيارا، ذات ڪي آهي سلام،
پلروٽي ماني جڻ آهي، ذات سواءِ ڪلام
(جلترنگ، ص 08)

—

جيسين منهنجو وَس هو پيارا، تو ۾ رکيم موهه،
هاڻي آءٌ بيوس آهيان، منهنجو ڪونهي ڏوهه
(جلترنگ، ص 08)

—

مون کي تنهنجي سڪ لڳي آ، ڳوٺ نه ايندين يار؟
دل کي ياد رهين ٿو هردم، هليو ته آ هيڪار
(جلترنگ، ص 08)

—

پينگهي ۾ لُڏان ٿو ڇڻ،
هڪ لوڏي سان ٻڌين،
ٻئي سان چلم شورو.
(جلترنگ، ص 66)

—

مئخاني ۾ جي مون کي، ڪلهه رات سجاڻي ها،
ڪنهن کي به نه پياري ها، ڪنهن لاءِ نه آڻي ها.
(جلترنگ، ص 41)

—

تنهنجي وعدي تي، اعتبار ڪريان،
ڪيئن گهڻي جو، وهنوار ڪريان؟

—

عبدالجبار سُڄن جي، سنگت بهتر آهه،
ڇو سُڪين سڄڻن جي، پنيان ٻوڙان؟
(جلترنگ، ص 45)

—

ماڻهوءَ جي ۾ ذات ڏنگي آ، رکٿو آهي ڏيان،
هي ماڻهو ڪنهن اتڪل سان، چوائي پيو انسان.
(جلترنگ، ص 09)

—

چنڊ به منهنجو تارا منهنجا، ڪنهن جي ڪانهيم ڪاڻ،
سنڌ سموري مون سان آهي، تون جي آهين ساڻ.
(جلترنگ، ص 05)

—

خط جو نه لکين ٿي تون، ڇا مون کان رُٺي آهين؟
جيئن آءٌ ڪُٺو آهيان، تيئن تون نه ڪُٺي آهين.
(جلترنگ، ص 05)

—

ٿلڙي آهي جنهن کي نڪ ۾، چوٽي تي هُرمچ،
وچ ربلرا در تي بيهي، ڇني تنهن کي ڏچ.
(جلترنگ، ص 05)

—

هرجائيءَ سان پريت لئين ڇڻ، ڏينهن ڏٺي جو رات،
دل ۾ هرگز رحم نه ڏاري، ڪلانيءَ جو ڪات.
(جلترنگ، ص 06)

ڊاڪٽر عبدالجبار صاحب جي وڏي شاندار لائبريري ”سلطانيه“ سنڌن گهر بدين ۾ آهي، 25 هزار کان وڌيڪ ڪتاب: سنڌي، اردو، انگريزي، فارسي ۽ چيني زبانن ۾ سانديل آهن. سنڌن لائبريريءَ جو هڪ شعبو ”ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪارنر“ آهي، جنهن جو افتتاح خود ڊاڪٽر بلوچ صاحب پاڻ اچي بدين ۾ ڪيو.

ڪتاب ’جلترنگ‘ ۾ ڊاڪٽر عبدالجبار جو هڪ مزاحيه ٻٽو ڳانو ڇپيل آهي، 1972ع ص 113 ۽ پڻ

هڪ متفرقو "دريا، پر تي چوڪر ڪُڏي" (ڪهاڻي) نظر جي صورت ۾ هيرو ۽ هيروئن جو تڪرار، هڪ تمام مزيدار ۽ مزاحيہ نظم آهي، جلترنگ، 1963ع، ص 106

پروفيسر عبدالله ملاح، سائين عبدالجبار صاحب جو جگري دوست ۽ همعصر آهي، بدين ۾ رهي ٿو. هن ڊاڪٽر عبدالجبار صاحب جي وڇوڙي تي جيڪو مقالو: "زندگيءَ کان ڪِلي موڪلائيندڙ مهربان شخص" لکيو آهي، اهو پڙهي دل پرجي آئي آهي.

اُن مقالي جون آخري چند سٽون لکان ٿو:

"...زندگيءَ جي پنڌ ۾ ڪاڙها، لُڪون جهولا، ڏڪار سڪار آهن پر اسان ڪڏهن بہ هن کي ڪهڙي بہ صورتحال ۾ دل لاهيندي نہ ڏٺو. اسان ڪڏهن بہ سندس چهري تي ڪنهن بہ ڪيفيت کي ظاهر ٿيندي نہ ڏٺو، آخري دفعو سندس گهر ۾، ۽ پوءِ لياقت نيشنل اسپتال ڪراچيءَ ۾ ساڻس ملاقات ٿي. زندگيءَ جي هن آخري ملاقات ۾ بہ هن جي زبان تي مايوسيءَ جو هڪ اکر بہ نہ هو. اسان کي ڏٺائين تہ هڪدم اٿي وهاڻي کي ٽيڪ ڏئي ويهي رهيو، ڪلاڪ کن ڪچهري ٿي، اُن ڪچهريءَ ۾ لکڻ جون ڳالهيون هيون، پڙهڻ جون ڳالهيون هيون، وري پنڌ ڪرڻ جون ڳالهيون هيون، وري ميلا مچائڻ جون ڳالهيون هيون. هن ڪنهن جي بہ شڪايت نہ ڪئي، هن چيو "جيڪي پهچڻ آيا تن جي بہ مهرباني، جيڪي نہ اچي سگهيا تن جي بہ مهرباني. جن زندگيءَ ۾ محبتون ڏنيون، عزتون ڪيون. جيڪي ڏسي ويهي رهيا جيڪي ڏسي گس مٽائي ويا، هو انهن سڀني تي مهربان هو، هن جي دل سنڌ جيڏي ڪشادي هئي.

"موڪلائيءَ مهل هن پنهنجي شاگرديءَ واري زماني ۾، يونيورسٽي جي هڪ تقريب ۾ مائي ممتاز، جيڪا ان وقت پڙهندي هئي، ان جي ڳايل ميران ٻائي جي هڪ ڀڄن جون چند مصراعون ٻڌايون، اهو ڀڄن لتا بہ ڳايو آهي:

"اے ری میں تو پریم دیوانی،
میرا درد نہ جانے کوئی
ڈکیاکے گیت ڈکیا جانے،
اور نہ جانے کوئی"۔

سندس اکين ۾ پاڻي تري آيو، هن لُڙڪ تريءَ سان اُگهي ڪِلي اسان کان موڪلايو، ڪِلي زندگي کان موڪلايو، ڪلي فتح شاھ ڳوٺ جي وٿن، يونيورسٽي جي گسن، بدين شهر جي بازارين کان موڪلايو، ڪِلي سنڌ کان موڪلايو."

پنهنجي پياري استاد بابت هن پنهنجي ڏکويل قلم سان لکيل ٻن ٽن جملن جي آخر ۾ آءٌ ڊاڪٽر انورفگار هَڪڙي صاحب پاران جنهن ڊاڪٽر عبدالجبار جي لاءِ پنهنجي جذبات جو اظهار ڪندي "تنهنجي ڪهڙ منهنجون اکيون" ۾ لکيل هي جملا پيش ڪريان ٿو:

"سنڌي ادبيات جو ماهر پروفيسر ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب، پنهنجي علمي ۽ ادبي خدمتن جي ڪري سنڌ ۾ مٿاهون مقام ماڻي چڪو آهي. هو علمي حلقن ۾ قدر جي نگاهہ سان ڏٺو وڃي ٿو. ادبيات جي هرهڪ موضوع جو گهرو مطالعو رکندڙ هڪ ڪُهنہ مشق اديب ۽ محقق جنهن بہ عنوان تي قلم کڻي ٿو، تنهن کي وڏي ڳرپ ۽ سنجيدگيءَ سان تڪميل تي رسائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، سندس ڪم جي نوعيت عالمانہ آهي. ڊاڪٽر عبدالجبار جو مطالعو وسيع آهي، سنڌي اردو، فارسي، هندي، انگريزي زبانن جي ڄاڻ سبب انهن ٻولين جي شاعريءَ جي گهرائيءَ سان مطالعو ڪيل آهي. انهن جي درد ۽ ڪرب جي اثرن جا عڪس ۽ پرتوا سندن ڪلام مان پيا محسوس ٿيندا آهن. سنڌيءَ کان سواءِ فارسي ۽ چينيءَ ۾ بہ شعر چوندا آهن. فارسي شاعريءَ مان ڪيترو ڪلام تہ کين ازبر آهي."

شال! الله تعاليٰ منهنجي هن معزز ۽ پياري استاد صاحب کي پنهنجي آغوش رحمت ۾ رکي ۽ سندن ڪٽنب جي سڀني ڀاتين کي صبر جي توفيق عطا فرمائي (آمين

نصير مرزا

طارق عالم جون: 'ٽنڊو ٺوڙهو ياترائون'

طارق ڏاڍو چاهيو، قنبر لاڙڪاڻي ۾، آءٌ هن سان گڏجي، سندس اُهو گهر هلي ڏسان جنهن ۾ هن جنم ورتو هو، پر الاس! گهٽوئي چاهڻ جي باوجود اِها سينٽيمينٽل جرني مسلسل پوسٽ پون ئي ٿيندي رهي ۽ نيٺ پوءِ اهڙو وقت به اچي ويو جو، طارق جو اُهو پيدائشي گهر نيلام ٿي، صفحهءِ هستيءَ تان ئي ميٽجي ويو. قنبر گهمڻ جي ابتڙ مون پنهنجو جنم گهر ۽ ڳوٺ ٽنڊو ٺوڙهو البته طارق کي... وقفي وقفي سان سڄوئي گهمايو هو ۽ سڀ کان اول ته قليچ ڪتبخانو... ۽ اُتي انسائيڪلوپيڊيا برٽينيڪا جا ويهه ضخيم جلد ۽ انهن ويهن ئي جلدن جي پني پني تي قليچ صاحب جي نوٽنگ ۽ مارڪنگ ڏسي ۽ خود قليچ صاحب جا هٿ لکيل، هزارها صفحا ۽ لکين سٽون جڏهن طارق ڏٺيون هيون ته حيرانگيءَ سان رمارڪ پاس ڪندي چيو هئائين: يار! هي مرزا قليچ بيگ ته جهڙو دنيا جو نائون عجوبو...

تڏهن ڪِلي چوانس ٿو، مملڪت خدادادِ پاڪستان جي حڪمرانن، هن نائين عجوبي جو قدر هن ريت ڪيو آهي، جو سندس نالي سان ٽن پيسن جي پوسٽ واري هڪڙي معمولي ٽڪلي به جاري نه ڪري سگهيا آهن.

هاڻي منهنجو ڪزن محمد حبيب بيگ، طارق کي عمر خيام جي خمريات تي مشتمل مرزا صاحب جي ترجمي ڪيل رباعين واري مسودي مان ڪي سٽون پڙهي ٿو ٻڌائي:

تڏهن طارق چوي ٿو، اهڙو شاندار ڪم شرابِ صالحين جي چُسڪين پرڻ ۽ چروٽ ڇڪڻ کان سواءِ ڪو ڪري ئي نٿو سگهي.

نيوَر! اِن هزلائيف... حبيب بيگ فورن طارق کي آگاهه ڪندي ٻڌائي ٿو: شراب جو پيالو ته ٺيو پري، مرزا صاحب ڪڏهن سگريٽ به چپن جي ويجهو نه آندو هو. قليچ ڪتب خاني مان نڪري، هاڻي ان ئي

نصير مرزا ۽ طارق عالم (1978ع)

رستي کان، مرزا صاحب جي ٻئي نمبر فرزند مرحوم ميجر اختر بيگ مرزا جو خالي پيل پاناڙ پوت بنگلو طارق کي مون ڏيکاريو. بنگلي جو مکيه ڪاٺ وارو شاهي دروازو، رستي جي ئي پاسي کان هو ۽ منجهس اندران (يا ٻاهران به) جهاتي پائي ڏسڻ لاءِ هڪڙي چوڪور انداز جي ڳڙکي هئي، طارق کي آگاهه ٿو ڪريان ته خاندان وارا ٻڌائيندا آهن ته، ان خالي پيل پراسرار گهر ۾ هاڻي جنن ۽ ڀوتن اچي وسرام ڪيو آهي.

ڏنم... مستي خور طارق، ٻوڙي وڃي ان ڳڙکي تي اکيون رکيون ۽ ڏکندڙ آواز ۾ صداڪاري ڪندي، چوڻ لڳو:

واقعي يار! هيڏانهن اچي ٿورو ڏس ته سهي... هن وقت به، هندستان جي اڳوٽي صدر لال

بهادر شاستريءَ جهڙا بونا بونا جن پوتڙا، آزاديءَ سان گهر جي اڱڻ ۾ گهمندا ڦرندا پيا وتن.

طارق کي پوءِ اُتان آءٌ خانبهادر (اڳوڻي) ايڊوڪيٽ جنرل سڪندر بيگ مرزا جي محرابي دروازن واري اوطاق ڏيکاري، ٽنڊي ٺوڙهي جي سڀ کان وڏي ميدانَ ۾ آڻي بيهاريان ٿو.

ٻڌايانس ٿو، نائين محرم الحرام تي هن ئي هنڌ سال بہ سال هتان جو وڏي ۾ وڏو خندق جو ماتم ٿيندو آهي ۽ ٻڌايانس ٿو 1974ع تائين آءٌ بہ ٽانڊن تي اهڙو ماتم ڪندو رهيو آهيان. باهہ تي ماتم واري اِن ئي ميدان تي وچ ۾ طارق کي هاڻي آءٌ اتي موجود اولياء امير فقير جو مقبرو ۽ سندس اوتارو ٿو ڏيکاريان.

ٻڌايانس ٿو... اسان جا بزرگ ٻڌائيندا هئا تہ هي سڄو ميدان سؤ کن سال اڳ گهاٽن ڪيڙن جو جهنگ هوندو هو، جنهن اندر سائين امير فقير هر وقت مراقبي ۾ ويٺو هوندو هو.

نماشام وقت اسين مرزائن جا ٻار سندس ويجهو ويندا هئاسين تہ ٻنهي هٿن جي آڱرين کي ڳنڍي، گل ٺاهي، انهن کي چنڊڪا جو وٺي ڏيڻ لڳندو هو تہ، هر طرف هزارين روشن ٽانڊاڻا... اونداهيءَ ۾ جرڪڻ لڳندا هئا.

ڇا سچ پچ!؟ طارق سراپا حيرانگي منجهان مون کان پُڇي ٿو:

چوانس ٿو، بزرگن جي ٻڌايل ڳالهين تي شڪ ٿوروئي ڪبا آهن.

ها واقعي... طارق وراڻي ٿو... سچ ٿو چوين... تو يا مون وٽ... ڀلا ان جو ثبوت ئي ڪهڙو آهي تہ ائين نہ ٿيندو هوندو.

ٽنڊي ٺوڙهي جي ان ڪان پوءِ واري ڪنهن ٻي ياترا ۾، طارق کي مون پنهنجي ڳوٺ ۾ 1935ع ڌاري قائم ٿيل، مرزا منوچهر بيگ گرلز پرائمري اسڪول جي، ڪاٺ واري دروازي جي اڳيان وٺي، بيهاريو هو، چيومانس سنڌ جون پنهنجي دؤر جون مشهور ماهرِ تعليم خواتين دادي حميده، دادي بچُو، دادي ليلا ۽ آپا مهر مغل... مرزا صاحبن جي نياڻين کي تعليم ڏيڻ لاءِ هن اسڪول ۾ پڙهائي ويون آهن.

بابِ قليچ

تڏهن ڪا دير احترام ۾ طارق اسڪول جي ان ڪاٺ واري دروازي جي اڳيان هٿ ٻڌي خوش دلي سان مرڪي چوڻ لڳو هو:

اسلام عليڪم-

اي مادر علمي، السلام!

ان ڏينهن طارق کي پوءِ مون پنهنجي ٽنڊي ٺوڙهي جا پاڙا ۽ گهٽيون گهُمائيندي ڪيس ٻڌايو تہ هن گهٽي جي موڙ وٽ قليچ بيگ صاحب جي حويلي هوندي هئي، ان جي سامهون خان صاحب صادق قلي بيگ مرزا ۽ خانبهادر سڪندر بيگ مرزا ۽ ايڊوڪيٽ فرخ بيگ مرزا رهندا هئا. جنهن جي گهر ۾ خانبهادر حسن علي آفنديءَ جي نياڻي (شرف النساءِ) هئي، جيڪا مون پڻ ڏٺي هئي. طارق کي پوءِ آءٌ ڊپٽي ڪليڪٽر مرزا علي نواز بيگ سندس فرزند سپريم ڪورٽ جي سابق جج، جسٽس ظفر حسين مرزا جو

بنگلو، پوءِ سيشن جج مرزا قنبر علي بيگ ۽ سنڌ اسيمبليءَ جي اڳوڻي سيڪريٽري جسٽس ذاڪر حسين بيگ مرزا جون پُرشڪوهه حاويليون ۽ اوچن منگهن وارا سندن گهر به ڏيکاريان ٿو ۽ ان کان پوءِ اسين ٽنڊي ٺوڙهي جي پاڙن جي سياحت تي نڪري ويا هئاسين. بڏايانس ٿو، هي ابڙن ۽ خاصخيلين جو پاڙو آهي. هي پٺين، ڪليگرن ۽ شيدين جو پاڙو آهي، ۽ شيدن جي پاڙي مان اچي گهنجهيل شٽل ڪاڪ برقعي ۾، هڪ پرده دار خاتون کي ڏسندي، طارق جي مزاح واري رڳ ڦڙڪي پئي هئي، سرگوشيءَ ۾ چويم ٿو:

اِن برقعي جي اندر پڪ سان ماسي ملوڪان مٽڪي واري ئي ملفوف هوندي!

پوءِ طارق کي مون پنهنجي ڳوٺ جون امام بارگاهون ڏيکاريون. ’صحنِ قدس‘، ’آستانءِ قدس‘ ’حِيدري امام بارگاهه‘، ۽ پوءِ اندر گهرن واري گهٽيءَ ۾ زنانو عزاخانو: ’زينبيہ‘.

تڏهن طارق چوي ٿو: مير انيس ۽ مرزا دبير وارو لکنؤ شهر به اهڙوئي هوندو، جهڙو هيءُ تنهنجو ڳوٺ آهي: ٽنڊو ٺوڙهو!

۽ ان ئي ڏينهن ياد اٿم،

طارق مون کان پڇيو هو:

اندازو اٿئي ته تنهنجا بزرگ وڏڙا اصل ۾ کهڙي روپَ شيپَ جا صاحب هوندا.

چيومانس: ها! أهي پڪ سان هوندا ٿرڪين ٽوپين وارا... ڳاڙها ڳٽول، لحيم شحيم... ٽال، خوبصورت ۽ دبنگ! تڏهن کِلي چيائين:

يُومِين... رستم و سهراب ۽ سيمسن ديلائلا جهڙا.

ٽڙي ڪڙي چيومانس: ’نہ‘.

’آءِ مِين‘ شهنشاهه رضا شاهه پهلوي. ياسر عرفات... ڪمال اتاترڪ ۽ بلڪل جمال الدين ناصر جهڙا... ۽ ان ئي ڏينهن جي شام جو، طارق کي هاٿي آءٌ پٽي ڦاٽڪ لڳ پنهنجي اباڻي قبرستان ’بلند شاهه‘ ڏانهن وٺي ويو هوس، اُتي سڀ کان پهرين ته اسان خود بزرگ بلند شاهه جي قبر تي وڃي ويٺا هئاسين ۽ ان کان پوءِ طارق کي قليچ صاحب، نادر بيگ مرزا، مرزا علي قلي بيگ، ۽ دلشاد بيگم صاحبہ بنت قليچ بيگ جون تربتون مون ڏيکاريون هيون.

پوءِ چيومانس... تنهنجو نصير به... دنيا مان جڏهن ڪوچ ڪندو ته هن ئي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويندو.

بلند شاهه واري قبرستان ڏيکارڻ کان پوءِ ريل جو بند ڏيئي، طارق کي آءٌ پنهنجي ڳوٺ جي وڏي ... پيجاري واهه تائين وٺي ويو هوس، جتي واهه جي ڪناري، هُن آٽوميٽڪ ڪئميرا جي ذريعي، پنهنجو ۽ منهنجو پهريون گڏيل فوٽو ڪڍيو هو.

هيءَ ساونڻ جي موسم هئي... پيجاري واهه جو سير ڪري موٽياسين پئي ته هر طرف ميگهه ملهار ٿي وئي، تڏهن بوڙندا، بوندن ۾ پڇندا، مرزا ريلوي ڦاٽڪ لڳ داتا جمن شاهه شهيد جي درگاهه ۾ وڃي پناهه ورتي هُئي سين. درگاهه جي صحن ۾، چپري جي هيٺان وڃي ويٺاسين ته ڏٺوسين... مينهن ۾ پنل ۽ ڊنل ڊنل ڪي پاريهر به اُتي ويٺا هئا.

تڏهن باادب... باملاحظہ... طارق کي ڏٺم، هو سرگوشيءَ جي انداز ۾ مون سان ڳالهائڻ لڳو هو ۽ صفا آهستہ آهستہ:

اڙي هان! ائين چو پيا ڳالهايو طارق! مون حيران ٿي کانئس پڇيو هو.

چيائين: ڏسين نٿو، هي ڪبوتر ڪيڏا نہ ڊنل ۽ سَهميل ويٺا آهن. پنهنجي زور سان ڳالهائڻ سبب متان بي آرام ٿي أڏامي مينهن ۾ پريشان نہ وڃي ٿين.

طارق عالم جو ٽنڊي ٺوڙهي ۾ (آخري محرم 2010ع)

مينهن بند ٿيڻ تي، اتان أٿي، مرزا قلڪ واري لاهي تان لهندي مهل ڪُنڊ سان ’محمدي مسجد‘ جا اڇا أجرا ۽ نفيس مينار ڏسي، طارق کي هڪڙي ڳالهه ياد اچي ويئي هئي.

بڌائڻ لڳو، ڇتي پٽي يادگيري اٿم، مسجد شريف جي دروازي اڳيان، هي ٿي اهو هنڌ آهي، جتي ڪيئي سال اڳ، سنڌالاجي جي هڪ ملازم ناڻ پٽي جي شادي ۾ آءٌ به ڊاڪٽر الانا صاحب ۽ انسٽيٽيوٽ جي ٻئي اسٽاف سان سلهاڙجي، شرڪت جي خيال سان آيو هوس.

نڪاح ٿي چڪو ته ملازمن کان اڪ ٻجائي، سنئن آندل گلن جا سڀ هار گهوٽ کي مون اڪيلي ئي وڃي پارائي ڇڏيا. پوءِ جڏهن اسٽيج تان هار پارائيندڙن جو هجوم هٽيو، ته هاڻي الانا صاحب حڪم ڪيو ته هار ڪٿي اڇو ته گهوٽ کي هلي پارايون...

۽ ڪٿي جو ڏسن! ته هار سڀ گم! ۽ پويان هتا صرف ڪاري وارا ڪک! پوءِ ته ڊاڪٽر الانا صاحب جا دڙڪا هئا ۽ ويچارا ملازم ۽ آءٌ ٻي جمالو وانگر پري کان اهو سڄو تماشو، ڏسي دل ئي دل ۾ ڏاڍو گدگد ٿي رهيو هوس.

اڇا! هتي هي آءٌ نصير، هي به عرض ڪندو هلان ته اصل ۾ ٽنڊي ٺوڙهي ۾ اسان مرزا خاندان جو لائيف اسٽائيل اهڙو آهي، جو دوستن کي اسين اندر گهرن ۾ ناهيون وٺي وڃي سگهندا. ان جي باوجود ڪڏهن ڪڏهن طارق کي آءٌ گهر اندر وٺي وڃي... امان، ادين ۽ پوءِ، دردانه بيگم سان به ملرائيندو رهندو هوس.

منهنجي ماءُ؟ أها ته هڪ انتهائي ساده معصوم ۽ گهٽ ڳالهائيندڙ خاتون هوندي هئي، ان ڪري امان سان ته طارق جي ڳالهه ٻولهه: ”بابا خ“ آهيو“... ”جي امان خوش آهيان“. کان وڌيڪ شايد ئي ڪڏهن ٿي هوندي، البته منهنجي ڀيڻن مان: نرجس، سوسن ۽ پوءِ دردانه سان به طارق، گهڻوئي فرينڪ ٿيندو هو (جيئن آءٌ ڀاڀي رضيه، ادي مارئي ۽ ادي سبحان سان هجائتو هوندو هوس). منهنجي ٻارن مان ’ردا‘، ننڍپڻ ۾ ڪافي وزن واري هئي. طارق ڪيس هڪ ڀيرو ڪڇ تي کڻڻ جي ڪوشش ڪئي ته ڪلندي ئي ٻيٺو ئي ويو. واپس ڪڇ تان لاهيندي، ڪلندي چيائينس: آئي امان!! تون نيرن ۾ سيمنٽ کائيندي آهين ڇا!؟

1997ع ڌاري طارق مون کي سيف الملوڪ ڍنڍ جي سياحت لاءِ وٺي وڃڻ چاهيو. دردانه وڃڻ کان روڪي ڇڏيم، چيائين: اسين به هلنداسين. طارق کي اها مجبوري ٻڌايم ته دردانه کان اجازت وٺي ڏيارڻ لاءِ گهر اچي نڪتو.

ڀاڀي! توهان کي خبر ناهي، نصير منهنجي پهرين زال آهي ۽ ان کان سواءِ آءٌ ڪيڏانهن به Move ناهيان ڪندو، تڏهن دردانه ڏاڍا ٻڌي چڙهي ويس.

نصير جي تنهنجي پهرئين زال آهي ته لنڊن ۽ آمريڪا ته ٻي زال ’رضيه‘ کي وٺي ويندو آهين ۽ تڏهن ان وقت ته، پهرين زال (نصير) توکي ياد ئي ناهي هوندي...

۽ 2- جون 2006ع تي ان ئي ٽنڊي ٺوڙهي ۾ منهنجي محسن ۽ طارق جي مهربان، سائين نثار حسيني، رضا ڪئي، ته طارق پهريون ڀيرو ٽنڊي ٺوڙهي ۾ سائين نثار حسينيءَ جي ماڙي اچي ڏٺي. پوءِ ٽيجهي تي طارق آيو ته شام جو... طارق کي ٽنڊي ٺوڙهي جي انهن باغن، رستن ۽ واهن ڏانهن وٺي ويس جن تي سائين نثار 2- جون تي صبح اٺين وڳي تائين به، پيرن ۾ جاگر پائي روٽين واري واڪ ڪري آيو هو.

۽ پوءِ انهن ساڳين رستن تي هلياسين پئي جو سائين نثار کي ٽربيوٽ ڏيندي طارق چوي ٿو:

يار! ڪيڏو نه نيڪ، مخلص ۽ پاڪ و پاڪيزه روح هوندو هو سائين نثار حسينيءَ جو. ويو هليو! ته جهڙوڪر بيواها ٿي وياسين اسين سڀ... ڇڙ ڇڙ گلبا!

۽ ٽنڊي ٺوڙهي جي اهڙي ئي ڪنهن ياترا دوران مون اندر حاويليءَ جي گهٽين ۾ اوائلي ڪهاڻيڪار نادر بيگ مرزا جي هانٽيڊ هائوس جي اڳيان وڃي به طارق کي ويهاريو هو.

چيومانس... قسم آهي هن گهر جي ڪلاسيڪل

جڳرين جو... تون ٿي تہ اهو ڪهاڻيڪار آهين اي طارق... جنهن ڪي آءٌ نادر بيگ مرزا جو نئون جنم سمجهندو آهيان، تنهن جهڙ ۾ هر ڳالهہ منجهان مزاحيہ پهلو ڪڍي وٺندڙ طارق... استاد محترم هدايت پريم لسٽڪيل ۾، چلولو ٿيندي چوڻ لڳو.

Oh! my gracious!

Gracious: my oh!

۽ جڏهن کان طارق سان منهنجي دوستي ٿي هئي، هر سال محرم الحرام ۾ خاص طرح سان عاشوري جي ڏينهن ڪاري قميص ۽ ڳلي ۾ خاڪِ شفا جي تسبيح سان، هو هميشہ... مون سان ئي گڏ هوندو هو، جڏهن هالار ۾ لاهوت پٽرا ڪجهہ وڏڙا ٿيا تہ هاڻي اُهي بہ هن سان ساڻ هوندا هئا... خاص طرح سان لاهوت تہ، هميشہ ئي هن سان گڏ هوندو هو.

منهنجي بين گهاٽن دوستن مان ڊاڪٽر سنتوش ڪامراڻي ۽ غلام محمد ميمڻ (ميجر) ڏيلائي بہ حشر ڏينهن اڪثر مون سان گڏ ئي هوندا هئا، انهن مان ميجر تہ نہ ڪڏهن ڪاري قميص پاتي ۽ نہ ئي ڪڏهن هٿ چاتيءَ تي هٽي ماتم ئي ڪيو. جڏهن تہ طارق ماتم بہ ڪندو هو ۽ سيج، جهولي، تعزيہ ۽ ذوالجناح جي زيارت بہ باقاعده خشوع خشوع سان ڪندو رهندو هو.

مون ئي وانگر، طارق کي ننڍي نوڙهي ۾ مرزا خسرو بيگ جي قائم ڪيل سيج جو سينگار ۽ ساز بہ ڏاڍا پسند هوندا هئا. شامِ غريبان وقت بين شبيهن کان ڌار ئي هيءُ سيج... جڏهن نهر ٿيڻ لاءِ مرزا علي عباس جي حويليءَ ڏانهن ويندي هئي تہ مون سان گڏ طارق بہ گهٽيءَ جي موڙ تائين گڏوگڏ موجود رهندو هو ۽ گهرن جي گهٽي ۾ داخل ٿي، سيج جڏهن صفا اسان جي اکين کان اوجهل ٿيڻ لڳندي هئي تہ اوچتو اسين ٻئي ڄڻا ائين محسوس ڪندا هئاسين ڄڻ اسان جي ڪا عزيز ترين هستي اسان کان سدائين لاءِ جدا ٿي چڪي آهي.

مون سان دوستيءَ ۽ سٺ کان اڳ بہ طارق کي عاشوره محرم ۽ حضرت علي عليہ السلام جي ولايت سان ڪا دلچسپي هوندي هئي!؟ چئي نٿو سگهان! ۽ ڇا منهنجي ئي محبت ۾ هو فقہ جعفريہ کي پسند ڪرڻ لڳو هو ۽ گهٽ ۾ گهٽ پنهنجي نمازِ جنازه واري وصيت ۽ قدم گاهہ موليٰ علي تان پنهنجي ڪفن گهرائڻ واري وصيت مان تہ، هاڻي مون کي اهڙوئي ڪجهہ پيو محسوس ٿئي.

۾ طارق کي آءٌ شيعہ سني چڪر ۾ نٿو آڻڻ چاهيان ۽ صرف ايترو پڪ سان پيو لکان تہ هو 'عاشق حسين' هو. مؤلا عليءَ جي هستيءَ جو قائل هو ۽ مجلسن ۾ سانحہءِ ڪربلا تي هر حالت ۾ اشڪبار ٿيندو هو.

ڪڏهن ڪڏهن قدم گاهہ مؤلا علي جي زيارت ڪري، ڪنهن وقت اتان گڏ پيا موٽندا هئاسين، تہ ضرور هر آواز ئي مون سان گڏجي ڳائيندو هو:

سخي شهباز قلندر

علي دا پهلا نمبر...

مؤلا ڪائنات سان محبتن جا اهڙا سلسلا ڏسي هڪڙي ڏينهن مون هن کي ٻڌايو هو تہ:

طارق! رسالت مآب ﷺ فرمائيندا هئا 'حق علي سان آهي ۽ علي حق سان'

پوءِ طارق کي هڪڙو ڏينهن مون، هي بہ ٻڌايو هو تہ، مؤلا عليءَ کي ناقوس يعني صوفين جي پسنديده ساز نفيل (سڱڙي) جو آواز بہ ڏاڍو وڻندو هو ۽ ڪنهن پاسي کان ڪڏهن اُن ساز جو آواز جي پاڻ ڪڏهن ڪنائيندا هئا تہ بي اختيار ٿي چوندا هئا:

سبحان الله حقاً حقاً... اِن المولیٰ قد يبغي.

۽ منهنجي محبوب ڳوٺ، ننڍي نوڙهي جون اهي مختلف ياترائون لڳ ڀڳ پنجٽيهہ ورهين جي دوران وقفي وقفي سان طارق مون سان گڏجي ڪيون هيون ۽ بس ڏسندي ئي ڏسندي، ويهن مان ٽري اسين چاليهن ۽ چاليهن مان ٽري اڌڙوٽ ٿي وياسين، ۽ اجل جيڪو اسان کي ڪنهن وقت غيرمعمولي فاصلي تي ۽ پري پري نظر ايندو هو، اهو هاڻي بلڪل ويجهو محسوس ٿيڻ شروع ٿي ويو. تنهن شديد علالت دوران، ستاويهين فيبروري 2011ع تي يعني وصال کان صرف 106 ڏينهن اڳ، طارق کي هڪ دفعو ٻيهر مون ننڍي نوڙهي جي ياترا لاءِ پاڻ وٽ گهرايو.

هن ياترا جي خاص ايجنڊا هيءَ هئي ته پنهنجي وڏڙي مرزا خسرو بيگ جو سرسبز ڪارو باغ آڳ هن ڪي گهمايان ۽ ان ۾ موجود اولياءَ الله، پيرو فقير جي ۽ غازي عباس جي اُتي نصب، قديم علم پاڪ جي زيارت ڪيس ڪرايان ۽ ڪانئس اُتي سنڌس ڏکي حياتيءَ لاءِ منت جو ڏيئو ٻه ٻارايانس. شام جا چار پئي ٿيا جو طارق، پُٽ لاهوت ۽ پنهنجي دوست معشوق ٻَني، ان جي گهر واريءَ پريسه ٻنو ۽ سنڌس ٻنن همدان ۽ علي رضا سان گڏجي ٽنڊي ٺوڙهي منهنجي گهر- در تي پهچي ويو. گهر ۾ اندر داخل ٿيندي وقت آهستگيءَ سان طارق کي چوان ٿو... دردانه ڪچن ۾ پُنيري بيٺي آهي، تون چُپ چاپ پٺن تي وڃ ۽ "هائو" ڪرينس، ۽ پلان مطابق، طارق ائين ڪيو. هائو جي آواز تي دردانه ڏجي... وڏي رڙ ڪري زمين تي ڪِرڻ ٿي واري هئي جو ٻوڙي وڃي پاڪر ۾ پريو هيو مانس. ڪچن ۾ ان وقت هر طرف مڇي جي خوشبو هئي، جيڪا دردانه! طارق لاءِ ٿي تري رهي هئي ۽ هيڏانهن ٻئي پاسي صورتحال اوچتو... اهڙي ٿي وئي، جو هُوءَ هاڻي پاڻ مڇيءَ وانگر منهنجي ٻانهن ۾ تڙڪي رهي هئي.

'اڄ ته ماريو هُيئي طارق'، دردانه ڪلي چويس ٿي ۽ مڇي! جيڪا فراءِ پان ۾ سڙڻ واري هئي اُن کي ٻچائڻ ۾ لڳي وئي.

پنجين وڳي ڏاري ڪاري باغ جي ياترا لاءِ ڊبلو ٺاهي، گهران ٽنڊي ٺوڙهي مان نڪتاسين، ته اسان جو پيارو دوست فقير محمد ڍول به پروگرام مطابق پهچي ويو.

مرزا ڦاٽڪ ڪراس ڪري، ڪاري باغ ۾ پيرو فقير جي آستاني ڏانهن پنڌ پياسين ته رستي ۾ پهرين زيتونن، پوءِ انبن جا باغ ايندا رهيا. ٿورو اڳتي وڌياسين ته هاڻي مڪئيءَ ۽ ڪمند جي پوک ڏٺي سين ۽ اڌ ڪن فرلانگ هلي چڪاسين ته طارق پڇيو ٿو.

ڇا اڄا پري آهي ڪارو باغ ۽ پيرو فقير جو آستانو!؟

تڏهن آءٌ ڏجي ٿو وڃان، سوچيان ٿو نحيف ۽ بيمار طارق، پڪ سان ٿڪجي پيو آهي. خيال ڦيرائڻ لاءِ اُلٽو ڪانئس ٿي سوال ٿو ڪري وجهان: هي وڻ ٽڻ، گل ڦل، ٻنيون ٻارا... پکي پکڻ ۽ هي سڀ تو کي ڪيئن پيا لڳن طارق!!

تڏهن وراڻي ٿو: اهي سڀ جڻ اڄ اسٽيٽ مينٽ پيا جاري ڪن ته اسان جي هيءَ سنڌ ۽ هي تنهنجو ٽنڊو ٺوڙو، ڪيڏو نه سرسبز شاداب ۽ خوبصورت آهن.

پوءِ طارق کي ان باغ جي ٺيڪيدار ۽ ننڍڙي قد واري نرسنگ ڪولهيءَ ۽ سنڌس پريوار وارن جا اوڏڪين پٽين وارا ڪکاوان گهر ٿو ڏيکاريان، تنهن تي هو اداس ٿي چوي ٿو: سنڌ ڌرتيءَ جا اصل وارث هي ئي ته آهن. ڪولهي، ڀيل، جَتَ ۽ جنڊ آهڙا وغيره. باوجود محنت ڪرڻ جي، اهي ويچارا ته مفلولڪل حال ٿي رهندا پيا اچن ازل کان!

پيرو فقير جي آستاني ڏانهن وڃڻ لاءِ هاڻي اسان کي ڪاري باغ ۾ داخل ٿيڻ، ڪان اڳ، هڪ ٻڳل اوڏڪي پٽ کي ٻرانگهي هن پار پهچڻو هو.

ڏنم ان ٿوري اوچي ديوار تي پير رکي، ٻئي پار لهڻ ۾، طارق کي ڪجهه دقت محسوس ٿي رهي هئي.

تڏهن ٿوري ڏکيائي سان، ديوار ڪراس ڪري ٻئلينس، انَ ٻئلينس، طارق ٻئي پار لٿو، ته آءٌ ڪيس دل سان دعا ٿو ڏيانس:

شال ڪڏهن به ڪوسو واءُ نه لڳي توکي...
او منهنجا پيارا ديو داس... سنڌي ادب جا روميو!
منهنجا جانِ عالم طارق!

۽ ديوار ڪراس ڪرڻ کان پوءِ، ڪجهه ئي دير ۾ هاڻي گهاٽن ۽ ساوڻ ڪبڙن ۾ گهريلُ پيرو فقير جي آستاني تي اسان جي نظر پوي ٿي.

طارق جيڪو پنهنجي اندر ۾ هڪ سٺو چترڪار به هو، دور کان ان منظر کي ڏسي چوي ٿو: هي سڀ ڪجهه جڻ عظيم چترڪار ع.ق.شيخ صاحب جي ناهيل ڪنهن لينڊسڪيپ وانگر ٿي لڳي پيو.

پوءِ ڪجهه ئي گهڙين ۾ ڪبڙن جي سرنگهه مان لنگهي پيرو فقير سائينءَ جي آستاني ۾ داخل ٿياسين ته هر طرف کان جڻ گلاب جي عطر جهڙي ڪائي خوشبو ٿو محسوس ڪريان. پلسير ٿو، جڻ اتي ڪوئي موجود آهي يا هاڻي هاڻي هتان روانو ٿي چڪو آهي.

ياغازي عباس!! آءٌ چپن ۾ چوان ٿو... پڪ سان امام حسين عليه السلام هن وقت هن ديار ۾ هتي موجود آهن، آءٌ دل ۾ سوچيان ٿو. تڏهن لاهوتـﻪ معشوق، همدان ۽ رضا ان ماحول جي فوٽوگرافي ڪرڻ ۾ مصروف ٿا ٿيو وڃن ۽ آءٌ طارق ۽ فقير- علم پاڪ جي جاري م ڏيئو ۽ پيرُو فقير ۽ امان سُڪان جي مزارن تي اگربتيون ٻاري ٻاسُون ٻاسڻ ۾ مصروف ٿا ٿيو وڃون ۽ تنهن کان پوءِ، انهيءَ پوري ايريا کي اسين گهمڻ ٿا لڳون. گڏ آيل گائيڊ دوست، دين محمد شاهي ٻڌائڻ ٿو لڳي: هي جيڪر «سپاس جهنگ پيو نظر اچي ان ۾ سوين قسمن جا زهريلا جيت جرا رهندا آهن، پر اولياءَ جي ڪرامت سان اڄ تائين ڪنهن کي به نقصان نه پهچايو اٿن. پوءِ آسان وڏي ان ئي احاطي ۾ ڪنهن مريد ٻاران لڳرايل اٽي هينڊ پمپ ڏسون ٿا. جنهن جي پاسن کان ٻرين ۾ رنگ رنگ جا گل ڦل هوا ۾ جهومي رهيا هئا. تڏهن ڏسان ٿو، دور باغ ۾ ٻه گهوڙا هڪڙو ناسي ۽ پيو اڇو... آزاديءَ سان گاهه چرڻ ۾ مشغول ٿا نظر اچن.

انهن ۾ هڪڙو آءٌ ۽ ٻيو منهنجو طارق آهي.

آءٌ دل ۾ چوان ٿو ۽ من ئي من ۾ ڏاڍو خوش پڻ ٿيان ٿو.

هاڻي نگاهون ڪٽي طارق کي ڏسان ٿو ته لڳيم ٿو سوچي پيو ته هي نصير!! ڪهڙيءَ نه پُراسرار ۽ اڄنبي جهڙي دنيا ۾ آڻي مون کي بيهاريو آهي؟ هي ته ڪو عجيب ئي ماڳهو آهي! تڏهن چوانس ٿو... اي ڪاش، قدرت مهربان ٿي پوي ۽ اسين هيءَ زندگي جيڪر ٻيهر شروع ڪري سگهون!

تڏهن طارق فوراً ورائي ٿو... اُها ته ائين ئي گذاريندا سين، جيئن گذريل زندگي اسين گذاري چڪا آهيون...

هاڻي ان پراسرار مقام ۾، شام ٿي رهي هئي ۽ پکي پکڻ واهيرن ڏانهن موٽي ۽ وڻ ٽڻ سمهڻ جي تياري ڪري رهيا هئا. جو اسين اُتان روانا ٿيڻ ٿا لڳون. واپسي تي اسان هاڻي ڪاري باغ وارو دشوار گذار رستو ڇڏي، پڃاري واهه جي ڪناري ڪناري سان گهر ڏانهن موٽڻ ٿا لڳون ۽ پوءِ پُل وٽان عين ان ئي هنڌ وٽان لنگهڻ ٿا لڳون، جتي آٽوميٽڪ ڪئميرا سان ڪنهن وقت طارق منهنجو ۽ پنهنجو ٻهريون گڏيل فوٽو ڪڍيو هو.

پڃاري واهه جي ڪناري سان مُهاڻن جا ڪجهه ادلا گدلا ۽ ابالا ٻار ڏور ۾ ڪُنڍي هڻي، پاڻيءَ ۾ اُڇلي مڇين ۽ ڪڳن جي ڦاسڻ جا منتظر وينا هئا.

ڏٺم ٻارن جي هن منتظر منظر به طارق کي ڪافي هانءُ پئي ڪيو. ڪِلي چوي ٿو: مڇين جي ڦاسڻ جو انتظار!! چوندا آهن ته محبوب جي انتظار کان به وڌيڪ اذيتناڪ هوندو آهي. تڏهن دور کان ڪٺان، ڳيري جي گُر گهُوگهُو ٻڌون ٿا ته لڳي ٿو اِها ندا چڻ ازل جي ڪنهن پراسرار ٻَنَ مان اچي رهي آهي.

طارق، جيڪو پنهنجي زندگيءَ ۾، نيوجرسي آمريڪا جو خوبصورت ڪنٽري سائيڊ ڏسي چڪو هو جتي هن رات جي سناٽي ۾، زاهد دارا جي اپارٽمينٽ مان، هزارين هرڻ ۽ لکين ڪرڪيٽا ڏٺا هئا، چوڻ ٿو لڳي: تنهنجو ٽنبو نوڙهو به ڪو گهٽ خوبصورت ڳوٺ ناهي نصير!

۽ پوءِ ريل جو بند ڏيئي، سانجهي ٽائي، گهر موٽياسين، ته درداڻه بيگم، ڊنر تيار ڪري ان کي ٽشلن تي سجائڻ لاءِ منتظر ويٺي هئي.

ڊنر کان پوءِ جڏهن رات جا نيڻ ڳرڻ لڳا هئا تڏهن طارق ۽ ٻي سڄي ڪمپني، جام شوري موٽي وڃڻ لاءِ اُٺي کڙي ٿي هئي.

تڏهن ستاويهين فيبروري 2011ع تي رات جو ٻارهين وڳي، منهنجو طارق! ٽنڊي نوڙي جي آخري ياترا مڪمل ڪري، ستارن ڀرن اُن اداس رات ۾ منهنجي ٻانهن جي گهيري مان نڪري، باهه چئي ڪار جي پوئين سيٽ تي وڃي آهلي پيو هو ۽ ان کان پوءِ جيئن موٽر اسٽارٽ ٿي، اکين کان اوجهل ٿيڻ لڳي هئي، تڏهن الائي ڇو؟ طارق کي، پل پل... پاڻ کان دور ٿيندي ڏسي، لڳو هئم: ڄڻ زمين منهنجي پيرن جي هيٺان کسڪڻ شروع ٿي ٿي چُڪي آهي.

[تحرير هيٺ: 'طارق- ڪتاب' جو، هڪ باب]

عبدالقادر جوڻيجو

اوهان مُرڪي ملي آخر هليا ويا...

(حسن درس جي ياد ۾)

جنهن ماڻهوءَ جي شاعري ۽ گفتگو ته ڇا، پر جيئڻ مرڻ جو انداز به آرٽ جو شاهڪار هجي، اهڙي شخصيت ۽ شاعر تي لکڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي پر سندس ادبي اوسر به هن گناهگار بندي جي اکين اڳيان ٿي آهي. سندس ڪچي وَهيءَ کان وٺي آخري ڏينهن تائين سندس ايڏيون ته جهلڪيون ڪنوڻ جي ڏڄڻ وانگر ڏجنديون ٿيون نظر اچن، جو منجهي پيو آهيان ته ڇا ڇڏيان، ڇا لکان پر پوءِ به حال سارو حسن درس جي خدمت ۾ حاضر آهيان، جيڪو اڄ به منهنجي تصور ۾ جيئرو آهي.

انگريزي ٻوليءَ جي جڳ مشهور ليکڪا في ويلڊن پنهنجي آتم ڪٿا ۾ لکي ٿي: "منهنجي ماءُ پوڙهپڻ ۾ گذاري وجي ها ته ٻي ڳالهه هئي، پر هوءَ جوانيءَ ۾ گذاري ويئي، جڏهن هوءَ هڪ سهڻي، ڦڙت ۽ جاندار عورت هئي. اڄ جڏهن آءٌ ڦري گهٽ ستر سالن جي هڪ پوڙهي عورت آهيان، ته به منهنجي ماءُ بار بار منهنجي تصور ۾ ايندي رهندي آهي. هوءَ جڏهن به منهنجي تصور ۾ ايندي آهي ته اُها ئي جواڻ جماڻ، سهڻي، ڦڙت ۽ جاندار عورت هوندي آهي. منهنجي ماءُ ڪڏهن به پوڙهي ڪو نه ٿيندي." ائين ئي حسن درس کي ويهن ٽيهن سالن کان پوءِ سندس دلبر يار، اولاد، وني ۽ دوست جڏهن به ياد ڪندا ته هو اُهو ئي جواڻ جماڻ، سهڻو، ڦڙت ۽ جاندار نظر ايندو. سندس لازوال مرڪ ڪڏهن به مرڻي ناهي. ڪيس پنهنجو اُهو ئي تصور ڇڏي ويٺو هو. هُو ٻين کي ته رڻ ۾ رولي ويو، پر پنهنجي سدا بهار جوانيءَ جو سهڻو تصور ڇڏي ويو، جيڪو ڪڏهن به مرڻو ناهي.

ڳوبي جي ٿر ۾ پنهنجين اکين جو نور وڃائيندڙ چين جي هاڪاريل شاعر آئي چن جو هڪ شعر آهي، آءٌ ڪوئلو آهيان، هزارن سالن کان هزارين فوٽ هيٺ زمين ۾ پوريو پيو آهيان، پر جي اڄ به مون کي تيلي ڏيکاريندين ته ٻيڙ ٻڄجي ڏيکاريندو سانءِ." حسن درس جي شاعري به ائين ئي ٻيڙ ٻڄندي رهندي.

هڪڙو زمانو هو، جو سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ منهنجو ننڍڙو ڪوارٽر آواره گرد، باغي، ذهين ۽ تخليقي سگهه رکندڙ نوجوان شاگردن جي اوطاق بڻيل هو. ٻيا يار ته ايندا ويندا هئا، پر حسن درس راتين جون راتيون ٽِڪي پوندو هو. هو بنا ڪنهن ڪٽ بستري جي فرش تي ليٽي، ٻانهن کي وهاڻو بڻائي سمهي پوندو هو، چوندو هو: "مونکي پلنگن، کٽن ۽ هنڌ بسترن جي بدران سنڌ جي زمين وڌيڪ آرام ڏيندي آهي." حسن درس عمر چور به هو، تنهن ڪري يونيورسٽي جو شاگرد لڳڻ جي بدران مئٽرڪ جو شاگرد لڳندو هو، رڳو قد ڊگهو هوس. انهيءَ زماني ۾ موجوده دور جي ملٽري اسٽريٽجيءَ جي ماهر ۽ مبصر عائشه صديقه پنهنجي والده اردوءَ جي مشهور ناول نگاره جميلا هاشمي جي ورسيءَ جي موقعي تي اهو ضد ٻڌي ويهي رهي ته جميلا هاشمي جي فن تي صرف سنڌي ليکڪ اچي ڳالهائيندا. سندس لسٽ ۾ نورالهدي شاهه ۽ منهنجو نالو ته هو ئي هو، پر ڳنڍو ڳنڍ مون تي اهو بار رکيائين ته هڪ عدد نئين پيڙهيءَ جو ليکڪ به کپي. ظاهر آهي ته حسن درس کان وڌيڪ پيو ڪير ٿي ٿئي سگهيو، جيڪو لاهور جي ٻرڪ دانشورن اڳيان ڳالهائي سگهي. حسن کي چيم، ته ٻچا هل ته هلون، چڙهه هوائي جهاز تي. اهو حسن درس جو هوائي جهاز ۾ پهريون سفر هو. جڏهن هوائي جهاز ۾ وڃناسين ته مون کي انهيءَ فڪر اچي ورايو ته حسن درس الائي ڇا

ڳالهائيندو. پڇيومانس، ”تقرير لکي اٿئي؟“ چيائين، ”تقريرون ٿوروئي لکبيون آهن.“ مون کي هٽي وڃائي ڇڏيائين.

لاهور پهتاسين ته اتان جي ڪن دوستن چيو: ”پاڻ سان پار وٺي آيو آهين، اهو ڇا ڳالهائيندو.“ آءٌ وري فڪر ۾ پئجي ويس. چيومانس: ”يار، خوار ڪري نه مارين“. چيائين: ”خواريون اڳي ئي پاڻ جي مٿي جي پري آهن.“ لاهور جي فائيو اسٽار هوٽل جي هال ۾ گهڙياسين ته منهنجي پيرن هيٺان زمين نڪري وئي ته حسن درس ملرائي نه وڃهي. سڀ هئا: چاچو اشفاق احمد، بانو قدسيه، امجد اسلام امجد، منو ڀائي، انتظار حسين، اصغر نديم سيد، ڊاڪٽر انور سجاد، مطلب ته هڪڙو ٻئي کان وڌ. اک ته ڏسي گوڏي کي. منهنجو ته مڙئي خير هو، جو مون کي سڃاڻئون ٿي، انهن بلائن جي منهن ۾ وڃڻ وارو پهريون حسن درس هو. پوءِ نورالهديٰ شاهه جو وارو هو ۽ تنهن کان پوءِ مون کي ڳالهائڻو هو، بروقت سوچي ورتم ته حسن درس جو ڇڏيل بار مون کي کڻڻو پوندو پر ڪمپيئر اصغر نديم پل وڃان لسٽ اونڌي ڪري ڇڏي پهرئين مون کي ۽ آخر ۾ حسن درس کي ڳالهائڻو هو. اها ڳالهه ٻڌي منهنجا ته رڳ وڃي ويا. هڪڙو سنڌي ڇوڪرو، مٿان وري اردوءَ ۾ تقرير، الائي ڇا ٿيندو. مون ته مختصر تقرير ڪئي، پر نورالهديٰ شاهه وڏين تيارين سان ڊگهي تقرير ڪئي، پر پرئي ترئي هال ۾ ٿوري ٿوري چُپ رهي. ٻڌڻ وارا ئي اهڙا هئا ته ڇا ڪجي. جڏهن نامعلوم ڊگهو ڇوڪرو حسن درس اسٽيج تي چڙهيو ته لاهور جا وڏا نالا واڙا ٿي، هڪ ٻئي ڏانهن نهارڻ لڳا. خود عائشه صديقه جو منهن به لٿل هو. اهو ئي سوچيو هوندائون ته پار ٿهر جي نارل نگار جميلا هاشميءَ تي ڇا ڳالهائيندو. اسٽيج تي اچڻ سان حسن درس پنهنجي تقرير ميڪسيڪن نوبيل لاريٽ شاعر اوڪٽاويو پاز (Octavio Paz) جي شعر سان ڪئي. شعر جي پهرئين سٽ هئي: ”هيءَ زندگي هڪ اهڙي چاڙهي ٻڌجي چڪي آهي، جيڪا نه مٿي ٿي چڙهي ۽ نه هيٺ ٿي لهي.“ انهيءَ کان پوءِ حسن درس درياهه وانگر چاڙهه ڪائيندو ويو ۽ لهرون مٿي چڙهنديون ويون ۽ پوڙان پوڙ شروع ٿيندي وئي. سڄي حال ۾ اهڙي چُپ ڇانئجي وئي، جو سُئي ڪري، ته به آواز ڪري. حسن درس جي اها تقرير جرمني جي سنگيت ڪارباخ (Bach) جي سمفني وانگر هئي. جڏهن تقرير پوري ڪيائين ته لاهور جي چونڊ انٽيليجنشيا اٿي بيٺي ۽ پورو اڌ ڪلاڪ هال تاڙين سان ڳُونجندو رهيو. انهيءَ کان پوءِ سڀ جا سڀ ڪيس ورائي ويا ۽ سنڌ جي واهه واهه ٿي وئي. انهيءَ انٽيليجنشيا ۾ لاهور جون نوجوان ڇوڪريون به هيون، جن جي انٽيليڪٽ به سنڌ حُسن وانگر حسين هئي. ائين لاهور جو حُسن سنڌ جي حُسن کي ورائي ويو. سون مٿان سهاڳو اهو جو سنڌ جي حُسن جي اٿاهه مرڪ لاهور جي حُسن کي اندران ڪائيندي وئي. نيٺ معاملو اتي وڃي پهتو جو سڪين سٽابن گهرن جي ٻن ٽن ڏهين ڇوڪرين حسن درس کي صلاح هنئي مهينو به مهينا فائيواسٽار، سڀ خرچ پڪا اسان تي، موٽ ۾ رڳو حسن درس جي مرڪ ملين. نيٺ اهي ڇوڪريون مون وٽ به منٿون ٿي لنگهي آيون ته پنهنجي ڇوڪري کي اجازت ڏي، پر ڇوڪرو پير ڪوڙيئي نه. سنڌ جي حُسن ۾ بدل حُسن مون کي ائين ڇنڊڙي پيو، جيئن ڳوٺن جا ٻار ماڻ کي ڇنڊڙي پوندا آهن. ڊليون جڏهن پڃنديون آهن ته آواز ڪو نه ڪنديون آهن، ائين ٻڳل ڊليون ڇڏي حسن درس مون سان گڏ هليو آيو. وري ساڳئي آواره گردي، ملي ته ٽڪي پوي، جي نه ملي ته مهينن جا مهينا منهن ڏيکارڻ کان به ڀڄي. حسن درس فيض احمد فيض جي سٽ ”ميري دل ميري مسافر“ جو مظهر هو. ڏک ۾ هجون ته حسن درس حاضر، سک ۾ هجون ته حسن درس غائب. ائين هو سنڌ ۽ سرائيڪي بيلٽ جي شهر شهر ڳوٺ ڳوٺ ۾ رُلندو رهيو ۽ سندس شاعري گلن وانگر ٽڙندي وئي. ڪجهه ماڻهو ڪيس شيخ اياز جو تسلسل سمجهندا هئا. شيخ اياز برابر نئين ٽهيءَ تي اثر ڇڏيو، پر حسن درس جي واٽ پنهنجي هئي، جيڪا شيخ اياز جي شاعريءَ کان ڪوهين دور آهي. باقي اها ڳالهه وڏي واڪ چئبي ته حسن درس جي شاعري شيخ اياز جي شاعريءَ جي Parallel آهي. ائين ڪٿي چئو ته شيخ اياز ويهين صديءَ جو وڏو شاعر آهي ۽ حسن درس ايڪويهين صديءَ جو شاعر آهي. خير، اهو هڪ ڊگهو بحث آهي، سو ٻئي ڪنهن موقعي تي ڪبو. اڃو سائين آخري ياڻن تي جو وچ واريون ياڻون ڇڏيون ٿا، نه ته قصو ڊگهو ٿي ويندو.

يادن جا قافلا ڏگها ٿيندا آهن. حسن درس وٽ رب جو ڏنو گهڻو هو. سندس پلئه ئي اهڙا آهن، جو پنهنجي وات جو گرهه به حسن درس کي ڏيڻ لاءِ تيار هئا پر حسن درس جهڙو هرڪو ماڻهو چاهيندو آهي ته پنهنجو بار پاڻ کڻان ۽ پنهنجن پيارن کي پنهنجي تڪليف جي لَڪا نه ڏيان. سندس يارين باشيون به اهڙيون هيون، جو موجوده حڪومت کان جيڪو عهدو گهري ها سو مليس ها. پر آزاد منش حسن درس سرڪاري نوڪري جي واڙي ۾ وڙهڻ وارو ماڻهو نه هو. ڪرسيءَ جو قيدي بڻجڻ وارو نه هو پر تڪليف ۾ هو. بي روزگاري وڏو پوت آهي، رڳي ته ڪيڏانهن وڃي.

مرحوم حليم بروهيءَ جي جيئري هوندي ڪيس وڪ وڪ تي سهارو ڏيندڙ مسعود لوهار درد دل رکندڙ ماڻهو به آهي. دل جو سخي ۽ پهرئين نگاهه ۾ ماڻهوءَ کي صحيح ڪرڻ جو گر به ڄاڻي ٿو ۽ نڀائي به ڄاڻي ٿو. حسن درس جي شاعري سندس دل ۾ ڪٽل هئي. رڳو ملاقات جي دير هئي. مسعود لوهار ڇا ڪيو جو ڪيس UNDP جو هڪ اهڙو پروجيڪٽ ڏيئي ڇڏيو. جنهن جو تعلق مال ۽ رهڻ جي واڌ ويجهه سان هو. ڳالهيون ڪرڻ وارا ته گهڻا ئي هئا، پر مسعود لوهار ڪرهه تي ڪير پيارڻ وارو ماڻهو آهي. حسن درس کي پراجيڪٽ به مليو ۽ آزادي به ملي، جو پراجيڪٽ ئي اهڙو هو. ائين حسن درس جي صحبت ۾ اچي مسعود لوهار به سيلاني بڻجي ويو. مون کي به ساڻ ڪنيائون. مون ڪين عرض ڪيو ته مان هڻن پيرن کان لاچار آهيان، پر مون کي چيائون ته، "اسان تنهنجا هٿ پير آهيون، پرواهه نه ڪر." چوندا آهن ته ماڻهوءَ جي خبر يا جيل ۾ پوندي آهي يا ريل ۾. مون کي هٿن تي کڻيو پئي هليا. اسان جي پهرئين منزل ڪرچاٽ هئي، جيڪا سنڌ ۽ بلوچستان جي بارڊر وٽ آهي. اتي ملڪ اسد سڪندر نه رڳو جهنگلي جيوت کي بچائي رکيو آهي، پر جي ڪو ساڻو وڻ پٽ تي ڪِريل هوندو آهي ته انهيءَ وڻ جي ڪاٺي به وڍڻ جي اجازت ناهي. جبل جي انهيءَ انوکي پنڌ ۾ رستي تي ڪجهه نوجوان ڇوڪريون اڪيليون اڪيليون ايندي ويندي ڏٺيونسين. انهيءَ مان لڳو ته ملڪ اسد سڪندر جبل جو لڄ پال به آهي، نه چوري نه چڪاري ۽ نه ئي ڪا هٽ ڪس پرشايس هجيس.

ڪرچاٽ ۾ راڳ رنگ دوران حسن درس تقرير به ڪئي، جيڪا جنهن تنهن کي وڻي وئي، ائين ئي جيئن لاهور جا وڻ وڃايا هئائين. وچ ۾ مون کي هِڪ لڳو، آءٌ محل مان نڪري ويس، پر هِڪُ ڪرڻ ڪان پوءِ منهنجي ڪمزور نروس سسٽم جواب ڏيئي ڇڏيو ۽ اُٿي نه پيو سگهان. ڇا ٿو ڏسان ته پويان حسن درس بيٺو آهي. گهڻي ئي ڇڏ ڇڏ ڪيم، پر حسن درس مون کي چيو، "جڏهن آءٌ چولي ۾ هليس پئي ته تو مون کي سڻڻ پلئه سيڪاري، هاڻي منهنجو وارو آهي، حجاب نه ڪر." ائين چئي هن مون کي پنهنجين ٻانهن جي زور تي اُٿاريو ۽ ڪپڙا نيڪ ڪيا.

ٻئي منزل ڪڇي جي ڏاڙيلن جو دن شاهه پنجو هئي. مسرور سومري جهڙا ڪلٺا يار ملي ويا، تنهن کان پوءِ وري ڪينجهر. اُتي اسان جا يار: محمد حنيف (جڳ مشهور ناولسٽ) ۽ مظفر چانڊيو به ملي ويا. انهن پٽن ۾ حسن درس جو پيو رنگ به نظر آيو. ڪارا ڪپڙا، ڪاريءَ چادر سان منهن ڍڪيل، سخت گرمي هوندي پير اگهاڙا. مست الست حسن درس، "مٺڪون ڪنجري بڻ ڪر نچڻ دي" سنڌ جي عشق ڪيس اهو ئي سيکاريو هو.

حسن درس ته هليو ويو هن پار، پر سندس مرڪ، سندس سونهن، سندس سنڌ سان نينهن ۽ سندس دل کي ڇهيون ڏيندڙ شاعري، پويان رهجي ويون آهن.

لوهان مرڪي مِلي آخر هليا ويا شهر پنهنجي ڏي اسان جي ڳالهه جي ڳل تان اڃا ڳوڙهو ڳڙي ٿو پيو عمر جي آڱرين مان ڏس ڦلن وانگي ڇڻون ٿا پيا سڄڻ ڪنهن سگريٽ سستي جيئن ماڻهو سڙي ٿو پيو.

(حسن درس)

انور ساگر ڪانڊرو

واڪا ڪندي مڪلي، جي اسان توکي وساريو

(نامور اسڪالر ۽ تاريخدان پير حسام الدين راشديءَ جي صد سالہ جشن جي حوالي سان)

سنڌ واسين سان اِها ڳالهہ اورڻ نهايت ضروري آهي تہ پير حسام الدين راشديءَ جو جنم 20 سيپٽمبر 1911ع ۾ لاڙڪاڻي ضلعي جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ بهمڻ ۾ ٿيو، ان حساب سان هن سال 20 سيپٽمبر جي مبارڪ مهيني ۾ ملڪ جي مڃيل مؤرخ ۽ محقق پير حسام الدين راشديءَ جي سو سالا جشن ولادت جو باوقار موقعو اچي رهيو آهي، جنهن کي جوش وخروش سان ملهائڻ، اسان جي فرضن ۾ شامل آهي، پر افسوس جو عالم اهو آهي، جو سنڌ حڪومت جي ثقافت کاتي، سميت سنڌ جا علمي ۽ ادبي تنظيمون توڙي سماج سڌارڪ طبقا ان معاملي ۾ ڪنهن خاطرخواهہ تياري جي موڊ ۾ نظر نہ پيا اچن، بظاهر گنريل پن مهينن کان، مان اُن ڳڻ ڳوت ۾ آهيان تہ پير حسام الدين راشديءَ جهڙي طرح تمام سهڻي نموني، سنڌ جي تاريخ سان تعلق رکندڙ ٽڙيل پکڙيل مواد کي جمع ڪري، سنواري سڌاري شايع ڪرايو هو، ذاتي طور تي سنڌ جا ماڻهو ايترا بہ بي وڙا ناهن، جو پير صاحب جي جشن ولادت نہ ملهائن، هر سال اِهو سوال مون کي مونجهہ ۾ وجهي ڇڏيندو آهي تہ ڇيڏي وڏي اسڪالر جي ورسي جي موقعي تي، پهرين اپريل واري ڏينهن، سنڌي توڙي اردو اخبارون ڪو الڳ ايڊيشن شايع ڪرڻ تہ پري جي ڳالهہ آهي، ڪو مضمون يا ڪالم بہ شايع نہ ٿيون ڪن. ان جو سبب اهو بہ ٿي سگهي ٿو تہ مواد مهيا ڪرڻ وارا رابطي ۾ اچن تہ ڪجهہ چڙهي وڃي ٿو. مثال طور جيئن علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي جي ورسيءَ جي موقعي تي سندن فرزند پروفيسر نذير قاسمي ليکڪن کان مضمون لکرائي، ايڊيٽرن سان ملاقاتون ڪري، پنهنجي والد محترم جي خدمتن کي قوم آڏو پيش ڪرڻ لاءِ ڪوشان هوندو آهي. استاد بخاري تہ پنهنجي پٽ سيد الطاف شاهہ بخاري کي وصيت ڪري ويو هو تہ منهنجي ورسي توهان پاڻ ملهائجو، ۽ دادوءَ ۾ استاد جي ورسي شايانِ شان طريقي سان هر سال ملهائي ويندي آهي پر افسوس جو مقام اِهو آهي تہ پير صاحب کي ڪو اولاد نہ هو، ماضيءَ ۾ سندن ڀائيٽو پير حسين شاهہ راشديءَ ڪجهہ نہ ڪجهہ پهل ڪري وٺندو هو، تہ ڪو

سيمينار ۽ مضمون بہ شايع ٿي پوندو هو، اِها تہ هڪ خاندان جي ذاتي ڪوشش ٿي، پر پير حسام الدين راشديءَ جيڪو سنڌ جي تاريخ ۽ تحقيق تي ڪم ڪيو آهي، اهو ذاتي خاندان لاءِ تہ نہ هو، پر اهو ڪم پير صاحب جو سنڌ جي ماڻهن ۽ سنڌ جي تاريخ سان ذاتي عشق وارو هو. تاريخ ۽ تحقيق جي معاملي ۾ پير صاحب ڏاڍو ڏن جهڙو ٽڪو هو، تاريخ بہ اهڙي رقم ڪيائين، جو ڪوبہ محقق ۽ تاريخ دان سندن اڳ ڪڏي نہ سگهيو آهي، اٽلتا جيڪر حوالي سان ڪين الرازي، گليلو يا مائيڪل انجيلو جيئن وڃي ٿو، مطالعي ۾ پير صاحب جو ثاني اڄ ڏينهن تائين ملي نہ سگهيو آهي، اردوءَ جي تمام وڏي ليکڪ جميل جالبي، سندن ڪراچي واري گهر بيت الضياء ويو تہ ڪتاب ڏسي حيرت ۾ پئجي ويو، زمين کان وٺي ڇت تائين ڪمرو ڪتابن سان سٿيل هو. سندن وڏي ۾ وڏي محنت جو ثمر ڪتاب مڪلي نامہ آهي، جنهن جو اصل نالو تہ "بوستانِ بهار" آهي، ڪتاب اصل ۾ فقط 96 صفحن، تي مشتمل هو، جنهن جو اصل مصنف مير علي شير قانع ٺٽوي هو، پير صاحب تمام وڏي محنت سان ڪتاب ۾ 805 صفحن جو اضافو ڪيو، ۽ ائين لڳو تہ اصل مصنف دٻجي ويو، ۽ پير صاحب جو نالو نکري نروار ٿيو. هاڻي مڪلي نامو معنيٰ حسام الدينؒ راشدي، مڪلي نامي سان پير صاحب جو ايترو پيار هو، جو دوستن کي چوندو تہ "مڪلي منهنجو ساهہ آهي، چاڪاڻ

تہ هتي سڄي سنڌ جي تاريخ دفن ٿيل آهي.“ ڪشمير جي شاعرن تي فقط هڪ جلد ۾ تذڪرو پير صاحب کي مليو، پير صاحب تحقيق ڪري، ان ڪتاب ۾ ايڏو وڏو اضافو ڪيو، جو تذڪره شعراء ڪشمير هاڻي پنجن ضخيم جلدن ۾ شايع ٿي چڪو آهي، مير معصوم شاهہ بکري تي لکيل ڪتاب تي پنهنجي زندگيءَ جا سڄا سارا 50 سال وقف ڪري ڇڏيائين، مير علي شير قانع جو لکيل ڪتاب تحفة الڪرام سنڌ جي تاريخ جو هڪ اهم ڪتاب آهي. هن ڪتاب کي سنڌ جي انسائيڪلوپيڊيا چئجي تہ وڌاءُ نہ ٿيندو. هن ڪتاب ۾ پهريون ڀيرو سنڌ جي عظيم شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائي رح جي سوانح لکي وئي آهي، پير صاحب ان ڪتاب تي بہ تمام وڏي محنت ڪئي، ان کان علاوه يوسف ميرڪ جو ڪتاب تاريخ مظهر شاهہ جهاني ڄڻ ڳولي هٿ ڪيائين؛ ڄڻ قارون جو خزانو هٿ ڪيو هجيس، مذڪوره ڪتاب کي شايع ڪرڻ وقت پاڻ خوشيءَ مان نہ پيو ڊاپي، اصل صفا ٻهڪي اٿيو، ”هو ڏوٿي هوڏينهن“ جيڪو سنڌن يادگيرين تي مشتمل حيرت ناڪ ڪتاب آهي. هن ڪتاب ۾ سنڌ کي تباهہ ڪندڙ عناصرن جو ذڪر نهايت باريڪ بينيءَ سان ڪيو اٿس، ڪتاب ۾ اهڙو تہ وڻندڙ نثر رچيو اٿس، جو پڙهندي پڙهندي بت مان سياندڙا نڪريو پون، ڪردارن جا تڪيا ڪلام شاندار نموني سان استعمال ۾ آندا اٿس، نظر علي خان جو ڪردار اهڙو تہ سهڻو ڪري پيش ڪيو اٿس، ڄڻ اهو فسانہ آزاد (اردو ناول ليکڪ: پنڊت رتن ناٿ سرشار) ۾ خوجي جو ڪردار هجي، جيڪو سيني کي ڪلائي ڪلائي ڪيرو ڪندو آهي. نثر ۾ نظر علي خان جو تڪيا ڪلام ”او ظالم او اظلم“ ”يا دعوت شيراز يعني دال سان ماني کائڻ“ کي احساسن جي رومال تي ڀرت وانگر ڀريو اٿس، هن جو ڪردار جو انجام رئاريندڙ ۽ رلائيندڙ آهي. پاڻ پير ۽ سيد هوندي، سنڌ جي تباهي ۾ ڪين اول نمبر جو ذمہ ... ار ڪونيو اٿس، ”هو ڏوٿي هو ڏينهن“ ڪتاب مان روشن خيالي ٻهڪي اٿي آهي. هن ڪتاب جا ڪهڙا ڳڻ ڳائجن، جنهن بہ پڙهيو هوندو مون سان سو سيڪڙو متفق هوندو. امر جليل اهو درست نہ لکيو آهي تہ ”هو ڏوٿي هو ڏينهن“ سنڌن وڏي ڀاءُ پير علي محمد راشدي جي ڪتاب ”اهي ڏينهن، اهي شينهن“ جي ڀلڃي ۾ پڙهيو ويندو،“ هيءُ هڪ الڳ ۽ منفرد ڪتاب آهي، جنهن هيءُ ڪتاب نہ پڙهيو آهي، مهرباني ڪري هڪ ڀيرو ضرور پڙهي، منهنجي خيال ۾ هن ڪتاب پڙهڻ سان توهان جي سوچ ۾ وسعت ۽ طاقت پيدا ٿيندي. نامور تاريخدان غلام رسول مهر کان سنڌ جي تاريخ ڪلهوڙا دور (ٻن جلدن ۾) بہ پير حسام الدين راشديءَ ۽ سنڌن وڏي ڀاءُ پير علي محمد راشديءَ لکرائي هئي. ڪتاب بہ پاڻ مهيا ڪيو هئائون. اعجاز الحق قدوسيءَ کان ٽن جلدن ۾ تاريخ سنڌ لکرايائون، جيڪا تاريخ هاڻي پنجابي، پٺاڻن، بلوچن، ڪشميرين توڙي اردو ڳالهائيندڙن لاءِ فائديمند ثابت ٿي آهي.

پير صاحب اردو جا ادبي ادارا ٺاهيا ۽ اردو اديبن جي ذاتي طور مالي ۽ اخلاقي مدد پڻ ڪندا هئا، جيئن اردو جي شاعر جوش مليح آبادي جي روزگار جو مسئلو سامهون آيو تہ اردو لغت بورڊ قائم ڪرايائون، مذڪوره ڳالهيون اردو اديبن پنهنجي لکڻين ۾ عالم آشڪار ڪيون آهن، هتي ڪابہ ڳالهہ مبالغي طور نہ ڪئي اٿم، اردو اديبن سان پير صاحب جي ايڏي وڏي انسيت پوءِ بہ اردوءَ جا ڪجهہ اديب پير صاحب کان ڪڏهن ڪڏهن ناراض ٿي پوندا هئا. تاريخي واقعن ۾ توهان کي ياد هوندو تہ پي.ٽي.وي تي ٿيل هڪ مذاڪري ۾ پاڪستان ۾ هندستاني ڪلچر جي فروغ تي بحث ڇڙيو، پير صاحب سخت مخالفت ڪئي، چيائين: ”ڪا بہ تہ قوم هڪ ڪلچر مان هجرت ڪري ٻئي ڪلچر ۾ ويندي آهي تہ اها پنهنجي ڪلچر جو سفر زيرو کان شروع ڪندي آهي، ۽ اتان جي ڪلچر ۾ ضم ٿيڻ جي ڪوشش ڪندي آهي، اسان جا اردو ڳالهائيندڙ ٻاهر هتان جي ڪلچر ۾ ضم ٿي وڃن، تہ ٻنهي ڌرين لاءِ ڀلو آهي“، جنهن تي اردو جا ڪجهہ اديب ناراض ٿيا ۽ چوڻ لڳا تہ پير صاحب علائقائي زبانن ۽ علائقائي ثقافتن طرف راغب ٿي ويو آهي، پر پوءِ آهستي آهستي اردو ڳالهائيندڙ اديب جيڪي هاڻي پاڻ کي سنڌي سڏائن ٿا، محسوس ڪرڻ لڳا تہ سرحد جي هُن پار کان آيل اديبن سان پير صاحب جو پنهنجائپ وارو رويو آهي. پير صاحب کي رڳو انهن سان اها شڪايت هوندي هئي تہ، پاڻ کي اسان.

كان علم ۾ برتر نہ سمجهن، تہ كھڙ بهتر نموني هلي سگهي ٿو، پوءِ وقت ثابت كيو. ڊاكٽر جميل جالبيءَ پنهنجي مشهور كتاب "پاكستاني كلچر" ۾ پير صاحب جي ڳالهين سان سهمت ٿيندي، كتاب لکيو، يعني ٻنهي ڌرين ۾ تمام گهڻي لچڪ آئي. ڊاكٽر مبارڪ علي جنهن کي اسان جي چند صحافين ۽ اديبن گهڻو ساراهيو آهي ۽ سندن شخصيت کي حد کان وڌيڪ اڀاريو آهي، انهن کي پڙهڻ کپي تہ هو مهرباني ڪري ڊاكٽر مبارڪ علي جا سمورا كتاب پڙهن، خاص طور تي سندن كتاب "تاريخ اور دانشور" ضرور پڙهن، جنهن ۾ ڊاكٽر مبارڪ علي سنڌين تي ڇٽرون كندي، پير صاحب بابت لکيو آهي تہ، "كيس فارسي بابت كاٻہ ڄاڻ نہ هئي، ايران حكومت كيس خواه مخواه نشان سپاس اول جو اعليٰ اعزاز بخشيو آهي ۽ كيس ڊاكٽريٽ جي ڊگري ڏني آهي." اهڙا زهريلا جملا هڪ تاريخدان کي ڪوڙہ سونهن، جنهن تاريخدان کي اِها بہ خبر ناهي تہ سندن ٿي شهر حيدرآباد، لطيف آباد ۾ واقع خانہ فرهنگ ايران وارو ادارو بہ پير صاحب جي كوشش سان قائم ٿيو هو، فارسيءَ جا ماهر ۽ سندن همعصر دوست مولوي عبدالحق، حافظ محمود شيراني، جميل جالبي ۽ مشفق خواجہ گواهي ڏئي چڪا آهن تہ پير صاحب نہ رڳو قديم فارسي پر جديد فارسيءَ جو بہ ماهر هو، سندن وڏ كان وڌ يعني 25 كتاب فارسيءَ ۾ تحقيق ۽ تدوين كيل آهن. اردو ادب جي غير متنازه عالم ۽ محقق، خامہ بگوش جي عنوان سان كالم لكندڙ مشفق خواجہ، ڊاكٽر مبارڪ علي جي الزام تراشيءَ جو اهڙو تہ ٺُڙ جواب "تاريخ نويسي يا ٺلي بازي" جي عنوان سان ڏنو آهي، جو ڊاكٽر مبارڪ علي لاجواب ٿي ويو آهي. پير صاحب مجيل عالمن ۽ محققن ۾ تمام وڏي رتبي جو مالڪ هو، ۽ اهڙيون ئي شخصيتون تمام وڏا كم كنديون آهن. اردو اديبن توڙي سنڌي اديبن جي ولادت توڙي ورسين جا ڏهاڙا آيا تہ پير صاحب سڀني كي سڏ تي سڏ ڏنو، ۽ خوب ملهايو. پاكستان ۾ دارالمصنفين جي كتابن جي غير قانوني اشاعت جو سلسلو بہ پير صاحب روكرايو، انجمن ترقي اردو جو كراچيءَ ۾ دفتر قائم كرڻ ۾ اهم كردار ادا كيائين. غالب اكيڊمي، قومي عجائب گهر، اردو لغت بورڊ، سنڌي ادبي بورڊ، سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي جي سنڌي شعبي ۾ پي ايڇ ڊي جي شروعات بہ پير حسام الدين راشديءَ جي كوشش سان ٿي، ۽ خانہ فرهنگ ايران جو حيدرآباد ۾ كيمپس كولرائڻ سميت كيترن ئي ادارن جو پير صاحب نہ رڳو باني يا باني ميمبر رهيو، پر پاكستان جا جملي ادارا جن جو تعلق ٻولي، ادب، ثقافت ۽ تعليم سان هو، پير صاحب انهن ادارن ۾ اهم كردار ادا كيو، اردو جي بابا آدم امير خسرو جي 700 سالہ جشن ولادت هجي تہ پير حسام الدين راشديءَ هڙان وڙان ان جشن ۾ شريڪ ٿيو، غالب جي 1969ع سو سالہ ورسيءَ جون تقريبات شروع ٿيون، تہ اردو جا كرتا ڌرتا غالب تي لکڻ لاءِ پڙكيڙي بيٺا، مرزا ظفر الحسن پير حسام الدين راشديءَ كان "دودِ چراغِ محفل" جهڙو شاهكار كتاب لكرائي ورتائين. هن كتاب جو مهاڳ پير صاحب اهڙي تہ جاندار اردو ۾ لکيو آهي جو اهل اردو بہ حيران ٿي ويا؛ ۽ پير صاحب جي ٽكسالي ۽ ٺيٺ اردوءَ تي ناز كرڻ لڳا، ڊاكٽر معين الدين عقِيل تہ اردو جي سڀني وڏن محققن جي نثر تي پير صاحب جي نثر كي ممتاز حيثيت ڏني، هن كتاب ۾ غالب سان تعلق ركندڙ نقادن ۽ شاعرن جو ذكر نهايت محققانہ انداز ۾ كيائين ۽ انهن سڀني نقادن ۽ شاعرن جو تعلق سرزمين سنڌ سان هو، غالب تي لكيائين تہ بہ سنڌ سان محبت ۾ لكيائين، سنڌ جي نقادن غالب كي خبردار كيو تہ سوئر كي چنبو نہ ٿيندو آهي، بلڪ كُرَ ٿيندا آهن. ڇاكاڻ تہ غالب پنهنجي شاعريءَ ۾ سوئر جي پيرن كي چنبو چيو آهي. اسان جي ذهنن ۾ هميشہ هڪ ئي سوال هوندو آهي تہ سنڌ وٽ پنهنجي مكمل تاريخ نہ آهي. اهو سوال پنهنجي جاءِ تي موجود آهي، پر پير حسام الدين راشديءَ، ڊاكٽر عمر بن محمد دائود پوٽي، كاكي ڀيرومل، ڊاكٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاكٽر غلام محمد لاكي ۽ ٻين كنهن حد تائين سنڌ جي كنڊ كڙڇ ۾ پکڙيل مواد كي سوڙي سنواري شايع كرايو آهي، پر ان تي

مستند تاريخ رقم ڪرڻ جو ڪم اڃا باقي رهيل آهي پير حسام الدين راشديءَ جي اِها خدمت آهي ته هن گهڻي ڪان گهڻو مواد جمع ڪري، تاريخ جو سٽ سلجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، سولي سنڌيءَ ۾ ته ڪم سولو ڪري ڏنو اٿس، پير صاحب 01 اپريل 1982ع تي وفات ڪئي. ان حوالي سان هر سال سندن 29 ورسي ملهائبي آهي، ماضي ۾ پير صاحب جون ٻن چئن ڪان وڌيڪ ورسيون ملهائجي ئي نه سگهيون آهن، سندن شان وٽان ڪو وڏو پروگرام مڪلي ۾ نه ٿيو آهي جتي مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي احاطي ۾، ۽ سنڌ جي سپوت شيخ عبدالمجيد سنڌي جي پرسان سندن آخري آرام گاهه آهي. قومي قبرستان مڪلي جيڪو ٺٽي ۾ آهي، ۽ ثقافت کاتي جي وزير محترمه سسئي پليجو صاحبا به ٺٽي سان تعلق رکي ٿي. هاڻي؛ محترمه سسئي پليجو صاحبا تي وڏ کان وڌ فرض عائد ٿئي ٿو ته سنڌ جي قومي ورثي مڪلي تي وڏ کان وڌ تحقيق ڪندڙ ۽ مڪليءَ ۾ دفن ٿيل، مڃيل محقق ۽ تاريخدان پير حسام الدين راشديءَ جي ورسي اچڻ واري آهي؛ ۽ سندن سو سالہ جشن ولادت ۾ به ڪجهه وقت بچيو آهي، ان ڪري ثقافت کاتو، پير صاحب جي سو سالہ جشن ولادت کي شايانِ شان طريقي سان ملهائي ۽ پير صاحب جا اڻ ڇپيل ڪتاب ۽ خط شايع ڪرائي، ان ڪم جي شروعات هينئر کان ئي ٿيڻ گهرجي، فيبروري 2011ع ۾ نامور شاعر فيض احمد فيض جي سو سالہ جشن ولادت جي شاندار تقريب ۾ خطاب ڪندي، اردو جي اديب ظفر الله پوشني چيو ته، فيض جي سو سالہ جشن ولادت جي سلسلي ۾ هن وقت دنيا ۾ تقريباً 940 پروگرام ٿي رهيا آهن ۽ ان کان وڌيڪ اهم ڳالهه هيءَ آهي ته سنڌ ۾ لڳ ڀڳ 45 پروگرام ٿي رهيا آهن، جڏهن ته پنجاب ۾ تقريباً 35 پروگرام ٿي رهيا آهن. فيض صاحب سان، سنڌ جي ماڻهن اهو والهانه محبت جو اظهار ڪيو آهي، فيض ان جو حقدار به هو، اسان سنڌي ان تي سرها ٿيا آهيون، فيض تي 940 بدران 9000 هزار پروگرام ٿين، تڏهن به گهٽ آهن، هُن سڄي دنيا جي مظلومن لاءِ شعر چيا آهن، فيض واقعي فيض هو، پر سنڌ جي تاريخ کي جنهن نامور هستيءَ ٺٺون موڙ ڏنو، ڇا اسان ان کي وساري ڇڏينداسين؟ جنهن سنڌ جي تاريخ تي لڳ ڀڳ 45 ضخيم ڪتاب لکيا، اهم ترين ڪتاب ٻين کان لکرايا، قومي ادارا قائم ڪيا، سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته ان سڄي روئداد ۽ ماجرا بيان ڪرڻ جو مقصد اهو آهي ته پير صاحب جي سو سالہ جشن ولادت لاءِ هن وقت نه سنڌ حڪومت جي ثقافت کاتي کي ڪو فڪر آهي؛ ۽ نه وري سنڌي ادبي سنگت، سنڌالاجي ۽ ٻين ادارن ڪو وڏي پيماني تي سلسلو رٿيو آهي، ڀلا توهان ئي ٻڌايو ته ايشيا جي وڏي ۾ وڏي ادبي جماعت سنڌي ادبي سنگت ۽ ٻين ادارن جو ٻيو ڪهڙو ڪم آهي؟ جنهن ماڻهوءَ سنڌي ٻولي، سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌي ادب لاءِ پنهنجي سڄي زندگي وقف ڪري ڇڏي، جيڪڏهن اسان ان کي وساريو ته سمجهو ته اسان پنهنجي وجود کي وساري ڇڏيو، هن موقعي تي وري به سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمين سائين مخدوم جميل الزمان صاحب جن کي شاباس هجي، جن سنڌ اسيمبليءَ ۾ به پيرا پير حسام الدين راشديءَ کي خراج تحسين پيش ڪيو ۽ مڪلي تي پهرين اپريل واري ڏينهن ورسيءَ جو پروگرام به رٿيائون، مون کي اميد آهي ته سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمين مخدوم جميل الزمان صاحب ۽ وزير ثقافت محترمه سسئي پليجو صاحبه به پير حسام الدين راشدي جي جشن ولادت جي تقريبات جو باضابطا اعلان ڪندا؛ ۽ سندن اڻ ڇپيل ڪتابن جي اشاعت جو بندوبست ڪرڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪندا، جيئن هڪ دفعو ٻيهر اسان سنڌ جي نئين نسل جو تعارف سنڌ جي مهان تاريخ دان پير حسام الدين راشديءَ سان ڪرايون، مون کي يقين آهي، ته سنڌ 20 سيپٽمبر 2011ع تي پير حسام الدين راشديءَ جي ولادت واري ڏينهن سنڌ سڄاڳ ٿي پوندي، ۽ سنڌي پنهنجي پنج هزار سالہ عظيم تاريخ تي فخر ڪندا. ماضيءَ مان سبق پرائي، حال کي بيدار ڪندا ۽ مستقبل ڀانهون ڪولي سندن آجيان ڪندو.

دريا خان دانهن ڪندي، لُون لُون مان للڪاريو،
واڪا ڪندي مڪلي، جي اسان توکي وساريو.

هيءَ ڪتاب نه رڳو سنڌ، وطن عزيز پاڪستان، بلڪ اسلامي ۽ عالمي دنيا جي اڪابر عالمن ۽ محققن جي اولين صف ۾ شمار ٿيندڙ عظيم عالم، محقق، اديب، دانشور ۽ ماهرِ تعليم، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن جي ڏڪائتي وڇوڙي بعد، اُنهن مهربانن جي لکيل تعزيتي تاثرات تي مبني آهي، جيڪي قرب ڪري اسان سان غمخواري ڪرڻ لاءِ پير ڏيئي آيا. ڏاڏا سائينءَ جي ٿيجهي بعد مون کي اهو خيال آيو ته ڏاڏا سائينءَ بابت اُهي تاثرات ڇپرايا وڃن ۽ ان سلسلي ۾ اهو مواد پياري ياءِ حافظ محمد يوسف پنيري سڪندري صاحب جي حوالي ڪيم، جنهن وڏي محبت ۽ محنت سان ترتيب ڏنو ۽ اِهي تاثرات ڪتابي صورت ۾ پڙهندڙن جي آڏو آهن. اميد ته پڙهندڙ ڊاڪٽر صاحب جن جي سوانح، شخصيت ۽ بي لوث خدمتن کي پڙهي، ڊاڪٽر صاحب جي ايصالِ ثواب لاءِ دعائون ڪندا.

هن موقعي تي اهو ڄاڻائڻ مناسب آهي ته مختلف مهربانن جي تحريري توڙي زباني واتان پرچاڻين، فونن ۽ ايس.ايم.ايس ذريعي پهتل تاثرات سان جتي اسان کي وڏو ڏڍ فراهم ٿيو، اُتي اسان جي روحاني رهنما پير سائين سردار عالي جناب سيد شاهه مردان شاهه (ثاني) المعروف قبله سڪندر علي شاهه (پير صاحب پاڳاره) جي روح پرور پيغام سان اسان جي خاندان جي سمورن فردن جي ڏکويل دلين کي نهايت ئي گهڻي آٿت نصيب ٿي. پير سائين سردار جي ان متبرڪ خط جو عڪس، وڏي ادب ۽ احترام سان هن ڪتاب جي مُهڙ ۾ ڏنو پيو وڃي، جيڪو اسان جي خاندان لاءِ هڪ مستقل "دستِ شفقت" آهي.ا سان جي خاندان جو هڪ هڪ فرد، پير سائين سردار جي ان حيات آفرين ڪرم فرمائيءَ لاءِ احسانمند آهي.

اسان محترم ڊاڪٽر عبدالغفار سومري صاحب، محترم سائين گل محمد عمراڻي صاحب ۽ محترم نفيس احمد ناشاد صاحب جا پڻ ٿورائتا آهيون، جن هن ڪتاب جي اشاعت بابت مختلف وقتن تي پنهنجن مفيد مشورن سان نوازيو. ان کان سواءِ مان انيڪ دوستن ۽ خيرانديشن جو شڪرگذار آهيان، جن ڊاڪٽر صاحب جي زندگي ۽ اُن جي رحلت کان پوءِ مون کي دلداري ڏني ۽ مون کي اهو عزم ڏياريو ته بابا سائينءَ جي انسان دوستي، سنڌ دوستي ۽ تعليم سان بي انتها محبت جي پاند کي پنهنجن هٿن مان ڪڏهن به نه ڪڍان ۽ سندن نقشِ قدم تي هلڻ جي ڪوشش ڪريان. الله تعاليٰ مون کي ان ڪم کي سرانجام ڏيڻ جي توفيق عطا فرمائي. (آمين)

– محمد ارشد بلوچ

ٻه اکر

ڪتاب- "ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ"

تعزيتي تاثرات

ڇپائيندڙ: سنڌ ماڻڪ موتي تنظيم، 2011ع

حفيظ قريشي

فياض چنڊ ڪليري

جمن احمداڻي

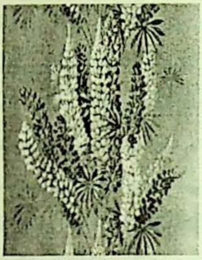
سنڌيا شاهہ

ستار هُليو

وقت
جو
فيصلو

صاعقہ علي جيلاني

ڪهاڻيون

"...ننڍي جي سينڌ اچا ستارن سان سينگاريل هئي. ٽڏي ڪير جهڙي چانڊوڪي پاڇولن سان راند ڪندي، سوڍل جي دل جيئن ٿلڪڻ لڳي هئي. ترخانن جي محلي ۾ سپاهين ۽ چوڪيدارن جي هوڪن کان سواءِ سڄو ننڍو ٻي خبريءَ جي ننڊ سُتل هو. سوڍل سوچڻ لڳو: هيءَ ننڊ پيل ماڻهن ننڍي جو شهر الائي پنهنجي گهرن اندر ڪهڙن ماتمن ۽ روڄن کي لڪايو، ستو پيو آهي. سنڌ جي هن سونهاري شهر جي گهٽين مان اڪيلو لنگهندي هن کي عجيب لڳي رهيو هو. هن ڏاڍي پيار مان ڪميت جي ڪنڌ تي ٿڦڪي هنئي، ۽ ڪميت سراءِ جي اڳيان ڪنڌ نمائي بيهي رهي. سوڍل ڪڙو کڙڪايو. ڪو جواب نہ مليس تہ وري ڏاڍيان ڪڙو هڻڻ شروع ڪيائين. نيٺ ڏڪندي ڏڪندي ٻڍڙي علوءَ اچي دروازو کوليو. هيڏيءَ رات جو ڪنهن مسافر جو اچڻ هن کي هميشہ ڏيجاري ڇڏيندو هو. ترخان، پنهنجي پڄي ويل ترڪ چوڪرن يا ٻانهن جي ڳولا ۾ اڪثر آڌيءَ ويل اچي سراءِ جو دروازو کولائيندا هئا ۽ مسافرن ۽ هن کي مارڪٽ ڪري هليا ويندا هئا..."

_ سراج

"پڙاڏو سوئي سڏ" (ناول)

ڇپائيندڙ: نيوفيلڊس پبليڪيشن حيدرآباد

19؛ع

حفيظ قريشي

ڪلا جو مرتيو

اوجها سئنيٽوريم جي وارڊ نمبر ٽئين ۾، سومار هن جي بستري مٿان بيهي ڪيس هوريان سڏ ڪيو. سڏ تي هن پنهنجيون اکيون کوليون ۽ مرڪندي پڇيائين: "تون ڪنهن مهل آئين؟"

"هاڻ پهتو آهيان." سومار هن جي مُرڪ هاڻي منهن ڏانهن ڏسندي وضاحت ڪئي: "آءُ ٻه ڏينهن نه اچي سگهيس جو تنهنجي ڀاڄائيءَ جا پريا ڏينهن ويجها ڊ.. اڄ صبح جو ڪيس نياڻي ڄائي آهي."

اهو ٻڌي، هن جي هڏڀڃڻ نڪتل، رت ڪان پاڪ، ڏٻيءَ ڏوتل، هرڪ جهڙي مُک تي مرڪ ائين پکڙجي وئي، جيئن اُپرندڙ سج جا ڪرڻا ڌرتيءَ کي چميون ڏيندا پکڙجندا ويندا آهن.

"ننڍڙي جو نالو ڪهڙو رکيو؟" هُن ٻهڪندي پڇيو.

سومار ورائيو "ڀاڄائيءَ جو خيال آهي 'بختاور' نالو رکجيس."

هُن جي ذرا ڏنل اکين منجهان نرمل نهار، پوهن جي جهڳن پويان روهيڙي جي رت رڱي گلن جيان جهاتيون پائڻ لڳي. خوش ٿيندي چيائين: "بختاور مون لاءِ امرتا جو جو نالو آهي."

"اهو نالو هر دور جي ڦورن خلاف جاڪوڙ جو نالو آهي." سومار ٻنيرائي ڪئي. هُو ٻڌڪيو: "اهڙي ماءُ جيڪا سرڻن ۽ ٻازن جي لامارن ۾ پنهنجي ٻچن کي ڪوڙي ۾ ڀيڪوڙي رهندي آهي- ڌرتيءَ وانگر منهنجيءَ ماءُ پرمارن کي اُن ڪٿو ٻه ڪٽڻ نه ڏنو، پر ساهه ڏنو."

هُن وڏو ۽ ٿڪو شوڪارو ڀريو. "جيڪر مون کي ڪا ڌيءَ هجي ها ته آءٌ سندس نالو لاٽي رکان ها. نياڻيون آهن ٻه لاٽيون- سدائين سايون سدائين محنت ڪندڙ، ڪڏهن ٻه نه ٿڪجندڙ."

"تون بختاور کي لاٽي ڪوٺجان، راڻي نه ڪوٺجانءِ." سومار آٿت ڏنس.

"سڀ منهنجون ڌيئرون آهن. اهي ٻه، جيڪي ڪاريون ٿي روز مارجن ٿيون. اهي ٻه، جيڪي رستن تي پنن ٿيون. اهي ٻه، جيڪي دربدر آهن."

هن ڏک هاڻي ۾ ماني لهجي ۾ چيو.

هن کي اُداس ٿيندي سومار موضوع بدلايو: "ڀلا ڪو ملڻ آيو هو؟ مون کي ٻڌڻ ۾ آيو ته دوست گڏيا هئا، ڪين ٻڌايم ته تون ٽي.بي سئنيٽوريم ۾ داخل آهين."

"ته، ڪير به نه آيو هو." ٿورو سوچيندي: "هو سيٺ!..... الائي ڇا نالو هئس،" نرڙ تي هٿ رکندي چيائين: "جنهن ستر واري نماءُ ۾ مارئي کي زوريءَ سانيڪي تان ڪڻڻ وارو چتر خريد ڪيو هو......"

سومار ياد ڏياريس، "هو سيٺ عبدالله ڪاٺين وارو......"

"هو هتي آيو هو، ۽ مون سان مليو."

سومار ڳالهه ڪٽيندي پڇيس: "ڇا هو توهان سان خاص ملڻ آيو هو؟"

"نه هو هتي پنهنجن ڪنهن ڊاڪٽر دوست سان ملڻ آيو هو. مون کي الائي ڪيئن سڃاڻي ورتائين. طبيعت جو پڇيائين ۽ چيائين ته: "ٺيڪ ٿيءُ ته توکان پنهنجي پيءُ جو لائف سائز پورٽريٽ ٺهرائڻو آهي." هن وهاڻي هيٺان سيٺ جو وزيٽنگ ڪارڊ ڪڍي ڏيکاريو، جنهن تي هن کي ٺيڪ ٿيڻ بعد رابطو ڪرڻو هو.

اهو ٻڌائي هو ماٺ ٿي ويو. سومار به الائي ڇو ڏڪوئجي ويو ۽ اوجها سئنيٽوريم جي وارڊ ٽئين ۾ سانت ائين ڇانئجي وئي، ڄڻ ڪائنات سڪرات ۾ هلي وئي هجي.

هو سنڌ ليکڪ ۽ بهترين چترڪار هو. تمام گهڻو حساس هئڻ جي ڪري، هر وقت پيو پيڙائون ڀوڳيندو هو. جڏهن ماءُ ٻوليءَ تي گولي هلي، تڏهن هن جا پير ٿڙيا ۽ هو ڪيترائي مهينا اسپتال ۽ جيل ۾ رهيو. هو ڏاهو ۽ ذات وارو هو، انهيءَ ڪري سلهه جهڙو شاهوڪار مرض، ٻهندڙ جاگيرداري سماج جيان ڪيس اندران ئي اندران کائي رهيو هو. انهيءَ حالت ۾ به هو سائيهه جي سڄڻن سان رني ڪرت ڏسڻ ويو ۽ لاڳيتو هفتو ڪن اتي رهي، انهيءَ عظيم ڪرت جا

سندس قدرتي اصليت، گيرائي ۽ گهرائي جي نظارن وارا به چتر ناهيا. هڪ آئسو ميٽرڪ وِيو (Isometric view) ۽ ٻيو پرسپيڪٽو وِيو (Perspectives view) اهي چتر ڏسي، وڏن وڏن چترڪارن جون ڏندين آڱريون اچي ويون.

سومار ۽ هو، ٻئي ننڍپڻ کان دوست هئا. ٻئي 'ڪاري در' کان 'مٺي در' تائين جي گهٽين ۾ ڪيڏندي وڏا ٿيا هئا. اتي ئي 'موسيٰ لين' جي هڪ ڏيڍ گهٽيءَ ۾ هن جو گهر هو، جنهن جي ڇت ٽين جي چادرن جي هئي، جنهن تي سانوڻيءَ ۾ مينهن ڦڙين جو آواز ائين پاسندو هو، ڄڻ هزارين شيطان ڇت تي چڙهي نچي رهيا هجن. اهڙيءَ حالت ۾ هن جا پنج گهينگهڙا ٻار، رڙيون ڪري پنهنجيءَ نبل ماءُ جي پاسن ۾ وڃي لڪندا هئا. انهيءَ گهر ۾ سندس هڪ ننڍڙو اسٽوڊيو هو، جنهن ۾ "لنگسيڊ آئل" ۽ رنگن جي ڏٻ ڦهليل هوندي هئي. اتي ڪم ڪندي ڪندي هن کي شروعات ۾ سنهون سنهون بخار رهڻ لڳو، ۽ پوءِ ڪنگهه به ٿيڻ لڳي.

هو اسپتال جي ڇت ۾ اکيون وجهيو ڪجهه سوچي رهيو هو. سندس اکيون ڪنهن ويران وسنئون جان پئي لڳيون. کيس ائين ويچاريندي ڏسي، سومار پڇيس: "ڪالهه ڀاڄائي آئي هئي؟"

هو اُداس ٿي سان ٻڌڪيو، "نه ٽيون ڏينهن آئي هئي."

هن جي منهن تي گهري ڏک جا اهڃاڻ تري آيا. سومار کي ڇيائين، تنهنجي ڀاڄائي پنهنجو خيال بلڪل نٿي ڪري، ڏاڍي ڪمزور ٿي لڳي. کيس ننڍڙي سارنگ جو ڏاڍو اُلڪو هو. ٻڌايائين پئي ته: "سارنگ ٺيڪ نٿو رهي. ڪڏهن بخار ۽ ڪڏهن دست ڇڏين ئي نٿا. سانپن جهڙا جيت به پيٽان نڪرن ٿا، ايترو ته ڪمزور ٿي ويو آهي جو هلڻ به وساري ويٺو آهي." سومار هن کي گهر بابت ڳڻتي ڪندي ڏسي پڇيس: "ڪا شيءِ گهران گهرائڻي هجي يا ڪو ڪم هجي ته آءٌ گهران ٿي اچان."

هن منع ڪندين چيو: "نه نه، تنهنجي ڀاڄائي هيءُ ڪنبل ۽ سُئيٽر ڏئي وئي آهي." هن پيرن کان پيل ڪنبل ۽ ٿيلهيءَ ۾ پيل سئيٽر ڏانهن اشارو ڪندي چيو.

"اجا ته سيءُ ڪونهي. بس صبح مهل ڪجهه ٿڌ محسوس ٿيندي آهي، هونئن به هت سياري جي خبر ڪانه پوي، اوچتو اُتر لڳي ۽ سيءُ سرڪڻ ڪندو هليو اچي."

سومار ڪبٽ ۾ ميوات رکندي پڇيس: "ڀلا اڄ ڀاڄائي ايندي؟"

"جي سارنگ ٺيڪ هوندو ته ضرور ايندي." هن پنهنجي پر ۾ پيل پراڻا رسالا کڻي سومار کي ڏيندي جواب ڏنو.

سومار پراڻا رسالا ۽ اخبارون ٿيلهي ۾ وجهندي چيو: "ادا، ڀاڄائي واقعي عظيم آهي."

هن سومار جي اکين ۾ نهاريندي ٿڌو شوڪارو ڀريو.

"اوير جون سڀ عورتون عظيم آهن، چو ته هنن جا ڳڻ محبت ڪرڻ ۽ صبر ڪرڻ آهن آءٌ ته سارنگ ماءُ کي چوندو آهيان: "چري! منهنجي ڳڻتي نه ڪندي ڪر، ٻچڙن جو خيال ڪندي ڪر. جيڪي سک مون توکي نه ڏنا، سي سُک توکي منهنجا ٻچڙا ڏيندا."

سومار کيس لفافي مان دوائون ڪڍي ڏيکارڻ لڳو. "هي ريفادين جا پوپا آندا اٿم. وٺ ۾ وٺ نون مهينن جو ڪورس آهي، پوءِ خير ٿي ويندو."

دوائون ڏسي، هو گهڻو پريشان ٿي ويو. "پر اهي ته تمام مهانگيون هونديون."

"مڙئي خير آهي. نيون دوائون آهن، سلهه جي جيوڙن کي تڪڙو ۽ هميشه لاءِ ختم ڪري ڇڏينديون." سومار کيس دلداري ڏيڻ لڳو، پر هو گهبرائجي ويو. مٿان اوڍيل چادر لاهي ڇڏيائين ۽ پريشان ٿي چوڻ لڳو: "اهي مهانگيون دوائون، نون مهينن تائين آءٌ ڪيئن وٺي سگهندس؟"

"تون ايتري تڪليف نه ڪندو ڪر، هتي به نه دوائون ملن پيون ۽ انهن مان فائدو به نه آهي."

سومار هن کي نرميءَ سان سمجهايو. "تون ڳڻتي نه ڪندو ڪر. ڏس، پاڻ ته ڀائر آهيون، ايڏي خود داري پنهنجن سان نه ڪندو ڪر. آءٌ پاڻيهي بندوبست ڪندس."

هن سخت احتجاج ڪيو: "ڏس، جڏهن اسٽريپٽومائسن

جي سوئين مان فائدو آهي، ملٽيميوٽل ۽ آءِ. اين. ايچ جا حب ۾ ملن پيا، آءُ تہ ريفلاڪين جي پوڻن تي خرچ کي اجايو ٿو سمجهان.“

”پر مون کي ڊاڪٽر بہ چيو هو انهن دوائن لاءِ.“ سومار ڳالهہ کي ڪٽي ڪٽايو.

هن بہ وڌيڪ بحث نہ پئي ڪرڻ چاهيو. ”سومار، هڪڙو ڪم ڪر، سنڌ انسٽيٽيوٽ ڏانهن تہ خط لکجانءِ ۽ چوڻ تہ جيڪي چتر ڪين پسند آيا هجن، تن جي قيمت ڏياري موڪلين.“ آخر ۾ سرباٽ ۾ چيائين: ”مون لاءِ تہ چار شوررو وڃڻ ڏاڍو ڏکيو آهي.“

”اڄ ئي ٿو خط رجسٽرڊ ڪري موڪليان.“ سومار سندس پئي هٿ جهلي زور ڏيندو رهيو. هو هڪدم ڏکارو ٿي پيو. ”ٽي سال ٿيڻ وارا آهن، اڃا سندس سليڪشن ڪميٽيءَ چتر پاس نہ ڪيا آهن. ڪيترا تہ چڪر هنيا اٿر.“ ائين چئي، هو اوچتو خاموش ٿي ويو. ائين ٿئي لڳو، ڄڻ دنيا گونگي ٿي وئي هجي.

پئي ڪجهہ سوچي رهيا هئا. سومار بہ ويچاريندي هڪدم ٽپيءَ ۾ هليو ويو، ۽ ويچارڻ لڳو: ’هي وڏا ادارا ڪيڏا نہ ڪٺور ۽ انساني احساسن کان وانجهيل آهن. شايد هن پنيءَ بانهپ جي بہ- مُنهين اجگر جي وات ۾ قاتل سماجن ۾ ائين ئي ٿيندو آهي. ڏات ڏٺي ائين سُڏڪي سُڏڪي مرندا آهن.‘ سومار سوچيندو رهيو- ’هڪ ڪلاڪار کان وڌيڪ سچ ۽ سونهن جو پارکو ڪير هوندو؟ تون سچ جي ڳولا ۾ نڪتين، پر توکي ڪاٿو- ڪجُ بہ نہ مليو. سونهن جي ڳولا ۾ توکي صرف ڏک، ٻک ۽ ڏنجهہ ئي مليا!‘ سومار جي نظرن سامهون انيڪ جيءَ جهوريندڙ نظارا ڦرڻ لڳا.

مراد فقير دوا جي خالي شيشي کڻي، سانيڪي ۾ ٽپو ڏنو، شپڪو ٿيو ۽ ولالو مري ويو.... ’چرمي‘ سڄي سارڻ تي ڪوس گرسين ۽ ڪيلين کي سڏي رهي هئي تہ منهنجو ولالو سانيڪي منجهان ڪيئي ڏيو. ولالو، جيڪو هڪڙي حب کانءُ واجهائيندي مري ويو. ٿر جي ڪوبل ڪوڪي پئي. هڪڙو هٽ ڪن تي، پيو ٻي ستو هٽ سٿر تي پيو هئس. ڪرئل ڪوڪيندي رهي ۽ ٿر ٻليهو ٿي ڪوئيٽ جي لام تان واريءَ تي ٻي سُڏ ٿي ڪري پئي.. اوچتو واهندا ورڻ لڳا، ۽ پوءِ ڪرئل لتجي وئي.

”جيوي چرمي رو، ولالي سان پيار.“

جو پڙلاءُ ڪارونجهر مٿان آڏري، ڪڇ جي رڻ ۾ رُلي ويو.

سومار کي ائين محسوس ٿيو، ڄڻ مرليءَ جا لهرا ماندا ٿي ويا هجن، ۽ شرناين جو شور دهل جي ٽيڪي تي موت جي ملڻار ۾ پيهندو پيو وڃي.... اوچتو سومار جي خيالن جو سلسلو ٽٽي پيو جو هن سرٻاٽيو. سومار کن ڏنو تہ هو ڪيس چئي رهيو هو: ”سومار، تو ساتوڻيءَ ۾، سنڌوءَ مان سُرن کي سَرجندي ڏٺو آهي، ۽ پوءِ پوهہ جي پارن ۾ سُرن کي مرندي بہ ڏٺو هوندئي؟“ پئي شايد ماڻ ٿيڻ مهل ساڳي ڳالهہ ويچاريندا رهيا. ”سومار! آءٌ چاهيان ٿو تہ نڌڪائيءَ ۽ ويڳاڻائيءَ وگهي مرندڙ ڪلاڪار جي آخري هنڪيءَ جو هڪ وڏو چتر ناهيان.“

سومار سندس ڳلن جي ڪپن کي ڏسي رهيو هو، جيڪي ڪمزور ٿيڻ ڪري وڌيڪ گهرا ٿي ويا هئا. ڳالهائيندي هن جو هڙٻاٽ نڪتل منهن پراڻتو ٿي لڳو، پر هن جون اکيون ائين ٻري رهيون هيون ڄڻڪ اونده انتوڪار ۾ بہ ٻرندڙ ڏيا هجن. هن جو ڳالهاءُ ائين ئي لڳو، ڄڻ ڪو روح هن دنيا مان موٽي اچي پنهنجن سان شڪايت ڪندو هجي.

ٻاهر هوائن جو شور اوچتو وڌڻ لڳو. هونئن بہ ڪراچيءَ جي موسم ڪنهن ڳوٺاڻي جي شهري گرل فرينڊ جان موڊ بدلائڻ ۾ ويرم نہ ڪندي آهي.

هن ڏڪندڙ آواز ۾ چيو: ”شايد واچوڙو لڳو آهي.“

سومار اٿي در ۽ دريون بند ڪيون. ٻاهر يوڪلپٽس، ڪيرا ڪيريا جا وڻ هڪ ٻئي سان ٽڪرائجي شڙٻٽ- شڙٻٽ ۽ شڙاٽ- شڙاٽ جا آواز ڪڍي رهيا هئا. ائين، جيئن ڪنهن محب وطن تي خاڪي ڪوڙا ڪڙڪو ڪري وسي رهيا هجن.

هو وري ڳالهائڻ لڳو ڄڻ اڄ هن ڳالهائڻ جو پڪو پهہ ڪيو هجي. پرهہ مهل، وسامندڙ ڏيئي جي روشني وڌي ويندي آهي. ”سومار، جيوٽيءَ جو آواز ڦاسي گهاٽ ۾ ڇو بند ڪيو ويو هو؟“ هن پڇيو، ۽ رڪي وري پڇيائين: ”سومار، تون ٻڌاءِ، ڀڳت ڪنور کي ڇو شهيد ڪيو ويو؟“

سومار سندس عجيب سوالن تي ڪيس صرف ڏسندو ئي رهيو.

هن ڪروڌ ڀريءَ لهجي ۾ چيو: ”ڪير ڪونہ ٻڌائيندو، پر آءٌ ٻڌائيندس..... اونده جي هر دور ۾ پريت ۽ پلئيءَ جا گيت ڳائيندڙ دلين ۾ خنجر ٽنبيا ويندا آهن، يا ڪين گولين سان....“ هو ڳالھ اڌ ۾ ڇڏي اتي ويهي رهيو ۽ سومار جي ڪلهن تي هٿ رکندي چيائين:

”تون ڇو نٿو ڳالهائين؟ ڇو نٿو جواب ڏين؟“ هن سومار کي ڌونڌاڙيو، پر سومار خاموش ويٺو هو. ”سومار، تون ٻڌاءِ، ڌرتي جي ابهم انسانن جي جيئدان لاءِ روپ سروپ جي ديوين کي غلاميءَ جا گهنگرو ٻڌي ڇو نچڻو پوندو آهي؟“

سومار جي اکين ۾ ڳوڙها ترڻ لڳا، ۽ هو هيڪندو هڪندو ساڳيءَ ريت ڳالهائي رهيو هو: ”راجا اندر جڏهن سنتوءَ ڪناري جي سڀ کان وڏي ۽ حسين شهر دِلمُن کي جلائي خاڪ ڪري ڇڏيو، تڏهن ڪنهن داناءَ دراوڙ وڏي واڪ سندس دربار ۾ ڪيس چيو: ”هن ڏيهه ۾ اڃا هڪ شڪتي زنده آهي، جا اهڙا شهر نئين سر جوڙائڻ جا جتن ڪندي رهندي.“

پوءِ اِندر جي حڪم تي هڪ ديويءَ کي سنگهرن ۾ سلهاڙي پيش ڪيو ويو، جنهن جو دراوڙي راڳ ۽ ناچ، ٻڌي ۽ ڏسي اِندر جون اپسرائون هيسجي ويون. هن جو انگ انگ ائين نچي رهيو هو، جيئن ڪاريءَ اُماس رات ۾ ڪارن بادلن منجهان وڄ چمڪاٽ ڏئي آڪاش تي مرڪندي هجي.

ڳالهائيندي، ڏک وچان هن جا چپ ٿرڪڻ لڳا ۽ ڀريل نڙيءَ سان هن ٻڌايو: ”پوءِ انهيءَ ديويءَ کي دِلمُن جي سڙيل شهر مٿان ٽياس ناهي ٽنگيو ويو، ۽ هن ديويءَ ظالم اندر کي وڏي واڪ چيو: ”ماڻهو دفن ٿي سگهن ٿا، پر گيت اجيت آهن، نرت ۽ سُرت کي ڪو بہ دفنائي نٿو سگهي. گيت آواز آهي جيڪو روح وانگر آزاد آهي. آواز، جيڪو آجائپ جو اعلان آهي.“ تاريخ جو اهو سونهرو ورق ٻڌائي، هو خاموش ٿي ليٽي پيو ۽ سومار سندس وارن کي سنواريندي ڪيس سمجهائڻ لڳو: ”ايڏو ڳالهائڻ تو لاءِ صحيح ناهي ۽ اڄ تہ تنهنجي طبيعت بہ ٺيڪ ناهي.“

هن ڪوبہ جواب نہ ڏنو، ۽ ڇت ۾ ٽڪ ٻڌي ڏسندو رهيو، جڻ ڪو جوتشي نرڙ تي لکيل ڀاڳ کي پڙهڻ جي ناڪام ڪوشش ڪندو هجي.

سومار ڪيس گهريءَ سوچ ۾ ٻڏل ڏسي ٻيهر چيو، ”تون ايترو نہ سوچيندو ڪر. ايڏي جذباتيت صحيح ناهي. زماني ساڻ گڏجي هل. اسان وٽ ائين ئي ٿيندو.“

هو اوچتو اُٿي ويٺو ۽ سومار جا ٻئي هٿ پنهنجن هڏاون چنبن ۾ جهليندي چيائين: ”اسان وٽ ائين ناهي ٿيندو. هيءَ ذات جو ڏيهه آهي. هٽ رات کي برداشت ڪوبہ نہ ڪندو. ڪوبہ نہ ڪندو!“ هُو سخت ناراض پئي ڏسڻ ۾ آيو. سومار کي سندس حساسيت جي پروڙ هئي، انهيءَ ڪري ڪنڌ هيٺ ڪري ماٺ ٿي ويٺو هو. هن سومار جو ڪنڌ مٿي ڪندي پڇيس:

”توکي خبر آهي، اَنل ۽ چنچل پنائيءَ وٽ ڇو رهي پيا؟ انهيءَ ڪري جو اُن دور ۾ پنائيءَ کان مٿي ڪو بہ راڳ جو ڄاڻو نڪتي ڪنڌ ۾ ڪو نہ هو.“ هن پنهنجي سوال جو پاڻ ئي جواب ڏنو. هو کِلڻ لڳو ۽ کِلندي چوڻ لڳو: اَنل ۽ چنچل ويچارا ڪلهوڙن جي دربار ۾ مدح سرائي ٻُڌندي ٻڌندي ڪڪ ٿي ويا. هڪ ڏينهن گهمڻ لاءِ ٻاهر نڪتا ۽ گهمندا ڦرندا وڃي پٽ تي پهتا. اُتي ڏٺائون، راڳ جي محفل متل هئي. پوءِ هو اتي ئي رهي پيا. ميان صاحبن جا ماڻهو ڪين ڳوليندي پهتا تہ هنن چوارائي موڪليو تہ اسان کي راهِ ڏياچ ملي ويو، جنهن جي ڳولا هئي.“ هن جي اها عادت هئي، هميشہ نيون نيون ڳالهيون ٻڌائيندو هو، جيڪي ڪنهن جون ٻڌل ڪونہ هونديون هيون.

سومار هن جون ڳالهيون ٻڌي، مُرڪي رهيو هو پر هو ساڳيءَ ريت اُداس لڳي رهيو هو. هن جي نيڻن ۾ ڳوڙها ڀرجي آيا ۽ سُڏڪندي پڇڪيائين: ”افسوس، منهنجي دور ۾ پنائي جوڪينر بہ قيد آهي!“

سُڏڪندي ڪيس ڪنگهہ جو دورو پئجي ويو. سومار وڏي سندس پُٺي مهٽڻ لڳو. سيالڪوٽ جي سانوري نرس ننڍا ننڍا پر تيز قدم کڻندي آئي، ۽ ايندي ئي پنجابي گاڏڙ اردوءَ ۾ چيائين: ”اوهين مريض سان گهڻيون ڳالهيون نہ ڪندا ڪريو.“ ائين چئي، پر ۾ پيل ڪٻٽ مان انجيڪشن ڪڍي، سرنج ڀريائين. انهيءَ مهل هن کي اُلٽي اچي وئي. وڏي آت ڏٺائين. سجو منهن زرد ٿي ويو هوس. ائين پئي ڀاسيو، جڻ

اندر جو سڀ ڪجهه ٻاهر اچڻ لاءِ آتو هجي، صدين جا سور سوراخ ڪري ٻاهر اچڻ لاءِ بيقرار هجن، ذات جو ڪارونجهر وڪرڻ تي هجي. هوندڻ بہ هارائڻ کان پوءِ جواري پنهنجا کيسا اٿلائي ٻاهر ڪڍي ڇڏيندو آهي.

نرس انجيڪشن هڻي. پل ڪن ۾ قرار اچي ويس. هو ننڊ ڪرڻ لڳو. لاهور شهر جي شام جيان سرمئي سانوريءَ نرس، سومار کي هوريان ٻُڌايو: ”اڄوڪي رات اوهان جي مريض لاءِ ٺيڪ ناهي!! انهيءَ تي سومار کيس ليلڙاٽ پاتي تہ: ”اڄوڪي رات مون کي هت رهڻ جي ڊاڪٽر کان اجازت وٺي ڏي“

ٿورڙيءَ دير بعد کيس لاسي وارڊ بواءِ اچي ٻڌايو تہ هو رات جو پنهنجي مريض وٽ ترسي سگهي ٿو. انهيءَ تي سومار ابوجهہ مائهن وانگر هن جو ٿورو مڃيو، جڻ هن مٿانئس ڪو وڏو احسان ڪيو هجي.

اڌ رات کان پوءِ هن جي اک کلي پئي. سومار کي سڏي پنهنجي سيني تي هٿ رکايائين. دل جو دهڪو تيز ٿي ويو هوس، جڻڪ گهنڊڙ پل ڳڻيندي هجي..... هڪ، ٻہ، ٽي، چار... ڌڪ، ڌڪ، ڌڪ...

هن سومار کي سامهون واري دري کولڻ جو اشارو ڪيو. سومار دري کولي ڇڏي. ڪراچيءَ جي آسمان تي پيلو چنڊ ڪنهن بيواهہ جي پاڳ جيان اُداس لڳي رهيو هو. هن کليل دريءَ کان ٻاهر اُداس چانڊوڪيءَ ڏانهن اکين سان اشارو ڪيو، ”مون کي چانڊاڻ ائين ڀاسندي آهي، جڻ ڪو ويڄ، وڏيل ۽ چڃريل ٻت تي ٽڏاڻ جو ڦهو رکندو هجي. سومار، توکي چنڊ جي سهائي ڪيئن لڳندي آهي؟“ هن جهيڻي آواز ۾ پڇيو.

سومار هن جي هٿ تي پنهنجو هٿ رکندي چيو: ”مون کي تہ اها رات وسري نٿي، جڏهن پاڻ رني ڪوٽ کان ورندي، ٽٽن سن جي ڇوڙ وٽان، ٻيڙيءَ ۾ چڙهي سنڌوءَ جو سير ڪيو هو.“

اوچتو هن جون اکيون ائين ٻري اٿيون، جڻ وسائل قنديل ٻري اٿيا هجن. ”سچ پچ، مون انهيءَ سچي ست گروءَ کان آسيس حاصل ڪئي هئي.“

سومار يادگيرين جي سلسلي کي اڳتي وڌايو: ”ٻيءَ ٻيڙي ۾ تمالي فقير ۽ سندس پٽ علڻ فقير ڳائي رهيا هئا:

”آيل ڪريان ڪيئن،

منهنجو نيهن، اپليو نہ رهي...
ساموندين جي سنگ کي،
روئان راتو ڏينهن...“

سومار سنهي جهونگار ڪرڻ لڳو، ۽ هن سومار جي اکين ۾ پنهنجون اکيون لڙهيندي چيو، هي مُنڌيون آهن، جن لاءِ لطيف سائينءَ چيو آهي:

مادر پائي منڌيون،
وڃان هاديءَ سين.......

سومار جهونگاريندو رهيو. هو سومار جي هٿ ۾ پنهنجو هٿ لوڏيندو رهيو ۽ يادگيرين جي سلسلي کي وڌائيندي ٻڌائڻ لڳو: ”اُن رات جو مون، پانيو، سڄو لاهوت پنهنجيءَ ٻيڙيءَ ۾ لهي آيو هجي. سامهون گهاٽو ٻيلو، جڻ لکين ترارڙ سنڌوءَ جي سرحد تي صف بند ٿي بيٺا هجن.“ هن جون اکيون هيرن جي ڪڻين جيان چمڪي رهيون هيون. هو انهيءَ چانڊوڪي رات جو ذڪر ڪندو رهيو: ”سومار، مون اُن رات پروڙيو تہ سنڌو منهنجي سرير ۾ سمائجي وئي هجي آءٌ ۽ هُو هڪ هجون- ۽ تارن ڀري آسمان ۾ چنڊ لڏين ٿي لڳو، جڻ ڪو گهوٽ زالن جي ميڙاڪي ۾ گهيريل هجي. سومار، آءٌ جڏهن ٺيڪ ٿي ويندس تہ پوءِ پاڻ ٻئي گڏجي چانڊوڪيءَ رات ۾ ’ٺٽمي‘ وٽ سنڌوءَ جو سير ڪنداسين.“

هن جي طبيعت هئي تہ ننڍڙي ڳالهہ ۾ ٻيهي ويندو. هو تمام حسين ڳالهين تي خوشي بہ محسوس ڪندو ۽ رنج بہ. هو هاڻ مستقبل تي ڳالهائي رهيو هو: ”ٺيڪ ٿيڻ شرط، پهرين تہ آءٌ ڀٽائيءَ جي بيتن تي ڇتر ٺاهڻ وارو ڪم مڪمل ڪندس.“ هو ڳالهائيندو رهيو: آءٌ چاهيان ٿو تہ سنڌ جي سڄاڻن آڏو هڪ رٽ رکان تہ هڪ ’سنڌو وديا پون‘ ٺهرائجي، جنهن منجهہ سڀ سڄاڻ علم جو امرت ري ناٽي پيارين.... ۽ ها، سومار.“ هن سومار کي مخاطب ٿي چيو: ”انهيءَ پوَنِ ۾ پنهنجي ڇترن جو نماءُ بہ ڪرايان، جيڪي ڀٽائيءَ جي بيتن تي ٺاهيا اٿم، ۽ ٺاهيندس.“

هن جو آواز تمام جهيڻو ٿي ويو هو ۽ ڪمزوري بہ منهن مان پئي بکيس. سومار ويچارڻ لڳو تہ رڳو چار ڪلاڪ اڳ تہ رت جي الٽي ڪئي هئائين.

”هاڻ تون آرام ڪر، جڏهن بلڪل ٺيڪ ٿي ويندين، تڏهن شروعات کان هر شيءِ تي ويچاربو.“ سومار هن کي صلاح ڏني.

هن سومار جي ڳالهه ٻڌي اڻ ٻڌي ڪري ڇڏي: ”سومار، منهنجو هڪ سپنو به ساڀ نه ٿيو آهي، ۽ جيون مون سان دولاب ڪري رهيو آهي.“ هو بلڪل روئڻهارڪو ٿي ويو هو.

سومار ڪيس دلداري ڏيڻ لڳو: ”تون جلد ٺيڪ ٿي ويندين. اها ڪا لاعلاج بيماري ناهي. بس، تون گهڻا پهه نه پچائيندو ڪر.“

هن سومار جي دلدارين کي بلڪل نظر انداز ڪري ڇڏيو: ”سومار، آءٌ ڪٽ تي ڪُرڙيون هڻي مرڻ بدران مارڳ منجهه مرڻ چاهيان ٿو، مارڳ جيڪو آرڻ آهي، جتي ڪُونڌ ڪُڏندا ايندا آهن.“ هن جو رنگ هيڊو ٿي ويو هو، ۽ ڳالهائڻ ۾ به هبڪڻ لڳو هو.

سومار تمام گهڻو پريشان ٿي ويو ۽ کيس سمجهائڻ لڳو: ”ڏس، تون هاڻ ننڊ ڪرڻ جي ڪوشش ڪر، گهڻو سوچڻ به تو لاءِ سٺو ناهي.“

پر هو پنهنجيءَ طبيعت کان مجبور هو ۽ ڳالهائيندو رهيو: ”هنن ويرين کي ڪهڙي خبر ته ڌرتي ۽ ٻولي امر آهن، انهن کي ڪير به ماري نٿو سگهي، ڪير به ماري.....“

سومار هن کي ائين جهيڻي پر جنوني انداز ۾ ڳالهائيندو ڏسي، گهٻرائجي ٿي ويو ۽ ڊيوٽيءَ واريءَ نرس کي ننڊ مان اُٿاري، ڪيس ٻڌايائين، جنهن ننڊ جون گوريون کائڻ لاءِ ڏنيون. سومار اڇي ڪيس پاڻيءَ جو گلاس ۽ گوريون ڏنيون، پر هن کائڻ کان صفا انڪار ڪري ڇڏيو. سومار گهڻو سمجهايس، پر هو به ضدي هو. صفا ٺٻري واري بيهي رهيو.

ڪجهه دير سانت کان پوءِ هُن پڙڪيو: ”اڄ جيڪي منهنجن چترن جي قيمت ٿا ڏين، سڀاڻي منهنجي بيگاهه موت تي وڏا وڏا مقالا پڙهندا“ ڪروڌ ۽ نفرت هن جي منهن مان بکڻ لڳي. هو وري چوڻ لڳو: ”منهنجي مٽي پچائان، اهي فرادِ ائين ظلم ٿيندا، جيئن ٻير جي پاڙن ۾ پاڻي وجهن تي ماڪوڙا ولرن جي صورت ۾ نڪري، وڻ تي چڙهي ويندا آهن.“ هو سُڏڪڻ لڳو:

”آءٌ ڇا ٿو گهران؟ معمولي اجورو جيئن منهنجا ٻچا بک وگهي مري نه وڃن!“

سومار جو منهن لهي ويو. هو گهٻرائجي ويو. ”ڏس، آءٌ سڀاڻي ئي چار شوري ويندس. هاڻ تون گوريون کاءُ. ڏس، ياد! تو لاءِ آرام تمام ضروري آهي.“

هن پنهنجي جهيڻي ۽ ڪمزور آواز ۾ سختيءَ سان چيو: ”سومار، ڏياري، ڪرسمس ۽ هوليءَ جيان منهنجي مرڻ تي ڪا به رسم نه ٿيڻ کپي!... ڏس، سومار، مون سان وعدو ڪر. انهن کي بلڪل نه اچڻ ڏجان، جن ماءُ ٻوليءَ ۽ ڌرتيءَ سان دولاب ڪيو!“

سومار جو منهن ائين ٿي لڳو، ڄڻ هو هيسجي ويو هجي. تڏهن به هن کي سمجهائڻ لڳو:

”تون ته دل جو مضبوط آهين، تو کي هينئر ڇا ٿي ويو آهي؟ پاڻ کي ڏک ۽ ڏنجهه انهن ڏنا، جن ’گوري‘ پالي پنهنجي مٿان نازل ڪيو. ٿيو ڪنڊ ڪٿي آزاد ٿيو آهي، ڪٿي آهي...... جيڪي نقش ۾ آهن، اهي وري به انهن مٿير ۽ ڇيڪ اُنن جي چرڻ لاءِ آهن.“ سومار ڳالهه ختم ڪندي چيو:

”هاڻ تون آرام ڪر، سڀ خير ٿي ويندو.“

هن ڏند ڀڪوڙيندي چيو: ”ڪهاڙيءَ جو ڏوهه ڪونهي. اهو اسان مان ئي آهي، جيڪو ڪهاڙي منجهه ڳن ٿي، اسان کي وڍي ٽڪي رهيو آهي.“ هن تمام فلسفياڻي نموني سومار جي ڳالهه رد ڪئي: ”ٻنهي کي نيست نابود ڪرڻو پوندو. انهيءَ کان سواءِ جياپي جي ڪابه واٽ ناهي!“

پري کان ايندڙ نرس جي پيرن جي آهٽ تي ٻئي ملڪ ٿي ويا. نرس سنئو هنن ڏانهن پئي آئي. ايتري ۾ پر واري وارڊ جو ڪو مريض زور زور سان ڪنگهڻ لڳو. هن نرس کي اوڏانهن وڃڻ جو اشارو ڪيو، نرس هلڪو گلابي ٽهڪ ڏيندي، پنجابي گاڏڙ اردوءَ ۾ چيو: ”توکي ٻين جو گهڻو اونو رهندو آهي، ايترو خيال پنهنجو به ته ڪندو ڪر.“ نرس پنهنجي مرڪ سان سڀجي وارڊ کي واسيندي، پر واري وارڊ ڏانهن وڃي رهي هئي، ۽ هن جي منهن تي مرڪ ائين ڦهلجي وئي، ڄڻ سُرمئي شام موئن جي دڙي تي لهي آئي هجي. پر وارو مريض هاڻ آتون ڏيئي رهيو هو. ايتري ۾ ٻئي وارڊ جا سمورا مريض به ڪنگهڻ لڳا ڏسندي ئي ڏسندي، سڄو اوجها سنيٽوريم ڪنگهڻ لڳو. ڪن پل ۾ هو به ڪنگهڻ لڳو ۽ آتون ڏيئي رت اُوتڻ لڳو.

سومار دريءَ کان ٻاهر ڏٺو، ڪراچيءَ جو جهرمر جهرمر ڪندڙ شهر، رت جي ٻوڏ ۽ سِلهه جي سيلاب ۾ لڙهندو پئي ويو

◙

فياض چنڊ ڪليري

خودڪشيءَ جي راهه تان موٽيل ماڻهو

مان جڏهن ڪنهن عزت ڀري سرڪاري نوڪريءَ جي حاصلات لاءِ راتين جون راتيون جاڳي، اڻ ڪتابن جا پڙهي ڪيئي ڀيرا پبلڪ سروس ڪميشن جا امتحان ڏئي به ڪامياب ٿي نه سگهيس، پنهنجي سبجيڪٽ توڙي ٻين علمن جو ڄاڻو هئڻ باوجود ڪنهن سرڪاري کاتي ۾ ڪلارڪي ۽ اسسٽنٽ جهڙي نوڪري به حاصل نه ڪري سگهيس، پنجن سالن دوران ڪارخاني جي ڪلارڪي ڪندي گڏ ڪيل جمع پونجي، اسلام آباد ۽ ڪراچي ۾ انٽرويو لاءِ اچڻ، وڃڻ جي ڀاڙن، ڪراين، تعليمي سرٽيفڪيٽن جا ڍڳ فوٽو اسٽيٽ ڪرائڻ ۽ انهن کي اوٿ ڪمشنرن کان تصديق ڪرائڻ ۾ خرچ ڪري چُڪس، تڏهن منهنجي دل ۽ دماغ تي حد کان وڌيڪ مايوسي ۽ ويڳاڻپ حاوي ٿي وئي! پنهنجو وجود ڌرتيءَ تي بوجهه محسوس ٿيڻ لڳو، اهڙين ڪيفيتن جي اثر هيٺ ڪيئي ڀيرا سوچيم ته، اهڙي ميرٽ مار ۽ بي انصاف معاشري ۾ روز روز مرڻ کان خودڪشي ڪري ڇڏڻ بهتر آهي! پر هر ڀيري جڏهن پنهنجي ننڍپڻ جي دوست اِجو اوٺانيءَ سان، شهر جي مُکيه چوڪ تي واقع سندس برياني هائوس تي ٽُڪو ٽُڪو ملندو هوس ته هو ڪِلائي ڪلائي ڪيرو ڪري ڇڏيندو هو. ونس ماڻهو جي من ۾ ڪاٺ هڻڻ جو ڪمال جادو ۽ هنر هو. سندس زنده دلي ۽ خوش مزاجيءَ جي پاڪرن ۾ پڪوڙجڻ بعد مون کي زندگي ٻيهر ٻانهون کولي آجيان ڪندي نظر ايندي هئي...! پنجين درجي ۾ پڙهڻ دوران اڌ ۾ اسڪول ڇڏي، در در جا ڌڪا کائيندڙ اِجوءَ جون ڳالهيون ٻڌي اچرج ۾ پئجي ويندو هوس. ڏهن سالن کان برياني کپائيندڙ اِجو اوٺاڻي دنيا جهان جي سياست، ڪاروبار، انسان جي اندر ۽ ٻاهر جي ورتاءَ ۽ نفسيات جو وڏو ڄاڻو هو...! مان جڏهن پنهنجي ناڪام محبتن، غربتن، حق تلفين جي تلخين ۾ سرجيل شاعري ٻڌائيندو هوس ته هو سرد آهه ڀري چوندو هو ته مان جيڪڏهن گذريل پندرنهن سالن کان ادبي ۽ انقلابي شاعري ڪرڻ بدران ڪيسٽي شاعري ڪريان ها ۽ منهنجا ڪلام آخري جلال، ننڍڙي جلال جهڙا راڳي ڳائن ها ته، هيل تائين ٻيو نه ته، ڪنهن ڪيسٽي ڪمپنيءَ ۾ شاعري جي سليڪشن وارو ڪم ڪري سٺيو ٽُڪر کاوان ها يا ڪنهن خانگي چينل تي شاعر سان گڏ گلوڪار بڻجي هزارين دلين تي راڄ ڪريان ها...“ هو چوندو هو ته: ”اسان جهڙن جذباتي ۽ آدرشي ٽائيپ شاعرن جي هن سماج کي ڪابه ضرورت ناهي، اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيندڙ اسان جي شاعري پڪوڙن ۽ سموسن جو لباس بڻجي ويندي آهي ۽ بازاري ڳالهيون ڪندڙ شاعرن کي سونا تاج پارايا ويندا آهن...!“

سندس اهڙيون ڪريون ڳالهيون مون کي اڪثر اُبي مان ڪڍي ڇڏينديون هيون ۽ مان ڪيس اهو چئي ته ”اِجوا ڏسجانءِ هڪڙي ڏينهن اسان جي شاعري انقلاب آڻيندي“ ڪائنس ٻن ٽن ڏينهن تائين سوشل بائيڪاٽ ڪري ڇڏيندو هوس پر سچي ڳالهه اها آهي ته، هن کان سواءِ سرندي به ڪانه هئي...! هن کان سواءِ هن شهر ۾ ٻيو منهنجو هو به ڪير...!؟ بابو جڏهن اسان ٻچن جي پيٽ جي باهه اُجهائڻ لاءِ ڏاڪي جي ڪارخاني ۾ ڏينهن رات خطرناڪ دزي سان سينو ساهيندي هڪڙي رات ڪارخاني جي وايون ٻتال ڪندڙ شور ۾ هميشه هميشه جي لاءِ خاموش ٿي ويو...! ان کان پوءِ منهنجي مختصر خاندان جو چڻ سڀ ڪجهه لُڙهي ويو...! بابي جي ڪُمهلي موت پڄاڻان شهر ۾ مزدوري ڪندڙ ٻنهي وڏن ڀائرن، ڪارخاني ڀاران مليل ڪوارٽر کسجڻ کان پوءِ امڙ کي ساڻ ڪري ڳوٺ وڃي وسايو... اتي هارپو ڪندي ۽ روز شام جو پنگ جا ڪوندا پيئندي جواني ڳاري ڇڏيائون...! بابي جو خواب هو ته مان پڙهي لکي صاحب بڻجان... انهيءَ خواب کي ساڀيان ڪرڻ لاءِ امڙ مون کي پاڻ سان گڏ ڳوٺ وٺي وڃڻ بدران، هتي شهر ۾ منهنجي ٺيڪيدار مامي ۽ ماميءَ

وارن وٽ منهنجون پارتون ڪندي ڇڏي وئي هئي...! پر پٿرن ۽ سيمينٽ جا بنگلا ۽ لنڪ روڊ ناهيندڙ مامي، مون سان ڪنهن خساري واري نيڪي جيان ورتاءُ ڪيو... سڄو ڏينهن ڊريسنگ ٽيبل آڏو ويٺل مامي، منهنجي حوالي سندن اڻ پليا ضدي ٻار وندرائڻ لاءِ حوالي ڪري ڇڏيا... ۽ مان سر ڇُپائڻ ۽ ٻن ويلن جي ماني ڪائڻ خاطر ضعنا، مهڻا سهندي سهندي يونيورسٽي تائين پهتو هوس. والدين بدران، مامن جي ماتحت رهندڙ ٻارڙن جي خود اعتمادي ۽ ڏاڍپ، سندس ديبل خواهشن جيان ديجي ويندي آهي...!!

پڙهائيءَ جي خرچ لاءِ ڏينهن جو يونيورسٽي اٽينڊ ڪندو هوس ۽ رات جو انهيءَ ساڳي ڏاڪي جي ڪارخاني ۾ ڪلارڪي ڪندو هوس، جتي بلبي زندگيءَ جو آخري ايذائيندڙ ساهه کڻي دم ڏئي حوالي ڪيو هو...! وڏن جي رهبري نه هئڻ، پڙهيل لکيل فيمليز جي هڪجيترن جي سنگت نه ملڻ ڪارڻ، مون کي اها پروڙ نه رهي هئي ته اڄوڪي دور ۾ ڪهڙي پروفيشنل ۽ ترايَ روزگار ڏياريندڙ ڊگري هوندي آهي! سوشيالاجيءَ ۾ ماسٽر ڊگري فرسٽ ڪلاس ۾ ماڻڻ جي باوجود، مسلسل ٻن سالن جي ڊڪ ڊوڙ ڪان پوءِ به ڪا گريڊ پوسٽ حاصل ڪري نه سگهيس. واسطن، سفارشن ... نهوند. ڪنهن وڏي اين. جي. او ۾ نوڪري ڏيارڻ جي راهه ۾ رُڪاوٽ بڻجي وئي!

اِجو نه هجي هان ته شايد مان به هيل تائين ...وٽ وڃي هر ڪامي، جهار هڪلي گمنام زندگي گذارڻ تي مجبور ٿي وڃان هان...! زندگيءَ ۾ جيڪڏهن ڪنهن جو هڪڙو به سچو دوست هجي ته اهو وڏو ڀاڳوارو انسان هوندو آهي! گذريل هڪ مهيني کان اِجوءَ وٽ نه ويو هوس... سندس ڪرين ڳالهين آپي مان ڪڍي ڇڏيو هو... ٿڌي دماغ سان سوچڻ، ويچارڻ بعد لڳم، اِجو اوٺائيءَ سورنهن آنا سچ ٿي ته چيو هو "امير ديس جا غريب شاعر! هتي سرڪاري عهدا ۽ سڀيئون نوڪريون صرف ٻن قسمن جي ماڻهن کي ملنديون آهن، هڪڙا اُهي جن وٽ ساون، ڳاڙهن، نيرن نوٽن جون پريل نوڪريون هجن... يا وري انهن کي جن وٽ پنهنجون يا مسواڙي ناهوڪيون چوڪريون هجن...!

اِجوءَ مون کي آخري ڀيري ملاقات موڪلائڻ مهل مفت ۾ ڪارائتي صلاح ڏني هئي ته: "لفظن جا جادوگر! توکان نه دلالي پُڄندي نه ئي چمچاگيري، تون ڪنهن وزير، مشير جي شان ۾ ڪو قصيدو به نه لکي سگهندين... انهيءَ ڪري ڦرٽي ڪُرسيءَ جو ڦرڪو مغز مان ڪڍي، مهل جو ڪارخاني جي ڪلارڪي سنڀال، ڪي سڄي پنيان اڏ به نه وڃائي ويهين...!!" ان ڏينهن، جڏهن مون کي پنهنجي زندگيءَ جون سموريون شاهراهون آپگهات جي اجڙيل اسٽاپ تي کُٽندي نظر آيون هيون... زندگيءَ جو موهه، موت جي اونداهي آغوش ۾ وڃڻ لاءِ، مامي جي ضدي ٻارن جيان ڪيئن ڪندي محسوس ٿيو هو... تڏهن مون ان شهر جي رستن، گهٽين، گهٽين چوراهن، باغن سينيمائن ۽ چڙيا گهر جو آخري طواف ڪرڻ جو حتمي فيصلو ڪيو هو، جنهن شهر جي هيڪاريل هوائن ۾ تحليل ٿيندي مون انيڪ سپنا ۽ خواب ڏٺا هئا. صبح سوير اُٿي، فجر جي نماز پڙهڻ پڄاڻان، نريل چانهن جو ڪوپ پي گهران نڪتو هوس... صدر، حيدر چوڪ، ريشم گلي، قدم گاهه مولا علي، سنڌ ميوزيم، راڻي باغ ۾ واڙيل پولڙن جا چبرا ڪڍي ڪڍي، ڪوڪلا ٿڪ ڏئي پڃري ۾ قيد انهيءَ بيمار اُداس شينهن جيان محسوس ڪيم، جنهن جي پريميڪا راڻي، گذريل هفتي ڪيس هميشه هميشه جي لاءِ هيڪلو ڇڏي هلي وئي هئي... منهنجي ته 30 سال ڄمار هئڻ باوجود ڪا پريوش محبوبه ٿي نه سگهي هئي... يونيورسٽيءَ ۾ پڙهڻ دوران غربت هميشه منهنجي ڪلپنائن جي پيرن ۾ زنجير بڻيل رهي ۽ مان چاهڻ جي باوجود، ڪنهن به حسينه کي چاهت جو ڳاڙهو گلاب ڏئي نه سگهيو هوس...! پاڙي ۾ رهندڙ عمر ڇڙهيل ڪنوارين ۽ سيئي پنيان ٻوڙيندڙ مردن جي اداس زالن جي پياسين نگاهن ۾ ٻڌڻ جي خواهش، مامي جي نصيحتن ۽ دڙڪن آڏو ڦٿڪي ڦٿڪي مري وئي...! راڻي باغ منجهان نڪرڻ وقت دل ۾ پنهنجي پياري دوست اِجوءَ سان آخري ملاقات جي خواهش جاڳي پئي... پنڌ ئي پنڌ صدر تائين وڃڻ جو فيصلو ڪندي سوچيم، اِجوءَ کي اڄ آپگهات ڪرڻ جي فيصلي بابت نه ٻڌائيندس، نه ته هُو پنهنجي ڳالهين جي ڳوٺ ۾

ڙاٽي ڙاٽي، مون کي انهيءَ زندگي ڏانهن وٺي ايندو جنهن زندگي گذاريل ٽيهن سالن دوران مون کي اڌورن خوابن ۽ اڌورين خواهشن کان سواءِ ڪجهه به نه ڏنو هو...!

مان جڏهن اِجوءَ جي برياني هائوس جي ويجهو پهتس، ته سچ، ترتيءَ کي آخري ڇُهي ڏئي الوپ ٿيڻ وارو هو... اِجوءَ دوڪان جو شٽر لاهي، تالا هڻي رهيو هو... تالا هڻي، پٺي ورايائين ته منهنجي وساٽل، هارايل ۽ ٿڪل وجود تي نظرون پيس. ويجهو اچي، مون کي ٻنهي هٿن سان ڪلهن وٽان جهلي، پيرن کان مٿي جي چوٽيءَ تائين ڏٺائين. لڳو، هن منهنجي اندر جي فوٽو اسٽيٽ ڪاپي پڙهي ورتي... چڪي ڪٺي سيني سان لاتائين.

"دلبر! اڄ وري زندگيءَ کان ناراض آهين... پيلي ڏاهو ٿيءُ... زندگي لنڊي بازار مان خريديل ڪا سستي پتلون ناهي، جڏهن دل چاهيو پاتو، دل نه چاهيو ته لاهي ڦٽي ڪري ڇڏيو...!" اِجوءَ جي چهري شناسيءَ تي دنگ رهجي ويس...! هن منهنجي سر ٿيل هٿ پر، پنهنجو زندگيءَ سان ڀرپور هٿ ٿڦايو... اسان حيدر چوڪ وٽان مٿي، ايس پي آفيس وٽان لنگهندا، بسنت هال جي ڪاپي پاسي قلندر ٻاڪڙا هوٽل تي، پرپري ٽيبل جي پرسان ربڙي ڪُرسيون سوري اچي ويٺا هئاسون... جتي اڪثر اسان جون شامون ڪچهريون ڪندي گذرنديون هيون...!

ڪي ڪن خاموشي منهنجي ۽ اِجوءَ جي وچ اوپرائپ جو چار اُڀندي رهي. زندگيءَ کان ناراضگي، مون کان سمورا لفظ ڦُري ورتا هئا. پڇتاءَ، پيڙا ۽ لاحاصل جي بوجهه منهنجي ڪنڌ کي جهڪائي ڇڏيو هو. اِجوءَ منهنجي جهڪيل چهري کي پنهنجي هٿ سان مٿي ڪري، منهنجي وياڪل اکين ۾ نهاريندي چيو، "دلبر! نوڪري ۽ ڇوڪريءَ جو ڏک ته جهڙي ڇڙي چانڊ کي سونهين نه ٿو، اهي ٻئي ته زندگيءَ ۾ اينديون وينديون رهنديون آهن، توکي جي ڪا سرڪاري غلامي نه ٿي ملي ته ڪنهن حسينه جو ٻلتو غلام ٿي پئه...!" مون وجود جي سگهه سهيڙي چيو، "يار اِجو! تون ٺيڪ چوندين هئين، هن مملڪتِ خداداد ۾ خدا جي خلقيل ٻندن لاءِ ڪابه نوڪري ناهي...!" منهنجو چهرو پيڙا ۽ پڇتاءَ جو بليڪ اينڊ وائيٽ پوسٽر ٻڻجي پيو. اِجوءَ هڪ وڏو ٽهڪ ڏنو ۽ پنهنجو پراڻو تڪيه ڪلام ورجايو...Dear! Money is Honey ملاءِ تاڙو...

اِجو جي زماني شناس نندڙين، چنجهين اکين ۾ نهاريندي چيم:

"يار اِجو! تون پنجين درجي ۾ پڙهڻ دوران تعليم ۽ اسڪول کي الله واهي ڇڏي، نجاڻ ڪهڙين گهٽين ۾ گم ٿي ويو هئين... پندرنهن سال اسان ٻنهي جي وچ ۾ زندگي کي ٽين ڪربلائن ۽ تماشن سان ڳنڍيندا رهيا... تو ڪا سرڪاري نوڪري به نه ڪئي... مون کي ٻڌاءِ تون هن ملڪ جي سسٽم کان ايترو واقف ڪيئن ٿي وئين...؟ توکي ڪهڙو الادين جو چراغ هٿ اچي ويو...!؟"

اِجوءَ پنهنجي نرڙ کان مٿي چمڪندڙ گنج تي هٿ ڦيريندي چيو:

"امير ملڪ جا غريب الوطن شاعر! مون هيءَ گنج، پاپ ۽ راڪ ميوزڪ تي مٿا ڌوڻيندڙ ٻتال مخلوق کي ڏسي فيشن طور نه ڪرائي آهي. منهنجي سون ورني جواني جا سونا رنگ ۽ منهنجي گهاٽن وارن جون پاڙون هن ناڪاره، ڪرپٽ رياست جي اڏوهيءَ ڪائي ڇڏيون... پيٽ جي باهه اُجهائڻ لاءِ ڪنيل ڪارخانن جي وزني پورين ۽ بي حس وقت جي راڻپوڻ مون کي وقت کان اڳي پوڙهو ڪري ڇڏيو..." اِجوءَ جي اکين ۾ جوالا مُکي ٻري رهي هئي... ڪن رکي هن چيو، "مون نوڪريون ڏيندڙن ۽ وٺندڙن کي ونحن اقرب کان به ويجهي کان ڏٺو آهي...!!" اِجوءَ جي آواز منجهان مقتول موسمن جون صدائون ٻُرندي محسوس ڪيم. پلاسٽڪ جي جگ مان پاڻيءَ جو گلاس ڀري ڏانهس وڌايم. هن هڪ زهر آلوده مُرڪ سان مون ڏانهن ڏٺو، گلاس وٺندي چيائين: "پيارا! جنم جنم جي تشنگي اُجهائڻ لاءِ سمونڊ به قطره ٿي وڃن ٿا...!"

اِجوءَ هڪڙي ساهيءَ ۾ پاڻيءَ جو گلاس اکيون ٻوٽي اندر اوتي ڇڏيو. سندس ٻرندڙ اکين ڏانهن ڏسندي چيم: "يار اڌ عمر پڙهڻ ۽ سُٺي نوڪري ماڻڻ جا خواب ڏسندي گذري وئي، ابو امڙ مون کي آفيسر ڏسڻ جي

حسرتن ۾ ٽڏا شوڪارا پرينڊي پرينڊي، پاڻ سرد آهه ٻجهي ويا... وڏن پلئرن شهرن ۾ ڪا راهه نه ڏسي، ڳوٺ وڃي ابائٽا اجها وسايا... هاڻ جڏهن چئني طرفن ڏانهن ڏسان ٿو ته ڪابه راهه نظر نه ٿي اچي... تون ٿي ٻڌاءِ ته آپگهات نه ڪريان ته ڪهڙو ڪارو مُنهن ڪريان...!؟"

اِجوءَ مون ڏانهن مياري انداز سان نهاريندي، بيري کي رڙ ڪئي: "چونٽو! وارو ڪر، ٻه ڪڙڪ پتي چانهيون ڪٺي اچ...!" ۽ پوءِ هوررڙيان مُرڪندي چيائين، "متان يار، قيامت ڏهاڙي ميار ڏئين ته، مرڻ کان اڳ مون سندس ڪابه خدمت نه ڪئي...!"

چيم، "اِجو! مذاق نه ڪر، مان سنجيده آهيان، ڏيڻ ۾ ڦاسي پيو آهيان، جنهن پاڻيءَ سيراب ۽ اوندهه کان سواءِ ڪجهه به ناهي، ڪا واٽ ڏس، سونهون ٿيءُ...!"

"هون... واٽ ڏس... سونهون ٿي... اڳ ڪڏهن منهنجي مُفت ۾ مائيل ڪروڙن جي صلاحن تي هليو آهين... جو هاڻ هلندين...!؟"

چيم: "اڳي ٻي ڳالهه هئي...!!"

چيائين: "ٻي ڳالهه ڪيئن هئي، ڇا ٻيو جنم وٺي آيو آهين..."

چيم: "بيلي خدا جي واسطي، زخمن تي لوڻ نه ٻُرڪ...!"

ٽهڪ ڏيندي چيائين: "واندي ماڻهوءَ جي زخمن تي لوڻ ٻُرڪڻ، لوڻ جو زيان... ڪير ڪندو...!!"

اِجو ڪي پهر چپ ٿي پنهنجي چمڪندڙ گنج کي کنهندو رهيو... سامهون چانهه کٺي ايندڙ ٻارهن، تيرهن سالن جي بيري ڏانهن ڏسندي چيائين: "هوٽل تي بيراگيري ڪري سگهندين...!؟"

"ڇا...!؟" منهنجي وجود کي باهه لڳي وئي.

"چيم نه، ته تنهنجي سيائي مغز ۾ منهنجي ايائي ڳالهه نه ماپي سگهندي..."

اِجوءَ چانهه جي ڪوپ مان سپ ڀريندي چيو:

"پر يار! تون پاڻ انصاف ڪر، ايتري پڙهائي، محنت، اوجاڳا، ڊگريون...!؟"

منهنجي ڳالهه تي هن هڪ ڇرواڳ ٽهڪ ڏنو ته سندس پيلا ڏند ظاهر ٿي پيا.

چيائين: "انصاف جا طلبگار، هتي انصاف رڳو قانون جي ڪتابن ۾ دفن ٿيل آهي. جنهن رياست ۾ انصاف جي ديويءَ جي اکين تي ڏاڍ، جبر ۽ حق تلفين جي ڪاري پٽي ٻڌل هجي ۽ ڪنن ۾ رشوت، سفارش ۽ اقربا پروري جي ڪپهه جا ڀڙا وڌل هجن... اُتي آڱوٺي ڇاپ ماڻهو وزير ۽ پوسٽ گريجوئيٽس پڪوڙا ڪپائيندا آهن...!"

مون اِجوءَ جي لهجي ۾ تلخين ۽ پيڙائن جا پڙلاءُ گونجندي محسوس ڪيا... هن اونهو ساهه کڻي چيو: "توکي خبر آ، مان پنجين درجي ۾ پڙهائي اڌ ۾ ڇڏي مزدوري جي آڙاهه ۾ ڇو ڦاٿو هوس...!؟"

مون ڪا به ورندي نه ڏني. ڇاڪاڻ اسڪول ڇڏڻ بعد، پندرنهن سالن تائين اِجوءَ سان ڪو به رابطو ٿي نه سگهيو هو. پندرنهن سالن پڄاڻان ڪيس ڏٺم ته ٻرياني کپائيندي ڏٺم.

اِجوءَ سامهون ننڍي وهيءَ جي ويٽر کي، هٿن ۾ چانهه جا ڇهه ڪوپ، سلسر کڻي ايندي ڏسي چيو:

"اهو نينگر جيڪو هٿن ۾ پنهنجي وت ۽ وجود کان وڌيڪ وزن کڻي رهيو آهي... ان ويچاري جي پورهئي سان يقيني طور سندس گهر جا، ڪوپ سلسرن جيترا ڀاتي واڳيل هوندا..." اِجوءَ ڪچي عمر جي ويٽر جي وجود کي ائين حسرت ڀرين نگاهن سان ڏسڻ لڳو ڄڻ منجهس پنهنجو وڃايل ٻاروتڻ ڳوليندو هجي...! نينگر جڏهن اسان جي ٽيبل وٽان گذري اڳتي وڌي ويو، تڏهن اِجوءَ ٻيهر ڳالهايو:

"مون سان به ائين ٿي ٿيو، بابو مزدوري ڪندي جولاءِ جي هڪ ڪڙهندڙ ڏهاڙي پنج ماڙ عمارت تان سرون جهپيندي، موت هٿان جهپجي ويو... اماڙ کي جوانيءَ ۾ بيواهه ۽ اسان ٽن ڀائرن ۽ ڀيڻن کي يتيميءَ جو روڳ ڏئي ويو...!"

اِجوءَ جون اکيون ڀريون پيرو گهمجندي ڏٺم.

چيم: "يار اِجو! شابس اٿئي، ڪڏهن به ايڏي وڏي هلچي جو ذڪر ئي نه ڪيئي... مون سوچيو هو، شايد توکي پڙهائي جو شوق ئي نه هو...!؟" اِجوءَ پنهنجي هٽ جي پٽيءَ سان، ضبط جا ڪنارا ٽوڙي وهندڙ ڳوڙها

اڳهندي چيو: "يار! پنهنجي ڏکن جون ڳالهيون ڪري توکي ڏکارو چو ڪريان هان... اڄ الائي ڪيئن ماضي اکين آڏو تري آيو آهي..." اِجوءَ جڳ منجهان پاڻيءَ جو گلاس ڀري، ٻن، ٽن ساهين ۾ پيئڻ کان پوءِ چيو:

"هڪڙي ٻار کي هٿن ۾ قلم، ڪتاب کڻڻ ۽ سٺا ڪپڙا پهرڻ جو شوق نه هوندو آهي ڇا...!؟ ۾ جڏهن زندگي مذاق مٿان مذاق ڪندي آهي ۽ هٿن مان قلم ۽ ڪتاب ڇڏائجي ويندا آهن...!!" اِجوءَ جو درد سندس اکين مان ڇٽي منهنجي اکين ۾ اوتجي رهيو هو...

"پر يار اِجو! تنهنجي امڙ، ماسي ڇٽڻ نه سگهڻ زال هئي... پاڙي اوڙي ۾ سندس سلائي، ڪڙهائيءَ جي هاڪ هوندي هئي... اها توکي اڳتي پڙهائي پئي سگهي...!؟"

"اها ته زنده هجي هان ته پڙهائي هان...!"

"ڇا...؟" منهنجي وجود تي ڄڻ چپ ڪري پئي.

"ابي جي ڪمهلي موت کان پوءِ، امڙ پنهنجي بيواهه پڻي جي درد ۾ زندگيءَ جي طويل اڪيلائيءَ جي احساس کي اسان اولاد جي اکين جي معصوميت ۾ تحليل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. مون کي چڱيءَ طرح ياد آ......!"

اِجوءَ جون اکيون ڄڻ ماضيءَ جي ڏنتلڪن ۾ وڃائجي ويون هيون.

"امڙ منهنجي بي آسمان مٿي تي ملمتا جو هٿ ڦيريندي چيو هو..."

اِجوءَ جو لهجو، يتيميءَ جو ڳهاءُ ٻڌجي پيو.

"امڙ چيو هو: اِجو! تون دل نه لاهه، تون پڙهندين... ضرور پڙهندين... جيسين منهنجي اکين ۾ نور ۽ هٿن ۾ سگهه سلامت آهي... تيسين تنهنجي هٿن ۾ قلم ۽ ڪتاب هوندا..." اِجو ڪي ڪن سانت ٿي ويو...! ڪهلنڊڙ ٿڌڙي هوا جي هيرن باوجود، اِجوءَ جو چهرو پگهر ۾ شل ٿي ويو هو. (مون محسوس ڪيو، زندگيءَ ۾ آيل اڻ ڏٺا حادثا ۽ ڏک، ماڻهوءَ جي وجود تي سدائين ٽانڊن جي برسات جيان وسندا رهندا آهن...!)

سدائين يارن کي کِلائيندڙ، مُرڪون ۽ ٽهڪ ورهائيندڙ، اِجو اوٺائيءَ جي واتان سندس ڏکن ڀري زندگيءَ جون وارتائون ۽ ڳهٽلئون ٻڌي، سندس وجود کي ڏکن جي ڳهاڻي بڻ جيان محسوس ڪرڻ بعد، منهنجي ڳوياڻيءَ جي سگهه موڪلائي وئي. لفظن منهنجي باطن سان تعلق جي نازڪ تند ڄڻ ٽوڙي ڇڏي کي ڪن اکيون پوري ڇڏيم. ڳوڙهن ضبط جا بند ٽوڙي ڇڏيا... ڪنڌ ڦيري ڳوڙها اگهي ورتم. ڦرڪندڙ چپن سان اندر جي اونهاين منجهان، لفظ چوندي ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪيم. "امڙ...ڪ...کي...ڇ...ڇا...ٿ... ٿيو... ڪا... بيم...بيماري...!؟"

"نه يار...! منهنجي مريم جهڙي معصوم ۽ پوتر ماءُ کي ڪنهن بيماري نه، هن جنسي بيماريءَ ۾ مبتلا، وحشي بگهڙن جي ٽڙ مان هڪڙي وحشي بگهڙ ماري ڇڏيو...!" هاڻ ماحول مٿان اونده، ڪنهن گناهه گار جي ڀيانڪ گناهه جيان رات ڇانئجڻ لڳي هئي...!

سامهون ڪجهه پريرين ڪرسين تي ويٺل آڏو گراهڪن هڪ اٺن، نون ورهين جو ٻالڪ، ننڍڙن هٿن ۾ احتياط سان پڪڙيل چولن جو ٿالهه ٽيبل تي رکي، اکين ۾ ڪائنات جيڏي التجا اوتي، چولا وٺڻ لاءِ منٿ ڪري رهيو هو ۽ معصوميت جي احساس کان وانجهيل ماڻهو، اکين ۾ تڪار آڻي ٻالڪ کي ڇڙٻي رهيا هئا...! ٻالڪ، سراپا مايوسي ۽ ڏک جو ديوتا بڻجي جڏهن اسان آڏو آيو، ته پنهنجي خدائي چهري ۽ اکين ۾ ٻيهر التجائن جون ڏيئيون ٻاري چوڻ لڳو، "سائين... ڀلا... توهان ئي شولا ڪڻي وٺو...!؟" ٻالڪ جي سراپا التجائن منجهان فرشتن جهڙي معصوميت ڇُلڪي رهي هئي...!

اِجوءَ ٻالڪ جي مٿي تي ٻاجهه وچان هٿ ڦيريندي چيو: "پٽ! ڳهٽي جا آهن...!؟"

ٻالڪ جي ڪچي وهي ۽ ڪاروباري ٻوليءَ کان نا آشنا ذهن، اِجوءَ جي ڳالهه سمجهي نه سگهيو. "سائين! اوهان جيترا وٺو!؟"

”سڀ گهٽي جا آهن...!؟“ اِجوءَ جي سوال تي معصوم ٻالڪ جو وجود روشن تاري جيان ڪِرِي پيو. سندس ڏيئن جهڙيون اکيون خوشيءَ وچان جرڪڻ لڳيون. اِجوءَ جي وجود تي ڪن پل لاءِ ننڍڙي ٻار جو گمان ٿيو! هو شايد ان ٻالڪ جي سيلهه ۾، پنهنجي ٻاروتڻ جو ڪو لمحو ڳولڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. (پر ويل وقت ۽ ٽُل تند ڪٿي ٿا موٽي ۽ جڙي سگهن...!؟)

”شائين! اوهان جيترا مناسب سمجهيو...؟“ ٻالڪ جي لهجي منجهان، اڻ لکي خوشي ۽ اطمينان جو احساس پوپٽ جيان پرڙا سلهيندي محسوس ٿيو.

”پُٽ! شيءِ تنهنجي آهي، اگهه به تون ٻُڌاءِ نه!“ اِجوءَ ٻالڪ جي اکين ۾ ٻاجهه وچان نهاريندي، تنبيهي انداز ۾ چيو: ”ڪڏهن به پنهنجي پورهئي جي اگهه جو اختيار ٻئي ڪنهن کي نه ڏجانءِ... هي دنيا مفت خورن جي اٿئي...!“ ننڍڙو ٻالڪ، اِجوءَ جي وڏي ڳالهه جي گهرائي سمجهي نه سگهيو. ٿالهه خالي ٿيڻ جي خوشيءَ وچان صرف ڪنڌ هاڪار ۾ لوڏي ٿالهه ۾ بچيل، ڳيل چولا، ڪيسي مان ڪڍيل مروڙيل اخبار کي ٽيبل تي سٽو ڪري، انهيءَ تي لاهيندي چيائين: ”شائين! چولا ته ويهين رپن جا ٿين ٿا... اوهان جيڪي ڏيو...!؟“

اِجوءَ پاسي واري ڪيسي مان ويهن رپين جو نوٽ ڪڍي، ٻالڪ جي ترِيءَ تي رکيو، ٻالڪ پيسا ورتا ۽ اوچتو ملي ويل خوشيءَ جي احساس ۾ سرشار ٿي، ٽپنگ، ٽپا ڏيندو هليو ويو. اِجوءَ هوٽل تي اندر ۽ ٻاهر واري ڪنڊ ۾ چوڪراٽ ٻيرن کي سڏيو ۽ ورتل چولا سڀني حوالي ڪري ڇڏيا. ٻئي ٻيرا، ٿورائتين اکين سان اِجو ۽ مون ڏانهن ڏسندا، ٻڪن ۾ جهليل چولا وات ۾ وجهي چٻاڙيندا، پنهنجي ڪمن سان لڳي ويا. اِجوءَ جي چهري تي به اطمينان ۽ آسيس جا اولڙا عيان ٿي پيا. (مون سوچيو: جن انسانيت جو ٻاروتڻ، وقت جي سوليءَ تي ٽنگجي ويندو آهي، اهي اِجوءَ جيان ننڍڙيون ننڍڙيون خوشيون ماڻي، اندر ۾ اوجاڳيل معصوم ٻالڪ کي آٿت ڏيندا رهندا آهن...!)

”اِجو! ماسي جُڻڻ کي ڇا ٿيو هو...؟ منهنجي سوال تي، ٻاروتڻ جي گهٽين ۾ وڃايل اِجوءَ جي چهري تي ٻيهر هن بي رحم دنيا جي وحشت ۽ پيڙا ليڪا پائڻ لڳي. ”خدا ڪنهن به جوان ۽ شريف عورت کي هن بگهڙن سان ڀريل ڍونڍ جهڙي سماج ۾ جوانيءَ ۾ بيواهه نه ڪري...!“ اِجوءَ جي اکين منجهان موتين جهڙا ڳوڙها وهي، وقت جي ستمر ظريفين تي احتجاج ڪري رهيا هئا.

”امان، اسان جي ضرورتن جي پورائي لاءِ ڀريان پاڙي جي عورتن ۽ ٻارن جا ڪپڙا سبندي هئي، بعد ۾ هڪ گارمينٽس جي هول سيلر کان آرڊر تي ڪم وٺي، سڄي سڄي رات اکين جو نور نچوئي، حق، حلال ۽ شرافت جي روزي ڪمائيندي هئي ۽ هڪڙي رات...“ اِجوءَ جو اکين ۾ ڄڻ قيامت جهڙي ڀيانڪ رات لهي آئي...! لفظ سندس سات نه پيا ڏين. چپ رهڻ لڳا هيس... ”ها، هڪڙي برساتي رات کان پوءِ، امڙ اسان لاءِ سموريون پرهون اوناهيون ڪري، هميشه جي لاءِ وڃڙي وئي... انهيءَ ڪپڙي جي وحشي واپاري منهنجي پوتر امڙ جي حياتي بي لباس ۽ داغدار بنائي ڇڏي، ان رات امان، گهر موٽي اچڻ بعد، اٺين سُٽي جو وري نه اٿي، هن آپگهات ڪري ڇڏيو...!“ اِجو ننڍڙن ٻارن جيان روئي پيو. هڪ جبل جهڙي ماڻهوءَ کي ڍڍڪرون ڏئي روئيندي ڏسي ڀرپاسي جا ماڻهو سراپا حيرت بڻجي پيا. انهن کي ڪهڙو پتو ته مقتول مائرن جا ٻار ڪڏهن به وڏا ٿي ناهن سگهندا... مان پنهنجي ڪُرسيءَ تان اٿي اِجوءَ کي پنهنجي ڀاڪر ۾ ڀري ڇڏيو. سندس سيني مان نڪرندڙ ڏک پنهنجي ڪرسيءَ جي صدائن آڏو مون کي پنهنجي زندگيءَ جون محروميون بنهه حقير ۽ بي معنيٰ محسوس ٿيڻ لڳيون...!!

جمن احمداڻي

خودڪشيءَ جي اکين ۾ پوسٽ ڪيل هڪ خط

راجا ٽپالي جي خودڪشيءَ جي خبر سان گڏ اُن پوڙهي جا سڏڪا به شامل ٿي ويا هئا، جيڪو روزانو راجا ٽپاليءَ کان پنهنجي اُن خط بابت پڇندو هو، جنهن جو رنگ هلڪو گلابي هو ۽ سندس نالي جي مٿان مسڪراهٽ جي هڪ علامتي لڪير هئي.

پوڙهي کي پڪ هئي ته اهو خط ڪيس اُن ڏينهن ئي لکيو ويو آهي، جنهن ڏينهن هن جنم ورتو هو، پر اڄا تائين اهڙو ڪو خط راجا ٽپاليءَ جي هٿن تائين نه پهتو هو، نه ته هو ضرور پوڙهي تائين پهچائي ها.

پوڙهو شهر جي پراڻي مارڪيٽ جي سامهون هڪ سوڙهي گهٽيءَ ۾ رهندو هو، هو جنهن جڳهه ۾ رهندو هو، اُن کي گهر چوڻ شهرين لاءِ قطعي مناسب نه هو. صرف هڪڙو ئي ڪمرو هو، سو به پراڻو ۽ گندلو. ڪمري جي ٻاهرين دروازي جا تاڪ اُڪريل هئا. هوا جي هلڪي جهوٽي تي اُڪريل دروازي جو ڪڙڪڻ، پوڙهي کي پنهنجي عمر جو احساس ڏياريندو هو. هو پنهنجو ڏڪندڙ هٿ دروازي تي رکي سوچيندو هو، دروازو به هن جي دل جيان ڪنهن دستڪ جي انتظار ۾ عمر جا آخري پل گهاري ڪمري کان الڳ ٿيڻ لاءِ بي چين هو، پر وقت جي ديوار اڄا ڪيس سوگهو جهلي ڇڏيو هو.

دروازي جيان وقت جي گهڻ پوڙهي کي به اندران ئي اندران پوري ڇڏيو هو. جيڪڏهن ڪيس خط جو انتظار نه هجي ها ته پوڙهي جي ساهه جو سج اڳ ۾ ئي رات جي قبر ۾ لهي وڃي ها.

راجا ٽپالي جڏهن به ڊاڪ ورهائڻ لاءِ اُن گهٽيءَ ۾ پهچندو هو ته پوڙهي جي گدلين اکين ۾ هڪ نئين چمڪ پيدا ٿي پوندي هئي، پر راجا ٽپاليءَ وٽ پوڙهي کي ڏيڻ لاءِ ڪجهه به هوندو هو سواءِ انتظار جي! اهو انتظار پوڙهي جي اکين ۾ صدين جا اوجاڳا پري ڇڏيندو هو ۽ هو ٻيهر ايندڙ صبح جو سج پنهنجي اکين ۾ بند ڪري ڇپر ڍڪي ڇڏيندو هو، جنهن مان به لڙڪ ڪِري پوڙهي جي گهنجيل ڳلن ۾ جذب ٿي ويندا هئا.

پوڙهي جي بيقراري راجا ٽپاليءَ جي حواسن تي ڇانئجي ويئي هئي. راجا سوچيندو هو ته خط ۾ اهڙي ڪهڙي ڳالهه آهي، جنهن پوڙهي کي اُن ڪيفيت ۾ بدلائي ڇڏيو هو، جنهن ۾ رڳو ڇريائپ ئي جنم وٺندي آهي.

پر اهو ڇريو نه هو، راجا کيس اهڙي حالت ۾ به هڪ عام انسان جيان ڏٺو هو، البت هڪ ڳالهه ضرور هئي ته سندس اکين مان بيقراري هاڻي وڌيڪ محسوس ٿيڻ لڳي هئي.

راجا ٽپالي پوڙهي جي اکين ۾ سمايل اُها ڪهاڻي پڙهڻ کان قاصر هو. راجا سوچيو: ٿي سگهي ٿو اهو خط پوڙهي کي لکيو ئي نه ويو هجي، جنهن جو انتظار کيس بيقرار ڪري رهيو آهي. پر راجا جي شڪي سوچ اُن ڏينهن ئي بدلجي ويئي، جنهن ڏينهن پوڙهي کيس يقين ڏياريو هو ته اهو خط هن کي ضرور اماڻيو ويو آهي، جنهن جو رنگ نه رڳو هلڪو گلابي آهي پر سندس نالي جي مٿان مسڪراهٽ جي هڪ علامتي لڪير پڻ ڏنل آهي. راجا ٽپالي کي پوڙهي جي بي چيني پريشان ڪري ڇڏيو. هاڻي هو ڊاڪ کي محتاط انداز سان هڪ هڪ ڪري ڌار ڪندو هو ته جيئن پوڙهي جو اهو خط ڪنهن ٻيءَ جڳهه ڏانهن منتقل نه ٿي وڃي.

راجا ٽپالي ڏاڍو حساس هو، هن جڏهن کان پوڙهي کي سوچڻ شروع ڪيو هو، ڪاٿس ننڊ موڪلائي ويئي هئي. سوچون ڪيس سڪون سان سمهڻ نه ڏينديون هيون.

بيقراريءَ جي اهڙي ڪيفيت ۾ هڪ ڏينهن هو جيئن ئي پهچندڙ ڊاڪ تي مهرون هڻي رهيو هو ته سندس نظر اُن خط تي پيئي جنهن جا ڀار پتا پوڙهي ٻڌايا هئا.

هن هڪدم اهو خط کنيو، خط تمام پراڻو

هو، ايبريس جا اکر ڌهي چڪا هئا پر اُنهن جا نشان موجود هئا.

راجا ٽپاليءَ جو خط ڪٽي پوسٽ ماسٽر وٽ آيو، جنهن ڊنل اکرن کي غور سان پڙهڻ جي ڪوشش ڪئي پر پڙهي نہ سگهيو.

آخري حربي طور پوسٽ ماسٽر قلم کنيو ۽ ڊنل اکرن جي نشانن تي اندازي موجب قلم گهمائي ايبريس کي چٽو ڪري راجا کي واپس ڪيو ۽ هدايت ڪيائين تہ هيءُ خط هن ايبريس تي روانو ڪيو وڃي.

پوسٽ ماسٽر پاران واضح ڪيل ايبريس پڙهي راجا ٽپالي پريشان ٿي ويو.

”خط جيَ اها ايبريس قطعي نٿي رهي سگهي، پوسٽ ماسٽر ضرور غلطي ڪري ويو آهي!“

راجا سوچيو.

”جيڪڏهن هيءُ خط پوڙهي تائين نہ پهتو تہ اهو دنيا ۾ جنم وٺي اچڻ جي معنيٰ وڃائي ويهندو.“

راجا مُنجهي پيو، ڪي پل هو اُن خط کي تڪيندو رهيو. بدلجي ويل ايبريس جنم وٺڻ ڪان پوڙهپڻ تائين پنهنجي وجود جي سڃاڻپ لاءِ انتظار ڪندڙ پوڙهي جون منتظر اکيون سامهون آيس تہ هن پنهنجي اندر ۾ پيچ ڏاهہ محسوس ڪئي.

هو، هاڻي پَڇڻ پُرڻ ۾ ٿَٽڻ لڳو هو، خط بدلجي ويل ايبريس تي روانو ڪيو ويو.

راجا ٽپاليءَ کي ڏاڍو ڏک ٿيو ۽ هو ٿڙندو قدمن سان گهر پهتو، ٻي ڏينهن راجا ٽپاليءَ جي خودڪشيءَ جي خبر سڄي شهر ۾ ڦهلجي ويئي، جنهن ۾ اُن پوڙهي جا سڏڪا بہ شامل هئا جيڪو اڃا تائين پنهنجي اُن خط جي انتظار ۾ هو، جنهن جو رنگ نہ رڳو هلڪو گلابي هو پر سندس نالي مٿان مسڪراهٽ جي هڪ علامتي لڪير پڻ ڏنل هئي!

◻

بورڊ جانوان ڪتاب

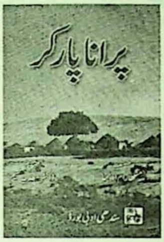

ڪتاب: پرانا پارڪر (اردو)
موضوع: تاريخ
مصنف: منگهارام اوجها
مترجم: ڊاڪٽر سعديہ نسيم
ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 2010ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 124
قيمت: -/150 رپيا

◻

ڪتاب: Glimpses of Sindhi Short Fiction
مترجم: سليم نور حسين
ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 2010ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 228
قيمت: -/280 رپيا

◻

سنڌيا شاهه

گاهه جو گُل

سياري جي پڇاڙي هوندي به لائين جون ٽاريون ڦِڪيون ۽ بي ستيون ٿيون پيون هيون جيسين بهار اچي انهن کي تازو ڪري انهن ۾ گلابي گل پري تيسين لائين جي ٻارين ۾ جاءِ هجڻ ڪري قسمين قسمين گاهه جا سنهڙا ٽانگا (ٽاريون) ڦٽي پيا هئا ۽ انهن ۾ گُل ڇمي رهيا هئا.

ننڍڙا ننڍڙا نڪ جي ڦلين جيترا ڦڪا، ناسي، نارنگي ۽ بادامي گل! سڀيءَ انهن کي پٽي گلدستو ٺاهيو ۽ اُس جي تڙڪي تي فل سائيز صوفي جي ڪنڌ تي هن جي پر ۾ وڃي ويٺي.

هن سگريٽ جي دونهين جا ڇلا ٺي ٺاهيا ۽ انهن ۾ گهوريندي تصور ۾ ڪي تصويرون جُڙندي ٿي ڏٺائين.

سپي سندس ٽيبل تان پاڪٽ ڪڍي ان مان هڪ سگريٽ ڪڍيو ۽ گاهه جي گلن واريون ٽاريون سگريٽ ۾ وجهي، سگريٽ جو گلدستو ٺاهي، هن جي آڏو جهلي بيٺي.

سگريٽ ۾ گاهه جي گلن جو گلدستو ڏسي مُرڪي پيو ۽ چيائينس:

جهڙو تون محسوس ڪري سگهين ٿي، اهڙو پيو ڪربہ محسوس ڪري نہ ٿو سگهي.

سپي مرڪي ۽ هڪ بادامي گل واري ٽاري ڪڍي هن جي قميص جي ٺاڪيءَ واري ڪاج ۾ بيڙيءَ جي مٿان هٽي چڙهيائين.

هو وري بہ مرڪي پيو ۽ پڇيائينس:

مون کي تون، ٻهريان چو نہ پئي ملين؟

هوءَ بہ مُرڪي پئي ۽ پڇيائين:

جي ملان ها تہ ڇا ٿئي ها؟

هن ڏگهو ساهه کنيو ۽ چپ ٿي ويو. سندس آڱرين ۾ نہ ڄاڻ هن جي اندر ۾ سگريٽ ٿي ڏکيو.

سپي پنهنجي گوڏن تي ٺورو جُهڪي ۽ پاسيرو منهن ڪري هن ڏانهن نهارڻ لڳي، سندس نهار تي مرڪي پيو ۽ پڇڻ لڳو:

”تون مون ڏي ڇو ائندي آهين؟“

هوءَ چرڪي وئي: ”هُون؟“

هن مرڪي چيو: ”هون...“

ٿڌو ساهه کڻي مرڪي پئي: ”هُون.“

هن وري پڇيس: ”ٻڌاءِ؟“

گلدستو صحيح ڪندي چيائين: ”توهان ٻڌايو.“

”سوال مون ڪيو آ، جواب تون ڏي.“

”صبح جو سج اڀرندو آهي تہ ان سان گڏ روشنيءَ جا ڪرڻا ڇو ظاهر ٿي پوندا آهن!“ هوءَ پاڻ بہ روشنيءَ جو ڪرڻو ... ٿي. مرڪي پيو ۽ پيهر پڇيائين:

”مون کي تون پهر ان ڇو نہ ٿي ملينءَ؟“

هن بہ ساڳيو سوال ورجايو: ”مِلان ها تہ ڇا ٿئ , ها؟“

گهڙي کن چپ ٿي ويو.

هُوءَ ٿورو گوڏن تي جُهڪي منهن ۾ نهارڻ لڳس تہ مرڪي پيو ۽ چيائينس: ”ڪڙ ۾ چِڪ پاپانءِ ڪِرِل وانگي.“

”سو تہ هاڻي بہ پلئي سگهو ٿا ماڪوڙي وانگي.“

ڪل اچي ويس ۽ ڪلندي ڪنگهه وٺي ويس، ڪنگهندي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويس. چوڻ لڳو: ”سگريٽ ڪنگهائي ڇڏيو!“

هن هٿ وڌائي سندس ڳوڙها اگهي ورتا.

”ڪيترو احساس آهي توکي منهنجو! ڪيترو سمجهي ٿيءَ مون کي.“

”توهان تہ چوندا آهيو، حساس ماڻهو هڪ جهڙو ئي محسوس ڪندا آهن، هڪجهڙوئي سوچيندا آهن.“

ها بس اظهار سڀني جو مختلف هوندو آهي، مان جيڪو محسوس ڪندو آهيان سو پنن تي لکندو آهيان ۽ تون جيڪو محسوس ڪندي آهين سو!“

”سو آءٌ پنهنجي عمل سان ظاهر ڪندي آهيان...“

سپي گاهه جي گلن کي هلڪي ڦوڪ سان

جهومائيندي چوڻ لڳي: "پر جي عمل ڪري نہ سگهان تہ ڊائري‌ءَ تي لکندي آهيان."

هن نئون سگريٽ دکائيندي چيو: "قلمڪارن لاءِ ڊائري لکڻ لاءِ پهرين وک هوندي آهي."

هو مرڪي پئي: "منهنجي بہ وک اوهان جون فيلينگس لکڻ هوندو."

چرڪجي ويو: "هُون؟"

هن سڪون سان چيو: "هُون..."

هن تٿو ساهہ کنيو: "هُون..."

هُوءَ مرڪي پئي ۽ صوفي تان اٿي ڊاڪڻ واري ڇاري‌ءَ جي پٽ آڏو رکيل گلاب جي گل واري ڪونڊي‌ءَ وٽ وڃي ويٺي ۽ اتان چوڻ لڳس: "منهنجو فوٽو ڪيو."

هو مرڪي پيو ۽ اتان ويٺي بس رڳو ٿورو جُهڪي ٻانهن ڊگهي ڪري پنهنجي موبائيل سڌي جهلي ڪانئس پڇيائين: "ڪنهن جو ڪيان؟"

هن نہ سمجهندي چيو: "منهنجو."

هو مرڪي پيو ۽ پڇيائين: "تون ڪاٿي آن؟"

هن وري بہ نہ سمجهندي چيو "گلاب جي گل وٽ."

ڦوڪس وٺندي پڇيائين: "گلاب جو گل ڪاٿي آ؟"

پهريان مُنجهي پئي، گلاب جي گل ڏانهن نهاري سامهون ڏٺائين، ڳالهہ سمجهہ ۾ اچي ويس تہ مرڪندي چيائين: "توهان جي سامهون."

۽ هن ٻئڻ ڊبلي چِٽيو، هُوءَ واپس پر ۾ اچي ويٺس ۽ سندس موبائيل ۾ پنهنجو فوٽو ڏسندي پڇڻ لڳس: "توهان بہ تہ فوٽو ڪيرايا هوندا؟ توهان وٽ ڪوڙ ڪتاب آهن، انهن وٽ بيهي ڪيرايا هوندا. مون هن رسالي ۾ فوٽو ڏٺو هو. لائبريري ۾ پنهي پاسي ڪتاب رکيل هئا ۽ هڪ ماڻهو انهن وچ ۾ ڪتابن مٿان ائين هٿ رکيو بيٺو هو ڄڻ انهن ڪتابن جو فاتح هجي."

"واهہ!" هن جهٽ چيو.

هوءَ ڳالهائيندي رهي: "توهان بہ ڪتاب دوست آهيو، ڪتابن جي پر ۾، ۽ ڪتابن کي ياڪر ۾ ڪري فوٽو ڪيرايا هوندا. ها نہ؟"

هن ڊگهو ساهہ کنيو ۽ هڪ پيڙا مان ٺڪيو: "هُون..."

هن ضد ڪيس: "ٻڌايو نہ؟"

صاف چيائين: "نہ پُڇ!"

هن منٿ ڪيس: "ٻڌايو نہ!"

هن وري ڊگهو ساهہ کنيو ۽ چيو: "ها ڪيرايا هئم."

هن خوشي‌ءَ مان پڇيس: "پوءِ؟"

ٿڪو مرڪيو، سندس مرڪ ڦارون ڦارون ٿي پئي، ڊگهو ڪش هڻندي چيائين: "ساڙي ڇڏيم!"

چرڪجي ويئي: "ساڙي ڇڏيوَ... پر ڇو؟"

هو ڪجهہ نہ ڪُڇيو، لاڳيتو دونهين جا ڇلا ناهي ان ۾ گهورڻ لڳو.

هن وري پڇيس: "پر ڇو؟"

ڏک مان ٺڪيو: "نہ پُڇ!"

هوءَ بہ ڏکوئجي ويئي، ڪنڌ جُهڪائي ويهي رهي. ڪيس چپ ڏسي ڊگهو ساهہ کڻي ٻڌائڻ لڳس: "وڏا وار هوندا هئم، اڇي شلوار قميص يا پينٽ شرٽ مٿان اجرڪ ويڙهي شوق سان مختلف ماڳن مڪانن تي وڃي فوٽو ڪيرائيندو هئم. جنهن بہ ماڳ تي فوٽو ڪيرائيندو هئم، ائين لڳندو هو ڄڻ مان ان ماڳ جو حصو هجان ۽ اهو ماڳ منهنجو يادگار هجي. جيئن تون رسالي واري فوٽو جي ڳالهہ ڪرين ٿي ائين مون بہ لائبريري ۾ بيهي ڪتابن تي ٻانهون ڊگهيري فوٽو ڪيرايا هئا."

هڪڙو ڊاڪڻ تي بيهي بہ فوٽو ڪيرايو هئم، فوٽو ڪيندڙ دوست کلي چيو هو: "ڊاڪڻ تي ڊاڪڻ جو فوٽو ڪڍيو اٿم."

هن نہ سمجهندي پڇيو: "ڇو؟"

کلندي چيائين: "سنهڙو ۽ ڊگهو هجڻ ڪري."

هوءَ ٽهڪ ڏيئي کلي ۽ کلندي ٻڌائڻ لڳي: "منهنجو ڀڦلٽ هڪ ڏينهن اسان هڪ جيترين ڇوڪرين جي وچ ۾ اچي ويٺو ۽ پڇڻ لڳو: "ادڙيون توهان وڏيون ٿي ڇا ٿينديون؟!!"

ڪنهن چيو: "ڊاڪٽر، ڪنهن ٽيچر، مان ڪجهہ ڪُڇان ان کان اڳ ٻاڦ ٿي چيائين: "ٻي ٿيندي ڊاڪڻ!"

نہ سمجهندي پڇيائين: "ائين ڇو چيائين؟"

مرڪندي چيائين: ”سنهڙي ۽ ڏکي هجڻ ڪري“

ٺهڪ ڏيئي کليو. اهو ٺهڪ جنهن ۾ زندگي پرول هئي.

هوءَ سندس ٺهڪ تي اکين ئي اکين ۾ مٺس گهور وجهڻ لڳي.

هن کلندي ڏانهس نهاريو ته ٿوري لڄي ٿي ويئي، ڳالهه مٽيندي پڇڻ لڳس: ”ها... ها ته پوءِ؟“

ياد ڪندي پڇيائين: ”ڇا؟“

هن ياد ڏياريو: ”اهو ته توهان تمام گهڻا فوٽو ڪيرايا هئا، پوءِ؟“

هن جي چپن تان مرڪ اڏامي ويئي، آواز ڳرو ٿي ويس. ”سڀ ساڙي ڇڏيم!“

ڇرڪجي ويئي: ”پر ڇو؟“

ڇڻ طاق ڏيئي اندر ۾ واڙجي ويو، ”نه پڇ!“

هوءَ بند در ڀاهران ڏکي پنڌ تان آيل مسافر جيان پلٿي ماري ويهي رهي.

هن ڪيس مانڻ ڏسي هورڙيان طاق کوليو ۽ ڏکو ساهه کڻي، ڪيس اندر سڏيائين ۽ من جي ماٺ سلڻ لڳس:

”تولاءِ واجهائيندي الاءِ ڪيڏا رڻ جهاڳيا هئم، راتين جو جاڳي تارن سان سفر تي نڪري پوندو هئم، ڇا رڻ... ڇا ڪتي... ڇا ٽيڙو... هر وات هر وڻ، هر تاري... هر ڪس ڪان تنهنجي پڇا ڪئي هئم... چنڊ سنهڙو اپري يا سڄو، وچون هجي يا پوياڙيءَ جو، ان ۾ تنهنجو عڪس ڳولهيندو هئس پر تون، تون ڪٿي به نظر نه آئي هئينءَ، ته هڪ چانڊوڪي رات ۾ هارائجي پنهنجا فوٽو ساڙي ڇڏيا هئم!“

هوءَ اٿي سندس پيرن ۾ ويهي رهي ۽ پنهنجي جهول ۾ سندس پير رکي، پيرن جون ترين چمڻ لڳي.

ڇرڪجي پير ڇڏائيندي پڇيائينس: ”اهو ڇا ٿي ڪرين؟“

هوءَ وري به سندس پير تي جُهڪي پئي ۽ اکين سان پير چمڻ لڳس ۽ سرشاريءَ مان چوڻ لڳي:

”توهان جي پيرن جو ٽڪ پئي لاهيان!“

آواز نه ٿي نڪتس، ڏکيو چيائينس: ”مٺي ٿي ويهه“

هوءَ نه اٿي، ته ٻانهن ۾ هٿ وجهي ڇڪي مٿي پر ۾ ويهاريائينس.

هوءَ مرڪي پئي ۽ چوڻ لڳي: ”چانڊوڪين ۾ وار کولي، رئي جا پلئه پويان لڙڪائي ته مان ٻ رلندي هيم، ڇري ٿي پوندي هيم، چانڊوڪين راتين ۾، مون ٻه هڪ چانڊوڪي رات ۾ ڏک ۾ پرجي پنهنجا فوٽو ساڙي ڇڏيا هئا!“

ڇرڪجي ويو، ڦاٽل اکين سان نهاريندي پڇڻ لڳس: ”مون کي ڀريان ڇو نه ٿي ملين؟“

هن ٻه ساڳيو سوال ورجايو: ”ملان ها ته ڇا ٿئي ها؟“

هن دل جي ڳالهه چئي ڇڏي: ”ته ميلبر جي جاءِ تي تون هجين ها!“

هن ڏکو ساهه کنيو ۽ چوڻ لڳو: ”زندگيءَ جو گهڻو وقت مون سان رهي به هوءَ مرن کي سمجهي نه سگهي ۽ تون... تون مون کي مون کان وڌيڪ سڃاتي ٿي. منهنجي هيڪلائين کي تون ونڊين ٿي. منهنجي خوشين ۾ مون سان گڏ کلين ٿي. منهنجي ڏک ۾ مون سان گڏ روئين ٿي. مون کي سنڀالين ٿي، وڪرڻ نه ٿي ڏين... سچ ٻڌاءِ... سچ ٻڌاءِ مون کي ڀريان ڇو نه ٿي ملين؟“

هوءَ ٿڌي هير جيان گهلڻ/ڳالهائڻ لڳي:

”توهان جي ڪنيل ساهن ۾
توهان جي نيڻ نهار ۾
توهان جي هر احساس ۾
توهان جي سرجيل سرهي خيال ۾
مان هيم... مان ئي ته هيم!“

”ها... تون هُئينءَ...“ هن ٿڌو ساهه کنيو: ”تون هئينءَ تڏهن ته خوابن ۾ توکي پينگهون لوڏائيندو هئم، گلابن جي باغ مان تولاءِ گل پٽيندو هئم، موهن جي دڙي جي بيل گاڏيءَ ۾ سفر ڪرائيندو هئم. هالن جي پينگهي ۾ ساڻ ڪري توکي لوڪ قصا ۽ ڪهاڻيون ٻڌائيندو هئم. ۽... ۽ علڻ فقير جي جهونگار سندس ميوزير ۾ رکيل تنبوري مان ٻڌرائيندو هئم.“ هُو موج ۾ ڳالهائيندو رهيو: ”جڏهن من ملول ٿي پوندو هو، لکڻ چاهيندي به لکي نه سگهندو هئم، تڏهن پين پنا ٽيبل

تي رکي ڇڏيندو هئو، سياري جون ٿڌيون هوائون ڪڪرن کي ڪوني ڇڏينديون هيون ۽... ڪورن ڪڪرن تي تنهنجون اکيون الاءِ ڇا ڇا لکي وينديون هيون ۽ منهنجي اکين جي لکيل تحريرن تي آڱريون ڦيريندو هئو ۽ اهي نظم، ڪهاڻيون ٿي وينديون هيون.“

هوءَ سنڌس ٻانهين جي گهير ۾ پنهنجو پاڻ وساري ويٺي هئي جو هن پڇي ورتس: ”مون کي پهريان جو نه پئي ملين؟“

”تون پهريان مليون ها ته منهنجا انڌل ڪتاب تون سانڍي رکين ها. منهنجا هتي هتي وکريل پنا ۽ ڊائريون تون جنهن ڪري رکين ها پوءِ مان اڪيلو نه رهان ها.“

”منهنجي گهر واري منهنجا انڌل ڪتاب گم ڪري ڇڏيندي آهي.“ هڪ پيري ڏک مان چيو هاڻس: ”هتان مون کي به گم ڪري ڇڏ دريءَ کان ٻاهر ڦٽو ڪري ڇڏ.“

”پوءِ؟ دن جي سنڌڪي ۾... تون ڇا چيو؟“

ٽڪڙو مرڪيو، پيڙا مان چوڻ لڳو: ”سلڪ، جهرجهٽ کي ڪهڙو ڏهنج ايندو!“ هوءَ پڇي ويٺي، ”مان ڇا آهيان؟“

مرڪي پيو ”تون نرم نازڪ ڪلي آهين... ٻڪلي پون آهين، اونهاري جو ٿڌو لباس آهين، جنهن کي ٿوري به سٽ جيو ڇڏي ٿورو به گهنج ظاهر ٿيو پوي!“

هو بهار جي پهرئين مينهن ۾ گلاب جي گل جيان ٻهڪي پئي.

هن اونهو ساهه کنيو ۽ وري ساڳيو سوال ڪيو: ”مون کي پهريان جو نه پئي ملين؟“

هن جي اکين ۾ ڳوڙها پرجي آيا جي هن ائين اکهي ورتا جڻ گلن تان پوپٽ پڪڙيندي هجي!

پئي گڏجي ڦٽيل مرڪ مرڪيا، اگڻ ۾ نم جو بور ڇڻڻ لڳو. هوءَ گاهه جي گلن تي هٿ ڦيري چوڻ لڳي:

”مون کي خبر آهي، توهان ڪنهن جون به روئندڙ اکيون ڏسي نه ٿا سگهو...“ هوءَ گاهه جا گل سينگاريل سگريٽ کي پنهي هٿ جي ترين ۾ هوريان هوريان ڦيرڻ لڳي ۽ چوڻ لڳي:

”جيڪي ٻين کي روئندو ڏسي نه سگهندا آهن سي پاڻ روئندا آهن ۽ گاهه جا گل ميڙيندا آهن!“

سنڌس هٿ ترين ۾ ڦرندڙ سگريٽ مان تماڪ ۽ گل هڪ هڪ ڪري سنڌس جهول ۾ ڪرڻ لڳا هئا.

هن سنڌس جهول مان گل ميڙيندي سنڌس اکين ۾ ڏٺو. ڏيئا ٿين وانگي چمڪندڙ اکين جي وٽ ۾ ڳوڙهن جي لڙلاٽ هئي جا آڱرين تي ميڙيندي چيائين:

”جي اها اکين جي لاٽ به لاڙي ڇڏيندين، ته روشني ڪٿان ايندي؟“

مرڪي پئي: ”پنهنجي احساس جي رشتي مان.“

”احساس جو رشتو؟“ ٿئون سگريٽ دکائي دونهين جا ٿهندڙ ۽ دهڪندڙ عڪس ڏسندي پيڙا مان ٻڌڪيو:

”دنيا وارن لاءِ احساس جو رشتو، ڪو رشتو ڪونهي.“

جهول ۾ ڇٽيل گلن ڏانهن اشارو ڪندي چيائينس:

”اهي گل جيڪي تو پٽيا آهن سي دنيا وارن لاءِ گل نه آهن.“

هوءَ هيسجي وئي: ”چونه آهن؟“

”ڇو جو هي گاهه جا گل آهن.“

”گل ته آهن نه؟“

”پر گاهه جا آهن.“

”مان به گاهه جو گل آهيان.“

”نه، تون منهنجو گل آهين.“

”پر گاهه جو.“

”مان به ته گاهه آهيان!“

هوءَ مرڪي پئي. هن کي ڏسي هو به مرڪي پيو ۽ اکيون ٻوٽي صوفي کي ٽيڪ ڏيئي ڪنڌ لاڙي ڇڏيائين...

ڪجهه دير کان پوءِ هن اکيون کوليون. هو پنهنجي لکڻ واري ٽيبل آڏو ڪرسيءَ تي ويٺو هو. سنڌس سامهون ٽيبل تي هن جي تازي لکيل ڪهاڻي پئي هئي ۽ پنن مٿان پين ۽ گاهه جا گل پيل هئا.

ستار هُليو

فٽ پاٿ جيون

(سرد رات. گهري ننڊ. گرم بسترو) پاڻ کي سنسان هوٽل جي ڪرسيءَ تي پسان ٿو.

اندر جو آواز: مان زندگيءَ سان ٺو ڪيڏان، الائي زندگي مون سان ٺي ڪيڏي!؟

سگريٽ کي پهريان مان پيئندو هيم. هاڻي سگريٽ مون کي ٿو پيئي.

هو ڪيڏو جاهل آهي. هر انعامي اسڪيم ۾ منهنجو نالو لکرائيندو آهي.

هن کي ڪهڙي خبر ته بدنصيبيءَ مان هڪ چادر ۾ اوڍيل آهيون. الائي ڪيئن حياتي پنهنجا پير موت ڏانهن سرڪائي رهي آهي.

ڪوبه پتو ڪونهي.

رکي رکي دل چوندي آهي. ڏاڍو ۾ اعتماد آهيان پر حقيقت ۾ بزدليءَ جي پاڪر ۾ ايڏو ته جڪڙيل آهيان جو اڏيتن باوجود ڏانهن به نهيان ڪري سگهندو.

هيءَ رستو جنهن تي آءٌ هلان پيو ڪاميابي نه ملندي

چا ناڪامي ملندي!!؟؟

يا اها به رسي ويئي آهي.

يا مان اوڀءَ جو اهڙو ٿانءُ آهيان جنهن کي ڪوبه پنهنجي گهر رکڻ ۾ شرم محسوس ڪندو.

چنگ چنگ هن جي جدائي.

دل جو اوير ڪنهن سان سلجي، هت هرڪو اجنبي ٿو ڏسجي.

هت ڪوبه ڪنهن کي ٻڌڻ لاءِ تيار ناهي، هر ڪنهن کي پنهنجي.

ڪجهه لکي ڇڏيان.

چا لکي ڇڏيان. چا ٿو لکڻ چاهيان.

... خبر ناهي.

... منجهه آڙاهه/ مسئلن جا انبار آهن چا مون کي ڪجهه ڏ... ڻ ۾ نه ٿو اچي.

... سهنجون نظرون ڏسڻ کان قاصر آهن يا ڪوپا چڙ... ... ائن.

ڪالهه ويتن آهي- سوچ

نه ته ڪجهه به ناهي- سوچ

شانتي ملندي؟؟ سوچ

ذهن جي اسڪرين خالي آهي- سوچ

لڳي ٿو خواهشن جنم ورتو آهي.

ڪيسو ننڍو خواهشون رڏيون.

وڏيون خواهشون ڪيسو ننڍو.

خواهشون ڪِلن ٿيون، ڪيسو روئي ٿو.

خالي ڪيسو کلي ٿو، خواهشون روئن ٿيون.

روئڻ ڪلڻ جو رشتو سهيلين جهڙو.

مان ڪٿي آهيان- سوچ

مان ڪٿي به ناهيان.

خيالن ۾ جت ڪٿ آهيان- سوچ

بس خيال منهنجا، مان خيالن جو.

خيال هوائن ۾ اُڏرن ٿا.

هوا خيال ۾ اُڏري ٿي.

نميواريون زنجير.

خواهشون. حسين نظارا مون کي پاڻ ڏانهن ڇڪن ٿا.

چا!!

مان ۽ منهنجو جيون فٽ پاٿ ته ناهيون.

چا مان ناڪاره!!

پر اهڙو ايوارڊ به ته ناهي مليو.

ڪيڏانهن وڃان.

هيڏانهن هوڏانهن پير به نه ٿا وڃي وڃن.

پيرن کي اکيون آهن چا؟ سوچ

هر ماڻهو کي شڪايت آهي.

ماڻهو ذليل ٿي پيا آهن، اصل سهن ٿي ڪوند

چريا چريا مٽي ۾ لڳندا رهيا آهن.

زندگي ۽ منهنجو نصيب واڳون، وانگي ڳڙڪائي ويا آهن. لڳي ٿو انسان وحشي جانور ٿي ...ا آهن.

هن جي دنيا ۾ رهندي هاڻي پڻ ٿو ٿئي، ڪٿي مون کي ڏاڙهي نه وجهن.

ڪمينگيءَ جي ڪاٺي حلبندي به نه ڪئي ائن.

ياد ٿو اچي فقير ڳالهه پيو ڪري ته لڳي ٿو ته هاڻي گذريل سال کان به وڏي ٻوڏ ايندي

اهي ته سڀ لڙهي ويندا پر اسان کي به لوڙهي ويندا پر پاڻيءَ کان پڻ ٿيندو آهي.

امان پاڻي- امان ٻوڏ- امان ٻوڏ!!!

خواب ٽٽو. اک کلي ٿي پوي

مان بستري تي اڪيلو.

صاعقہ علي جيلاني

وقت جو فيصلو

پنهنجي وطن جي آلي مٽيءَ جي مهڪ سڪون بڻجي منهنجي اندر ۾ رچي وئي. هالا کان مون پنهنجي ڳوٺ جو رُخ ڪيو، ارڙهن سالن کان پوءِ مون پنهنجي ڳوٺ جي سرزمين تي قدم رکيا. سڀ ڪجهه بدلجي چڪو هو. هتي نعيم جي حويليءَ کان سواءِ ڪنهن جو پڪو گهر نہ هو پر هاڻي ڳوٺ ۾ گهرن جا نقشا بہ بدلجي چڪا هئا. هتي مٽيءَ سان جڙيل ڪو گهر نہ بچيو هو. نم جو هڪ وڻ هو جيڪو پنهنجي سڄاڻپ پاڻ ڪرائي رهيو هو. جنهن جي ٿڌيءَ ڇانوَ ۾ مون پنهنجي ٻالاپڻ جا خوبصورت ڏينهن ساهيڙين سان گذاريا هئا. پنهنجي ڳوٺ ۾ خوشحالي ڏسي مون کي ڏاڍي خوشي ٿي هئي.

اڄ محبت وري منهنجي اندر جوت جاڳائي هئي. ارڙهن سالن کان پوءِ منهنجي سُتل ممتا ٻيهر جاڳي پئي هئي. جنهن ممتا کي مون زندگيءَ جي هر لمحي ۾ گهري ننڊ سمهارڻ جي ڪوشش ڪئي پر اها ممتا جڏهن بہ بيدار ٿيندي هئي تہ منهنجي ذات کي ڪيترن ئي حصن ۾ ورهائي ڇڏيندي هئي.

دنيا جي ڪابہ ماءُ اولاد کي خوشيءَ سان ڇڏي نہ ويندي آهي. جڏهن مجبوريءَ جي اژدها انهيءَ کي ڏنگڻ لڳندي آهي تڏهن هوءَ زهر جو ڍڪ پيئندي آهي. جنهن شخص منهنجي پيشاني تي طلاق جو داغ لڳائي مون کي ترپلوءَ جي نوڪرن ڪاڻ تي مجبور ڪيو، اهو پاڻ تہ ابدي ننڊ سمهي پيو پر مون کي زماني جي ڏيڻ ۾ اهڙو تہ ڪيرايائين جو منهنجي ڪنهن همٿ ئي نہ ٿي تہ آءٌ ان ڏيڻ مان نڪري پنهنجي لختِ جگر کي ڏسان. اها ڳالهہ منهنجي لاءِ ناقابلِ برداشت هئي. جنهن پٽ کي مون منٿن مرادن سان پني ورتو هو، اهو پنهنجي ماءُ کي شڪ جي نگاهہ سان ڏسي سگهي ٿو!

وقت گذرندو ويو. هن جي ذهن ۾ اها ڳالهہ ويهندي وئي تہ منهنجي ماءُ مون کي پنهنجي خواهش لاءِ ڇڏي هلي وئي. ڳوٺ مان ڪوبہ ايندو هو تہ اهو منهنجي ڪنن ۾ هڪ نئين ڳالهہ وجهي ويندو هو. گذريل وقت سان گڏوگڏ منهنجي اذيت ۾ بہ اضافو ٿي ويندو هو.

نعيم مون کي صرف ان لاءِ طلاق ڏني جو آءٌ هن جي فيصلن سان اختلاف ڪندي هيس ۽ اها ڳالهہ هو پنهنجي لاءِ ذلت سمجهندو هو. هڪ عورت، اها بہ هن جي زال، هن کي آئينو ڏيکاري، هن کي برن ڪمن کان روڪي. اها ڳالهہ هن جي لاءِ ناقابل برداشت هئي، طلاق تہ هن کي ڏيڻي هئي، فقط هن کي موقعي جي تلاش هئي. اهو موقعو هن کي تڏهن مليو، جڏهن مون ڳوٺ جي هڪ بي گناهہ ڇوڪري کي سزا ڏيڻ کان ڪيس روڪيو. انهيءَ ڇوڪريءَ جو قصور صرف ايترو هو جو هن نعيم جي فيصلي سان اختلاف ڪيو هو. هن جي جهڙپ نعيم جي نوڪر سان ٿي هئي. قصور ڇوڪريءَ جو نہ پر نعيم جي نوڪر جو هو پر نعيم سزا انهيءَ ڇوڪريءَ کي ٻڌائي هئي. اهو ڏينهن منهنجو هن جي گهر ۾ آخري ڏينهن هو. نعيم مون کي طلاق ڏئي ڏهن مهينن جو پٽ ڦري پوءِ رات جي اونداهي ۾ مون کي گهر کان ٻي گهر ڪيو هو. صبح ٿيندي ئي هن اها ڳالهہ پوري ڳوٺ ۾ ڦهلائي تہ آءٌ گهر ڇڏي ڀڄي وئي آهيان. پوءِ انهيءَ رات مون ڪراچيءَ جو سفر طئي ڪيو، اتي منهنجي ماءُ جي ماسي رهندي هئي. ڪجهہ ڏينهن آءٌ اتي رهيس، پوءِ منهنجي تعليم مون کي ڪم آئي، ڪراچي جي هڪ گورنمينٽ ڪاليج ۾ مون کي ليڪچرر شپ ملي وئي هئي. مون زندگيءَ جا ارڙنهن سال باعزت طريقي سان گذاريا هئا. سماج ۾ پنهنجو هڪ الڳ مقام بنايو هو، پر هڪ نہ هڪ ڏينهن مون کي موٽڻو هو پنهنجي پٽ کي ڏسڻ لاءِ. هاڻي منهنجي پٽ تي ڇڏيل هو تہ هو پنهنجيءَ ماءُ کي قبول ڪري ٿو يا نہ؟

”جيڪڏهن آءٌ ڀُليو ناهيان تہ توهان نعيم جي طلاق شده زال آهيو؟“ مون هائوڪار ڪري ماستر

مجيد جي ڳالهه مڪمل ڪئي. منهنجي ڳالهه مڪمل ڪرڻ تي هو ٽِڪائيءَ مان کِلي پيو. هن جي منهن تي ماڪوڙا سري رهيا هئا، هن جو مُنهن لهي ويو.

"گهڻي مدت گذرڻ کان پوءِ توهان کي ڏٺو آهي، مشڪل سان ئي سڃاڻي سگهيو آهيان."

هن جي ڳالهه ٻڌي مون مُرڪي ڏنو: "ها ادا وقت گهڻو ڪجهه بدلائي ڇڏيندو آهي."

"سڪينه اڃا به توهان کي ياد ڪندي آهي، توهان منهنجي گهر هلو، توهان کي ڏسي هوءَ ڏاڍي خوش ٿيندي." هن پنهنجي زال جو ذڪر ڏاڍي پيار مان ڪيو:

مون انهيءَ موقعي کي غنيمت سمجهيو ۽ هن جي دعوت قبول ڪئي. سڪينه سان منهنجو ٻالاپڻ گذريو هو. هن جي ساٿ ۾ منهنجون ڪيترين ئي يادون جُڙيل هيون. مون سان ملي هن جون اکيون آليون ٿي ويون هيون. منهنجي وارن وانگر هن جا به اڌ وار چاندي ٿي ويا هئا. اڌ جواني پوڙهائپ ۾ بدلجي چڪي هئي.

"سورٺ! مون گذريل ارڙهن سالن کان توکي ڏاڍو ياد ڪيو آهي."

"وساريو مون به توکي ڪو نه هو پر جيڪي ٻيڙيون نعيم مون کي ٻارايون هيون، انهن ٻيڙين مون کي ٻڌي ڇڏيو هو." مون لڙڪ اگهندي هن کي وڌيڪ چيو: "تو منهنجي عفان کي ڏٺو آهي؟"

"ها سورٺ! تنهنجو عفان هاڻي وڏو ٿي ويو آهي. هن وقت ڳوٺ جا مسئلا هو ئي حل ڪندو آهي. پنهنجي پيءُ کان ڪافي مختلف آهي. ڳوٺ جا ماڻهو چوندا آهن ته عفان سائين پنهنجيءَ ماءُ تي ويو آهي. نعيم جي مرڻ کان پوءِ هن سمورا ڪم پاڻ سنڀاليا آهن. ماڻهو هن جي ڪم کان ڏاڍا خوش آهن."

"ڇا هن منهنجو ڪڏهن ذڪر ڪيو آهي؟"

منهنجي سوال تي سڪينه خاموش ٿي وئي، ڪجهه دير سوچڻ کان پوءِ هن وراڻيو:

"ڪندو هوندو ته اسان کي ڪير ٻڌائيندو." هن ادا سيءَ مان چيو.

"جنهن توکي رلايو خوش پاڻ به نه رهيو. آخري وقت ۾ تڙپي تڙپي مري ويو. الله سائين هن کان بدلو ضرور ورتو هو. پورا چار سال بيماريءَ جي حالت ۾ بستر تي پيو هو. آخر ۾ نوڪر به هن جي خدمت ڪري ڪري تنگ ٿي پيا هئا."

ڪجهه دير گذرڻ کان پوءِ مون سڪينه کي چيو: "ڪنهن کي چؤ ته مون کي عفان جي بنگلي تي ڇڏي اچي"

جڏهن آءٌ اٿيس ته هن پنهنجو ننڍڙو مون کي گڏي ڏنو.

"خالا هاڻي آءٌ هلان ٿو، توهان ڊرائنگ روم ۾ هلي ويهو، اندر ڪنهن نوڪر کي چوندا ته هو سائين عفان سان توهان کي ملائيندو."

سڪينه جو ٻارهن سالن جو پٽ مون کي گيٽ تي ڇڏي هليو ويو. پوءِ منهنجا ٿڙڪندڙ قدم اندر وڌڻ لڳا. "توهان کي ڪنهن سان ملڻو آهي؟" هڪ نوڪر مون کان پڇيو.

"عفان سان." منهنجي آواز ۾ لرزش هئي. "توهان جو نالو؟"

"سورٺ!" مون مختصر جواب ڏنو.

"ڪهڙي ڪم لاءِ آيون آهيو؟" هن غور سان مون کي ڏسي چيو.

"اهو آءٌ توهان جي سائينءَ کي ٻڌائيندس"

"جي بهتر". هن مؤدبانه انداز ۾ چيو.

پوءِ اهو اڌ ڪلاڪ جو انتظار مون کي صدين جو عرصو لڳو. منهنجون نگاهون هال جي چئني دروازن تي کُتل هيون. طويل انتظار کان پوءِ مون کي عفان نظر آيو. سفيد شلوار قميض تي هن ڪاري چادر اوڍي رکي هئي ۽ چهري تي سنجيدگي طاري هئس. آءٌ هن کي هزارن مان به سڃاڻي سگهان ٿي. هن جي هلڻ جو انداز هوبهو نعيم جي هلڻ جهڙو هو. جيئن هو ويجهو آيو، آءٌ پنهنجي چادر سنڀاليندي صوفي تان اٿي بيٺس.

"پليز! اوهان ويهو." هن مون ڏانهن مرڪي نهاري چيو.

ڪيتري مٺاس هئي هن جي آواز ۾، ڪيتريءَ دير آءٌ هن کي پنل اکين سان ڏسندي رهيس. اهو احساس منهنجي لاءِ زندگي بخش هو. هيءَ پروقار شخصيت جو مالڪ منهنجو ئي پٽ آهي.

”تون عفان آهين نه.“ مون انهيءَ خوشيءَ جو پاڻ کي به يقين ڏيارڻ چاهيو.

”جي ها عفان نعيم!“ هن عينڪ درست ڪندي پنهنجو پورو نالو ٻڌايو.

هيءَ اهوئي ڏهن مهينن جو ٻار هو، جيڪو نعيم مون کان ڪسي منهنجن پيرن هيٺان زمين ڪڍي ورتي هئي.

”پر توهان ڪير آهيو؟“ هو سواليه نگاهن سان مون کي ڏسڻ لڳو.

عفان جو هيءُ سوال منهنجي لاءِ باعثِ اذيت هو. جيڪڏهن مون هن کي ٻڌايو ته هو نفرت مان مون کي ڌڪا ڏيئي گهر کان ٻاهر ڪڍي ڇڏيندو. جيڪڏهن هن ائين ڪيو ته منهنجو ارڙهن سالن جو انتظار مون کي ساڙي رک ڪري ڇڏيندو. پر سوچيم: اڄ نه ٻڌائي سگهيس ته زندگيءَ ۾ ڪڏهن به همٿ ڪري نه سگهنديس.

”تنهنجي ماءُ.“ اهي لفظ مون وڏيءَ مشڪل سان ادا ڪيا.

”آءٌ تنهنجي ماءُ آهيان. مان ارڙهن سالن تائين تنهنجو انتظار ڪيو آهي. منهنجي خالي جهوليءَ ۾ صرف تو سان ملڻ جي آس جا جگنو زنده آهن. هيءَ تنهنجي ماءُ توکي ڏسڻ لاءِ زندگيءَ جو لمحو لمحو تڙپي آهي.“

مون چادر جي پلاند سان اکيون صاف ڪيون، جيڪي گجگوڙ ڪندڙ ڪڪرن جيان وسي رهيون هيون.

”پر منهنجي بابا ته مون کي ڪجهه بيو ٻڌايو هو.“

”اهوئي ته مان گهر ڇڏي ڀڄي وئي هئس، اهو ئي مون کي خوف هو، جنهن خوف سالن تائين مون کي روڪيو هو. ڪڏهن منهنجي همٿ ئي نه ٿي ته آءٌ توسان ملان ها. مون کي هر طرف اونڌيرو نظر اچي رهيو هو. منهنجي سموري مسافت رائگان ٿي چڪي هئي.“

جنهن پٽ کي طعني کان بچائڻ لاءِ مون ٻي شادي نه ڪئي. پوري زندگي تنهائيءَ ۾ گذاري ڇڏي. اڄ انهيءَ پٽ کي ڪيئن يقين ڏياريان ته آءٌ بي گناهه هيس، پر مون ۾ وڌيڪ اتي رهڻ جي سگهه نه هئي. آءٌ پنل اکين سان اٿي بيٺس. منهنجا بي جان قدم دروازي جي طرف وڌڻ لڳا. ”بيهي رهو امان“. هيءُ عفان جو آواز هو، جنهن مون کي پنهنجي امان ڪري سڏيو هو.

”اهو ته ٻڌي وڃو ته مان ڇا ٿو چوان.“

هو منهنجي سامهون اچي بيٺو.

”مان ته اڄ به اهو ٿو چوان ته منهنجي ماءُ بي قصور هئي. هن جو دامن ڪڏهن به ميرو نه ٿيو هو.“ هڪ هڪ لفظ تي زور ڏيندي هن جڻ وضاحت ڪئي. پوءِ هو ٻارن وانگر منهنجي وجود کي چنبڙي پيو ۽ روئڻ لڳو. عفان جا سمورا لڙڪ منهنجي ساڙهيءَ جي پلوَ ۾ جذب ٿيندا رهيا.

”جيڪڏهن توهان سالن جو عذاب سَٺو آهي، ته مون به محروميءَ جو سفر ڪٽيو آهي.“

”امان، بيءَ ڪڏهن به ماءُ نه بڻجي سگهندو آهي جيڪو درجو الله سائينءَ ماءُ کي عطا ڪيو آهي، اهو رتبو ماءُ کان ڪو به ڦري نه سگهندو آهي، هاڻي توهان مون سان واعدو ڪريو، ڪڏهن به مون کي ڇڏي نه وينديون.“

”نه منهنجي جان!“

مون هن جي پيشاني چمندي چيو.

منهنجي زندگيءَ جو سارو غبار صاف ٿي چڪو هو. منهنجي ممتا ٻيهر جي پئي هئي. مون کي پنهنجو حق ملي ويو هو.

كامريڊ كريم بلوچ

كوثر هالائي

نياز اي.نائچ

سرمد چانڊيو

پروفيسر شمشاد احمد سومرو

مرزا دبير

متفرقہ

مشرق ۾ ٻہ مختلف نظريا هڪ ٻئي سان لڙي رهيا آهن. اهي آهن قديم فڪر ۽ جديد فڪر؛ ۽ هيءَ ڳالهہ يقيني آهي تہ پنهنجي قوتن جي ڪمزوريءَ ۽ ارادي جي ناپختگيءَ سبب قديم فڪر مغلوب ٿيندو.

مشرق ۾ بيداري، ننڊ سان مقابلو ڪري رهي آهي ۽ بيداري فاتح بڻجي رهندي؛ ڇاڪاڻ تہ سج، جو اڀري رهيو آهي، بيداريءَ جو قائد آهي ۽ صبح ان جي بي پناهہ فوج جو ڪم ڏيئي رهيو آهي.

مشرق ڪالهہ تائين هڪڙو خشڪ ۽ وسيع بيابان هو، پر اڄ سدا بهار بڻجي قبرن ۾ مدفون انسانن کي پڪاري پڪاري، جاڳائي رهيو آهي، ۽ انهن کي زماني سان گڏ هلڻ لاءِ مجبور ڪري رهيو آهي. جڏهن هو پنهنجا گيت ڳائڻ لڳي ٿو، تڏهن سرديءَ جو ماريل مردو ڪفن ڦاڙي هلڻ شروع ڪري ڏئي ٿو.

مشرق جي فضا ۾ زندگيءَ جا آثار ظاهر ٿي رهيا آهن، جي وڌندي وڌندي حساس نفسن کي پاڻ سان ملائين ٿا؛ ۽ جي ملي ملي، ٿڪل ۽ نراس دلين کي ٻيهر بار ڳنڍي وري آسروند ۽ اڏول بنائڻ جي عمل ۾ مشغول آهن.

ـ خليل جبران

سنڌيڪار: محمد يعقوب "نياز"

ٽماهي "مهراڻ"، جلد 5، نمبر 3، ص 175،
سال 1956ع، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو

ڪامريڊ ڪريم بلوچ

فيض احمد 'فيض' جي زندگيءَ جو داستان

(فيض جي سؤ سالہ جشن ملهائڻ جي حوالي سان لکيل)

" مجھ سے پہلی سی محبت مری محبوب نہ مانگ،

میں نے سمجھا تھا کہ تو ہے تو درخشاں ہے حیات۔"

ڳلي ڳلي وچ عشق نچايا.

فيض احمد 'فيض' جا وڏا، اٽڪل اٺ ڪلوميٽر ناروال کان پري سيالڪوٽ ضلعي ۾ هڪ ڳوٺ ڪالاڪدر جا رهاڪو هئا، جتي ٿورڙي زمين جا مالڪ جاٽ رهندا هئا، اُهي ٽيٽلي ذات سان مشهور هئا، جيڪي پاڻ کي چوڌري بہ سڏائيندا هئا. فيض کي بہ چوڌري فيض احمد سڏيو ويندو هو. سندس پيءُ جو نالو چوڌري سلطان احمد آهي. چوڌري سلطان بين پاڻرن کان مختلف هوندو هو. هو روزانو ناروال پنڌ پڙهڻ لاءِ ويندو هو. هن ضلعي ڪورٽ ۾ ڪم ڪندي هاءِ اسڪول جو امتحان پاس ڪيو. انهن ڏينهن ۾ چوڌري سلطان پنهنجي ڳوٺ جو پڙهيل لکيل ماڻهو سمجهيو ويندو هو. جڏهن زمين جي ورهاست ٿي تہ چوڌري سلطان پنهنجي پاڻرن سان ڪاوڙجي بغير ڪنهن کي ٻڌائڻ جي، ڳوٺ ڇڏي هليو ويو. پوليس توڙي ڳوٺ وارن هن جي گهڻي تلاش ڪئي پر ڪنهن کي بہ هٿ نہ آيو. ڳوٺ ۾ هن متعلق عجيب و غريب چوٻول ٻڌڻ ۾ آيا پئي پر گهڻي وقت کان پوءِ خبر پئي، تہ هو افغانستان جي امير عبدالرحمان جي دربار ۾ نوڪري ڪري رهيو آهي. امير عبدالرحمان کي انگريزن جي حمايت حاصل هئي. وقت گذرڻ سان گڏوگڏ چوڌري سلطان، افغانستان جي امير عبدالرحمان جو مير منشي يا چيف سيڪريٽري بڻجي ويو. چوڌري سلطان، افغانستان مان ڪيترين ئي خوبصورت عورتن سان شاديون ڪيون، جن مان ڪيس ڏيئر ڇايون پر ڪيس پٽ جو اولاد نہ ٿيو. هن ڪابل ۾ هڪ خوبصورت گهر نهرايو هو. چوڌري سلطان لاءِ ڪنهن مشهور ڪيو هو تہ هو انگريزن جو ايجنٽ آهي. اها خبر ڪابل ۾ باهہ جيان پکڙجي وئي. امير عبدالرحمان

کي بہ هن جي باري ۾ شڪ پيدا ٿيڻ شروع ٿيا. ان کان اڳ جو افغانستان جو امير هن کي گهرائي ڪجهہ چئي يا پڇا ڪري، هن ويس مٽائي مولويءَ جي روپ ۾ بورنڊ لائين ٽپي بمبئي هليو ويو. انگريزن سان بورنڊ لائين متعلق ڳالهہ ٻولهہ وقت چوڌري سلطان، امير عبدالرحمان جي معاونت ڪئي هئي. چوڌري سلطان بمبئيءَ کان سڌو برطانيہ هليو ويو، جتي سندس شاندار استقبال ٿيو، ۽ هن جلد ئي شاهي گهراڻي سان پنهنجا تعلقات ناهي ڇڏيا هئا. چوڌري سلطان اردو، پنجابي، فارسي، عربي، انگريزي، پشتو ۽ روسي ٻولين ۾ مهارت رکندڙ هو. برطانيہ ۾ هن ڪئمبرج يونيورسٽيءَ مان ايم. اي انگريزي ادب ۾ پاس ڪرڻ کان پوءِ قانون جي ڊگري بہ حاصل ڪئي. چوڌري سلطان کي خان بهادر جو لقب بہ مليو، جنهن ڪري سرگوڌا ۾ ڪيس تمام گهڻي زمين ملي. هن وڪالت جي شروعات سيالڪوٽ ۾ ڪئي. علامہ اقبال هن جي ويجهن دوستن ۾ شامل هو. ان ئي دؤر ۾ چوڌري سلطان، امير عبدالرحمان جي بايوگرافي لکي ۽ وڪالت جي دوران چوڌري سلطان پنهنجي ماءُ جي چوڻ تي هڪ پنجابي ڇوڪريءَ سان شادي ڪئي. جنهن جو نالو "فاطمہ" هو، اُن مان ڪيس چار پٽ ڄاوا ۽ نياڻيءَ جي اولاد نہ ٿيس. سندس وڏي پٽ چوڌري طفيل احمد عليگڙهہ مان فزڪس ۾ ماسٽر ڪئي. ٻئي نمبر پٽ جو نالو فيض احمد رکيائين. ٽيون عنايت احمد بئريسٽر ٿيو ۽ ننڍي پٽ جو نالو چوڌري بشير احمد رکيائين.

چوڌري سلطان جي وڃڻ کان پوءِ امير عبدالرحمان کي احساس ٿيو ۽ هن، پنهنجون ڙالون ۽ ڌيئرون لاهور اماڻي ڏنيون. هن جي وفات کان پوءِ سندس ننڍي ڙال فاطمہ نہ رڳو پنهنجي پٽن جي سنڀال ڪئي پر افغاني ڙالن مان ڇاول ڌيئرن کي بہ اعليٰ تعليم ڏياري.

فيض احمد 'فيض' انگريزي ۽ عربي ادب ۾ ماسٽر ڪئي. هو فلاسافيءَ ۾ ماسٽر ڪرڻ وارو هو تہ هن کي M.A.O ڪاليج جي پرنسپال، ايم.ڊي تاثير ڪاليج ۾ عربيءَ جو ليڪچرر مقرر ڪيو. ڳوٺ ڪالاڪلر جي خوبصورت مسجد فيض جي والد صاحب ٺهرائي هئي. جنهن جي دروازي تي فيض جو "نعتيہ شعر" لکيل آهي، اهو شعر هن بيروت مان موڪليو هو، جڏهن هو جلاوطن جي زندگي گذاري رهيو هو.

فيض احمد 'فيض' جو جنم 7 جنوري 1911ع ۾ ٿيو. وفات 20 نومبر 1984ع ۾ ڪيائين. لاهور ۾ سندس آخري آرامگاهہ آهي. هن ننڍپڻ سيالڪوٽ ۾ گذاريو. بنيادي اسڪول "ميرا اسڪاچ مشن" هو. سندس استاد شمس العلماء مولوي مير حسن، ڇهين-ستين درجي ۾ عربيءَ جو صرف ونحو پڙهايو. استاد مولوي ابراهيم مير سيالڪوٽي کان علم ابجد پڙهيو. ابتدائي ڪتاب بہ ان کان پڙهيو. قرآن ۽ حديث جو درس بہ ان کان ئي حاصل ڪيائين. (ايف. اي) سيالڪوٽ مان پاس ڪيائين. پوءِ وڌيڪ پڙهڻ لاءِ لاهور هليو ويو. لاهور جي گورنمينٽ ڪاليج ۾ شاگردي واري دؤر جا استاد، انگريزيءَ جو ان وقت جو تمام سٺو اعليٰ درجي جو پروفيسر لينگ هارون، بيو پروفيسر فرٿ ۽ ٽيون بخاري پطرس هو. فلسفي ۾ سندس استاد پروفيسر چيٽرجي ۽ عربيءَ ۾ ڊاڪٽر صدرالدين هو ۽ فارسي قاضي فضل الحق کان سکي جيڪو بزم سخن جو صدر هو. وڌيڪ تعليم تاثير جي گهر ۾ يا صوفي تبسم جي گهر ۾ يا بخاري پطرس جي گهر مان حاصل ڪيائين.

فيض جي موجب، ڪاليج کان وڌيڪ مان سٺي نموني سان تعليم مٿي ذڪر ڪيل گهرن مان حاصل ڪئي ۽ پروفيسر بخاري پطرس جي گهر ۾ هر مهيني ۾ هڪ ڏينهن ادبي محفل ٿيندي هئي جنهن جو نالو "بزم اردو" هو ۽ بعد ۾ مٽائي "بزمِ احباب" رکيو ويو هو.

فيض، اسڪول ۾ پڙهڻ دوران ئي شاعري شروع ڪئي ۽ ان اسڪول جي هيڊماسٽر صاحب شاگردن کي هڪ پيري هڪ طرح ڏني ۽ چيائين تہ ان جون مصراعون هو گهر مان لکي اچن. ان مقابلي جو جج شمس العلماء مولوي مير حسن هو. فيض ان طرح جون مصراعون لکڻ ۾ پهريون نمبر آيو ۽ کيس ان وقت هڪ رپيو انعام طور مليو ۽ کيس تمغي سان پڻ نوازيو ويو. فيض جي چوڻ مطابق تہ اقبال منهنجي والد جو دوست هو، انگلستان ۾ هو گڏ رهندا هئا، مان جڏهن ڪاليج ۾ داخلا ورتي تہ علامہ اقبال مون کي قاضي صاحب جي نالي خط لکي ڏنو هو ۽ اهو خط قاضي صاحب پاڻ وٽ رکي ڇڏيو هو ۽ ان خط جي ڪري مون کي داخلا ملي هئي.

فيض جي چوڻيءَ موجب، "شاعري ڪرڻ منهنجي گناهہ ثواب ۾ شامل آهي ۽ ان جي مون بنياد جي ڪي ڪابہ خبر ناهي" منهنجي ننڍپڻ جي مشغولي پنن تي لکڻ جا دل ۾ هوندي هئي سا پنن تي سدا ڦڏا ليڪا پائيندو هوس ۽ جيڪڏهن مون کان شاعري ڪرڻ بابت پڇو تا تہ پوءِ شاعري ڪرڻ جو سبب دوستن جي ترغيب ۽ دل لڳيءَ جي ڳالهہ شاعري آهي. منهنجي ڪتاب "نقش فريادي" جي پهرين حصي ۾ اهي سڀ ڳالهيون شامل آهن. شاگرديءَ دوران شاعريءَ جي ويجهو ويجهو ذهني جذباتيءَ جو تعلق آهي. ان واردات جو ظاهري محرڪ اهو هڪ حادثو آهي جيڪو جوانيءَ جي عمر ۾ اڪثر نوجوان دلين تي گذري ويندو هو، پر هاڻي ڏسان ٿو تہ اهو دور بہ هڪ سونهري دور هو ۽ ان جا الڳ الڳ حصا هئا جن جي داخلي ۽ خارجي ڪيفيت ڪافي مختلف هئي. اهو هيئن آهي تہ 1920-30ع جو زمانو اسان جي هاڻوڪي معاشي ۽ سماجي، سياسي ۽ ادبي زماني کان مختلف هو.

فيض، قومي ۽ سياسي تحريڪن سان گڏوگڏ نثر نظم گهٽ ڪري سنجيده فڪري مشاهدي بجاءِ ڪجهہ رنگ رليون ملهائڻ بابت ڪتاب "نقش فريادي" ۾ ذڪر ملي ٿو ۽ ان وقت شاعريءَ ۾ حسرت

موهاني، جوش مليح آبادي، حفيظ جالنڌري، اختر شيرازي جي رياست قائم ٿيل هئي. افسانې ۾ بلندرم ۽ تنقيد ۾ حسن ادب براء ادب جو چرچو هوندو هو. اهو سڀڪجهه نقش فريادي جي ابتدائي نظمن ۾ ڏنل آهي. فيض پنهنجي دوستن سان ذڪر ڪندي خيال ظاهر ڪيو هو ته خدا اهڙو ڏينهن نه آڻي جو ڏڪارو ٿيان. منهنجو حسن، جواني، شباب واپس نه اچي ۽ مون کي پنهنجي تنديڻ جا ڏينهن ياد ڏياري، ان وقت مون تي ماحول جو تمام گهڻو اثر ٿيو هو جو شروع ۾ ئي عشق جو ذڪر پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪيو آهي.

فيض جي شادي سرينگر مان ايلسا نالي هڪ عورت سان ٿي. هڪ مزيدار واقعو يا حادثو ٻڌائيندو هلان ته سرينگر ۾ شاديءَ رات نڪاح جي رسم کان پوءِ هوٽل جي لان ۾ حسرت موهاني ۽ فيض جي وچ ۾ جام نوشيءَ جو مقابلو ٿيو. ٻئي شاعر لان ۾ هڪٻئي جي آمهون سامهون ويهي پيئڻ لڳا. پهريان ولايتي، پوءِ ديسي جام پورو ٿي ويو ته پوءِ هڪ ٻئي کي غور سان ڏسڻ لڳا. حسرت کيسي مان سگريٽ ڪڍي فيض کي چکڻ لاءِ ڏنو. فيض سگريٽ جا ٻه ٽي ڪش هڻڻ کان پوءِ بيهوش ٿي ويو ڇو ته سگريٽ چرس سان ڀريل هو. ٽي چار ماڻهو فيض کي ٽنگٽولي ڪري ان ڪمري ۾ کڻي آيا، جتي سندس ونې انتظار ۾ ويٺل هئي. فيض ان ڪمري ۾ سڄي رات بيهوشيءَ ۾ گذاري ۽ ٻئي ڏينهن هوش ۾ اچڻ کان پوءِ پنهنجي ونيءَ سان زندگيءَ جي نئين شروعات ڪيائين.

فيض، اردوءَ جو مهان شاعر ۽ تخليقڪار آهي، ائين چوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو. نقادن چواڻي ته "فيض جيترو وڏو شاعر آهي، اوترو وڏو انسان به آهي. انسانن لاءِ سندس دل ۾ ايتري ته محبت هوندي هئي جو هو نٿين وڏن يا ڪنهن به مذهب سان تعلق هجڻ سبب هو سڀني سان هڪجهڙي محبت ڪندو هو." جنهن جو هڪ مثال اهو آهي ته ملڪ جي مشهور فنڪاره ملڪه ترنم نورجهان جي چوڻ موجب، "مان، فيض احمد فيض سان بي انتها محبت ڪريان ٿي ۽ اڄ ڏينهن تائين آءٌ ڪوبه فيصلو نه ڪري سگهي آهيان ته ڇا فيض منهنجو محبوب آهي يا مان هن جي عاشق، ڪنهن هو مون کي ٻيءَ وانگر نظر ٿو اچي، ڪنهن پاءُ ته وري ڪنهن مڙس وانگر ته وري ڪنهن بزرگ جيان."

مير غالب، سوداء، نظير، انيس، جوش مليح آبادي ته اردوءَ جا تمام سٺا شاعر هئا ۽ اردو شاعريءَ ۾ جدت علامه اقبال آندي. ان جو تسلسل فيض احمد 'فيض' قائم رکيو ۽ وڌيڪ جديد ۽ ترقي پسند شاعري سرجيائين. جيئن جديد سنڌي شاعريءَ جو باني ڪشنچند بيوس هو ۽ ان جي تسلسل کي شيخ اياز وڌيڪ جدت بخشي، تيئن فيض جي پسند جي شاعرن ۾ راشدي، مجاز مخدوم، علي سردار جعفري آهن. فيض شاعريءَ جي باري ۾ راءِ ڏيندي چوي ٿو ته، "شاعري من جي ڳالهه آهي ۽ شاعر جيترو وڌيڪ پيڙا ۽ شخصي ويڳاڻپ جو شڪار هوندو ته سندس شاعري به اوتروئي وڌيڪ مضبوط ۽ بهتر سرجندي." شاعر جو نظريي ۽ رياستي مسئلن سان واسطو هجڻ ضروري آهي، جيڪو شاعر ڪنهن شيءِ کي پنهنجي نُڪته نظر سان ڏسي ٿو ۽ ان کي پنهنجي قلم وسيلي تحرير ۾ قلمبند ڪري ٿو. مون کي ڪوبه اهڙو وڏو شاعر يا وڏو فنڪار، اديب مصور يا موسيقار نظر نٿو اچي جنهن جي ذهن ۾ پنهنجي اوسي پاسي متعلق الڳ نظريو هجي. جنهن شاعر وٽ احساس يا نظريو نه هوندو ته دنيا سٺي آهي يا خرابه ماڻهو سٺي نموني سان رهن پيا يا خراب حالت ۾، انهن لاءِ ڪجهه ڪجي يا نه ڪجي، انسانيت طرف وڃي رهيو آهيان يا ڪنهن ٻئي طرف ٿو وڃان. ڪو به وڌيڪ احساس، ذهني شعور نٿو رکي، اهو صحيح ماڻهو نٿو ٿي سگهي.

لاهور ۽ امرتسر ٻه اهڙا شهر آهن جن جي روايتن جو اثر هڪٻئي تي گهرو رهيو. فيض سڄي رات جاڳڻ ۽ آواره گردي ڪرڻ ۾ گذاريندو هو، جيڪڏهن زال جو خيال نه ڪري ها ته پوءِ شايد راتين جون راتيون مٽي نموني سان گذاري ڇڏي ها. فيض، امرتسر لاهور جي ادبي حلقن جي پرائين مجلسن جو جڏهن ذڪر ڪندو هو ته ڪيس ذهني سڪون ملندو هو. پوءِ گذريل يادن تي هو ماتم نه ڪندو هو ۽ وڌيڪ چوندو هو ته پاڪيٽ ادبي جماعتون يا ٽانگ شاپ ادبي

جماعتن مون کي گهڻي تڪليف پهچائي آهي. سندس خيال هو ته جيڪو به شخص ٿورو به مٿي اُڀري ٿو ۽ پنهنجي شخصيت کي وڌائڻ لاءِ ڪجهه نه ڪجهه ڪري پيسو حاصل ڪرڻ لاءِ واپاري ٽائيپ اديب ٿي وڃي ٿو ۽ پنهنجي نالن تي ادبي جماعتون ٺاهي نوجوانن کي گمراهه ڪري ٿو ۽ نوجوان گمراهيءَ ۾ رهندي زندگيءَ جي سمورين حقيقتن کان وانجهيل رهن ٿا. فيض پاڻ کان ننڍين يا وڏن توڙي اٽڪڙهيل ماڻهن يا پاڻ کان گهٽ حيثيت وارن ماڻهن سان به برابريءَ وارو سلوڪ رکندڙ هو. سندس ميل ملاقات عام ماڻهن سان روان دوان هوندي هئي.

فيض هڪ ڏينهن روزاني "امروز" اخبار جي نيوز روم ۾ آيو ۽ ڪرسيءَ تي ويهي اسٽاف سان مختلف مسئلن تي ڳالهه ٻولهه ڪندو رهيو ۽ سگريٽ جا سوٽا هڻندو رهيو. ان دوران هو پنهنجي اسٽاف کان اخباري اشاعت کي بهتر بڻائڻ، وڌائڻ، اخبار کي معياري ڪرڻ بابت مختلف تجويزون ٻڌندو رهيو، جڏهن وڃڻ لڳو ته شفٽ انچارج کان پڇيائين ته اڄ ليڊ ڪهڙي خبر آهي، ڪيس ٻڌايو ويو ته ڪوريا جي باري ۾ هڪ خبر آهي. ٿورو پوئتي موٽي چيائين ته: پنهنجي اخبار به پاڪستان مان ڪڍندا ڪريو. فيض جي وڃڻ کان پوءِ اسٽاف ۾ ٿرٿلو مچي ويو ۽ ان ڏينهن کان پوءِ پنهنجي اخبار ۾ ملڪي خبرن کي وڌيڪ ڪوريج سان ڇاپيو ويو.

مارشل لا لڳڻ بعد حڪومت، پاڪستان ٽائيمز، امروز، ليل و نهار جي اخباري ادارن تي فوجين قبضو ڪيو ۽ پنهنجا ايڊمنسٽريٽر مقرر ڪيا. سبط حسن کي ليل و نهار جي ايڊيٽر جي عهدي تان هٽايو ويو، مظهر علي خان کي پاڪستان ٽائيمز ۽ احمد نديم قاسمي کي امروز جي ايڊيٽر جي عهدن تان استعفائون ڏياريون ويون. فيض اڳ ئي امروز اخبار جي ايڊيٽرشپ تان استعفيٰ ڏئي ڇڏي هئي.

1956ع ۾ ايوبي مارشل لا لڳي ته فيض ملڪ کان ٻاهر جلاوطن هو ۽ واپس اچڻ تي گرفتار ڪيو ويو. ٿورن ڏينهن بعد اڪثر ترقي پسند اديبن ۽ دانشورن کي نظربند ڪيو ويو هو ۽ اخبارن تي سرڪار قبضو ڪري ورتو. گرفتار ٿيندڙن ۾ پروگريسو پيپرز جي بشير احمد، نديم قاسمي ۽ سبط حسن کي به گرفتار ڪيو ويو، چارئي جيل ۾ گڏ هئا. پاڪستان ٽائيمز ۽ آرٽ ڪائونسل جي ڊائريڪٽر ٿيڻ کان پوءِ فيض جو فيصلو وري ابتدائي پيشي درس و تدريس ڏانهن موٽڻ جو ٿيو، هن جلد ڪراچي اچي عبدالله هارون ٽرسٽ طرفان لياري ڪاليج جي پرنسپال جو عهدو قبول ڪيو. هو پرنسپال ٿيڻ بعد پنهنجي ڪاليج جي شاگردن کي پنهنجو دوست ڪري سمجهندو هو ۽ ننڍي وڏي ۾ ڪو فرق نه رکندو هو. امرتسر، ڪراچي ۽ لاهور ڪاليجن جا شاگرد فيض احمد فيض کي وڏي عزت جي نگاهه سان ڏسندا هئا.

فيض احمد فيض جي شاگردن سان دوستيءَ جو ذڪر هن طرح ملي ٿو ته سوويت يونين کان اديبن جو هڪ وفد آيو ۽ ان سان گڏ انجمن جي سيڪريٽري فيض جي نظمن جو ترجمه نگار ۽ مترجم مريم سگانيڪ به آئي. مريم سگانيڪ، ميڊم نورجهان سان ملڻ جي خواهش ظاهر ڪئي. نورجهان سان رابطي بعد معلوم ٿيو ته هوءَ بيمار آهي ۽ اٿڻ ويهڻ کان لاچار آهي. چند ڏينهن بعد نورجهان ملڻ جو وقت ڏنو ۽ نورجهان کان رات جو ٻارهين وڳي واپسيءَ کان پوءِ پيشيور ڳائڻن متعلق تهذيبي روايت جو ذڪر نڪتو. مريم فرمائش ڪئي ته توهان جي ڳائڻ وڄائڻ وارن جي بازار به هلي رهي آهي، اها مان ڏسڻ گهران ٿي. اتي هڪ رقاصه جيڪا فلمن ۾ نچندي ۽ ڳائيندي هئي، جڏهن ان جي گهر پهتا ته ماڻهن جي رش هئي، ڪوٺيءَ جا در بند هئا ۽ هنن کي چيو ويو ته ڪا خاص پارٽي آئي آهي. اتان آواز اچي رهيو هو، "بڑا ہے درد کا رشتہ یہ دل غریب سہی، تمہارے نام پہ آئیں گے غمگسار چلے"

فيض گهڻي ڪوشش کان پوءِ ڇڏي موڪلڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو ۽ ڪوٺيءَ جا در کُليا. اتي ويٺلن فيض کي پيرن تي هٿ رکندا ويا ۽ پوءِ فيض ۽ مريم تي نوٽ گهوريندا ڳائيندڙن کي ڏيندا رهيا. فيض کان جڏهن پڇيا ٿي ته هن جواب ۾ چيو ته اهي سڀ منهنجا امرتسر جا پراڻا شاگرد هئا. فيض لاءِ مشهور هو ته سندس بينڪ تي ناڪام عاشقن جو هميشه ميلو متل هوندو هو. ملندڙ شڪايتن تي محبوبائن جي گهر

وڃي ڪين پنهنجن محبوبن سان پرچڻ لاءِ گذارشون ڪندو هو. فيض جڏهن ايم. اي ڪرڻ لاءِ لاهور آيو ته گهر مان ٽي سؤ رپيا ڪٺي آيو جيڪي لاهور پهچڻ شرط هن ادبي محفلن ۽ ٻين ادبي ڪاروائين ۾ خرچ ڪري ڇڏيا. هن انگريزي ۾ ايم. اي ڪرڻ ٿي گهري پر پوءِ مجبورين سبب رهيل 9 رپين سبب عربي ڪلاس ۾ داخلا ورتائين. ان وقت عربيءَ ۾ داخلا جي فيس 9 رپيا هئي. بعد ۾ فيض انگريزي ۾ پڻ ايم. اي ڪري ورتي. ڪاليج جي ميگزين راوي ۾ سندس پهريون ڪلام ڇپيو. 1935ع ۾ امرتسر ۾ ايم.او.ايل ڪاليج ۾ انگريزيءَ جو پروفيسر مقرر ٿيو. ڊاڪٽر محمد الدين تاثر، شهزادو محمد ظفر، ڊاڪٽر رشيد جان ۽ سڄڻ بيگر صاحب ان ڪاليج ۾ موجود هئا. ان وقت انهن پنجاب ترقي پسند مصنفين جو بنياد رکيو هو ۽ پوءِ هو سڀ لاهور هليا آيا. 1938ع ۾ فيض آل انڊيا ريڊيو جو ڊائريڪٽر مقرر ٿيو ۽ ريڊيو تي پنهنجا نظم به پڙهيا. فيض جي شاعريءَ جو پهريون مجموعو "نقش فريادي" آهي. ٻي جنگ عظيم لڳي ته فيض ڪرنل جو عهدو ڇڏي دهليءَ ڏانهن هليو ويو.

امرتا پريتم، فيض کي خراج عقيدت پيش ڪندي هڪ ڪتاب ۾ لکي ٿي ته: هن پنهنجي ڪتاب تي پنهنجو شعر لکيو ۽ مون کي پوءِ داغستان جي هڪ مشهور چوٽي ياد آئي ته شاعر دنيا کان سؤ سال اڳ پيدا ٿئي ٿو. فيض اتي جواب ڏنو ته: هي روايت اڄ به هلي پئي جڏهن کان مان جوان ٿيو آهيان ته مان به هڪ ذهني دنيا ڳاهي آهي.

فيض احمد فيض 9 مارچ 1951ع ۾ قيد ٿيو، پهرين اپريل 1955ع ۾ حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ قيد رهيو. راولپنڊي جي ڪوڙي سازش ۾ ميجر اسحاق، ڪيپٽن خضر حيات سان گڏ جيل ۾ پڻ رهيو. ان کان پوءِ ڪراچي جيل ۾ قيد ڪيو ويو. فيض احمد فيض، محمد حسن عطا، جنرل اڪبر خان، برگيڊيئر صادق خان، ڪرنل ضياءُ الدين، ڪرنل نياز محمد اربابه ڪيپٽن خضر حيات، ميجر اسحاق خان پوشي سيئي ڪراچي جيل جي هڪ ٽي باريڪ ۾ هئا، ٻي باريڪ ۾ سيد سجاد ظهير، جنرل نذير احمد، ايئر ڪمانڊر جنجوعه ۽ برگيڊيئر لطيف خان، ڪيپٽن ظفر الله پوشي گڏ هئا ۽ بيگم اڪبر خان پڻ ساڳي جيل جي هڪ باريڪ ۾ قيد هئي. مٿين سمورن قيدين کي راولپنڊي سازش جي ڪوڙي ڪيس ۾ بند ڪيو ويو هو. ڇو جو هڪ ڏينهن ميجر اڪبر خان جي گهر ۾ هڪ اجلاس ٿيو، ان اجلاس ۾ فيصلو ڪيو ويو ته جاگيرداري سماج ۽ مارشل لا کان عوام بيزار ۽ تنگ ٿي چڪو آهي، فوج ۾ بغاوت آڻجي ۽ پوءِ ملڪ ۾ ڪو نئون نظام رائج ڪجي. ان اجلاس ۾ فيض به شرڪت ڪئي هئي. فيض خلاف مختلف اخبارن ۽ رسالن ۾ فيض جي سلسلي آرٽيڪل ۽ خبرون ڇپيون ته فيض هڪ ڪافر ۽ غدار آهي. پوءِ روڊن تي جلسا جلوس ۽ فيض خلاف غداري نمبر پڻ شايع ڪيا ويا.

متاعِ لوح و قلم میں ڈبو لیں ہیں انگلیاں ہم نے زباں پہ مہر لگی ہے تو کیا کہ رکھ دی
ہے ہم جنہیں سوزِ محبت کی سوا کوئی بت کوئی خدا یاد نہیں

فيض جي ڪتاب "دستِ صبا" جي مهورت به جيل اندر ٿي. نام نهاد راولپنڊي سازش ڪيس مان آزاد ٿيڻ کان پوءِ راجا غضنفر علي خان جيڪو ان وقت هندستان، پاڪستان جو سفير مقرر ٿيل هو، فيض کي پاڻ سان گڏ دهلي وٺي ويو ۽ دوستن جي فرمائش تي پوءِ اتي هڪ گهر ۾ فيض جي ڪلام کي ٻڌڻ لاءِ دوستن کي دعوت ڏني وئي هئي. محفل پنهنجي اوج تي متل هئي ته هندستان جي وزيراعظم پنڊت جواهر لعل نهرو جي فون آئي ۽ شڪايت ڪيائين ته مون کي ڇو نه دعوت ڏني وئي آهي. جڏهن کيس دعوت ڏني وئي ته هو اڌ رات جو پنهنجي اهل و عيال سميت محفل ۾ شريڪ ٿيو جيڪا محفل صبح تائين جاري رهي.

هڪ ٻيو واقعو ميڊم نورجهان موجب ته جڏهن پنجاب يونيورسٽيءَ ۾ سرڪاري طرح قائداعظم محمد علي جناح جي جشن ولادت ملهائڻ جو پروگرام رکيو ويو هو جنهن ۾ ملڪ جي نامور گلوڪارن

شرڪت ڪئي، جڏهن ميڊم نورجهان کي چيو ويو ته توهان به ڪلام ٻڌايو. نورجهان، فيض احمد فيض جو ڪلام "مجھ سي پهلي سي محبت ميري محبوب نه مانگ." ڳايو ته سيئي خاموش ٿي ويا ۽ اتي موجود هڪ فوجي آفيسر رڙ ڪندي چيو ته فيض جي ڪلام تي بندش پيل آهي ۽ اوهان فيض جي ڪلام کي ڳائي نٿا سگهو ۽ ڪنهن ٻئي شاعر جو ڪلام ٻڌايو. نورجهان جواب ڏنو ته فيض کي ڳائينديس نه، ته پنهنجي گهر واپس هلي وينديس. گهڻي چڪتاڻ کان پوءِ نورجهان کي فيض جي ڪلام ڳائڻ جي اجازت ڏني وئي.

فيض احمد فيض ظاهري طور هڪ سست انسان نظر ايندو هو پر پنهنجي شاعريءَ ۾ چست هوندو هو. جڏهن وار وڏا ٿيندا هئس ته سندس زال ايلسا جي زور پرڻ تي حجم ڪان ٺهرائيندو هو ۽ ننهن به سندس زال ايلسا لاهيندي هئي. سندس سستي ۽ ڪاهليءَ جون ڳالهيون ماڻهن ۾ گهڻيون ئي مشهور آهن. سندس هڪ ڳالھ مشهور آهي ته انقلابِ چين بعد فيض چين ويو ۽ مائوزيتنگ سان وجي مليو. مائوءَ چيس ته اسان پنهنجي ملڪ ۾ انقلاب آندو آهي. اوهان به ڪجھ ڪريو. جنهن جي جواب ۾ فيض آھ ڀريندي ۽ سگريٽ جا ڪش هڻندي چيو ته، "هاءِ هاءِ اسان انقلاب جلد آڻينداسين." فيض ڀهريان مذهبي ماڻهو هو ۽ هن ۾ تبديلي ٻي عالمي جنگ کان پوءِ آئي، جو ته هن ۾ فڪري ۽ فني انقلابي تبديليءَ جي شروعات 1935ع کان ٿي جو ته عالمي مسئلن سموري دنيا جي فڪري ماڻهن کي پاڻ ڏانهن متوجھ ڪيو. جنهن بعد جمهوريت پسند ۽ روشن خيال ماڻهن کي اها ڳالھ محسوس ٿيڻ لڳي ته جيستائين هو جارحيت ۽ جبر سان مهاڏو نه اٽڪائيندا ته لوح قلم اندر انساني وجود جي بقا نه رهندي. فيض احمد فيض کي پڻ اهو احساس جاڳيو ۽ هو انقلابي شاعري سرجڻ لڳو.

بربادیٔ دل جبر نہیں 'فیض' کسی کا، وہ دشمنِ جاں ہے تو بھلا کیوں نہیں دیتے۔

نئون ڪتاب

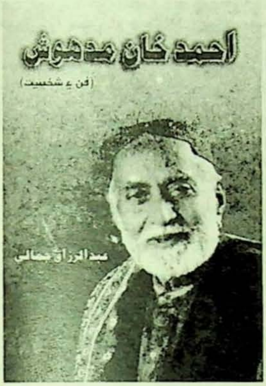

ڪتاب: احمد خان مدهوش
(فن ۽ شخصيت)
موضوع: تاثر
ايڊيٽر/مرتب: عبدالرزاق جمالي
ڇپائيندڙ: سچ سماجي تنظيم سيوو جمالي
2011ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 137
قيمت: -/100 رپيا

هن ڪتاب ۾ احمد خان مدهوش تي تاثراتي ليک ۽ سندس انٽرويو به شامل آهي، مدهوش سان محبت ڪندڙن لاءِ هيءُ ڪتاب يقيناً سانديي رکڻ جهڙو تحفو آهي.

مشتاق بخاري

کوثر هالائي

آگم جا امڪان

(نثار حسينيءَ کي پيڻا)

شاعريءَ جي چئن مجموعن- ”ياد جي نيري نديءَ“، ”دل جون لهرون“، ”پاڻي“ ۽ ”رنگن جا اوجاڳا“ جي سرجيندڙ سنڌي ٻوليءَ جي ڀلوڙ شاعر وسيم سومري 5- آڪٽوبر 2009ع واري صبح ساجهر جو ايس.ايم.ايس موڪليو، لکيل هو:

سَرَ نِسريا پاندَ، اتر لڳا آءُ پرين،
مون تو ڪارڻ ڪانڌ، سهسين سُکائون ڪيون.

ڊيئر! موسم جي تبديليءَ جون واڌايون، گڊ مارننگ (وسيم سومرو)

گذريل رات ذهن ۾ جوڙيل رٿا موجب ان ئي ڏينهن تي فقير محمد ڍول جي ”امرتا“ جون 93 ڪڙيون/شمارا هِتان هُتان ڪتابن جي قطارن مان ڳولي سامهون رکيا هئا ته جيئن امرتا جي ڍير کي ڏسي اُتساهه ماڻي ”امرتا“ جي سينچري (100) شماري لاءِ (جيڪو ٻئائي نمبر هوندو) لاءِ ڪي سٺون لکڻ لاءِ رستو ٺاهي سگهان، پر لڳو پئي، اڄ امرتا جا پرچا سنجيده ڪونه هئا، هڪٻئي کي ڌڪا، ٺيلها ڏيندا، اڳيان پويان ٿيندا رهيا. ان عمل دوران هڪ ٻيو ڪتاب ٻين ڪتابن ۽ رسالن مان نروار ٿي سامهون اچي ويو ”ديوانِ حافظ“ ترجمو محمد يعقوب نياز، ٽائٽل پيج ورائيندي ٻئي پيج تي لکيو پيو هو:

”دلبر ۽ دلنواز دوست شاعر سوز هالائي لاءِ (نثار حسيني)

آهه... نثار حسيني! تڏڙي ڏکڻ جي هير جهڙو نثار حسيني صاحب، ڪيس ياد ڪرڻ ۽ پيڻا ڏيڻ لاءِ هن وقت دل ٿي چاهي ته ان سدا بهار شخصيت کي سريلي شاعر ذوالفقار راشديءَ جي هن غزل جي پيڻا ڏيان.

ڪجهه اوهان جي ياد ۾ روئي ڏسان،
شبنمي ڳوڙهن سان دل ڌوئي ڏسان.
گر حقيقت ڀاڳ منهنجي ۾ نه آ،
همنشينو! خواب ۾ ڪوئي ڏسان.
ڳاءِ! پر حورن پرين جي نانءَ مان،
گيت ۾ ڀي داستان ڳوئي ڏسان.

ان پيڻا ڪان پوءِ ته يادگيرين کي آرس ڀڃي جاڳي پوڻ ڪان ڪير ٿي روڪي سگهيو؟ (گذريل بهار ۾ پڻ سائين نثار حسيني تي چير آلا ڪرڻ ڪان پوءِ به نه لکي سگهڻ جي ميار بهار جي رُتِ کي ڏيان ٿو).

اُتر جي اوٺ ۾،
جن ماڻهن جي ڀيهر ملڻ جي آشا من ۾ هوندي آهي، اهڙن ماڻهن ۾ نثار حسيني به شامل آهي.

حافظ شيرازي جي ان ترجمي ٿيل ڪتاب سنڌي ساهتڪارن ۾ پنهنجو چڱو چالامان ڪرايو ۽ حافظ شيرازيءَ جي مڌ ڀري شاعريءَ جو هڳاءُ پلٽ پيو آهي.

حافظ جي هڪ شعر جو ترجمو آهي ته: ”هن بي بقا دنيا جي واعدي جي پختائيءَ تي اعتبار نه ڪر، ڇاڪاڻ ته هيءَ پوڙهي هزار نانئين جي ڪنوار ٿي رهي آهي.“

حسيني صاحب، آگم جيان مهربان ۽ شفقت ڀريا انسان هئا (ڪڪرن جيان زندگي گذاريائون جيڪي گلن تي ئي نه، ڪنڊن تي به وسندا آهن) سنڌن سياءُ به آگم جهڙوئي هو، آگم پبليڪيشن اهو نالو جڻ اڻ سڌيءَ طرح هن پاڻ لاءِ ئي تجويز ڪيو هو. هن معروف آگم پبليڪيشن جي پليٽ فارم تان بي شمار ڪتاب ڇپائي پڌرا ڪيا، جن ۾ قرة العين حيدر جي ناول ”سيتا

هرڻ“، مانڪ جي ناول ”پاتال ۾ بغاوت“، عبدالقادر جوڻيجي، نورالهديٰ شاھ رشيده حجاب، فهميده حسين، سلميٰ صديق قاضي جي ڪهاڻين جا ڳُٽڪا ۽ شاعريءَ جي ڳُٽڪن مان، سلطانه وقاصي، شرجيل، ج.ع مُنگهاڻي، ۽ رعنا شفيق جي تخليق جو ڳُٽڪو، ادل سومري جي ٻارن لاءِ سرجيل ڪتاب ”پتلين جو تماشو“ ۽ ذوالفقار سيال جي ٻارن لاءِ ”منهنجي ديس جا ٻار“ چيلهي پترا ڪيا.

اتر جي اوت ۾ ٻيهر،
اڇڻ وارا ڪٿي آيا،
پرين پيارا ڪٿي آيا،
اکين ۾ جي وڃاياسين،
اهي رستا ڪٿي آيا،
لڪي ويو چنڊ چوڏهينءَ جو،
اهي چارا ڪٿي آيا.

پر ريڊيو حيدرآباد تي هڪ بي رونق ۽ بي رنگ ڏينهن ضرور آيو هو، سنڌي ادبي سنگت پروگرام جي رڪارڊنگ لاءِ وڃڻ ٿيو هو، نصير مرزا صاحب واري روم ۾ مرزا صاحب جو انتظار پئي ٿيو ته ان دوران شاعر ٻاروچل ڪالري جي آيل فون اٽينڊ اجان ڪير ئي پئي ته ان ئي ويل پروڊيوسر شيخ سليم الحق، مرزا صاحب جي ڪمري وٽان پئي گذريو، تنهن ذري گهٽ گجگوڙ ڪندي فرمايو ته ڇا پيا ڪريو؟ نه ڪنو فون، ڪير آهيو اوهان؟ بس ان عين موقعي تي سائين نثار حسيني اچي پهتو، پروڊيوسر ته ويندو رهيو پر حسيني صاحب جي معلوم ڪرڻ تي کين ٻڌايم ته ڪنهن شاعر جي فون هئي، ٻيو ڪو هو ڪونه، جنهن ڪري اٽينڊ ڪرڻي پئي. ان تي وراڻيائين مرزا صاحب (نصير مرزا) اسٽوڊيو مان اچي ته ان نامناسب روش جي شڪايت ڪنداسين. مرزا صاحب جي پهچڻ تائين هن هالا جي تاريخ بابت ڳالهائيندي چيو ته هالا ٻه سنڌ جي تاريخ جو وڏو حوالو آهي، هن مخدوم صاحبن، هالا جي جنڊي، ڪاشي، بزرگن ۽ ان وقت هالا جي متحرڪ ادبي ۽ سياسي تنظيمن ۽ سرگرمين بابت پڇا ڪئي. ان گفتگوءَ دوران هو مون کي هڪ شفيق ۽ احساس مند انسان محسوس ٿيو هو.

ڪجھ وقت کان پوءِ هو ٻيهر هل ٽاپ سئنيما حيدرآباد ۾ ٿيندڙ ”ساوڪ سنگيت شو“ ڏانهن ويندي مليو. هو ٿوري دير لاءِ مون کي ساڻ وٺي هليو هو. تنهن کان پوءِ 1990-91ع واري زماني ۾ جون جي ٽرتيءَ جو سنڌي ادبي سنگت جي اليڪشن مهم جي سلسلي ۾ پنهنجي وَني زيب نظاماڻي ۽ غلام نبي ناشاد سميت هالا کهي آيا هئا ۽ شايد ان ئي ڏينهن واپسيءَ تي وڃي پنهنجي ڊائريءَ ۾ زيب نظاماڻيءَ لکيو هو:

زندگي ڏرتتي چانورو آ ڪٿي؟
وقت جي واٽ تي بلنورو آ ڪٿي؟

سائين نثار حسينيءَ سان آخري ملاقات 2006ع تي 28- ڊسمبر جي ڏينهن سر موڙ شاعر شيخ اياز صاحب جي ورسيءَ جي موقعي تي ٿي هئي ۽ جهڙوڪ اسان وٽان ته هو ان ئي ڏينهن وڃي چڪو هو.

(حافظ شيرازي چواڻي: جنهن جي دل عشق سبب زنده ٿي، اهو ڪڏهن به نٿو مري، دنيا جي دفتر تي اسان جي هميشه هٺڻ جي مهر لڳل آهي).

نئون ڪتاب

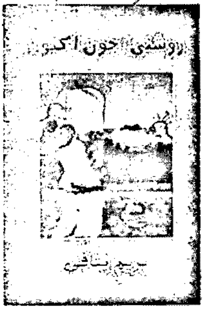

ڪتاب: روشنيءَ جون اکيون
موضوع: شاعري
شاعر: پريم پتافي
ڇپائيندڙ: رم جهم پبليڪيشن 2010ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 128
قيمت: -/150 رپيا

نياز اي. نائچ

سيد محمد قاسم شاهہ بخاريؒ

دنيا ۾ ڪيترائي ڏاها، راهنما، استاد ۽ عالم ايندا رهيا ۽ علم جي روشني پکيڙيندا رهيا آهن. اهڙن ئي عظيم استاد ۽ ڏاهن مان هڪ بهترين ۽ اڻ ورچ استاد سيد محمد قاسم بخاريؒ بہ آهي. هيءُ بزرگ محنتي، هٺو ڏوکي، جفاڪش، نيڪ، متقي ۽ وقت جو پابند استاد رهيو آهي. ”ملدسي“، تعلقي شهدادپور جو هڪ قديم ۽ تاريخي ڳوٺ آهي، جنهن سان ’سهڻي ميهار‘ جون ڪافي قديمي جڳهون وابستہ آهن. هن ڳوٺ ۽ ديهہ ملدسي يا ان جي آس پاس هن بزرگ استاد جي ڪري جا علم جي جاڳرتا پيدا ٿي ۽ سندن بي لوث محنت سان علم جي جيڪا تحريڪ روان ٿي، سا اڄ بہ جاري آهي. هن بزرگ استاد جو جنم ڳوٺ ملدسي ۾ 1925ع ڌاري ٿيو. پاڻ بخاري سيد آهن. هن خاندان جو تعلق ترڪستان جي مشهور شهر بخارا سان آهي. سندن جد امجد سيد جلال الدين ”سُرخ“، بخاره مان هجرت ڪري ملتان جي پرسان ”اچ شريف“ ۾ اچي سڪونت پذير ٿيا. ان زماني ۾ ملتان جو مشهور بزرگ حضرت غوث بهاءُ لحق زڪريا ملتان ۾ دين اسلام جي تبليغ ڪري رهيو هو.

اهڙي طرح سيد جلال الدين بخاري ”سُرخ“ غوث بهاءُ الحق جي سنگت ۾ شامل ٿيا. سيد قاسم شاهہ جو شجرو جيستائين معلوم ٿي سگهيو آهي، هن طرح آهي: سيد محمد قاسم شاهہ بن محمد شاهہ بن غوث محمد شاهہ بن عالم شاهہ بن نور محمد شاهہ. هيءُ گهراڻو ملت کان وٺي متقي ۽ پرهيزگار رهيو آهي. سيد محمد قاسم شاهہ ابتدائي تعليم ڳوٺ رانجهو ٽالپر نزد شهدادپور مان حاصل ڪئي. قرآن پاڪ ۽ ٻيو مذهبي علم مختلف علماءَ ۽ مدرسن کان حاصل ڪندا رهيا. ان وقت اسڪولي تعليم جو شان ۽ مان هو، تنهنڪري وقت جي مناسبت سان کين پڙهائڻ جو ڏاڍو شوق هو. 1941ع ۾ کين پرائمري استاد مقرر ڪيو ويو. ابتدائي پڙهائڻ جو ڪم پنهنجي ڳوٺ کان شروع ڪيائون. ان زماني ۾ سرڪار نامدار اسڪولن لاءِ بلڊنگون وغيره نہ نهرائيندي

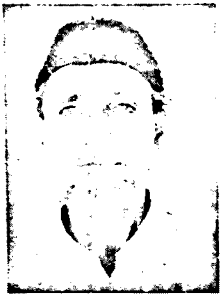

هئي ۾ استادن کي پڙهائڻ لاءِ خود جڳهہ جو انتظام ڪرڻو پوندو هو يا ڳوٺ جو وڏيرو يا چڱو مڙس جڳهہ وغيره جو بندوبست ڪندو هو. ان طرح سيد محمد قاسم شاهہ پنهنجي ذاتي زمين جي ٽڪري ۾ هڪ ڪمرو تعمير ڪرائي پڙهائڻ شروع ڪيو. سندن پڙهائڻ جو طريقو ۽ انداز انتهائي ڀلو ۽ دلفريب هو. هن بزرگ فقط پنهنجي ڳوٺ وارن کي نہ پڙهايو پر آس پاس جي ڳوٺن ۾ وڃي علم حاصل ڪرڻ لاءِ تبليغ ڪئي. ان زماني ۾ ماڻهو ويچارا انتهائي غريب ۽ ابوجهہ هئا. تعليم جو منجهن قدر ۽ احساس بلڪل گهٽ هو. ماڻهن ۾ تعليم حاصل ڪرڻ جو رجحان انتهائي قليل هو. هندستان ۾ آزاديءَ جي تحريڪ عروج تي هئي. سنڌ ۾ هندو غالب هئا. اسڪول بلڪل گهٽ هئا، انهن ۾ بہ مسلمانن جا ٻار بلڪل نہ هجڻ جي برابر هوندا هئا. هڪ تہ اسڪول بلڪل ٿورا ۽ تمام پري هوندا هئا. ٻيو وري مسلمان انتهائي غريب هئا ۽ منجهن اسڪولي تعليم جو رجحان بہ گهٽ هو. سائين محمد قاسم شاهہ آس پاس جي ڳوٺن ۾ وڃي ماڻهن کي سمجهايو. تقريرون ڪري ماڻهن کي پنهنجن ٻارن کي اسڪول ۾ موڪلڻ لاءِ آماده ڪيو. ان تبليغ جو نتيجو اهو نڪتو جو ڪجهہ ماڻهن پنهنجا ٻار ملدسي ۾ پڙهڻ لاءِ موڪليا. سندن علم جي قدرشناسي ۽ محنت رنگ لاتو جو ماڻهن ۾ آهستي آهستي علم جو رجحان پيدا ٿيڻ لڳو ۽ پوءِ ان ملدسي جي اسڪول مان ڪيترائي شاگرد فارغ ٿي آس پاس جي ڳوٺن ۾ استاد مقرر ٿيا. ان بعد ملدسي جي آس پاس تعليم جو رجحان وڌيو. ڇوڪرا تہ ڇا بلڪ ڇوڪريون بہ اسڪولن ۾ علم حاصل ڪرڻ لڳيون. سائين محمد قاسم شاهہ جو تعلق سيد

گهرائي سان هو، تنهنڪري تر ۾ راڄ ۾ سندن ڪافي عزت ۽ تڪريم ڪئي ويندي هئي. سندن شخصيت جو هڪ پهلو اهو به هو ته هو انسان دوست ۽ قابل ماڻهو هو، هن وٽ هندن توڙي مسلمانن لاءِ هڪ اک هئي يعني هر ماڻهو جي عزت ۽ قدرشناسي ڪندو هو. ملڪسي هڪ قديم ڳوٺ هو ۽ ان زماني ۾ هندن جو ڳڙهه هو، گڏوگڏ هڪ واپاري مرڪز به هو. پر سائين مذهبي مت ڀيد کان پري هو. سندن پڙهائيءَ جو انداز انتهائي آسان ۽ شفقت وارو هو. هو شفيق ۽ رحمدل انسان کان سواءِ شفيق استاد به هو. سائين محمد قاسم شاهه ڪافي وقت ملڪسي اسڪول ۾ پڙهايو. سندن ئي ڪوششن سان ملڪسي ۾ پنجين کان پوءِ انگريزي ستين درجي تائين پڙهائڻ جي اجازت ملي. آخر ۾ گورنمينٽ مين سنڌي پرائمري اسڪول شهدادپور ۾ هيڊ ماستر مقرر ٿيو جتي ناقص ۽ اقربا پرور پاليسين ڪري 20 سال نوڪري ڪرڻ بعد 1961ع ۾ استعيفا ڏني. پاڻ انتهائي ديندار ۽ مذهبي طبعيت جو ماڻهو هو. دين سان کين انتهائي گهڻو لڳاءُ ۽ محبت هئي. سندن ڪافي وقت علماءَ جي محبت ۽ سنگت ۾ رهيو. تبليغ جي ڪم ۾ به گهڻو وقت ڏيندو هو. سندن وقت جي علماءَ ۽ مشائخ سان ڪافي سنگت ۽ واسطيداري هئي. هالا ۽ سعيد آباد جي تقريباً وچ تي جماعت اسلامي جو دنيا ئي ليول تي هڪ مشهور مدرسو ڏيپرن جي ڳوٺ ۾ قائم آهي جيڪو ”منصوره“ جي نالي سان مشهور آهي. منصوره جي باني مولانا شفيع محمد نظامائي صاحب سان سيد محمد قاسم شاهه جي رغبت ۽ دعوت تي تعليم کاتي مان رٽائر ٿي وڃي مدرسي ”منصوره“ جو استاد ۽ منتظم مقرر ٿيو. پهريائين ٽن سالن تائين مدرسي ۾ فقط ڇوڪرين کي پڙهائيندو رهيو ۽ پوءِ ڇوڪرن کي به پڙهائڻ لڳو. سيد محمد قاسم شاهه کي پڙهائڻ کانسواءِ مدرسي ۽ مدرسي جي ٻنين جو انتظام به سنڀالڻو پيو. 1975ع تائين مدرسي ۾ پنهنجون خدمتون ڏيندا رهيا پر پوءِ ڪن مجبورين ۽ انتظاميه سان اختلافن ڪري مدرسي مان استعفا ڏئي ڳوٺ ۾ اچي رهڻ لڳو.

سائين محمد قاسم شاهه سان گڏ جيڪي وقت جا مشهور عالم، استاد ۽ بزرگ رهيا سي هي آهن: مولانا جان محمد پنو، مولانا غلام سرور پنو، مولانا وصي مظهر ندوي، پروفيسر سيد محمد سليم، پروفيسر امير الدين مهر، مولانا مفتي دائم الدين انڙ وغيره. سيد محمد قاسم شاهه بخاري انتهائي حساس دل طبعيت رکندڙ بزرگ هو. دنياوي شغلن کان ڀڳل هو. گهڻو وقت تعليم ۽ تبليغ ۾ گذاريندو هو. جماعت اسلامي جو سرگرم رڪن هو. 1975ع ۾ جيئن مدرسي منصوره مان آيو ته ڳوٺ ۾ سيدي جو دڪان هلائڻ لڳو. طبعيت جو اهڙو ته سادو جو پنهنجي پوري موڙي دڪان ۾ سيڙائي ڇڏيائون ۽ تقريباً سامان ڳوٺاڻن کي اوڌر تي ڏئي ڇڏيائون ۽ مجال آجو وري ڪنهن کان پنهنجي رقم گهريائون. ڳوٺ جي ماحول کان ڪافي بدظن هوندو هو. ماڻهن جو نماز ۽ روزي کان پري هجڻ، هڪٻئي لاءِ عزت احترام گهٽ هجڻ، کين انتهائي ناپسند هو. سندن خواهش هئي ته اهڙي هنڌ رهجي جتي فقط الله ﷻ ۽ ان جي حبيب محمد مصطفيٰ ﷺ جو ذڪر اذڪار هجي پر افسوس سندن بي بقا زندگي ايترو ساٿ نه ڏنو ۽ 9 آگسٽ 1980ع تي هميشه لاءِ راهه رباني وٺي منصوره جي قبرستان ۾ ابدي آرامي ٿيو. سندن اتي دفن ٿيڻ لاءِ به هڪ عجيب روايت آهي. اها ان طرح ته پاڻ انهن پنجن بزرگن مان هو، جن منصوره جو مشهور مدرسو قائم ڪيو، انهن بزرگن مدرسي جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ سڀ ڪجهه ڪيو. انهن پنجن ئي بزرگن گڏ حلف کنيو هو ته جڏهن هو هن دنيا مان راهه رباني اختيار ڪندا ته کين منصوره ۾ ئي دفن ڪيو وڃي. انهن ۾ مولانا شفيع محمد نظامائي، مولانا جان محمد پنو، حڪيم عبدالقادر ڪلوئي، سيد محمد قاسم شاهه ۽ عبدالرؤف پنو شامل آهن. انهن سڀني بزرگن جي آخري آرام گاهه منصوره ۾ ئي آهي.

سيد محمد قاسم شاهه عظيم انسان ۽ استاد هجڻ سان گڏوگڏ شاعر به هو. شاعريءَ ۾ ”ذوق“ تخلص اختيار ڪيائون پر سندن شاعري يا ذاتي لکت ڊائري وغيره ڪافي تلاش ڪرڻ جي باوجود به نه ملي سگهي آهي، کين مطالعي جو گهڻو شوق هو. ديني رسالا، قرآن پاڪ جو تفسير ۽ شاهه عبداللطيف جو رسالو يا ٻيا ڪوڙ سارا ڪتاب انتهائي شوق سان پڙهندو هو. جڏهن پاڻ وفات

ڪٿي ته گهر ۾ ڪتابن جو عاليشان ذخيرو ڇڏي ويو. جيڪو پوءِ منصوره مدرسي ۾ بطور عطيو ڏنو ويو.

پاڻ پرهيزگار ۽ متقي هئڻ ڪري ڳوٺ راڄ ۾ انتهائي عزت احترام سان ڏٺو ويندو هو. هر ڳوٺائي خواهه شاگرد کي، نماز روزي جي تلقين ڪندو رهندو هو. سندن چهري ۽ طبعيت ۾ عجيب ڏيا ۽ رعب هو جو جتان به لنگهندو هو ته ننڍا توڙي وڏا احترام وچان اٿي بيهندا هئا. مجال آهي جو ڪو به ماڻهو سائين جي اڳيان مٿي اگهاڙو هجي. سائين جي اڳيان ڪو به ماڻهو بيڙي، حقو يا نسوار واپرائڻ کان لنوائيندو هو. اهو سندس نئي طبعيت جو اعلي ڪمال هو جو ننڍو توڙي وڏو، پوڙهو توڙي جوان، سندن لاءِ انتهائي عزت ۽ احترام رکندو هو. تبليغ جو ڪم هر وقت جاري رکيائون. سڀني کي نيڪي جي دعوت ڏئي مسجد ۾ وٺي ويندو هو. پاڻ شريعت جو پابند رهيو ۽ ٻين کي به شريعت تي هلڻ جي هدايت ڪندو رهيو. پاڻ پراڻن خيالن جو قائل نه هوندو هو. نوان خيال جيڪڏهن شريعت جي ابتڙ نه هوندا هئا، ته انهن کي زندگيءَ ۾ اپنائڻ لاءِ چوندو هو. مثال طور آس پاس جي ڳوٺن ۾ ديسي پراڻي قسم جون رانديون هلندڙ هيون پر سائين ڳوٺ ۾ والي بال راند متعارف ڪرائي. مسجد ۾ بيٽري ۽ لائوڊ جو بندوبست ڪري هڪ نئين جدت آندائون.

ديهه مدرسي ۾ اڄ به سيد محمد قاسم شاهه جو نالو عزت سان احترام سان ورتو ويندو آهي. اهل علم و قلم جي دلين ۾ هو اڄ به زنده آهي. سائين جهڙو بانوق معلم جيڪڏهن پيدا نه ٿئي ها، ته اسان جو علائقو اڄ جي هن جديد دؤر کان اڌ صدي پوئتي هجي ها. اڄ جيڪو هتان جو ماڻهو تعليم يافته آهي اهو سيد محمد قاسم شاهه جي مرهون منت آهي. سيد محمد قاسم شاهه جو هڪ ئي فرزند ارجمند سيد بخت علي شاهه عرف عبدالله شاهه آهي، جيڪو به سندن نقش قدم تي هلي ٿو. هو استاد هو، هاڻي رٽائر ٿيو آهي.

سيد محمد قاسم شاهه جهڙا ماڻهو تاريخ ناهيندا آهن ۽ اڄ به ترقي پذير قومون اهڙين شخصيتن جي ڪري زنده آهن.

نئون ڪتاب

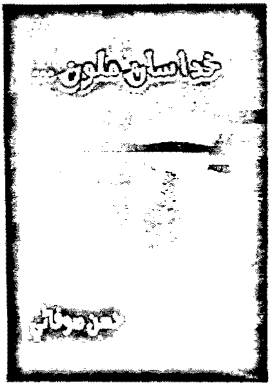

ڪتاب: خدا سان ملون....

موضوع: شاعري

شاعر: حسن صوفائي

ڇپائيندڙ: ڪنول پبليڪيشن قنبر 2010ع

سائيز: ڊيمي

صفحا: 96

قيمت: -/100 رپيا

حسن صوفائي جي غزلن ۾ انوکي حد تائين جديد صوفيت جي موضوع جي اپٽار ڪئي وئي آهي. حسن صوفائي جي شاعريءَ ۾ قديم ۽ نوان سان پريل موضوعن تي ملهار برسي رهي آهي. ”خدا سان ملون....“ جو انوکو هوڪو ڏيندڙ حسن صوفائي وٽ خدا- حق، سچ ۽ انصاف جي علامت آهي، جيڪا شاعريءَ ۾ اولين درجي سان نروار ڪرڻ جي جستجو ڪيل آهي.

سعيد سومرو

پبلشر، ڪنول پبليڪيشن قنبر

سرمد چانڊيو

بهار موڪيو جوانُ رُتِ ٿي...

(ڪوڙل قربدار جي شاعريءَ جو مختصر اڀياس)

سنڌي ادبي سنگت قنبر جي بنيادي دوستن ۾ پائنيئر محمد ٻرڙو، ڊاڪٽر محبت ٻرڙو، محمد عظيم سومرو، محبوب رڪ راهوجو، مجيد منگي ۽ هيءُ ٻندو (راقم) جنهن کي سڀني دوستن شاخ جو سيڪريٽري بڻايو. پنهنجو ڪم جون 1985ع ۾ باقاعده شروع ڪيو. ڪجهه وقت پڄاڻان، عباس علي دردي، استاد ميهر مجاهد، شورش سنڌي جيڪو هينئر علي ضمير جي ادبي نالي سان لکي رهيو آهي. اختر بروهي، ڪوڙل قربدار، عزيز ديرائي، عبدالهادي چانڊيو، علي گوهر ميرائي جن جو ساٿ نصيب ٿيو.

ڪوڙل قربدار پنهنجي استادي واري تعليم کاتي کان سواءِ بهترين شاعر آهي. ادبي ڪمن ۾ اسان جو ڀرپور ساٿ ڏنائين. ڪنهن مجبوريءَ کان سواءِ ڪاٿي گنجائش نه گسايائين. علم، ادب جو ڪم ڪرڻ ۾ اسان جو ساٿي ۽ سهڪاري رهيو. شاعريءَ ۾ پنهنجو منفرد مقام برقرار رکيائين، سائين ميهر مجاهد جي وڇوڙائي ۽ دوستيءَ ۾ پيرل قنبر، استاد گل حسن گوپانگ 'شاد' جو پيار به نصيب ٿيس. استاد شاعرن سان محبت ۽ دوستيءَ جو ساٿ نڀايائين.

پيرل قنبر جي محبت ۽ پيار جي ڪري شهدادڪوٽ جي ادبي حلقي ۾ به ڪم ڪرڻ جو شرف حاصل ٿيس. استاد هجڻ ڪري تعليم جي شعبي ۾ به ڪوڙل قربدار ڪامياب استاد رهيو آهي. هينئر لاڙڪاڻي شهر جو واسي آهي، پر پنهنجي ادبي ڪم ڪار ۾ قنبر جي دوستن سان شامل حال آهي. ادبي حوالي سان "چانئوٽا چمڪن" ڪتاب ۾ يارن دوستن سان گڏ ڇپيو. رياضت ٻرڙي جي هن ادبي پورهئي ۾ نالو رقم ڪرايائين. قنبر ادبي ويب سائيٽ جو ميمبر پڻ آهي. ڪتاب "ساٿ هلندو رهي" جيڪو 27 ڊسمبر 2007ع تي شهيد راڻي محترمه بينظير ڀٽو جي شهادت

ڪوڙل قربدار

بعد ڪجهه شرپسندن پائنيئر محمد ٻرڙو پبلڪ لائبريري جلائي رک ڪئي هئي، ان ۾ به پاڻ هڪ ليکڪ طور موجود آهن.

سنڌي شاعريءَ جي ميدان ۾ ڪوڙل قربدار جا ڪيئي دوست پرين پيارا، همسفر ساٿي پنهنجي تخليق جو سفر جاري رکيو پيا هلن. ان پنهنجي دوستاڻي ماحول ۾ ڪوڙل جو سفر به جاري ۽ ساري آهي. غزل، نظم، وائي، قطعو ڪوڙل جي شاعريءَ جا خاص محرڪ آهن.

وائي جيڪا سنڌي شاعريءَ جو اثاثو آهي، ان صنف ۾ ڪوڙل جيڪا ڪاميابي ماڻي آهي، ان حوالي سان ڪيئي گڏجاڻيون مشاعرا ڪيس داد ڏيئي چڪا آهن. ڏسو ڪوڙل جي هيءَ وائي:

ايڏو پيارا ڇو؟
وڻندو وڻندو ٿو وڃي!
معصومن جي مرڪ جان،
گل خوشبو جهڙو،
وڻندو وڻندو ٿو وڃي!
تنهنجي تر ۽ ڳوٺ جو،
ماڻهو من هرڪو،
وڻندو وڻندو ٿو وڃي!
تنهنجي نيڻن جو قسم،
ساٿ تَرَ ڳل جو،
وڻندو وڻندو ٿو وڃي!

تُنهنجي چهري تي پرين!
پهرو زلفن جو،
وڻندو وڻندو ٿو وڃي!

تو جو ڪوڙل کي ڏنو،
پيار جو تحفو،
وڻندو وڻندو ٿو وڃي!

13+9 ماترائن جي هيءَ وائي، پوم ستاچند جي رچاءُ ۾ پنهنجو نرالو اثر ڇڏي ٿي. وري مٿان ڪوڙل قربدار جي منفرد آواز جو جادو، جيڪو محفل تي طاري ٿيندو آهي، ان جو ٻه جواب ناهي. چرچن پوڳن ۾ يار چوندو آهي ته "سنڌ جا سمورا شاعر هن ڌرتيءَ جا مگھهار آهن." حقيقت ۾ ته آءٌ هن جي انهن لفظن تي فخر محسوس ڪندو آهيان. پنهنجي ٻوليءَ جي خلعت ۾ ڪهڙو نياڳو شخص آهي، جيڪو فخر مان ڳاٽ اوچو نه ڪندو. اسين پنهنجي ڀاڳي جو ڪم ڪريون پيا. شاعرن ۽ اديبن کي قلم ۽ ڪاغذ جو جيڪو ورثو مليو آهي، اهو هاريءَ جي هر ۽ ڌرتي جيان، تيئن ته ٻني رسائيندو.

وائي جيڪا پٽ ڌڻي بادشاهه جي عنايت آهي، جنهن کي ڪلاسيڪل موسيقي ٻه آهي ته پوري برصغير جي ،ڳداري ڳائڪي تي ملڪو به حاصل آهي. لطيف سرڪار ٽي سؤ سال اول راڳ کي راڳ ڪري پيش ڪيو. هندستاني راڳن جيان سنڌي ڳائڪي پلٽن ۽ سرگمن کان آزاد رهي آهي. ڏوهيڙو ڏيئي پاڻ راڳ کي محفل تي آشڪار ڪيائون. "راڻو ٺي راڻو، ريءَ راڻي پيو ناهه ڪي." ڪنهن ولت ويندڙ تائين، آلاپ ٻنجي پهچندو ته هو سمجهي ويندو ته هاڻي راڳي راڻو ڳائيندو.

وائي جي ڳائڪي ۽ فن اسان جي ميراث آهن. ان تي اسين جيترو به فخر ڪريون، اهو گهٽ آهي.

لالڻ ليڙو پاءِ!

منهنجو هينڙو ٿو ... ي

سنڌي ٻوليءَ جا پنهنجا اصول آهن. لعل جيڪو لَئُل وَٽ آهي، جيڪو اڄ به سون، چاندي، ٻين جواهرن کان اتم آهي. ان کي به سنڌي شاعرن تراشي من پسند بنائي، پوءِ ترڪيب ۾ آندو آهي. لعل کي "لالڻ"، ليئي کي "ليڙو" هينئين کي "هينڙو" بنائي، پوءِ شاعريءَ ۾ آندو ويو آهي. اهو سنڌي ٻوليءَ جو ڪمال آهي. اسم 'وقار' کي اسم 'باوقار' بنائي پوءِ استعمال ڪيو ويو آهي. آلا اهو هرگز ڪونه ٿو چوان ته مٿين اسمن ۾ اها تبديلي ڪوڙل آندي آهي، پر اهو رتبو پٽ ڌڻي کي به هن ٻوليءَ ۽ ڌرتيءَ بخشيو آهي.

فطرت جو اهو ڪمال آهي ته ان لوهه جي ڪاريگر کي "لوهر" سڏيو، ڪاٺ جي ڪم ڪرڻ واري کي "ڊکڻ" سڏيو، سون جي ڪاريگر کي "سونارو" سڏيو ۽ ڪوتا ڪلا جي ڪاريگر کي "ڪوي" سڏيو جو ته ان ڳڻ تيار ڪري شعر کي رنگين بنايو. ڪوڙل قربدار به ڳُني شاعر آهي. اچو ته ان جي وائي جا ڳڻ ڏسون:

لالڻ ليڙو پاءِ
ڀڳڻ سڳڻ سارڳڻ

4 4 3 = 11ماترائون

منهنجو هينڙو ٿو وڃي
سڳڻ سڳڻ رڳن

4 4 5 = 13ماترائون

سنڌي شاعريءَ جي حوالي سان جڏهن 11+13 جي ڳالهه ڇڙندي ته نئدي کان نئيو شاعر به سمجهي ويندو ته پاڻ پٽ ڌڻي جي ادبي سرزمين ۾ پيا هلون. جيئن غالب ۽ اقبال جي سرزمين اردو وارن کي ياد آهي، تيئن اسان کي وري لطيف سرڪار برزبان ياد آهي.

اسان جي سنڌي ٻوليءَ کي اهو شرف حاصل آهي ته اسان وٽ سينئي لفظن جا ڳڻ موجود آهن. ماترڪ چند جو اهو اصول آهي ته ڪنهن به لفظ کي ٽوڙيو نه اوهين لفظ کي ٽوڙيندا ته لفظ جي معنوي حيثيت مجروح ٿيندي.

ڪوڙل قربدار جي هيءَ وائي آهي ڊڪپال چند ۾.

ڪيف ڪڪوريل مَڌُ پريل،
نوڻ جهليو هڪ جاءِ!
منهنجو هينڙو ٿو وڃي!
تنهنجا ڳُفتا سونهن صحيفا،
هر هر تون ورجاءِ!
منهنجو هينڙو ٿو وڃي!

سهڻي ۽ ميهار جون،
وايون کي ورناءِ!
منهنجو هينڙو ٿو وڃي!

ٻانهون ٻئي ڦهلايم تو لئہ،
مرکي سيني لاءِ!
منهنجو هينڙو ٿو وڃي!

هٿ ۾ هٿ ڪوڙل رهي،
سڪ جو سٽ نپاءِ!
منهنجو هينڙو ٿو وڃي!

ڳالهہ هئي علم بيان ۽ چنلوديا جي. لفظن کي پهريان تراشيو، پوءِ شاعريءَ ۾ ڪم آڻيو.

سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻارنهن ڳڻ آهن. جيڪڏهن ڳڻ ٻہ پورا نہ اچن تہ ،وهين ڪَل ڪان ڪم وٺو. وڏي ڪان وڏو لفظ نون ماترائن جو آهي. ان جي هيٺان نوڪَل لکو. سنڌي ٻوليءَ ۾ جنهن بہ شاعر لفظن کي ٽوڙيو تہ اسين ان کي ڪَل ٽڙيو چئون. هاڻي اوهان کي لفظ "ڪَل ٽڙئي" جي معنيٰ سمجهہ ۾ اچي وئي هوندي.

ڪوڙل نربدار لفظن کي معنيٰ ڏيڻ جو ٽمُ رکي ٿو. هتي ترڪيب آندي اٿس: "منهنجو هينڙو ٿو وڃي!" معنيٰ سِرُ پيو وڃي، دوست پيالا پيو ڪري. ان ڪيفيت کي طبيعت تي طاري ڪري، پوءِ هر بند ۾ نئون نئون خيال آندو اٿس. زمانو سخت آ، پنهنجو پير زمين تي، نہ پوي، تہ پوءِ سهڻي ۽ ميهار جون وايون کي ورناءِ! تہ پوءِ ٻڌيءَ جا ٻيٽا ڪريون. علامتون اهڃاڻ! ڪير سنڌي شاعري کي پڙهي تہ پاڻ ئي اچي ان جي اڳيان بيهندا. سوير ڳالهہ ڪئي سون تہ اسم وقار کي باوقار بنائي ڪم آڻجي.

ڪوڙل ٿو چوي:

"تنهنجا گفتا سونهن صحيفا، هر هر تون ورجاءِ" جيئن نماز ۾ تڪبر جو عمل- بيهو تہ الله اڪبر، جُهڪو بہ الله اڪبر، ويهو بہ الله اڪبر. اٿو بہ الله اڪبر. اهو شاعر جي لفظن جو ڪمال آهي، جو محبوب جي هر گفتي کي هو صحافتي انداز سان ٿو ٻڌي! ۽ پوءِ بيساختا نموني هن جي واتان اهي لفظ الله اڪبر نڪريو ٿا وڃن. خيال ۾ محويت جو اهڙو سرور آڻڻ ڪامياب شاعر جي نشاني آهي.

ڪوڙل غزل ۾ بہ طبع آزمائي ڪئي آهي.

چڪور جهڙيون اکيون اوهان جون،
گلاب چهرو اسان ٿا چاهئون،
حسين مرڪون اوهان جي مُکَ تي،
شراب چهرو اسان ٿا چاهئون.

شراب وانگي خمار بخشي،
نگاهہ تنهنجي تہ مَڌُ ڪٽورا،
اسان رندن کان پڇي ڪو جانا،
شراب چهرو اسان ٿا چاهئون.

حسين مصور، حسين قدرتہ
بنايو جنهن آ حسين توکي،
اسان لئہ درشن طواف ڪعبا،
ثواب چهرو اسان ٿا چاهئون.

هي سينڌ تنهنجي سدا معطر،
وهي ٿو خوشبو سنڌو ڪو دريا،
هڳاءُ ڦهليو، ٻُلي پيا پوئرا،
عُناب چهرو اسان ٿا چاهئون.

نہ هڪ ڪوڙل جي دل شڪستا،
هزار عاشق مري مرن ٿا.
بڪيف اکڙيون، سياهہ ڪاڪُل،
حجاب چهرو اسان ٿا چاهئون.

غزل جي دنيا بہ نرالي آهي. عاشق، تعريف ۾ زمين ۽ آسمان هڪ ڪريو ڇڏي. چڪور سدائين پنهنجي خيال ۾ رهندو آهي. اکيون لعل ڳاڙهيون، ڳل ڳاڙها، بدن تي پرن جو پوش تيترو، هلندي هلندي بيهي رهندو، جهڙوڪر عام ڳالهہ اوچتو ڪيس ياد آئي هجي. بي نيازيءَ جا جيترا اهڃاڻ ان پکيءَ ۾ آهن

ايترا ڪنهن ٻئي پکيءَ ۾ مون نہ ڏٺا آهن. ٻيا پکي تہ سدائين هوشيار، خبردار رهندا آهن. متان ڪا جهٽ لڳي، باز چنبن ۾ چائي نہ وڃي. چڪور جهڙوڪر ڪنهن شراب جي متمست مواليءَ جيان پيو نظر ايندو. اکين لاءِ تشبيهہ ۽ وري ڳلن لاءِ استعارو! سو بہ ساڳي مصرع ۾، اهو فن جو ڪمال آهي. گلاب جو ڳلن ۽ چهري لاءِ استعارو، اکين جي چڪور جي اکين سان تشبيهہ ٻئي لاجواب آهن. جڏهن اکين جي تشبيهہ پڙهندا تہ اوهان جو خيال چڪور جي بينازيءَ ڏانهن ضرور ويندو. بيناز تہ بادشاهہ هوندا آهن، محبوب دلين تي راڄ ڪرڻ وارا بہ تہ بادشاهہ آهن. ڪوڙل جو هيءُ مستعار غزل آهي. اهي استعارا وري جڏهن رديف ۾ سمايل هجن تہ انهن جو حظ اڃا بہ مٺيرو ٿو ڀاسجي. جيڪي شاعر ٿورن لفظن ۾ ڳالهہ نہ ڪري سگهندا آهن، انهن جا غزل اڪثر ڪري مردف نہ هوندا آهن.

ڪوڙل جي بحر ۽ وزن واري چونڊ بہ لاجواب آهي. بحر تقاربہ وري ارڪانڙ، هڪڙو رڪن مڪسور تہ ٻيو محذوف. ٻنهي جو اُچار، جهڙو ڪوئي ٻاتڙو ٻار، هڪ لفظ آسانيءَ سان اُچاري تہ ٻيو هٽڪي اچاري. ان رفتار کي اسان جي سنڌي ٻوليءَ ۾ ايگلو سڏيو ويندو آهي. جيئن اسان ٻالاپڻ ۾ ڪنهن ڪم سانگي موڪليا ويندا هئاسين پوءِ نچندا ۽ ٽپندا ويندا هئاسين، هڪ وِکَ ٽنگ جيان ۽ ٻي ٻرانگهہ جيان! جنهن جي ڪري ان ٽور تي نالو پيو ايگلو.

بحر تقارب ويجهي هجڻ جي وري وزن مڪسور اسلم. 'وتد' کي 'سبب' ۾ بدلايو ويو. ان نچڻ ۽ ٽپڻ جي ڪري انهن رڪنن مان ان کي سورهن رُڪَنَ بنايو ويو. ان وزن مان اٺ ماترائون ڪٽي سورهن وڌائي ڇڏيائون. هڪ پاسي وتد کي سبب ۾ بدلايو، ٻئي پاسي، ٻئي رڪن جو سبب ٽوڙيو ويو، جنهن جي ڪري، ان رڪن جي شڪل بہ مُنهين بلا جهڙي ٿي وئي. فن جي دنيا اهڙن تجربن تي نازان آهي. حالانڪ آءٌ ذاتي طور تي عروض کي ٽئين نمبر جو فن سمجهندو آهيان. سڀ کان اول فن سنڌي ڇندوديا جو آهي، ان کان پوءِ يوناني شاعريءَ جو فن آهي، ٽئين نمبر تي عراق ۽ ايران جو عروض آهي. عراق ۽ ايران وارن يونان کان متاثر ٿي پنهنجي ٻولين کي عروض جهڙو فن ڏنو. سنڌي ڇندوديا جي قانون ۾ جڳن هڪ جدارو ڳڻ آهي جيڪو فعول وزن جو آهي، جنهن جا نشان هن طرح آهن: 1+2+1. اهڙا هزارين لفظ ٻولين ۾ موجود آهن. اهڙن لفظن کي ٻين لفظن جو ٽوڙ نہ سمجهڻ گهرجي. فعلن لاءِ بہ سنڌي ڇند ۾ جدا ڳڻُ آهي، جنهن کي ڀڳڻ سڏيو وڃي ٿو، 2+2 ان جا نشان آهن. ڪوڙل ان سڀني عروضي لوازمات کان بخوبي واقف آهي. جنهن هيءُ بهترين غزل رچيو:

نظر جي ميدان ۾ بہ ڪوڙل قربدار پاڻ ملهايو آهي. ڪوڙل جو هيءُ نظر مثنوي جي صورت ۾ آهي.

ضمير مون تي ڪندو ملامت،
لکان نہ توتي غزل جي پياري،
حسين تخليق تنهنجي سائڻ،
رهون ٿا جنهن جا اسين پُڄاري.

بهار موڪيو جوان رُتِ ٿي،
گلاب مکڙيون سدا ٽيون مرڪن.
سنتو جي چولن تي سونهن ساگر،
سهاڳڻ جا ڪرائي درشن.

سڪون اک کي سڪون دل کي،
دماغ کي تازگي رهي ٿي.
هي سبز چادر جي چنري اوڍيل،
وشال تنهنجي ڏسي بدن تي.

رنگين خوشبو هڳاءُ اوتون،
هزارين پوئرا طواف ڪن ٿا،
هي عاشقاڻو مزاج مائن،
خوشي وچان متمست رهن ٿا.

هي چنڊ تارا ۽ ڪهڪشائن
سميت سجڻ ۾ آسماني پي،
ديارتي سر جُهڪائي هر پل،
ٿئي ٿو رقصان اعزاز سمجهي.

ليار لالي، گُنڊير، ڳاڳيون،
ليون ۽ لاٽا ڏسي نران ٿو،
سيئي ٿا سونهن حسين منظر،
ستو ڪنارا ڏسي نران ٿو.

رکي اوهان جي پيرن تي اکڙيون،
چمان سمورا نشان تنهنجا،
سدا خوشين سان ڪيڏ ڪيڏي،
گهران ٿو ڪوڙل اها دعا مان.

نظم هجي يا غزل، وائي هجي يا ڪافي، اصل ترجيح ته جذبن کي آهي. ڪوڙل قربدار پنهنجا حساس جذبا، ڪاغذ تي چٽڻ جو ڏانءُ چڱيءَ طرح رکي ٿو. هر شاعر، شاعر ته پهريان هوندو آهي، ليڪن فني مشقون بعد ۾ ڪندو رهندو آهي.

ڪوڙل پنهنجي ڪوتا ڪلا کي سنوارڻ جو پورو پورو حق نڀايو آهي. حقيقت ۾ ته هيءُ نظم به ان جي بهترين تخليق آهي. وري ان جو موضوع ته اڃا به رنگين آهي. حسن، عورت جو هجي يا ڌرتي جو، ٻنهي ۾ هڪ ازل ماهتا سمايل آهي. هر شاعر ان جي لافاني ماهتا جو مشتاق هوندو آهي. ڪوڙل قربدار به ان ازلي عشق جو متوالو آهي.

صوفين جي سر زمين تي رهندڙ ڪوڙل به حسن کي صوفي ازم جو پهريون ڏاڪو سمجهي ٿو. هر منزل ڏانهن ويندڙ رستو پلي هزارها ڏاڪن جو ڇو نه هجي، پر وڃڻ وارا ته پنهنجي منزل طرف روان دوان هلندا ئي رهندا. ڪوڙل جو سفر به جاري ساري آهي......

نئون ڪتاب

ڪتاب: ناچڻي
موضوع: شاعري
شاعر: علي زاهد
ڇپائيندڙ: ڪنول پبليڪيشن ڊسمبر 2011ع
سائيز: ڊيمي
صفحا: 160
قيمت: -/200 رپيا

"ناچڻي" ٽائٽل گيت بلڪل ٽائيٽل تي سون مٿان سهاڳو آهي. عروض ۾ گيت جو شاهڪار نيم ۽ نمونو آهي. سمبارا ناچڻي جو ذڪر ته علامت طور سنڌ جي گهڻن شاعرن ڪيو آهي، پر هيءُ گيت اڃا به مٿاهون ٿو ڀاسجي.

سرمد چانڊيو
ميراڻي محلو، لاڙڪاڻو

پروفيسر شمشاد احمد سومرو

قلندر لعل شهبازؒ تي شايع ٿيل ڪتابن تي تبصرو

1. تذڪره قلندر لعل شهبازؒ (مرتب: انور ساگر)

زيرِ نظر ڪتاب قلندر لعل شهبازؒ ۽ سيوهڻ متعلق 18 مضمونن ۽ مقالن جو مجموعو آهي، جيڪي سنڌي ٻوليءَ جي مشهور رسالي ماهوار نئين زندگي ۽ ٻين رسالن ۾ 1955ع کان 2010ع دوران شايع ٿيل آهن.

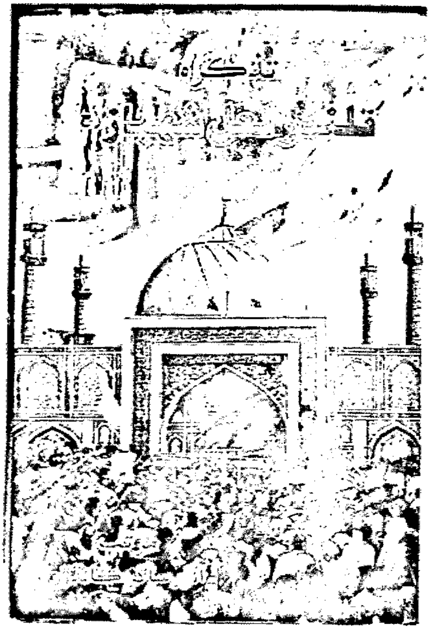

ڪتاب جو سهيڙيندڙ نوجوان شاعر ۽ جاکوڙي اديب انور "ساگر" ڪاندڙو آهي. 158 صفحن تي مشتمل هي خوبصورت ڳٽڪو جنهن ۾ 16 مضمون سنڌيءَ ۾، ۽ اردوءَ ۾ آهن ڪتاب سنڌ جي ثقافت کاتي پاران جولاءِ 2011ع ڌاري قلندر شهبازؒ جي 759 هين عرس مبارڪ جي موقعي تي پڌرو ڪيو ويو آهي. هن ڪتاب جو گيٽ اپ ۽ سيٽ اپ تمام خوبصورت ۽ ٽائيٽل قلندر شهبازؒ جي خوبصورت روضي سان تزئين ٿيل آهي.

هن ڪتاب ۾ ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ صاحب جو تحقيقي مقالو "سيوهڻ - سنڌس ماضي ۽ حال" آهي، جنهن ۾ فاضل محقق تمام گهڻي محنت ۽ عرق ريزيءَ سان تحقيق ڪري عربي، فارسي توڙي انگريزي 26 ڪتابن جهڙوڪ: تحفة الڪرام، تاريخ معصومي، بيگلارنامه، چچ نامه، طبقات ناصري، فتوح البلدان (بلاذري) ابن حوقل جي صورة الارض، تاريخ يعقوبي، گريئيرس "سمٿ"، رچرڊ برٽن جو ڪتاب "سنڌ مون بيهر ڏٺي"، ڪننگهام جو "اينشنٽ جاگرافي آف انڊيا جنرل آف پنجاب هسٽاريڪل" جهڙن ڪتابن تان تحقيقي حوالا ڪٺي سيوهڻ جي ماضيءَ تي تمام مفصل بحث پيش ڪيو آهي.

ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ سيوهڻ جي متعلق لکي ٿو ته: "سڪندر اعظم جي ڪاهه وقت سيوهڻ شهر موجود هو، جنهن کي سڪندر اعظم جي تاريخ نويس 'سنڌومان' جو نالو ڏنو آهي ۽ ان جي راجا کي 'سونيوس' سڏيو آهي. هيءَ ايرين جو بيان آهي پرڪرٽس راجا جو نالو 'سيبوس' يا 'سيبس' ٻڌايو آهي.

اڳتي لکي ٿو ته: "عربن جو سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ سيوهڻ جو شهر 'سيستان' جي نالي سان مشهور هو ۽ راجا ڏاهر جي حڪومت جي هڪ وڏي علائقي ۾ سيوستان، ٻڌيه، جنگان، رونجهن، ڪوهه پايه ۽ مڪران وغيره اچي ٿي ويا، جنهن کي هاڻي اتر سنڌ، ٻاگناڙي قلات، قزدار (خضدار) ۽ مڪران وغيره سان تشبيهه ڏني وڃي ٿي. چچنامه ۾ آهي ته سيوستان سنڌ جو وڏو شهر هو، جنهن جو قلعو مضبوطيءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو ۽ انهيءَ قلعي جو گورنر راجا چندر رام هو. چچ نامي ۾ اهو به لکيل آهي ته اهو شهر راءِ سهاسي (ٻيو) جي موت کان پوءِ راجا چچ فتح ڪيو هو.

ان بعد سنڌ جي مشهور محقق جنهن سڪن جي حوالي سان ڊاڪٽر غلام علي الانا جي رهبريءَ ۾ پي ايچ.ڊي ڪئي. ٺٽي آدم جي زميندار گهراڻي جي فرد محترم عبدالله ورياهه جا ٻه تحقيقي مقالا هڪ ”ابن بطوطه جا سيوهڻ بابت تاريخي حوالا“ ۽ ٻيو ”سيوهڻ مان لڌل سڪا“ شامل آهن. عبدالله ورياهه ابن بطوطه جي مقالي جي شروعات ۾ ابن بطوطه متعلق ڄاڻ ڏيندي لکي ٿو ته سندس پورو نالو محمد بن عبدالله هو. پاڻ 24 فيبروري 1304ع رجب 703 هه سومر ڏينهن مراڪش ۾ طنجه شهر ۾ ڄائو، ابن بطوطه سندس خانداني لقب هو، پاڻ 1369-68/70-77 هجري ۾ وفات ڪيائين. انن سالن جي سير سفر ڪان پوءِ، هو ٽيهن سالن جي ڄمار ۾ ڪابل ڪان هلي 12 سيپٽمبر 1333ع آچر جي ڏينهن سنڌودرياءَ تي پهتو. ابنُ بطوطه جي سفر نامي ۾ سنڌ متعلق خصوصاً سيوهڻ بابت ڪيترائي تاريخي حوالا ملن ٿا.

ٻيو مقالو عبدالله ورياهه جو ”سيوهڻ مان لڌل سڪا“ آهي. عبدالله ورياهه وٽ سَوَنَ جي تعداد ۾ سڪا موجود هئا، سڪن متعلق سندس معلومات ڀاورفل ۽ اٿينٽڪ آهي. هن سيوهڻ جي قلعي مان هٿ آيل سڪن جو تفصيلي ذڪر ڪيو آهي.

چوٿون مضمون مشهور اديب، ليکڪ ۽ تعليمي ماهر پروفيسر محبوب علي صاحب جو آهي. چنه صاحب ماضيءَ ۾ ڪيترن سالن تائين قلندر لعل شهباز ادبي قلندر ڪانفرنس جو ڪنوينر رهيو آهي ۽ ڪيترن ئي مضمونن ۽ مقالن جا ڪتاب ترتيب ڏنا اٿائين. سندن مضمون جو عنوان آهي ”حضرت عثمان مروندي“ جنهن ۾ فاضل محقق مختلف تاريخدانن جي حوالي سان سيوهڻ جي نالي تي بحث ڪيو آهي، ان بعد قلندر شهباز“متعلق معلومات ۽ سندس سوانح حيات ۾ قلندر جو حسب نسب، وطن ولادته تبليغ، جواني، بيعت ۽ سياحت، سيوهڻ ۾ وارد ٿيڻ، رشد و هدايت، علم و فضل ، وفات تي ڪافي بهترين تاريخي معلومات ۽ ڄاڻ ڏنل آهي. پنجون مضمون سليم هالائي جو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي هن نامياري ليکڪ قلندر لعل شهباز“جي سوانح حيات، سير و سياحت ۽ علمي لياقت ۽ خصوصاً سندن فارسي ڪلام تي دلچسپ معلومات ڏني آهي ۽ سندس فارسي شاعري، ۾ تصوف جي حوالي سان سير حاصل بحث پڻ ڪيو آهي.

ڇهون مضمون تعليمي ماهر ۽ اديب حبيب الله ڀٽي جو ”سنڌڙي دا شهباز قلندر“ جي عنوان سان آهي، جنهن ۾ ڀٽي صاحب، لعل شهباز جي سوانح سير ۽ سياحت، سيوهڻ ۾ اچڻ ۽ رشد و هدايت ۽ سندس درگاهه / روضي ٺهرائڻ، تزئين ۽ آرائش متعلق سٺي ڄاڻ ڏني آهي. هن مجموعي ۾ هڪ شاندار تحقيقي مضمون سنڌ جي ڄاڻوڙي عالم، ماهرِ آثار قديم تاج محمد صحرائي جو ”قلندر شهباز هڪ روحاني معالج“ آهي. سائين صحرائي صاحب سالن جا سال قلندر شهباز ادبي ڪانفرنس جو روح روان رهيو، سندس محنتن سان ميلا مچندا رهيا. هن ڪيترائي ڪتاب مرتب ڪيا، جيڪي اوقاف کاتي ۽ شهباز ميلا ڪميٽي پاران ڇپيا. هن مضمون ۾ تاج صاحب، قلندر شهباز“جو هڪ خاص ڪردار هڪ عظيم انسان دوست ۽ حڪيم تي تمام شاندار نموني سان روشني وڌي آهي.

هن مجموعي ۾ الله بخش عقيلي جو ”سنڌ جو قديم شهر سيوهڻ“، حافظ محمد احسن چنا جو ”حضرت مخدوم عثمان مروندي قلندر شهباز“، برک تاريخ نويس ۽ محقق رحيمداد خان مولائي شيدائي جو ”قلندر لعل شهباز بابت ڪجهه حقيقتون“، راڻا ڀڳوان داس ’ڀڳوان‘ جو ”عظيم المرتبت صوفي،“ اختر رضوي جو ”سخي شهباز قلندر“، سيد ابن احسن مارهروي جو ”حضرت شهباز قلندر“، مسعود احمد جو ”اٿو رندو، پيو جامِ قلندر“ ۽ ”لعل سائين جو ميلو ۽ سيوهاڻي ڪلچر“ سيد مشاهد حسين سبزواريءَ جو مضمون شامل آهن.

مجموعي ۾ ٻه مقالا اردو زبان ۾ پڻ ڏنل آهن جن مان هڪ "سوانح حضرت شهباز قلندر" انعام محمد جو لکيل آهي. مضمون نگار سيوهڻ شريف ۾ درگاهه قلندر شهبازؒ جي توسيعي ۽ تعميري پروجيڪٽ، توڙي اوقاف کاتي جي مذهبي ڪاميٽيءَ جو ميمبر رهيو آهي. هو پاڪستان جي اڳوڻي گورنر جنرل غلام محمد جو فرزند آهي. ٻيو مضمون ڊاڪٽر وفا راشديءَ جو "عظيم صوفي بزرگ حضرت شهباز قلندر" شامل آهي.

2. يادگار قلندر، مرتب: انور ساگر / احمد خان سهاڳ

هيءُ قلندر لعل شهباز جي سوانح حيات متعلق 12 مقالن جو خوبصورت مجموعو قلندر شهباز ميلا ڪميٽي ضلعي حڪومت ڄام شوري پاران، لعل سائين جي 759 هين عرس مبارڪ جي موقعي تي جولاءِ 2011ع ۾ شايع ڪيو ويو آهي، جنهن جا

سهيڙيندڙ نوجوان اديب انور "ساگر" ڪاندڙو ۽ احمد خان سهاڳ آهن، سهيل اديب ٻچاڻي اِي.ڊِي.او ڄام شورو شهباز ميلا ڪميٽي جو سيڪريٽري آهي.

هيءُ 186 صفحن تي مشتمل ڪتاب دلڪش ۽ من موهيندڙ ٽائيٽل سان بهترين بائينڊنگ، سني پيپر تي سهڻي گيٽ اپ ۽ سيٽ اپ سان ڇپايو ويو آهي. "يادگار قلندر" ڪتاب جو خوبصورت ٽائيٽل نامور مصور ڪپتان ابڙي ٺاهيو آهي. هن مجموعي ۾ مرتب انور ساگر ڪاندڙي صاحب ڪجهه مضمون "نئين زندگي" رسالي مان، هڪ مقالو سنڌي ٻولي جي خوبصورت نثر نگار غلام رباني آگري جي ڪتاب 'بَر بحر ۽ پهاڙ' مان ۽ سيوهڻ متعلق ٻه مضمون نياز وگهيي جي مرتب ڪيل ڪتاب مان ڪنيا آهن. هيءُ ڳٽڪو قلندريات/قلندر شناسي جي حوالي سان يادگار رهندو. هن مجموعي ۾ پهريون مضمون سيوهڻ جي بهترين استاد اديب ۽ عالم سائين حاجي غلام حيدر سولنگي جو آهي، جنهن سيوهڻ ۽ لعل شهبازؒ متعلق چڱي خاصي ڄاڻ ڏني آهي. ٻيو مضمون ميمڻ غلام مصطفيٰ مشتاق جو تذڪره قلندر لعل شهباز جي عنوان سان آهي، جنهن ۾ فاضل محقق قلندر سائين متعلق مختلف ڪتابن/تذڪرن جي حوالن سان بنيادي ڄاڻ ڏني آهي.

ٽيون مقالو جيڪو هن ڪتاب جي جان آهي ڪتاب "بر، بحر ۽ پهاڙ" تان ورتو ويو آهي. سو تمام شاندار، ڄاڻ جي کاڻ ۽ قلندريات تي هڪ مفصل تحقيقي پيپر آهي. سنڌي ٻوليءَ جي خوبصورت نثر نويس غلام رباني آگري جو مقالو آهي. ليکڪ جي هن جامع مقالي ۾ قلندر سائين جي زندگيءَ جي عنوان سان هر پهلوءَ تي سهڻي ۽ تحقيقي انداز ۾ روشني وڌي ويئي آهي ۽ ڪافي سوال پڻ ڇڏيا آهن جن تي چند ڄاڻ ڪري هن موضوع کي اڳتي وڌائي سگهجي ٿو ۽ ان سان تحقيق جا نوان رخ سامهون اچي سگهن ٿا.

محمد پريل سيوهاڻيءَ جو مضمون "حضرت لعل شهباز قلندر جو وطن مبارڪ" ڏنل آهي جنهن ۾ قلندر سائين جي وطن تي تحقيقي انداز ۾ بحث ڪيل آهي. هن مضمون کي سائين محبوب علي چنا ان وقت ايڊٽ ڪري، واڌارا، اضافا ۽ اختلافي نوٽ پڻ لکيا هئا، جيڪي مضمون جي فوٽ نوٽ ۾ ڏنل آهن. ان کان پوءِ شڪارپور جي بدوي خاندان جي چشم و چراغ پروفيسر غلام احمد بدوي (1977-1929ع) جيڪو مشهور اديب ۽ "تذڪره لطفي" (ٽن جلدن) جي خالق مرحوم لطف الله بدوي جو فرزند هو، ان جو مقالو بعنوان "حضرت عثمان مروندي قلندر ۽ سلطان محمد خان شهيد" ڏنو ويو آهي. هن تحقيق ذريعي ڪافي ڪتابن جا حوالا ڏنا ويا آهن. ڇهون مضمون منظور عرساڻيءَ جو "لعل شهباز قلندر"، ستون مضمون تعليمي ماهر پروفيسر حبيب الله ڀٽي جو "قلندر سائين جي جد امجد ۽ سندن صحبتي" آهي، جنهن ۾ فاضل مضمون نگار وڏي جاکوڙ سان قلندر سائين جي جد امجد حضرت امام جعفر صادقؒ سائين متعلق ۽ سيوهاڻي شهباز قلندر جي صحبتين: حضرت شيخ بهاؤ الدين زڪريا ملتانيؒ شيخ فريدالدين گنج شڪرؒ ۽ حضرت جلال سرخ بخاريؒ متعلق صحيح معلومات ڪيترن ئي ڪتابن جي حوالن سان پيش ڪئي آهي.

اٺون مضمون ميهڙ جي مٽيءَ مان جنم وٺندڙ ضياءالدين ايس بلبل جو "قلندراڻو شان" آهي. ضياءالدين جو قلندريات/قلندر شناسيءَ جي حوالي سان ڪيل ڪم ڪنهن به وسارڻ جوڳو ناهي. هن تحقيقي مضمون ۾ مانواري ليکڪ قلندري طريقي تي سٺي معلومات مهيا ڪئي آهي. هن ۾ قلندري شهبازي طريقو، قلندري طريقي جو امتيازي فرق، عمل جا نمونا ۽ بنياد، هن قسم جي عمل جي شروعات، هن قسم جي عمل جو بگاڙ، قلندراڻا وصفون ۽ وٺون، جهڙن ذيلي عنوانن تي بهترين مواد ملي ٿو.

نائون مضمون سنڌ جي اديب، نامور شاعر ۽ فارسي ٻولي جي ڄاڻو بشير احمد سيتائيءَ جو "حضرت شهباز جو فارسي ڪلام" جي عنوان سان آهي. هيءُ مضمون نياز وگهيي صاحب جي مرتب ڪيل ڪتاب "سيوهڻ تاريخ جي آئيني ۾" تان کنيل آهي، جنهن ۾ هيءُ صاحب قلندر سائين جي ڪلام متعلق لکي ٿو ته: "قلندر شهباز جي ڪلام جو بنيادي نُڪتو خود شناسي آهي. عشق، هن جو محور هادي ۽ رهبر آهي." هو مڪان ۽ زمان جي پابندين کان ماورا ڪنهن عشق جي وادي ۾ مسرور ۽ مخمور آهي. تنگ نظري ۽ تعصب کان بالاتر حرص ۽ هوس جي دنيا کان ڪوهين ڏور سندس فارسي ڪلام نهايت پر تاثير ۽ روح پرور آهي. ڪٿي ڪٿي ته سندس خيال ۾ تمام آفاقي اڏام ۽ معنيٰ خيزي سمايل آهي جا رقت آميز آهي.

ڏهون مضمون نياز وگهيي جو "سيوهڻ جا قديم تاريخي ماڳ، مقبرا ۽ جايون" آهي جنهن ۾ ليکڪ ڪيترين جاين، ماڳ ۽ قديم مقبرا، مڪان آثار وغيره رهائي ويو آهي صرف ڪجهه ماڳ، مقبرا ۽ جڳهيون آهن جن جو ذڪر سرسري طور ڪيو آهي. هيءُ هڪ تمام اهم عنوان آهي، جنهن تي تفصيلي ڪم ٿيڻ کپي ۽ ان سان سيوهڻ جي تاريخ نکري نروار ٿيندي.

سرمست قلندرؒ (مرتب: انور ساگر)

حضرت لعل شهباز قلندرؒ جي 759 هين عرس مبارڪ جي موقعي تي "شهباز ميلا ڪاميٽي- ڊسٽرڪٽ گورنمينٽ ڄامشوري" پاران "سرمست قلندرؒ" جي نالي سان هڪ تمام خوبصورت، سووينيئر، تحقيقي مضمون ۽ شاعري سان سينگاري ڇپايو ويو آهي. هن سووينيئر ۾ پهريون مقالو نامور عالم، سنڌي ٻوليءَ جي قادرالڪلام شاعر حافظ محمد احسن جو آهي، جنهن ۾ صاحب مختلف ڪتابن جي حوالن سان سيوهڻ ۽ لعل سائين متعلق معلومات ميسر ڪئي آهي. ٻيو مضمون نامور اديب سائين پروفيسر

ميرمحمد پيرو جو "واديءِ مهراڻ جو ولي- شهباز قلندر" آهي. سائين پيرو صاحب حيدرآباد جي گورنمينٽ ڪاليج ڪاري موري(ڦليلي) ۾ سنڌيءَ جو پروفيسر هو ۽ ٽيون مضمون سنڌ جي نالي واري اديب، عالم، محقق ۽ سنڌي ٻوليءَ جي نامور رسالي

ٽماهي "مهراڻ" جي اڳوڻي ايڊيٽر غلام محمد گرامي جو تنقيدي ۽ علمي حوالي سان تمام مٿانهون مقالو "قلندر جو سلسلهِ طريقت" شامل آهي. هن ۾ فاضل محقق مستند ڪتابن جي حوالن سان قلندر سائين جي طريقت جي سلسلي تي بحث ڪري پڙهندڙن کي تمام اهم معلومات ڏني آهي.

چوٿون مقالو سنڌ جي ڄاتل سڃاتل مهر جو، ليکڪ ۽ سنڌ جي ڪوٽن ۽ قلعن تي تحقيقي ڪتاب ڏيندڙ ۽ ان سان گڏوگڏ ٻن ڇٽن ڪتابن جي خالق اشتياق انصاري جو "سيوهڻ جو قلعو" اهم ڄاڻ سان ڀرپور تحقيقي مضمون سوونيئر جي جان آهي.هن مضمون سوونيئر کي چارچنڊ لڳائي ڇڏيا آهن. ان بعد "نقش مهراڻ" جهڙي خوبصورت ڪتاب (اردو ٻوليءَ) جو خالق ۽ "(اردوءَ جي ترقي ۾ سنڌ جي صوفياءِ اڪرام جو حصو)" جي موضوع تي پي ايڇ.ڊي ڪندڙ ڊاڪٽر وفا راشديءَ جو اردو زبان ۾ لکيل تحقيقي مضمون "لعل شهباز قلندر بحيثيت شاعر" (جيڪو نقش مهراڻ ڪتاب تان ڪنيل آهي) ڏنل آهي. ان بعد هڪ انگريزيءَ ۾ مضمون "لائيف آف قلندر لعل شهباز" آهي جيڪو اطلاعات کاتي طرفان ڇپايل ڪتاب تان ڪنيو ويو آهي. هن مضمون ۾ ليکڪ قلندر سائين جي سوانح حيات کي ڪوزي ۾ بند ڪيو آهي.

سنڌي زبان جي خوبصورت شاعرن مان: امتياز "عادل" سومري جو "وطن سان گڏ وطن وارا رهن خوشحال سيوهڻي!"، انور "ساگر" ڪانڊڙي جو نظم "قلندر تنهنجي نگريءَ ۾"، جوهي جي شاعر لياقت علي 'لياقت' جو غزل "درمان قلندر" ڏنا ويا آهن.

هي خوبصورت ۽ دلڪش ٽائيٽل وارو سوونيئر جيڪو لگزري پيپر تي، خوبصورت رنگن سان انور ساگر ڪانڊڙي مرتب ڪيو آهي ۽ ان جو نگران سهيل اديب ٻجاڻي آهي. سچ پڇو ته سوونيئر جي سڄي خوبصورتي جو ڪريڊٽ سهيل اديب ڏانهن وڃي ٿو، جنهن جي محنتن ۽ جفاڪشيءَ سان هن سوونيئر کي چارچنڊ لڳا آهن. هن سوونيئر جو ٽائيٽل ڪپتان ابڙي ٺاهيو آهي.

مطلب ته هي نئي ڪتاب "قلندر يات" ۾ اهم واڌارو آهن ۽ محققن لاءِ وڏا مددگار ثابت ٿيندا، جنهن لاءِ مرتب توڙي ڇپائيندڙ جس لهڻ.

*

مرزا دبير

اندر روحَ رهيامِ

اندر رُوحَ رهيامِ، سنڌي ادب جي برک ڪهاڻيڪار ۽ ڊرامہ نگار قاضي خادم جي يادگيرين جي سلسلي جو ٽيون ڪتاب آهي. جيڪو ڪويتا پبليڪيشن حيدرآباد جي مالڪ ۽ منهنجي پياري دوست موهن مدهوش جي توسط سان 2011ع ۾ ڇپجي منظرعام تي آيو. هيءُ ڪتاب 248 صفحن تي مشتمل آهي، جنهن جي ڇپائي ۽ بائينڊنگ ڏاڍي وڻندڙ ۽ ديده زيب آهي.

هن کان اڳ قاضي صاحب جا يادگيرين تي مشتمل ٻہ ڪتاب 'دل جي دفتر مان' ۽ 'ساروڻيون' پڻ ساڳي اداري طرفان ڇپجي مڃتا ماڻي چڪا آهن. هاڻي ان سلسلي جو هيءُ ٽيون ڪتاب آهي، جنهن ۾ ليکڪ پنهنجي يادن جي انمول خزاني کي سهڻن لفظن جو ويس پهرائي، ڪتابي صورت ۾ آڻي پنهنجي هڪ دور جي تاريخ کي محفوظ ڪيو آهي.

'اندر رُوحَ رهيامِ' هڪ تاريخي ۽ معلوماتي دستاويز آهي. جنهن ۾ تاريخي مواد سان گڏ يادگار تصويري آلبم پڻ ڏنل آهي، جيڪو ڪتاب جو جڻ تہ روح آهي! هن يادگار تصويري آلبم ۾ ڪيترين ئي نامور شخصيتن جون تصويرون ڏنل آهن. هن تصويري آلبم ۾ جيڪا پهرين تصوير ڏنل آهي، سا آهي سال 1942ع جي. جنهن ۾ قاضي صاحب جو والد قاضي محمد لائق ان وقت جي سنڌ جي گورنر هيو ڊو (Hugh Dow) ۽ ٻين معتبر شخصيتن سان گڏ نمايان نظر اچي رهيو آهي. اڄ ان تصوير کي نڪتي تقريباً ستر سال ٿي چڪا آهن، جيڪا هاڻي هڪ تاريخي حيثيت رکي ٿي. ڪتاب ۾ ڏنل باقي تصويرون قاضي صاحب جون پنهنجي دور جي عالمن، اديبن، شاعرن، محققن، تاريخدانن، صحافين، آفيسرن ۽ اهم شخصيتن سان گڏ آهن. يقيناً جيڪي مواد سان گڏ تاريخ جو ٻہ هڪ حصو بڻجي چڪيون آهن.

'اندر رُوحَ رهيامِ' جيئن تہ يادگيرين تي مشتمل آهي، جنهن مان ليکڪ جي حياتي، سوچ، خيال ۽ عادتن سان گڏوگڏ هڪ دور جي ادبي، سياسي ۽ ثقافتي تاريخ ۽ نامور شخصيتن جي پروڙ پوي ٿي. جن کي قاضي صاحب پنهنجي يادگيرين ۾ قلمبند ڪري هميشہ هميشہ لاءِ زنده ڪري ڇڏيو آهي.

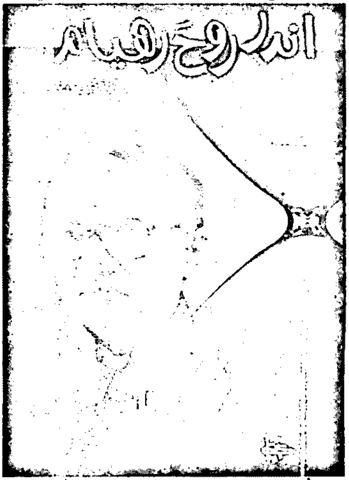

'اندر رُوحَ رهيامِ' ۾ حيدرآباد ۽ ان سان لاڳاپيل شخصيتن، خاندانن، پاڙن، لائبريرين، سينمائن، هوٽلن، پڪوڙائين، چولا وڪڻندڙن ۽ اُتي ايندڙ اديبن جي گڏجاڻين ۽ ادبي بحث مباحثن جو ذڪر، اڄ حيدرآباد جي تاريخ جو هڪ اهم حصو آهن. قاضي صاحب حيدرآباد جي آبهوا خاص ڪري حيدرآباد جي راتين ۾ لڳندڙ جنت جهڙين ٿڌڙين هوائن جو ذڪر ڪندي هڪ هنڌ لکي ٿو:

"... حيدرآباد جي رات ۾ رات جي راڻيءَ جي خوشبوءِ، جنهن ٿڌڙين هيرن جي دوش تي چڙهي هنڌ هنڌ واس ڏيندي وتندي هئي تہ جڻ هوش مان ئي ڪڍي ڇڏيندي هئي. رات جو پوئين پهر اڱڻ تي پيل کٽ تي ستي، اها ئي هوا اچي ڪپڙن ۾ سر سراهٽ ڪندي هئي

تہ جڻ دل ۾ ڪٽڪتايون پئجي وينديون هيون...“ (ص:158)

جتي هِن ڪتاب ۾ حيدرآباد جي هڪ دور جي تاريخ بيان ڪئي وئي آهي تہ اُتي قاضي صاحب حيدرآباد جي مشهور ۽ علم و ادب جي مزڪري پاڙي ٽنڊي آغا ۾ پنهنجي گهاريل گهڙين ۽ امام بارگاهہ ۽ اتي ٿيندڙ مجلسن جو ذڪر پڻ قلمبند ڪيو آهي. قاضي صاحب جي ملاقات جڏهن ميرزا فياض علي بيگ (راقم الحروف جو والد) سان ٿي، تہ پاڻ ان جو بيان ڪندي لکيو آهي:

”اهوئي سبب آهي جو، آءٌ پنهنجون يادون تہ قلمبند ڪندو پيو وڃان پر انهن جي تصديق جا جتن بہ ڪريان پيو. جن بہ قديمي ماڻهن منهنجا ڪتاب پڙهيا آهن، تن حوصلہ افزائي ڪئي آهي. ٽنڊي آغا جي مرزا علي محمد جو ۽ ٽ جيڪو هاڻ پيءُ جي جڳهہ تي اسٽامپ وينڊر جو ڪم پيو ڪري، ان منهنجي ڪتابن جون بہ بہ ڪاپيون ورتيون آهن. چوي ٿو تہ هڪ غائب ٿي وڃي تہ ٻي تہ رهندي. هن جي چواڻي مون ٽنڊي آغا جي مرزائن، امام بارگاهہ ۽ سندن مجلسن کي ڪتاب ۾ جيئرو ڪري ڇڏيو آهي. اها ئي راءِ محترم مراد علي مرزا جي بہ آهي، جيڪا هن ... 'امرتا' ۾ شايع ٿيل ڪيترن خطن ۾ بہ بيان ڪيل آهي...“ (ص:13)

هِتي هڪ ڳالهہ جي وضاحت ڪندو هلان! گهڻا ماڻهو ميرزا فياض علي بيگ کي ميرزا علي محمد بيگ جو پٽ انڪري سمجهن ٿا، جو پاڻ هوبهو سندن ڪاپي آهي. جيڪو اصل ۾ سندس نانو آهي ۽ پاڻ ميرزا حامد علي بيگ جو پٽ آهي. جنهن جو ذڪر قاضي صاحب 'دل جي دفتر مان' ۾ ڪندي لکي ٿو:

”ٽنڊي آغا وارو مرزا حامد علي بہ ايم.اسلم جو شيدائي هو ۽ آءٌ جڏهن بہ ملندو هئوسانس تہ ايم.اسلم جي ڪنهن نہ ڪنهن ناول جو قصو ڪٿي ويهندو هو.“(ص:161)

”... مرزا حامد صاحب وري ايم.اسلم جي ناولن جو شوقين هو، جيڪي مون بہ بابا جي ڪتابن ۾ ڏٺا هئا، هن جي گفتگوءَ جو مزو ئي پيو هوندو هو.“ (265)

قاضي صاحب يادگيرين تي مشتمل ٽي ضخيم ڪتاب لکي، هِن صنف جو ڳاٽ اوچو ڪيو آهي. ڇو جو سنڌي ادب ۾ هِن صنف تي تمام گهٽ لکيو ويو آهي. قاضي صاحب واقعي يادن جو ڀنڊار آهي. جنهن جي نس نس ۾ يادون سمايل آهن، جيڪي نار جي نيسر وانگر وهي وڃن ٿيون ڪاغذن تي لکبيون!

حقيقت ۾ ماضيءَ کي ڪاغذن تي قلمبند ڪرڻ هڪ ڏکيو ۽ ذميواري جو ڪم آهي. ڊاڪٽر جڳديش لڇاڻي پنهنجي هڪ مقالي 'سنڌي ادب ۾ آتم ڪٿا' ۾ لکي ٿو:

”ظاهري طرح آتم ڪٿا سولو ڪم لڳندو آهي. پر لکڻ وقت خبر پوندي آهي تہ اهو ڪم ڪيترو مشڪل آهي! ماضيءَ ۾ وڃي، نئين سر جيئڻ ۾، ڪافي خبرداريءَ کان ڪم وٺڻو پوندو آهي. جذبات ۽ جوش کان وڌيڪ، هوش کان ڪم وٺڻو پوندو آهي. نہ تہ پنهنجي ڪٿا ٻڌائڻ ۾ خود ثنائي اچي ويندي، جيڪو هڪ سٺي آتم ڪٿا جو عيب آهي. آتم ڪٿا ۾ سچ کي برابر وائکو ڪرڻو آهي، پر خود ثنائيءَ کان بچي![1]“

پر قاضي صاحب جس لهڻي، جنهن پنهنجي يادگيرين ۾ نہ صرف خوشگوار لمحن کي چٽيو آهي، پر زندگيءَ جي هر ڪڙي ۽ مِٺي پل کي بہ قلمبند ڪيو آهي. پاڻ اهڙي تہ سهڻي انداز سان هِن صنف تي طبع آزمائي ڪئي آهي جو ڪتاب کي جيئن پڙهندا وڃو تيئن اڳتي پڙهڻ لاءِ چاهہ وڌندو ٿو وڃي ۽ ڪتاب اڌ ۾ ڇڏڻ تي دل ئي نہ ٿي چوي...

قاضي صاحب جي محنت لائق تعريف آهي. جنهن بي بها موتين سان سنڌي ادب جي وسيع دامن کي ڀري ڇڏيو آهي.

---

(1) سنڌ ماضي، حال ۽ مستقبل، ايڊيٽر: ڊاڪٽر فهميده حسين، ڇپائيندڙ: شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي، 2006ع، ص:85

انسان اعليٰ نامور، توتي آهن سَوَ سَوَ سلام!

(پير حسام الدين راشدي جي صد ساله جشن تقريبات جي سلسلي ۾ ٺٽي ۾ منعقد ڪيل تقريب جو احوال)

جناب مخدوم جميل الزمان صاحب جن جي خاص هدايتن تي 1- اپريل 2011ع کان 20- سيپٽمبر 2011ع تائين سنڌ جي نامور عالم، محقق ۽ تاريخدان پير حسام الدين راشدي مرحوم جي جشن ولادت جي صدي پروگرامن جو اعلان ڪيو ويو. ان ڏس ۾ ڊاڪٽر نواز علي شوق، ڊاڪٽر غلام محمد لاکي ۽ آزاد قاضيءَ تي ڪم رکيو ويو ته، اهي پير حسام الدين راشدي صدي تقريبات جي باري ۾ ورڪنگ پيپر تيار ڪن، جن صاحبن اهو ڪم پورو ڪري ڏنو. ليڪن ڪجهه سببن جي ڪري رٿيل ڪم راس نه ٿي سگهيا ۽ 20 سيپٽمبر 2011ع تي مجوزه راشدي بين الاقوامي ڪانفرنس پڻ منعقد نه ٿي سگهي. ان هوندي به جناب مخدوم صاحب جن جو پختو ارادو آهي ته راشدي صاحب سنڌي ادبي بورڊ جو هڪ باني ميمبر ۽ ممتاز عالم هو، ان ڪري پير حسام الدين راشدي صدي جي حوالي سان رٿيل ڪم رفته رفته جاري رهندا.

ان سلسلي جي پهرين تقريب 1- اپريل 2011ع تي پير حسام الدين مرحوم جي مزار مڪلي تي حاضري پرڻ سان ڪئي وئي. سنڌي ادبي بورڊ جي ميزبانيءَ ۾ سنڌ جي نامور اديبن، شاعرن، دانشورن ۽ اسڪالرن جو هڪ وفد مڪلي تي پهتو ۽ پير صاحب جي مزار تي گلن جي چادر چاڙهي فاتحه پڙهي ۽ آخر ۾ هڪ سادي تقريب ٿي، جنهن ۾ پير صاحب جي خدمتن تي ويچار ونديا ويا هئا. ياد رهي ته 1- اپريل پير صاحب جي وفات جي تاريخ آهي. ان موقعي تي نامور هندستاني عالم ۽ پير صاحب مرحوم جي دوست سيد صباح الدين عبدالرحمان جي ڪتاب جو سنڌي ترجمو پڻ شايع ڪيو ويو. هيءُ ڪتاب راشدي مرحوم جي زندگي ۽ علمي خدمتن جو احاطو ڪري ٿو.

جشن ولادت تقريبات جي سلسلي ۾ ٻي تقريب، پير صاحب جي ولادت واري تاريخ 20- سيپٽمبر جي موقعي تي 'راشدي برادران ميموريل ڪميٽي ڪراچي' پاران پير صاحب جي مزار تي گلن جون چادرون چاڙهڻ ۽ فاتحه پڙهڻ کان پوءِ شروع ٿي. مزار تي گلن جي چادرن چاڙهڻ ۽ فاتحه پڙهڻ ۾ هيٺين شخصيتن شرڪت ڪئي: جناب پير محسن شاهه، جناب پير حسن شاهه (پير صاحب جا ڀائٽيا) جناب الهڏنو وگهيو (سيڪريٽري س.ا.ب) جناب تاج جويو (سيڪريٽري سنڌي ٻوليءَ جو باختيار ادارو) جناب محمد علي مانجهي (ڊائريڪٽر ڪلچر) پي.اي ٽو ڊائريڪٽر ثقافت جناب ڊاڪٽر نواز علي شوق، جناب ڊاڪٽر غلام محمد لاکو (پروفيسر جنرل هسٽري سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو) جناب آزاد قاضي (پروفيسر سنڌي شعبو سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو) جناب سيد عابد مظهر (رٽائر پروفيسر سنڌي شعبو ڪراچي يونيورسٽي) ڊاڪٽر عبدالرزاق گهانگهرو (پروفيسر مهراڻ يونيورسٽي ڄامشورو) جناب نفيس احمد شيخ (اڳوڻو ايڊيٽر ٽماهي مهراڻ) جناب دين محمد ڪلهوڙو (ايڊيٽر ٽماهي مهراڻ) سنڌي ادبي بورڊ جي ملازمن ۾ جناب غلام حسين شيخ (فنانشل ايڊوائيزر) حافظ احمد الدين انڙ (پبلڪ رليشن آفيسر) سيد سڪندر علي شاهه (پبليڪيشن آفيسر) غلام حيدر ڪيچي (اڪائونٽس آفيس) سليم اختر پيرزادو (انچارج ويب سيڪشن) مير علي شاهه ڪاظمي ۽ ٻيا شامل هئا. سنڌي ادبي بورڊ جي وفد کي قبله مخدوم جميل الزمان صاحب جن جي پاران تقريب ۾ شرڪت ڪرڻ جون خاص هدايتون مليل هيون.

ان بعد ٺٽي ۾ قادر بخش پتو ڪميونٽي سينٽر ۾، پير صاحب کي خراج عقيدت پيش ڪرڻ لاءِ هڪ ميڙاڪو منعقد ٿيو جيترو ڪ شريڪ ماڻهن ۽ اديبن جو تعداد گهڻ هو، ان هوندي به هيءَ تقريب پروقار انداز ۾ منعقد ٿي. جنهن ۾ سنڌ جي نامور اسڪالرن، محققن، تاريخدانن، اديبن ۽ سڄاڻ سياسي سماجي شخصيتن شرڪت ڪئي. صدارت پير حسام الدين راشديءَ سان گهڻو عرصو گڏ صحبت ۾ گذاريندڙ ۽ همعصر اسڪالر ڊاڪٽر نواز علي شوق ڪئي. خاص مهمانن ۾ پير صاحب جا ڀائٽيا پير محسن شاهه، پير حسن شاهه راشدي ۽ تاريخ جو ماهر پروفيسر ڊاڪٽر غلام محمد لاکو هئا. جلسي جي ڪاروائي مسٽر نفيس احمد شيخ سابق ايڊيٽر مهراڻ نهايت سهڻي نموني هلائي. تقريرن ۾ جيڪي ويچار ونديا ويا، انهن جو مختصر تفصيل ڪجهه هن طرح آهي.

الله اوڀايو کشڪ: پير صاحب وڏو اسڪالر هو، ٿيڻ ائين کپندو هو ته سال 2011ع کي پير صاحب جي حوالي سان ملهايو وڃي ها، پر اسان غلام قوم آهيون، انڪري پير صاحب جهڙن ماڻهن سان ائين ٿيندو. پير صاحب مرحوم جو گهڻو ڪم ٺٽي ۽ مڪلي تي ڪيل آهي.

محمد شفيع ڪرناڻي: پير صاحب پهريون تاريخدان هو، جنهن سنڌ جي تاريخي ماخذن تي سائنسي انداز ۾ تحقيقي ڪم ڪيو ۽ ماخذن تي ورهين جي چڙهيل دز هٽائي سنڌ کي سنڌ سان متعارف ڪرايو. ٺٽي جي تاريخ سنڌ جي ماڻهن کان اوجهل هئي، اها پير صاحب روشناس ڪرائي. ٺٽي جي تاريخ تان پير صاحب جيڪڏهن دز نه لاهي ها ته اها خبر نه پوي ها ته هتي ڄام نظام الدين سمي ڪهڙا ڪهڙا ڪم ڪيا.

صوفي حضور بخش: پير حسام الدين راشدي سنڌ جي قدآور شخصيت هو، هن کي جيڪا مڃتا ملڻ کپندي

پير حسام الدين راشدي صد سالہ جشن تقريبات

سنڌ جي نامور تاريخدان پير حسام الدين راشديءَ جي مزار تي گلن جي چادر چاڙهي دعا گهري پئي وڃي. دعا گهرندڙن ۾: پير حسن شاهہ،پير محسن شاهہ، الهڏتو وگهيو، تاج جويو، نفيس احمد شيخ، ڊاڪٽر محمد علي مانجهي، دين محمد ڪلهوڙو، سيد عابد مظهر،سيد مير علي شاهہ ڪاظمي ۽ ٻيا نظر اچي رهيا آهن.

تقريب ۾ شريڪ مهمان

تقريب کي ڊاڪٽر نواز علي شوق، پير محسن شاهہ، پير حسن شاهہ، ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، الهڏتو وگهيو، علي نواز ٻٽ، محمد شفيع ڪرناٽي، ڊاڪٽر محمد علي مانجهي، آزاد قاضي، تاج جويو، صوفي حضور بخش، نفيس احمد شيخ، الله اوٻايو خشڪ ۽ حميد مهراڻوي مخاطب آهن.

هئي، نہ ملي آهي، اها اسان جي بي حسي آهي. پير صاحب ان ڪري بہ وڏو ماڻهو هو جو هن پير هوندي بہ پيري مريدي ۽ جاگيرداريءَ جي خلاف لکيو. اڄ پير صاحب موجود هجي ها تہ موجوده دور ۾ سنڌي ماڻهن سان ٿيندڙ زيادتين تي مفصل تاريخ لکي ها.

علي نواز ٻٽ: پير صاحب مهان شخصيت هو، هن جيڪو ڪم ڪيو، ان جي معيار جو ڪم اڄ تائين ڪنهن نہ ڪيو آهي. سنڌي ماڻهن کي پير حسام الدين راشدي اهو باور ڪرايو تہ اوهين عظيم آهيو.

الهڏتو وگهيو: اسان سنڌي ادبي بورڊ جا سڀ ملازم پير صاحب جو نهايت ادب ۽ احترام ڪندا هئاسون. اسان پير صاحب جي تحقيقي خدمتن تي ڪم ڪري رهيا آهيون. سنڌي ادبي بورڊ سان پير صاحب جو روحاني رشتو هو. پير صاحب جي علمي ڪارنامن تي مهراڻ ۾ جيڪي مقالا ڇپيا آهن، اهي ڪتابي شڪل ۾ ڇپڻ جو ارادو رکون ٿا. هن ڏِس ۾ ڪم هلندڙ آهي، جنهن کي تمام جلد ڇاپي پير حسام الدين راشدي مرحوم کي خراج عقيدت پيش ڪيو ويندو. ڪتاب ڇپجڻ کان پوءِ بورڊ پير صاحب بابت هڪ علمي جلسي جو بندوبست پڻ ڪندو.

آزاد قاضي: سنڌ، پير حسام الدين، ٺٽو، هڪ ئي ڪردار ۾ سمايل نالا آهن. سنڌ جي اصليت، وجود ۽ عظمت کان پير صاحب اسان کي آگاهہ ڪيو. ٺٽي کي پير صاحب، حضرت ٺٽو ڪري لکيو آهي. پير صاحب شروع ۾ هڪ ڪانگريسي ورڪر هو، ان کان پوءِ آهستي آهستي علمي ۽ تحقيقي ڪمن ڏانهن آيو. پير صاحب پنهنجين لکڻين ذريعي اسان کي شعوري طرح سجاڳ ڪيو.

ڊاڪٽر محمد علي مانجهي: پير حسام الدين راشدي سنڌ جي تاريخ آهي. جيئن هن سنڌ جي تاريخ جا ماخذ ڏنا تيئن پاڻ بہ سنڌ جو ماخذ هو. پير صاحب جو اڻڇپيل مواد ڪلچر کاتي طرفان ڇاپيو ويندو. ثقافت کاتي جي وزير محترمہ سسئي پليجو صاحبہ طرفان خصوصي طرح اهڙا احڪامات اسان کي مليل آهن. پير صاحب جي تصويري ڪم کي بہ اسان آرٽ پيپر تي شايانِ شان طريقي سان ڇاپڻ جو ارادو رکون ٿا. پير صاحب جا انٽرويوز بہ اسان وٽ موجود آهن، اهي بہ ڇاپڻ چاهيون ٿا. ٻيا ڪي انٽرويوز دوستن وٽ هجن تہ براءِ ڪرم اسان کي ڏين تہ جيئن انهن کي بہ انهيءَ رٿا جو حصو بڻايون.

تاج جويو: پير حسام الدين راشدي وڏو عالم هو. هن 20صدي جي سنڌي ماڻهن کي سنڌ سان متعارف ڪرايو. تحقيق جي سلسلي ۾ پير صاحب نوان رجحان متعارف ڪرايا. اڳ لکيل تذڪرا وقت جي بادشاهن جي مرڻ ۽ جيئڻ جون تاريخون هئا، پير صاحب انهن کي عوامي بڻايو. سنڌ ۾ تحقيق جو عوامي رنگ پير صاحب سيکاريو. هن، شاعرن، اديبن، سالڪن، سگهڙن ۽ جهونڙن کان بہ معلومات ورتي ۽ ان مان تاريخ جا وچايل ڳس ڳولي ڪڍيا. هو سنڌ جي تاريخ جا پير هو.

ڊاڪٽر غلام محمد لاکو: پير صاحب سنڌ جي تاريخ تي اٿارٽي هو. هو غير متعصب، حقيقتن کي حقيقتون تسليم ڪندڙ وڏو عالم هو. پير صاحب پنهنجي مزاج ۾ سنڌ شناس ۽ قومپرست اسڪالر هو. هو پنهنجي همعصر اسڪالرن، عالمن، محققن ۽ تاريخدانن ۾ يڪتا هو. پير صاحب کي پنهنجي همعصر ادبي ساٿين پنهنجين لکڻين ۾ بہ ياد رکيو آهي. پير صاحب ڪنهن بہ طرح فيض احمد فيض کان گهٽ نہ هو، بلڪ هن جو درجو اڃا بہ مٿي هو. افسوس تہ حڪومتِ سنڌ پير حسام الدين راشديءَ جهڙي محب وطن عالم کي وساري ڇڏيو. جڏهن تہ 2011ع کي فيض احمد فيض صدي قرار ڏنو.

پير محسن شاهہ راشدي: سنڌ جي محسن پير صاحب کي اسان جيترو بہ خراج تحسين پيش ڪريون، گهٽ آهي، پر پير صاحب جي علمي خدمتن جو دائرو اڃا بہ وسيع آهي. پير صاحب جو سنڌ سان سراپا عشق هو، ان عشق هن کان اهو سڀ ڪجهہ ڪرايو.

پير حسن شاهہ راشدي: ٺٽو ثقافتي شهر آهي، سندس تاريخ اجاگر ڪرڻ ۾ پير حسام الدين راشديءَ جو وڏو هٿ هو.

ڊاڪٽر نواز علي شوق: تاريخ قومن جو نسب نامو هوندي آهي، پير صاحب اسان کي سنڌ جو شجرو ڏنو. پير صاحب جو علمي ڪم ڪار تمام گهڻو ڪيل آهي. 'مڪلي نامو' پير صاحب جي علمي وسعت ۽ گهرائيءَ جو احاطو ڪري ٿو. 80 صفحن وارو ڪتاب حاشين ۽ اضافن سان وڌي 900 صفحن تي پهتو جيڪو پير صاحب جي علمي تحقيق ۽ علمي بصيرت جو اعليٰ نمونو آهي. پير صاحب مڪلي نامو نہ ڏي ها تہ اڄ ٺٽو ۽ مڪلي نشانبر نہ هجن ها. پير حسام الدين راشديءَ جو موسيقيءَ سان بہ تمام گهڻو لڳاءُ هو. هو چوندو هو تہ موسيقي دلين تان ورهين جي لڳل ڪٽ لاهي ٿي.

هيءَ تقريب، منجهند جو لڳ ڀڳ ساڍي ٽين وڳي اختتام پذير ٿي. تقريب جو بندوبست قادر بخش ٻٽو ڪميونٽي سينٽر ۾ ڪيو ويو. جناب قادر بخش ٻٽو سنڌ جو مشهور وڪيل ۽ سماجي اڳواڻ آهي، جنهن سينٽر ۾ نہ رڳو جلسي جو بندوبست ڪيو، پر شريڪ حضرات لاءِ ٻن پهرن جي ماني، جو بہ سهڻو بندوبست ڪيو.

(رپورٽ: دم ڪ)

ادارو

سنڌي ادبي بورڊ جون سرگرميون

ڪا به قوم پنهنجي وجود جي بقاءَ وارو ڪيس عالمي عدالت ۾ رکڻ جي اهل تڏهن ٿيندي آهي، جڏهن اها قوم پنهنجي ڌرتي، ثقافت ۽ ٻوليءَ سميت پنهنجي سموري علمي، ادبي، تاريخي ۽ تهذيبي ورثي ۽ ان جي قدامت جون شهادتون لکت ۾ پيش ڪندي آهي. آگسٽ 1940ع ۾ سنڌ جي ڪجهه ساڃهه وند ماڻهن ان ڳالهه کي محسوس ڪندي پنهنجي تاريخي، ثقافتي ۽ تهذيبي ورثي کي دستاويزي شڪل ۾ هڪ جاءِ تي ڪرڻ لاءِ "سنڌي ادب لاءِ مرڪزي صلاحڪاري بورڊ" جي نالي سان هڪ اداري جو بنياد رکيو. ڊسمبر 1951ع ۾ سنڌ جي اهلِ علم، دانشورن ۽ ساڃهه وند ماڻهن جي زوردار گهر تي انهيءَ صلاحڪاري بورڊ کي "سنڌي ادبي بورڊ" جو نالو ڏنو ويو، جنهن کان پوءِ سنڌي ٻولي، ادب ۽ تاريخ تي باقاعده ۽ منظم طرح ڪم ڪرڻ جي شروعات ڪئي وئي.

سنڌي ادبي بورڊ 1951ع کان وٺي پنهنجي محدود وسيلن آهر سنڌي ادب، ٻولي، ثقافت ۽ تاريخ جي خدمت ڪري رهيو آهي. بورڊ جي موجوده چيئرمن جناب مخدوم جميل الزمان منسٽر بين الصوبائي رابطہ حڪومتِ سنڌ پاران چيئرمن شپ جي منصب سنڀالڻ کان پوءِ سنڌي ادبي بورڊ پنهنجي اصل مقصد ۽ منصب ڏانهن سرگرميءَ سان پيش قدمي ڪري رهيو آهي. خصوصاً سنڌي ادب ۽ تاريخ جي موضوعن تي تمام سٺا ۽ معياري ڪتاب ڇپائڻ جو عمل شروع ٿي ويو آهي. سنڌي ادبي بورڊ موجوده سيڪريٽري جناب الهڏتي وگهئي صاحب جي اڻٿڪ محنتن سان علمي ۽ ادبي سرگرمين ۾ تيزي اچي وئي آهي ۽ گذوگذ ڪارائتن علمي ۽ ادبي ڪتابن ڇاپڻ جو بند ٿيل سلسلو ٻيهر شروع ٿي چڪو آهي. گذريل ٽن سالن ۾ 20 کان مٿي ڪتاب بائينڊنگ جي انتظار ۾ هئا، اهي بائينڊ ڪرائي بڪ اسٽال تي موڪليا ويا آهن، 13 نوان ڪتاب ٽينڊر ذريعي ڇاپڻ لاءِ موڪليا ويا آهن. ڏهاڪو کن ڪتابن جي فائينل سيٽنگ ٿي رهي آهي ۽ 5 ڪتاب بورڊ جي پريس ۾ ڇپجي رهيا آهن. اهي سڀ ڪم موجوده سيڪريٽري صاحب جناب الهڏتي وگهئي صاحب جي دلجمعي ۽ تنتهي سبب ٿي رهيا آهن. ان کان علاوه سنڌ جي عالمن، اسڪالرن ۽ ڏات ڌڻين سان گڏجاڻين ۽ علمي ڪچهرين ڪرڻ جو سلسلو پڻ شروع ٿي ويو آهي. اداري مان 4 رسالا: ٽماهي "مهراڻ"، ٽماهي "بينظير"، ماهوار "سرتيون" ۽ ماهوار "گل ڦل" باقاعدگيءَ سان ڇپجي رهيا آهن. ٽماهي "بينظير" لٽرري رسالي جو اجراء قبلہ مخدوم جميل الزمان صاحب جن جي ذاتي دلچسپي ۽ ڪوشش سان ٿيو آهي. قبلہ مخدوم جميل الزمان صاحب جن پنهنجي ڏاڏي سائنءَ قبلہ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ وانگر بورڊ ۽ بورڊ جي ملازمن لاءِ ساڳيا ڇپر ۽ ڇانوَ آهن. سائنءَ اچڻ سان بورڊ ۽ بورڊ جي ملازمن جي مڙني مسئلن جي حل لاءِ تڪڙن اپائن وٺڻ جو سلسلو شروع ڪري ڇڏيائون جن ۾ بورڊ جي ملازمن کي بونس ڏيارڻ، هر سال هڪ ملازم کي حج ڪرائڻ جي سهوليت ڏيڻ، بورڊ جي ملازمن جي رهائشي اسڪيم لاءِ سنڌ حڪومت کان پلاٽ منظور ڪرائڻ. ان کان علاوه ذاتي دلچسپي ۽ تحرڪ وٺي تعليم کاتي کان لکين رپين جي ڪتابن جي خريداريءَ جو آرڊر ورتو اٿائون. شهيد محترمہ بينظير ڀٽو جي نالي پنيان بورڊ مان انگريزيءَ ۾ ٽماهي "بينظير" نالي ادبي رسالي جو اجراء ڪيو اٿائون. بورڊ جي ڪاروهنوار ۾ بهتري آڻڻ لاءِ نئون B.O.G جوڙيو ويو آهي. اهو بورڊ، صوبائي تعليم کاتي جي وزير ۽ سينئر وزير جناب پيرمظهرالحق صاحب ۽ سنڌ جي وڏي وزير جناب سيد قائم علي شاهه صاحب جن جي مشاورت سان جوڙيو ويو آهي. انهيءَ بورڊ ۾

هيٺين ممتاز علمي ۽ ادبي شخصيتن کي ميمبر طور مقرر ڪيو ويو آهي:

جناب انور احمد خان مهر اير. پي. اي، جناب نظر محمد ڳاهو، جناب سرفراز راڄڙ صاحب، جناب شيخ عزيز، جناب آغا سليم جناب عنايت بلوچ ، ڊاڪٽر محمد لائق زرداري، ڊائريڪٽر بلاول انسٽيوٽ ريسرچ اينڊ هسٽاريڪل نواب شاهه، جناب پروانو ڀٽي، جناب نصير مرزا، ان کان علاوه سيڪريٽري تعليم، سيڪريٽري ماليات حڪومت سنڌ به هن ڪابينا جا ايڪس آفيشو ميمبر ڪيا ويا آهن. قبله مخدوم جميل الزمان صاحب جن بورڊ جي ڪارو هنوار کي فوري طور تحرڪ ۾ آڻڻ لاءِ B.O.G مان سب ڪاميٽيون تشڪيل ڏنيون جيڪي بورڊ جي مختلف معاملن تي نظر رکنديون. انهن ڪاميٽيون جو اجراء به ڪيو ويو. اهي ٽئي سب ڪاميٽيون B.O.G جي ماتحت آهن ۽ انهن جي سفارشن تجويزن تي B.O.G فيصلا ڪرڻ جو مجاز آهي.

موجوده B.O.G جو اجلاس 19- آگسٽ 2011ع تي ٿيو، صدارت بورڊ جي چيئرمين جناب مخدوم جميل الزمان صاحب منسٽر بين الصوبائي رابطه حڪومت سنڌ ڪرڻ فرمائي، هيٺيان ميمبر صاحبان اجلاس ۾ شريڪ ٿيا:

1 جناب انور احمد خان مهر 2. جناب سرفراز راڄڙ 3. جناب شيخ عزيز 4. جناب آغا سليم 5. جناب نظر محمد ڳاهو 6. جناب عنايت بلوچ 7. جناب ڊاڪٽر محمد لائق زرداري 8. محترمه ڊاڪٽر سحرامداد صاحبه 9. جناب پروانو ڀٽي 10. جناب نصير مرزا 11. سيڪريٽري تعليم حڪومت سنڌ 12. سيڪريٽري ماليات، حڪومت سنڌ

اجلاس تلاوت ڪلام پاڪ سان شروع ڪيو ويو آهي. تلاوت جي سعادت جناب سرفراز راڄڙ ي حاصل ٿي. ان کان پوءِ شهيد محترمه بينظير ڀٽو صاحبه لاءِ دعا مغفرت گهري وئي. تنهن بعد تازو وڇڙي ويل سنڌ جي نامور اسڪالر ڊاڪٽر نبي خان بلوچ، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي، ادب ۽ آرٽ جي مشهور نانءُ ۽ مهراڻ رسالي جي اڳوڻي ايڊيٽر طارق عالم ابڙي، ناميارن شاعرن احمد خان مدهوش ۽ حسن درس جي مغفرت لاءِ پڻ دعا گهري وئي. رسمي دعائن کان پوءِ اجلاس جي ايجنڊا تي رکيل اسمن تي ويچاري فيصلا ڪيا ويا. ان جو تت هيٺ ڏجي ٿو:

1- جناب چيئرمن صاحب طرفان حڪومت سنڌ جي جوڙيل B.O.G جي آجيان ڪئي وئي.

2- مؤرخه 18- اپريل 2011ع واري اجلاس جا منٽس بحال ڪيا ويا. (3) مالي سال 12- 2011ع جي ساليانہ بجيٽ فنانس ڪميٽي ۾ پيش ڪرڻ لاءِ احڪام جاري ڪيا ويا. (4) بورڊ جي ڪاروهنوار هلائڻ لاءِ B.O.G جي ميمبرن تي مشتمل (3) سب ڪاميٽون جوڙيون ويون.

اسٽينڊنگ ڪميٽي:

جناب عنايت بلوچ	چيئرمن
جناب نصير مرزا	ميمبر
جناب شيخ عزيز	ميمبر
جناب سرفراز راڄڙ	ميمبر
جناب ڊاڪٽر محمد لائق زرداري	ميمبر
محترمه ڊاڪٽر سحر امداد	ميمبر

فنانس ڪميٽي:

جناب نظر محمد ڳاهو حڪومت سنڌ	چيئرمن
جناب انور احمد خان مهر	ميمبر
جناب ڊاڪٽر محمد لائق زرداري	ميمبر
سيڪريٽري فنانس	
سيڪريٽري تعليم حڪومت سنڌ	

پبليڪيشن ڪميٽي

جناب آغا سليم	چيئرمن
جناب پروانو ڀٽي	ميمبر
جناب محمد لائق زرداري	ميمبر
جناب نصير مرزا	ميمبر
محترمه ڊاڪٽر سحرامداد	ميمبر

5- سنڌي ادبي بورڊ ۾ مخدوم طالب المولىٰ ريسرچ سينٽر قائم ڪرڻ جي منظوري ڏني وئي.

6- مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ڪتاب "چپر ۾ چڙيون" طالب المولىٰ اڪيڊمي؛ طرف ڇاپڻ جي منظوري ڏني وئي.

7- بورڊ جي لائبريري لاءِ هڪ عدد فوٽو اسٽيٽ مشين خريد ڪرڻ يا ڪنهن ڪان امداد طور حاصل ڪرڻ جي منظوري ڏني وئي.

8- سائين محمد ابراهيم جويي صاحب طرفان بورڊ کي ڏنل لائبريري لاءِ سندن ٿورا مڃيا ويا ۽ خراج تحسين پيش ڪيو ويو.

9- احمد خان مدهوش، رسالي مهراڻ جي اڳوڻي ايڊيٽر طارق عالم ابڙي، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ۽ حسن درس لاءِ الڳ الڳ ريفرنس سيمينار ڪرڻ جي منظوري ڏني وئي. ان لاءِ ٻه رڪني آرگنائيزنگ ڪاميٽي مقرر ڪئي وئي، جنهن ۾ جناب نصير مرزا ۽ جناب پروانو ڀٽي جن هوندا. فيصلو ٿيو ته احمد خان مدهوش جو ڪتاب 'اکين جا سنيها' ڇاپي مرحوم جي سيمينار ۾ پڌرو ڪيو وڃي.

10- ٽماهي "مهراڻ"، ماهوار "سرتيون" ۽ ماهوار "گل ڦل" لاءِ نامياري شاعري امداد حسيني کي نگران (چيف ايڊيٽر) مقرر ڪرڻ لاءِ تجويز پبليڪشن ڪميٽيءَ جي حوالي ڪئي وئي.

11- رسالي ٽماهي "بينظير" لٽرري مئگزين جي ايڊيٽر ۽ رسالي ماهوار "سرتيون" جي سب ايڊيٽر بابت اخبار ۾ اشتهار وسيلي درخواستون گهرائي اسٽينڊنگ ڪميٽيءَ جي معرفت انٽرويو ڪيا وڃن.

12- ٽماهي "بينظير" لٽرري مئگزين لاءِ جناب شيخ عزيز کي چيف ايڊيٽر طور مقرر ڪرڻ جي منظوري ڏني وئي.

13- فيصلو ڪيو ويو ته نالي واري اديب شمشيرالحيدري کي بورڊ طرفان ٿي لک رپين جي مالي سهائتا ڪئي وڃي.

14- فيصلو ڪيو ويو ته بورڊ جي ڪوآپريٽو هائوسنگ سوسائٽيءَ لاءِ زمين حاصل ڪرڻ بابت بورڊ ٻن ميمبرن تي مشتمل ڪميٽي ٺاهجي، جنهن ۾ جناب سرفراز راڄڙ ۽ جناب نظر محمد ڳاهو صاحبان کي ميمبر ڪيو وڃي. هي صاحبان وزير اعليٰ طرفان جاري ڪيل ليٽر جي باري ۾ ڊي سي. او جامشوري سان ملاقات ڪري زمين جي حاصلات لاءِ ڪوششون وٺندا.

15- فيصلو ڪيو ويو ته مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ طارق عالم ابڙي تي ڌار ڌار "مهراڻ" رسالي جا "خاص نمبر" ڪڍيا وڃن.

16- بورڊ ۾ سيڪريٽريءَ جي مقرريءَ بابت مختلف ڳالهين تي غور ڪندي فيصلو ڪيو ته هيءَ مسئلو اسٽينڊنگ ڪميٽيءَ جي چيئرمن جناب عنايت بلوچ جي حوالي ڪيو وڃي.

آخر ۾ جناب چيئرمن صاحب بورڊ آف گورنرس جي ميمبر صاحبان کي آگاهي ڏيندي فرمايو ته بورڊ لاءِ نئين آئين جو مسودو تيار ڪري حڪومت سنڌ جي قانون واري کاتي جي حوالي ڪيل آهي جيڪو جلد اسيمبليءَ مان بل جي صورت ۾ پاس ڪرائبو. ان بعد ميمبر صاحبان ۽ چيئرمن صاحب جي شڪريي سان اجلاس جي پڄاڻي ٿي

سنڌ ادبي بورڊ جي بورڊ آف گورنرس ۾ هيٺ ڄاڻايل ممتاز شخصيتون شامل آهن:

(1) جناب جميل الزمان صاحب	چيئرمين
(2) جناب سرفراز راڄڙ صاحب	ميمبر
(3) جناب ڊاڪٽر محمد لائق زرداري	ميمبر
(4) جناب آغا سليم صاحب	ميمبر
(5) جناب نصير مرزا صاحب	ميمبر
(6) جناب نظر محمد ڳاهو صاحب	ميمبر
(7) جناب عنايت بلوچ صاحب	ميمبر
(8) جناب انور احمد خان مهر صاحب	ميمبر
(9) جناب پروانو ڀٽي صاحب	ميمبر
(10) جناب شيخ عزيز	ميمبر
(11) محترمہ ڊاڪٽر سحر امداد	ميمبر

(12) سيڪريٽري، فنانس حڪومت سنڌ ميمبر

(13) سيڪريٽري تعليم، حڪومت سنڌ ميمبر.

سنڌي ادبي بورڊ جا تازا ڇپيل ڪتاب

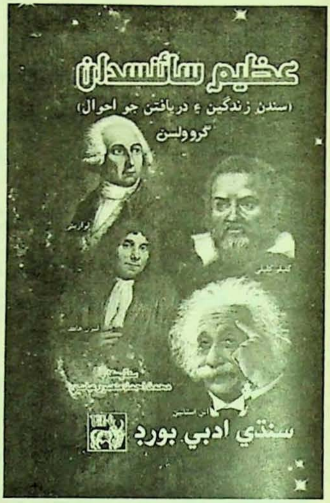

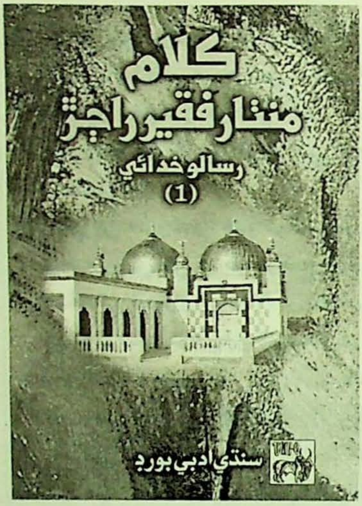

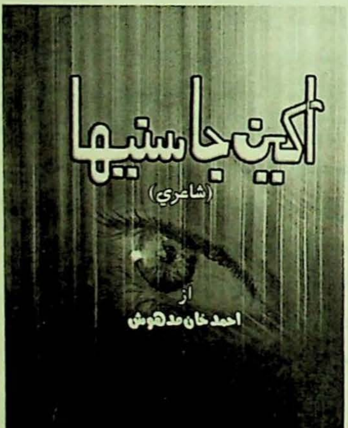

مهربان لکندڙن لاءِ ڪجهه گذارشون

1. ”مهراڻ“ جي مواد ۾ ڇپيل رايا، تجزيا، نتيجا ۽ علمي فڪري زاويا جي سموري ذميواري ماڻوارن ليکڪن جي هوندي. سندن رايا کي ”سنڌي ادبي بورڊ“ جي راءِ نه سمجهڻ کپي.

2. پنهنجون تخليقون موڪلڻ وقت ”مهراڻ“ جي معيار ۽ روايتن کي خيال ۾ رکڻ کپي ۽ اها خاطري ڪرائڻ لازمي آهي ته اُهي اڻڇپيل آهن ۽ ڇپجڻ جي لاءِ ڪنهن ٻئي رسالي يا اخبار کي نه موڪليل آهن.

3 ترجمي جي صورت ۾، جنهن مواد ترجمو ڪيو وڃي، اُن اصل لکت جي صاف فوٽو ڪاپي ساڻ موڪلڻ بيحد ضروري آهي. ان طرح واضح حوالو پڻ ڏجي، جنهن اهو مواد ترجمو ڪيو ويو آهي.

4. ڪتاب تي تبصري ڇپائڻ لاءِ اُن ڪتاب جون ٻه عدد ڪاپيون ايڊيٽر ’مهراڻ‘ کي موڪليون وڃن، ٻي صورت ۾ مواد ڇاپڻ کان معذرت ڪئي ويندي.

5. فوٽو اسٽيٽ صورت ۾ پهتل مواد ڪنهن به صورت ۾ قبول ڪونه ڪيو ويندو. ان طرح ڪاغذ جي ٻنهي پاسن تي لکت پسند ڪانه ڪئي ويندي.

6. ماڻوارن شاعرن کي خاص استدعا آهي ته هڪ ئي صفحي تي هڪ کان وڌيڪ ڪلام لکي موڪلڻ کان پرهيز ڪندي، هر ڪلام لاءِ الڳ ڪاغذ استعمال ڪرڻ واري مهرباني کي هميشه قائم رکن.

7. مواد سمجهه ۾ ايندڙ صاف ۽ سُٺن اکرن ۾، مس سان، A-4 سائيز ڪاغذ تي لکيل هئڻ گهرجي. آخر ۾ پنهنجي ائڊريس ڄاڻائڻ نه وسارجي. فون نمبر، موبائيل نمبر يا اي ميل هجي ته اهو به لکجي. (تازو تصوير فوٽو موڪلڻ نه وسارجي).

8. پنهنجي مواد جو نقل پاڻ وٽ ضرور رکڻ کپي، ادارو آيل مواد موٽائڻ لاءِ پابند نه رهندو.

9. ايڊيٽر کي مواد ۾ ضروري درستين ۽ گهربل ڦيرڦار ڪرڻ جو پورو اختيار آهي. البت ان ڳالهه جو خيال رکيو ويندو ته جيئن ليکڪ جو مخصوص اُسلوب ۽ مواد جو اصل مفهوم قائم رهي.

10. نظرثاني کان سواءِ ۽ تڪڙ تڪڙ ۾ لکيل موڪليل مواد جي ڪري هڪ طرف غلطين جو امڪان رهي ٿو ته ٻئي طرف درستين لاءِ ٻنهي گهڻو وقت سيڙائڻو پوي ٿو. جيتري قدر ٿي سگهي، پنهنجي طرفان آخري طرح پورو اطمينان ڪجي ته مواد صاف ۽ واضح، مڪمل ۽ صحيح آهي.

11. اهو ضروري ڪونهي ته ڪوبه مواد بروقت شايع ٿي وڃي يا ضرور ڇپجي. ڇوته ۽ اشاعت جي باري ۾ ايڊيٽر جو فيصلو آخري سمجهيو ويندو. نه ڇپجڻ جي حالت ۾، سبب ڄاڻائڻ لاءِ ايڊيٽر پابند نه رهندو.

□

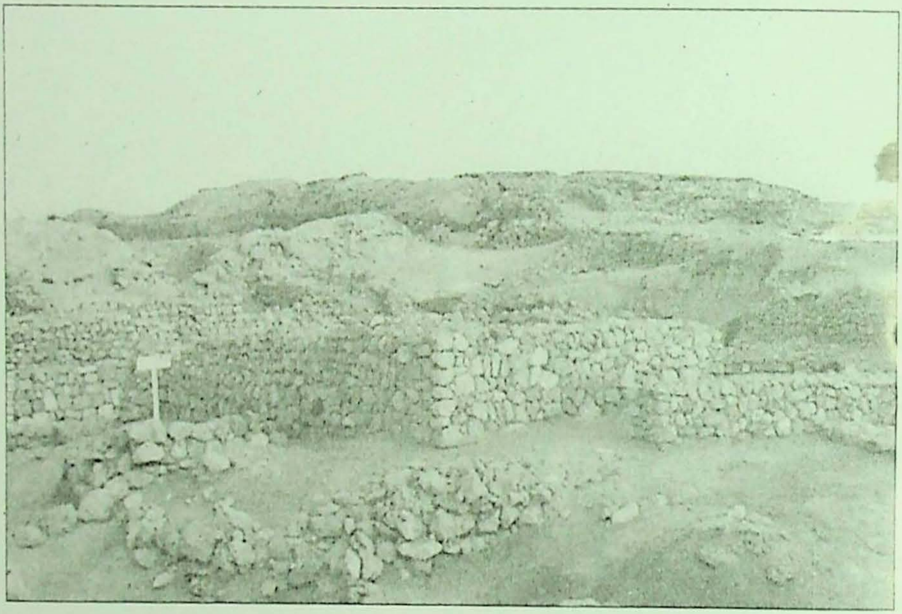

ڀنڀور جا ٿتل تاريخي آثار

جِيا سُون جوڙَ تِي، جوڳِي ڏِٺو سُون جان،
سَگُ هو جَنهِين سان، سو سامِي اسان پيٽيو.
-شاهه

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

(سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جو هاڪارو عالم ۽ اديب)

ولادت: 26 - نومبر 1935ع
وفات:12- جولاءِ 2011ع